SOUDOBÉ DĚJINY

Obsah ročníku VII

Roč. 7, č. 1–4 (2000)

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

ČLÁNKY A STUDIE

BAUERKÄMPER, Arnd – DANYEL, Jürgen : O všem rozhodují kádry :
Styl řízení a vlastní obraz východoněmeckých elit . . . . . č. 1/2, s. 138–153

BRAUNOVÁ, Jutta : „Klikatou cestou k socialismu" :
Ústřední kontrolní komise jako zvláštní orgán režimu SED . . . č. 1/2, s. 107–121

ENGELMANN, Roger : Funkční proměna Státní bezpečnosti . . . . č. 1/2, s. 122–137

HOFFMANN, Dierk : Regulace trhu pracovních sil
v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961 . . . . . č. 1/2, s. 37–58

HOPPE, Jiří : Britský pohled na „pražské jaro" . . . . . č. 3, s. 338–356

PERNES, Jiří : Československý rok 1956 :
K dějinám destalinizace v Československu . . . . . č. 4, s. 594–618

REIMAN, Michal : Poválečné konflikty a rivality na sovětské
politické špici : Sovětské dějiny v nových dílech ruských autorů . č. 4, s. 547–593

RICHTER, Michael : Zvláštnost pokojné revoluce v NDR
v rámci převratu ve východní, střední a jihovýchodní Evropě . . č. 1/2, s. 172–196

SABROW, Martin : Historiografie NDR jako badatelský problém . . . . č. 1/2, s. 9–36

SATTLEROVÁ, Friederike : Od válečného k plánovanému hospodářství :
K proměně funkcí tradičních institucí při utváření hospodářského
systému v Sovětské okupační zóně a NDR (1945–1952) . . . . . č. 1/2, s. 59–87

SKYBA, Peter : Mládežnická politika v Sovětské okupační zóně
a NDR v letech 1945–1961 . . . . . č. 1/2, s. 88–106

VAŠÍČEK, Zdeněk : Historik, který odmítl svědčit :
Příběh Jana Tesaře . . . . . č. 3, s. 315–337

WOLLE, Stefan : „A čím jsme, tím jsme díky ní" :
SED v každodenním životě NDR . . . . . č. 1/2, s. 154–171

DOKUMENTY

LUŇÁK, Petr : Za devět dnů jsme v Lyonu : Plán použití
Československé lidové armády v případě války z roku 1964. . . . č. 3, s. 403–419

MATERIÁLY

ŽÁČEK, Pavel : Staatssicherheit versus Státní bezpečnost :
K bezpečnostní terminologii dvou satelitních tajných služeb
sovětského bloku . . . . . č. 3, s. 357–361

KUSÁK, Alexej : Devadesátá léta ve střední Evropě : Právo a kultura v České republice, na Slovensku a v Polsku [Recht und Kultur in Ostmitteleuropa : Analysen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa / Ed. Wolfgang Eichwede. Bremen 1999] . . č. 4, s. 641–644

MĚCHÝŘ, Jan : Další zpráva o takzvaných Benešových dekretech [Kauza tzv. Benešovy dekrety : Historické kořeny a souvislosti : Tři české hlasy v diskusi / Jindřich Dejmek, Jan Kuklík, Jan Němeček. Praha 1999] . . . . . č. 4, s. 645–646

MĚCHÝŘ, Jan : Užitečná informace (nejen) o našich současných odborech [Cesty, křižovatky, střety nových odborů : 10 let hájíme práva a zájmy lidí práce / Ed. Jana Kašparová, Jaroslav Jarkovský. Praha 2000] . . . . . č. 4, s. 647–650

OTÁHAL, Milan : „Gulášový socialismus" v Maďarsku z českého pohledu [Kádárismus : Vznik a pád jedné iluze / Eva Irmanová. Praha 1998] . . . . . č. 3, s. 399–402

OTÁHAL, Milan : Pozoruhodný pramen k dějinám takzvané normalizace [Tajemství červeného křesla... a jiné příběhy / Olga Šulcová. Praha 1999] . . . . . č. 3, s. 391–394

PEŠEK, Jiří : Vražda i loupež : Nové poznatky o nacistickém vyvražďování obyvatelstva východní Evropy [Kalkulierte Morde : Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland / Christian Gerlach. Hamburg 1999] . . . . . č. 3, s. 373–375

PEŠEK, Jiří : Vyhnání obyvatelstva v poválečné střední a východní Evropě [Deutsche und polnische Vertriebene : Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956 / Philipp Ther. Göttingen 1998] . . . . . č. 3, s. 376–378

SCHÄFER, Bernd : Církevní politika SED . . . . . č. 1/2, s. 208–215

SUK, Jiří : Život Václava Havla v pětapadesáti vinětách zhotovených anglickým politologem Johnem Keanem [Václav Havel : Politická tragedie v šesti dějstvích / John Keane. Praha 1999] . . č. 4, s. 619–640

SWAIN, Geoffrey : Mohl být svět ušetřen komunismu? : Nová práce o alternativě, kterou znamenal konflikt legií s bolševiky v roce 1918 [The Rise of Constitutional Alternative to Soviet Rule in 1918 : Provisional Governments of Siberia and All-Russia : Their Quest for Allied Intervention / Victor M. Fic. Boulder 1998] č. 4, s. 651–653

TŮMA, Oldřich : Dvě nové práce o vnitroněmecké hranici [Gefechtsdienst im Frieden : Das Grenzregime der DDR / Peter Joachim Lapp. Bonn 1999 ; Die verlängerte Mauer : Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht" / Monika Tantzscher. Berlin 1998] . . . . . č. 3 , s. 395–398

ANOTACE

BŘEŇOVÁ, Věra : České a slovenské dějiny v bibliografiích [Select Bibliography on Czech History : Books and Articles 1990–1999 / Comp. by Václava Horčáková, Kristina Rexová, Luboš Polanský. Praha 2000 ; Slovenská historiografia 1995–1999 : Výberová bibliografia / Zost. Alžbeta Sedliaková. Bratislava 2000 ; Czech and Czechoslovak History, 1918–1999 : A Bibliography of Select Monographs, Volumes of Essays, and Articles Published from 1990 to 1999 / Comp. and ed. by Věra Břeňová, Slavěna Rohlíková. Praha 2000] . . . . . č. 4, s. 674–676

ČELKO, Vojtech : Bílá místa rozhlasové historie : Příspěvky a svědectví k 60. letům v Československém rozhlase. Praha 1999 . . . . . č. 3, s. 421

ČELKO, Vojtech : Interview : 126 novinářských rozhovorů z let 1997–2000 / Alexandr Kramer. Brno 2000 . . . . . č. 4, s. 676–677

ČELKO, Vojtech : Podoby násilia / Jozef Jablonický. Bratislava 2000 . č. 4, s. 679–680

ČELKO, Vojtech : Prípad Dieter Wisliceny : Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku / Katarína Hradská. Bratislava 1999 . . . . . č. 3, s. 421–422

ČELKO, Vojtech : Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna" / Milan Šútovec. Bratislava 1999 . . . . . č. 4, s. 678–679

ČELKO, Vojtech : Sprievodca po slovenských archívoch / Zuzana Kollárová, Jozef Hanus. Prešov 1999 . . . . . č. 3, s. 423–424

ČELKO, Vojtech : Storočie dlhšie ako sto rokov / Ľubomír Lipták. Bratislava 1999 . . . . . č. 3, s. 424–425

HÁLA, Vlastimil : 42 atentátů na Adolfa Hitlera / Will Berthold. Praha 1999 . . . . . č. 3, s. 420

HOPPE, Jiří : In the Shadow of the Prague Spring : Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia 1968 / Mihai Retegan. Iasi 2000 . . . . . č. 3, s. 427–428

OTÁHAL, Milan : Demokratischer Patriotismus oder etnischer Nationalismus in Ost-Mitteleuropa? : Empirische Analysen zur nationalen Identität in Ungarn, Tschechien, Slowakei und Polen / Hilde Weiss, Christoph Reinprecht. Wien 1998 . . . . . č. 3, s. 428

OTÁHAL, Milan : Komunismus v České republice : Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice / Petr Fiala, Jan Holzer, Miroslav Mareš, Pavel Pšeja. Brno 1999 . . . . . č. 4, s. 676

HORIZONT

LEMBERG, Hans : Hranice a menšiny ve východní Evropě – geneze a korelace . . . . . č. 4, s. 654–673

DISKUSE

LUKEŠ, Igor : Dva dokumenty na věčné téma : Československo-sovětské vztahy ve třicátých letech . . . . . č. 3, s. 362–366

O PRAMENECH A INSTITUCÍCH

BADATELSKÉ instituce / Sest. podle publ. Vademekum DDR-Forschung (Opladen 1997) . . . . . č. 1/2, s. 258–267

GIESEKE, Jens : Spisy Stasi jako pramen pro studium soudobých dějin . . . . . č. 1/2, s. 238–245

HOFFMANN, Dierk : Regionální archivy . . . . . č. 1/2, s. 252–257

ROSSOVÁ, Sabine : „Centrální kádrová databáze" rady ministrů NDR . . . . . č. 1/2, s. 216–221

SCHÄFER, Bernd : Církevní archivy . . . . . č. 1/2, s. 246–251

WEBER, Hermann – MÄHLERT, Ulrich : Stav pramenů k dějinám NDR . . . . . č. 1/2, s. 222–237

ARCHIV SOUDOBÝCH DĚJIN, příloha

KOUDELKA, František : Husákův pád 1987 : Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ . . . . . č. 3, s. 473–525

PELIKÁN, Jan : Jugoslávie a okupace Československa v srpnu 1968 : Pět dokumentů k srpnovým událostem . . . . . č. 4, s. 711–749

RECENZE

ČERNÁ, Marie : O zlých učitelkách, pionýrském šátku, zelňačce paní Adamcové a mnoha dalších věcech [Sto studentských revolucí / Milan Otáhal, Miroslav Vaněk. Praha 1999] . . . . . č. 3, s. 385–390

HÁLA, Vlastimil : Sonda do neobvyklé diktatury [Franco : Člověk, voják, diktátor / Sheelagh Ellwood. Brno 1999] č. 3, s. 379–384

KARLSCH, Rainer : Nové výzkumy z historie státu SED : Souhrnná recenze publikací o technice a hospodářství NDR . . . č. 1/2, s. 197–207

KOKOŠKA, Stanislav : Stále aktuální monografie o dějinách protektorátu [Češi pod německým protektorátem : Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945 / Detlef Brandes. Praha 1999] . . . . . č. 3, s. 367–372

OTÁHAL, Milan : Pod rudou vlajkou proti KSČ / Pavel Pečínka. Brno 1999 . . . . . č. 4, s. 677–678

OTÁHAL, Milan : Studie k desátému výročí revolučních událostí ve střední Evropě [1989 und die Folgen. Wien 1999] . . . . . č. 4, s. 683–684

OTÁHAL, Milan : 1989 : November a Slovensko : Chronológia a dokumenty (1985–1990) / Ed. Jozef Žatkuliak. Bratislava 1999 č. 4, s. 684–685

SLÁDEK, Zdeněk : Ruzyňské meditace / Ján Mlynárik. Praha 1999 . . č. 3, s. 425–426

VACULÍK, Jaroslav : Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920–1948) / Róbert Letz. Martin 2000 . . . . . č. 4, s. 681

VACULÍK, Jaroslav : Dowody zbrodni OUN i UPA : Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. Tom 2, Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920–1999 / Wiktor Poliszczuk. Toronto 2000 . . . . . č. 4, s. 681-682

VACULÍK, Jaroslav : Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy : Wołyń – 1943 i jego znaczenie / Wiktor Poliszczuk. Toronto 1996 č. 4, s. 682–683

VACULÍK, Jaroslav : Historia Ukrainy 1772–1999 : Narodziny nowoczesnego narodu / Jarosław Hrycak. Lublin 2000 . . . č. 3, s. 423

VACULÍK, Jaroslav : Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte / Eduard Nižňanský. Prešov 1999 . . č. 3, s. 426–427

BIBLIOGRAFIE

BŘEŇOVÁ, Věra – TŮMA, Oldřich : Bibliografie k soudobým dějinám : Články ze slovenských odborných časopisů a sborníků vydaných v letech 1996–2000 . . . . . č. 3, s. 429–470

BŘEŇOVÁ, Věra – TŮMA, Oldřich : Bibliografie k soudobým dějinám : Články ze zahraničních (západních) odborných časopisů a sborníků 1998–2000 . . . . . č. 4, s. 686–707

SCHUMANNOVÁ, Silke : Vybraná bibliografie k historii Sovětské okupační zóny a NDR . . . . . č. 1/2, s. 268–293

RESUMÉ

Summaries . . . . . č. 1/2, s. 294–303, č. 3, s. 526–534, č. 4, s. 751–758

REJSTŘÍK AUTORŮ A EDITORŮ RECENZOVANÝCH DĚL

BERTHOLD, Will . . . . . č. 3, s. 420
BRANDES, Detlef . . . č. 3, s. 367–372
BŘEŇOVÁ, Věra . . . . č. 4, s. 674–676
DEJMEK, Jindřich . . . č. 4, s. 645–646
EICHWEDE, Wolfgang . č. 4, s. 641–644
ELLWOODOVÁ, Sheelagh
č. 3, s. 379–384
FIALA, Petr . . . . . č. 4, s. 676
FIC, Victor M. . . . . č. 4, s. 651–653
GERLACH, Christian . . č. 3, s. 373–375
HANUS, Jozef . . . . . č. 3, s. 423–424
HOLZER, Jan . . . . . č. 4, s. 676
HORČÁKOVÁ, Václava . č. 4, s. 674–676
HRADSKÁ, Katarína . . č. 3, s. 421–422
HRYCAK, Jarosław . . . . . č. 3, s. 423
IRMANOVÁ, Eva . . . . č. 3, s. 399–402
JABLONICKÝ, Jozef . . č. 4, s. 679–680
JARKOVSKÝ, Jaroslav . č. 4, s. 647–650
KAŠPAROVÁ, Jana . . . č. 4, s. 647–650
KEANE, John . . . . . č. 4, s. 619–640
KOLLÁROVÁ, Zuzana . č. 3, s. 423–424
KRAMER, Alexandr . . č. 4, s. 676–677
KUKLÍK, Jan . . . . . č. 4, s. 645–646
LAPP, Peter Joachim . . č. 3, s. 395–398
LETZ, Róbert . . . . . č. 4, s. 681
LIPTÁK, Ľubomír . . . . č. 3, s. 424–425
MAREŠ, Miroslav . . . . . č. 4, s. 676
MLYNÁRIK, Ján . . . . č. 3, s. 425–426
NĚMEČEK, Jan . . . . . č. 4, s. 645–646
NIŽŇANSKÝ, Eduard . . č. 3, s. 426–427
OTÁHAL, Milan . . . . č. 3, s. 385–390
PEČÍNKA, Pavel . . . . č. 4, s. 677–678
POLANSKÝ, Luboš . . . č. 4, s. 674–676
POLISZCZUK, Wiktor . č. 4, s. 681–682
č. 4, s. 682–683
PŠEJA, Pavel . . . . . č. 4, s. 676
REINPRECHT, Christoph . . č. 3, s. 428
RETEGAN, Mihai . . . . č. 3, s. 427–428
REXOVÁ, Kristina . . . č. 4, s. 674–676
ROHLÍKOVÁ, Slavěna . č. 4, s. 674–676
SEDLIAKOVÁ, Alžbeta . č. 4, s. 674–676
ŠULCOVÁ, Olga . . . . č. 3, s. 391–394
ŠÚTOVEC, Milan . . . . č. 4, s. 678–679
TANTZSCHEROVÁ, Monika
č. 3, s. 395–398
THER, Philipp . . . . . č. 3, s. 376–378
VANĚK, Miroslav . . . . č. 3, s. 385–390
WEISSOVÁ, Hilde . . . . . č. 3, s. 428
ŽATKULIAK, Jozef . . . č. 4, s. 684–685

AUTORSKÝ REJSTŘÍK

BAUERKÄMPER, Arnd č. 1/2, s. 138–153
BRAUNOVÁ, Jutta . č. 1/2, s. 107–121
BŘEŇOVÁ, Věra . . . . č. 3, s. 429–470
č. 4, s. 674–676
č. 4, s. 686–707
ČELKO, Vojtech . . . . . č. 3, s. 421
č. 3, s. 421–422
č. 3, s. 423–424
č. 3, s. 424–425
č. 4, s. 676–677
č. 4, s. 678–679
č. 4, s. 679–680
ČERNÁ, Marie . . . . . č. 3, s. 385–390
DANYEL, Jürgen . . č. 1/2, s. 138–153
ENGELMANN, Roger č. 1/2, s. 122–137
GIESEKE, Jens . . . č. 1/2, s. 238–245
HÁLA, Vlastimil . . . . č. 3, s. 379–384
č. 3, s. 420
HOFFMANN, Dierk . . . č. 1/2, s. 37–58
. . . . . č. 1/2, s. 252–257
HOPPE, Jiří . . . . . č. 3, s. 338–356
č. 3, s. 427–428
KARLSCH, Rainer . č. 1/2, s. 197–207
KOKOŠKA, Stanislav . . č. 3, s. 367–372
KOUDELKA, František . č. 3, s. 473–525
KUSÁK, Alexej . . . . . č. 4, s. 641–644
LEMBERG, Hans . . . . č. 4, s. 654–673
LUKEŠ, Igor . . . . . č. 3, s. 362–366
LUŇÁK, Petr . . . . . č. 3, s. 403–419
MÄHLERT, Ulrich . č. 1/2, s. 222–237
MĚCHÝŘ, Jan . . . . . č. 4, s. 645–646
č. 4, s. 647–650
OTÁHAL, Milan . . . č. 3, s. 391–394
č. 3, s. 399–402
č. 3, s. 428
č. 4, s. 676
č. 4, s. 677–678
č. 4, s. 683–684
č. 4, s. 684–685
PELIKÁN, Jan . . . . . č. 4, s. 711–749
PERNES, Jiří . . . . . č. 4, s. 594–618
PEŠEK, Jiří . . . . . č. 3, s. 373–375
č. 3, s. 376–378
REIMAN, Michal . . . č. 4, s. 547–593
RICHTER, Michael . č. 1/2, s. 172–196
ROSSOVÁ, Sabine . č. 1/2, s. 216–221
SABROW, Martin . . . . č. 1/2, s. 9–36
SATTLEROVÁ, Friederike č. 1/2, s. 59–87
SCHÄFER, Bernd . . č. 1/2, s. 208–215
č. 1/2, s. 246–251
SCHUMANNOVÁ, Silke č. 1/2, s. 268–293
SKYBA, Peter . . . . . č. 1/2, s. 88–106
SLÁDEK, Zdeněk . . . č. 3, s. 425–426
SUK, Jiří . . . . . č. 4, s. 619–640
SWAIN, Geoffrey . . . č. 4, s. 651–653
TŮMA, Oldřich . . . . č. 3, s. 395–398
č. 3, s. 429–470
č. 4, s. 686–707
VACULÍK, Jaroslav . . . . . č. 3, s. 423
č. 3, s. 426–427
č. 4, s. 681
č. 4, s. 681–682
č. 4, s. 682–683
VAŠÍČEK, Zdeněk . . . č. 3, s. 315–337
WEBER, Hermann . č. 1/2, s. 222–237
WOLLE, Stefan . . . č. 1/2, s. 154–171
ŽÁČEK, Pavel . . . . . č. 3, s. 357–361

SOUDOBÉ DĚJINY

1-2/2000

ÚSD

Předplatné na ročník VII (2000), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,
210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.
Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku VII (2000).

Předplatné pro zahraničí:
45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,
60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.
Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: (02) 575 31 122
(02) 575 33 036
fax: (02) 575 31 121
E-mail: sodejiny@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210–7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR
v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.
Obálka Alena Nievaldová.
Resumé přeložil Derek Paton.
Vychází za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.
Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.
© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2000

SOUDOBÉ DĚJINY

VII / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Drahomír Jančík, Jan Měchýř, Derek Paton,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

REDAKCE:

Ela Nauschová

Autoři čísla

Arnd Bauerkämper (1958)
vědecký pracovník Střediska pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi. Těžištěm jeho práce jsou sociální dějiny NDR, výzkum elit a britský pravicový radikalismus v 19. a 20. století. Publikoval mj. monografii *Die „radikale Rechte" in Großbritanien: Nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jahrhundert bis 1945* (Göttingen 1991).

Christoph Boyer (1953)
1990–1994 působil v Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově, nyní vědecký pracovník Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu v Drážďanech a soukromý docent sociálních a hospodářských dějin na Technické univerzitě v Drážďanech. Publikoval mj. práci *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR* (München 1999).

Jutta Braunová (1967)
vědecká pracovnice Ústavu pro vědu o sportu Univerzity v Postupimi. Její odborný zájem se orientoval od sociálních a hospodářských dějin k historii sportu.

Jürgen Danyel (1959)
vědecký pracovník Střediska pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi. Zabývá se především protinacistickým odbojem v Německu, výzkumem elit NDR a politickým vyrovnáváním s minulostí v obou německých státech. Společně s dalšími autory mj. vydal publikaci *Gesellschaft ohne Eliten? Führungsgruppen in der DDR* (Berlin 1997).

Roger Engelmann (1956)
působil jako vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově, od roku 1992 vedoucí badatelského úseku při Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR v Berlíně. Publikoval práce k dějinám italského fašismu, německo-německým vztahům a historii Státní bezpečnosti v NDR, například (spolu s Karlem Wilhelmem Frickem) *„Konzentrierte Schläge": Staatssicherheitsaktionen und politische Prozesse in der DDR 1953–1956* (Berlin 1998).

Jens Gieseke (1964)
vědecký pracovník oddělení pro vzdělání a výzkum Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR v Berlíně. Zabývá se historií Státní bezpečnosti v NDR a publikoval mj. práci *Das Ministerium für Staatssicherheit 1950–1989/90: Ein kurzer historischer Abriß* (Berlin 1998).

Dierk Hoffmann (1963)
od roku 1994 vědecký pracovník berlínské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově. Zabývá se především sociálními dějinami, publikoval mj. práci *Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR: Der Umbau der Sozialversicherung 1945–1956* (München 1996).

Rainer Karlsch (1957)
vědecký asistent na Svobodné univerzitě v Berlíně v oboru ekonomie, specializuje se na hospodářské a sociální dějiny. Publikoval mj. práci *Allein bezahlt? Die Reparationsleistungen der SBZ/DDR 1945–1953* (Berlin 1993).

Ulrich Mählert (1968)
1992–1998 vědecký pracovník oddělení historie a politiky NDR na Univerzitě v Mannheimu, nyní působí ve Středisku pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi. Koordinátor historického fóra „1949/89/99: Rozdělená minulost – společná historie?" Publikoval mj. *Kleine Geschichte der DDR* (München 1998) a spolu s Gerd-Rüdigerem Stephanem *Blaue Hemden – Rote Fahnen. Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend* (Leverkusen 1996).

Jörg Osterloh (1967)
od roku 1995 vědecký pracovník Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu v Drážďanech. Zabývá se sociálními dějinami a publikoval především studie o válečných zajatcích za druhé světové války. V současné době připravuje disertaci na téma nacistického pronásledování Židů v Sudetech a Protektorátu Čechy a Morava se zřetelem na arizaci jejich majetku.

Michael Richter (1952)
od roku 1994 vědecký pracovník Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu v Drážďanech. Těžištěm jeho odborného zájmu jsou politické dějiny, zejména osudy křesťanské demokracie v NDR a poslední období režimu SED. Publikoval mj. práci *Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR* (Köln/R. – Weimar – Wien 1996).

Sabine Roßová (1962)
od roku 1996 vědecká pracovnice Střediska pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi. Zabývá se politickými a sociálními dějinami, spolu s dalšími autory vydala publikaci *Gesellschaft ohne Eliten? Führungsgruppen in der DDR* (Berlin 1997).

Martin Sabrow (1954)
od roku 1993 vědecký pracovník a nyní vedoucí projektu ve Středisku pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi. Těžištěm jeho práce jsou dějiny historiografie, historická paměť, německo-německé vztahy a osobnost Walthera Rathenaua. Je mj. autorem monografie *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution* (Frankfurt/M. 1999).

Friederike Sattlerová (1964)
působila ve vyšetřovací komisi Německého spolkového sněmu „Zpracování historie a důsledků diktatury SED v Německu", od roku 1995 vědecká pracovnice Sdružení pro výzkum státu SED na Svobodné univerzitě v Berlíně. Publikovala studie o stranickém a hospodářském systému v Sovětské okupační zóně a NDR, v současné době připravuje na toto téma disertaci.

Bernd Schäfer (1962)
vědecký pracovník Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu v Drážďanech. Věnuje se především dějinám katolické církve v NDR. Publikoval mj. monografii *Staat und katholische Kirche in der DDR* (Köln/R. – Weimar – Wien 1998).

Silke Schumannová (1964)
1992–1997 pracovnice oddělení pro vzdělání a výzkum Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR v Berlíně. Nyní vědecká pracovnice Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu v Drážďanech. Zabývá se historií Státní bezpečnosti v NDR a sociálními dějinami (připravovaná disertace), publikovala mj. práci *Parteierziehung in der Geheimpolizei: Zur Rolle der SED im MfS der fünfziger Jahre* (Berlin 1997).

Peter Skyba (1961)
vědecký pracovník Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu a spolupracovník badatelského projektu „Institucionalita a dějinnost" při Technické univerzitě v Drážďanech. Věnuje se zejména vztahům politické moci a mládeže v NDR, publikoval mj. práci *Vom Hoffnungsträger zum Sicherheitsrisiko: Jugend in der DDR und Jugendpolitik der SED 1949–1961* (Köln/R. – Weimar 1999).

Hermann Weber (1928)
od roku 1975 vedoucí katedry politických věd a soudobých dějin na Univerzitě v Mannheimu, zároveň na zdejším univerzitním Ústavu sociálních věd řídí bádání o dějinách a politice NDR. Těžiště jeho práce spočívá v dějinách, teorii a politice komunistického a socialistického hnutí. Z početných publikací je nejvýznamnější *Die Wandlung des deutschen Kommunismus* (2 svazky, Frankfurt/M. 1969), dále mj. *Die DDR 1945–1990* (München 1993).

Stefan Wolle (1950)
od roku 1998 vědecký pracovník Nadace pro zpracování diktatury SED. Těžiště jeho odborného zájmu spočívá v oblasti dějin politické moci a všedního života v NDR. Publikoval mj. monografii *Die heile Welt der Diktatur. Herrschaft und Alltag in der DDR (1971–1989)* (Berlin 1998).

Obsah

Články a studie

Martin Sabrow — Historiografie NDR jako badatelský problém 9

Dierk Hoffmann — Regulace trhu pracovních sil v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961 37

Friederike Sattlerová — Od válečného k plánovanému hospodářství
K proměně funkce tradičních institucí při budování hospodářského systému v Sovětské okupační zóně a NDR (1945–1952) 59

Peter Skyba — Mládežnická politika v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961 88

Jutta Braunová — „Klikatou cestou k socialismu"
Ústřední kontrolní komise jako zvláštní orgán režimu SED 107

Roger Engelmann — Funkční proměna Státní bezpečnosti 122

Arnd Bauerkämper, Jürgen Danyel — O všem rozhodují kádry
Styl řízení a vlastní obraz východoněmeckých elit 138

Stefan Wolle — „A čím jsme, tím jsme díky ní"
SED v každodenním životě NDR 154

Michael Richter — Zvláštnost pokojné revoluce v NDR v rámci převratu ve východní, střední a jihovýchodní Evropě 172

Recenze

Rainer Karlsch — Nové výzkumy z historie státu SED
Souhrnná recenze publikací o technice a hospodářství NDR 197

Bernd Schäfer — Církevní politika SED 208

O pramenech a institucích

Sabine Roßová — „Centrální kádrová databáze" rady ministrů NDR 216

Hermann Weber, Ulrich Mählert — Stav pramenů k dějinám NDR 222

Jens Gieseke — Spisy Stasi jako pramen pro studium soudobých dějin . 238

Bernd Schäfer — Církevní archivy 246

Dierk Hoffmann — Regionální archivy 252

Badatelské instituce 258

Bibliografie

Vybraná bibliografie k historii Sovětské okupační zóny a NDR
Sestavila Silke Schumannová 268

Resumé 294

Německá historiografie NDR je v mnoha ohledech ve šťastnější situaci než historiografie dalších bývalých komunistických zemí východní Evropy a může se také pochlubit výraznějšími a komplexnějšími výsledky. Existence profilovaného oboru bádání o „státu SED" už dávno před rokem 1989, až na výjimky úplný přístup k pramenům, které po sobě NDR a její instituce zanechaly, početné institucionální a personální zázemí oboru – to vše staví německou historiografii do takřka jedinečné situace. Pro českou historiografii jsou výsledky bádání o historii NDR o to zajímavější, že oba komunistické režimy – východoněmecký i československý – měly velmi mnoho společného. Je proto pochopitelné, proč se redakce Soudobých dějin *rozhodla představit českému publiku archivy, badatelské instituce, témata, metody, výsledky bádání o historii NDR.*

V roce 1998 jsme oslovili kolegy z drážďanského Ústavu Hannah Arendtové s prosbou o přípravu „německého" čísla Soudobých dějin. *Kolegové z Drážďan, ředitel ústavu Klaus-Dietmar Henke, Christoph Boyer a Jörg Osterloh, reagovali na naši žádost velmi vstřícně a za necelý rok obsáhlý soubor textů připravili, zredigovali a zaslali do Prahy. Na jeho přípravě se ovšem podíleli kolegové z řady dalších německých historických pracovišť. Soubor byl ponechán tak, jak jsme ho z Drážďan dostali, nic jsme neměnili a nepřidávali. Z technických důvodu jsme ponechali v původní úpravě také oddíl Bibliografie, sestavený podle německých bibliografických pravidel. Postarali jsme se o adekvátní překlad textů a jejich českou redakci.*

Čtenářům časopisu, ale také autorům a sestavovatelům souboru je redakce Soudobých dějin *dlužna omluvu za prutahy, jež vznikly během překládání a způsobily, že dvojčíslo vychází asi o půl roku později, než bylo plánováno.*

Oldřich Tůma

Toto tematické číslo časopisu Soudobé dějiny *je přehledem aktuálních německých výzkumů o historii NDR; zvláštní pozornost je věnována hospodářským a sociálním dějinám. Texty vznikly jednak na základě právě dokončených či dokončovaných disertačních prací, jednak jsou výsledkem aktuálních projektů. Celek tedy obráží nejnovější stav bádání. Ke slovu se tu dostávají převážně příslušníci mladší a střední generace německých historiků, ze západní i východní části země.*

Při výběru příspěvků jsme také kladli důraz na to, abychom představili nejdůležitější německé instituce zabývající se výzkumem historie NDR; rádi bychom tím zároveň poskytli určitou představu o těžištích jejich práce.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR pověřil sestavením čísla drážďanský Institut Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu, mezi jehož ústřední pracovní témata patří historie Československa a jeho vztahů k německému sousedovi. Tato skutečnost je potvrzením solidně fundované spolupráce obou badatelských ústavů. V řadě společných záměrů se jistě nejedná o poslední projekt.

Drážďany, listopad 1998 *Christoph Boyer, Jürgen Osterloh*

Historiografie NDR jako badatelský problém

Martin Sabrow

Vymezení problematiky

Konec německého rozdělení znamenal i konec rozdělení německých historických věd, které přes čtyřicet let stály proti sobě jako oddělené obory. Ke sjednocení německé historiografie došlo v důsledku toho, že zanikla její východoněmecká větev: „V oblasti společenských věd panuje hrozivá situace. Desítky let dusila jakýkoli záchvěv ducha nepoživatelná břečka lží a polopravd. (...) Filozofie, sociologie, ba dokonce vědy o umění a literatuře se staly instancemi stvrzujícími usnesení SED [*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*]. Nejsmutnější osud však stihl historickou vědu."[1] Těmito proslulými slovy, vyřčenými v čase revoluční změny (*Wende*), zaútočilo ustavující provolání Nezávislého svazu historiků (*Unabhängiger Historiker-Verband*) na zacházení s historií během čtyřicetiletého trvání NDR, a odepřelo tak „druhé německé historiografii" právo na existenci.

Jeho obžaloba odstartovala celá léta trvající debatu o poměru dějepisectví a diktatury ve státním socialismu, která nedozněla dodnes. Středem debaty byly otázky vědeckého charakteru politicky řízené historiografie v NDR, stupně její instrumentalizace, hodnoty výsledků její práce, míry jejího vnitřního vývoje a vnitřní diferenciace. Provázelo ji bezpříkladné přestrukturování společenskovědního terénu ve východním Německu. Už během měsíců změny se dějepisectví NDR rozpadlo ideologicky, v čase sjednocování Německa pak nastalo i vypořádání institucionální. Mizely badatelské instituce, byly rekonstruovány nebo nově zakládány ústavy na univerzitách, a bez výjimky každý profesionální historik musel své místo buď znovu získat, anebo nastoupit cestu do penze, do předčasného důchodu či mezi nezaměstnané. Na konci tohoto procesu, který započal v říjnu a listopadu 1989 a v letech

1 MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: Anruf zur Bildung einer Arbeitsgruppe unabhängiger Historiker in der DDR. In: ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha – STARK, Isolde (ed.): *Hure oder Muse?* Klio in der DDR: Dokumente und Materialien des Unabhängigen Historiker-Verbandes. Berlin 1994, s. 22 n., zde s. 22

1994–1995 byl v zásadě završen, se východoněmecká historiografie z vedlejšího výhonku proměnila v odumřelou větev více než dvousetleté tradice oboru; viděno z perspektivy „buržoazní" historické vědy vypadla z role historiografického protibrá če do pozice předmětu historického bádání.

Ruku v ruce s tím kráčející historizace nejenže rozšiřuje pramennou základnu pro utváření názorů na – nyní už uzavřený – vývoj oboru v NDR (díky tomu že nově otevřené archivy zpřístupňují historikům kromě už zveřejněných produktů i historii této produkce). Historizace znamená i osvobození úsudku od politických vazeb – řekněme od vazeb na mentalitu obležení v konfliktu mezi Východem a Západem nebo na prekérní situaci východoněmeckých kolegů či na starost o úspěšný rozvoj vnitroněmeckých vztahů v oboru. Z historizace dějepisectví NDR vychází konečně silný impulz pro zamyšlení nad teoretickými a metodologickými základy vědeckého přístupu k východoněmecké historii disciplíny:

Měla by být poměřována v první řadě podle požadavků, které si sama stanovila, a analyzována z hlediska systému, jehož součástí byla, anebo naopak jediný možný základ budoucího obrazu minule historiografie NDR tvoří univerzální měřítka příslušné západní vědy, zatracované kdysi jako „buržoazní"? Je tedy namístě psát historii historiografie NDR spíše „zevnitř", nebo „zvnějšku", anebo za takovouto vnitřní a vnější perspektivou existuje ještě třetí zorný úhel, jenž udržuje takřkajíc rovnováhu mezi „historií vítězů" a „ostalgií"?

Ke které dílčí historické disciplíně náleží práce s druhým německým dějepisec tvím? Máme na ně pohlížet jako na část dějin diktatury, které se táží na přínos historiografie k udržení SED a jejího státu u moci a do centra pozornosti kladou spojení politiky a vědy v NDR? Anebo je primárně součástí dějin vědy, které kromě jiného uvádějí do souvislostí východoněmecký a západoněmecký vývoj oboru, zkou mají kontinuitu a diskontinuitu disciplíny v NDR a táží se po odborném přínosu východoněmeckých historiků k našemu konceptu historie?

Lze konečně paušálně hovořit o dějepisectví NDR, anebo se i tento monolitický obraz socialistické historiografie při bližším pohledu rozpadá v jednotlivé kamínky mozaiky, které jsou třeba v Jeně zbarveny jinak než v Berlíně nebo v Rostocku, odlišují se od sebe svým charakterem podle různých škol a uskupení a jsou zcela odlišně konturovány podle větší či menší vzdálenosti od legitimizačních daků?

Dějepisectví NDR jako badatelský problém před rokem 1989

Tyto otázky nevyvstávají pochopitelně teprve nyní, nýbrž ovlivňovaly – ať explicitně nebo implicitně – historii reflexe druhé německé historiografie od jejích počátků. Až do pozdních šedesátých let dominoval v západoněmecké historické obci takový náhled, který „vědě v totalitním státě" (Walther Hofer) vůbec nepřiznával místo *v scientific community*, protože její mluvčí „nejsou plnohodnotnými vědci v západním slova smyslu".[2] Z této normativní perspektivy se východní historiografie měřila

2 KOPP, Jonas: *Die Wendung zur „nationalen" Geschichtsbetrachtung in der SBZ*. München 1955, s. 6.

loktem jejího západního protivníka, zástupci stranicky usměrňovaného dějepisectví byli považováni za „funkcionáře v komunistickém kolektivu", kteří píší historii na objednávku státostrany[3] a omezují se na to, že stvrzují nadekretované výsledky.[4] Tento normativní zorný úhel kategoricky vylučoval marxisticko-leninskou analýzu minulosti z vědeckého diskurzu; pozornost tak zasluhovalo jen to, co se dokázalo prosadit proti ideologizaci, jež byla označena za nevědeckou. Z tradovaného dějepisectví se za Ulbrichta stal „politický a propagandistický prostředek prvního řádu", který musí „sloužit požadavkům dne a zbaven svého vědeckého charakteru [musí] nechat sám sebe zneužívat tak jako zřídkakdy předtím".[5] Takové bádání nepřinášelo žádné vědecké obohacení, zato se s ním muselo počítat zejména jako s politickým nebezpečím: „Úroveň těchto rádobyvědeckých spisů můžeme hodnotit podle libosti, politicky závažné jsou však v každém případě, protože názory v nich předkládané mají sice primitivní, ale kompaktní a fascinující rádobylogiku, která na určité čtenářské kruhy jistě může zapůsobit."[6] Historicky degenerovaný způsob vidění vykázal historiografii NDR jakožto „pseudovědu"[7] za hranice odborného diskurzu a pozornost jí byla věnována v kontextu obrany proti totalitárnímu nebezpečí: „Ve střetnutí s totálním bolševismem, které se odehrává na všech úrovních, se nesmí přehlédnout žádná relevantní oblast."[8]

Publikace z této doby měly tudíž především demaskovat dějepisectví NDR a osvětlit jeho vývoj na základě přesného pozorování anebo z vlastních zážitků. Vesměs postupovaly chronologicky, po jednotlivých etapách popisovaly „sovětizaci" dějinného konceptu ve východním Německu jako proces úpadku, jehož konečným výsledkem byla naprostá instrumentalizace historické vědy, a tím „rozštěpení německého vidění dějin na pojetí západní a východní".[9] Nevyhnutelným důsledkem tak byl zánik jakékoli možnosti se v rámci dané vědy dorozumět: „Mezi Východem a Západem však zjevně už ani na půdě vědecké pře není možný skutečný dialog."[10]

V sedmdesátých letech začal tento normativně načasovaný receptivní postoj ustupovat pragmatickému interpretačnímu vzorci, jenž jevil ochotu jednotlivé badatelské oblasti diferencovat podle toho, do jakého stupně byly poznamenány a zformovány politikou. Vědecký terén východně od Labe, vykreslovaný dosud jako totalitární poušť, se z této nové perspektivy proměnil v obtížně přehlédnutelné území s překvapivými výhledy, které se na mnoha místech jako by otevíralo směrem k horizontu a v mnoha oblastech, pokud nepatřily k samému jádru socialistické mocenské legitimace, vybízelo ke spolupráci. Při povrchním posouzení bylo možno

---

3 BECK, Reinhard: *Die Geschichtsschreibung der Sowjetzone*. Bonn – Berlin (West) 1965, s. 45.

4 HOFER, Walther: Geschichtsschreibung als Instrument totalitärer Politik. In: týž (ed.): *Wissenschaft im totalen Staat*. München 1964, s. 198–227, zde s. 217.

5 TIMM, Albrecht: *Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der Sowjetischen Besatzungszone seit 1945*. Bonn – Berlin 1961, s. 7.

6 KOPP, F.: *Die Wendung zur „nationalen" Geschichtsbetrachtung in der SBZ*, s. 6 n.

7 HOFER, W.: Geschichtsschreibung als Instrument totalitärer Politik, s. 206.

8 KOPP, F.: *Die Wendung zur „nationalen" Geschichtsbetrachtung in der SBZ*, s. 7.

9 von RAUCH, Georg: Das Geschichtsbild der Sowjetzone. In: *Jahrbuch der Ranke Gesellschaft 1954*. Frankfurt M. – Berlin – Bonn 1955, s. 101–119, zde s. 101.

10 Tamtéž.

tento nový pohled na historiografii NDR vysvětlovat jako pouhý ústupek politice uvolnění a narůstajícím výsledkům samotného marxisticko-leninského dějepisného bádání; ve skutečnosti šlo o proměnu vzorce vědeckého výkladu: narozdíl od normativního postoje pragmatický přístup odsunul zcela stranou přetrvávající zásadní rozdíly, včetně problému objektivity historického poznání, aby východnímu protějšku mohl aspoň částečně přiznat určitou vědeckost, jež by byla hodna jakési diskuse. Pragmatické paradigma zdůrazňovalo zvýšenou schopnost dialogu a vzrůstající důležitost historické obce v podmínkách stranické diktatury; pátralo po domnělých nebo skutečných diferencích mezi stranickými a profesionálními historiky a dějepisectví NDR vnímalo v pohybu od dílčího k celistvému pohledu na minulost; východní historiografii neinterpretovalo už jako dějiny totálního útlaku, nýbrž jako proces svízelné a (dosud) dílčí emancipace.

Proměnu od „separačního" k „ekumenickému" výkladovému vzorci lze krok za krokem sledovat na vývoji diskuse o dějepisectví v sedmdesátých a osmdesátých letech. Na jejím počátku stály pochybnosti o oprávněnosti totálního normativního odsouzení východní vědy a o její monolitické sevřenosti, které argumentovaly vzrůstajícím badatelským výtěžkem východoněmeckých prací v jednotlivých oborech, vnitřními trhlinami v marxisticko-leninské koncepci dějin nebo stále závažnějšími politicky indukovanými výkyvy. V pozdějších letech dokonce i ideologicky obzvlášť silně zatížený výzkum soudobých dějin přestal být vnímán jako výlučná a do sebe uzavřená sféra a objevovaly se pokusy zaujmout „diferencovanější pohled" v diskusi historiků.[11] Množící se zjištění tohoto typu vyžadovala všeobecnější vysvětlení. Přinesla je teze, rychle rozšířená v sedmdesátých letech, podle níž je v NDR mezi věcným bádáním a ideologickými základy podstatně větší diskrepance, než se dosud soudilo. Neprosazuje snad strana politické poručnictví nad vědou značně nedůsledně, anebo třeba jen občas, a není historická věda v NDR v mnohem menší míře tím ustrnulým schématem závazných odpovědí, než jak se na ni pod vlivem normativního přístupu pohlíželo?[12]

Toto postupující včleňování historiografie NDR do „ekumeny historiků" otevřelo nově výhledy na dosud opomíjené období a souvztažnosti obou německých historických věd. Na sbližování badatelských zájmů i vědeckého tázání v rámci vnitrovědecké kritiky tradic v šedesátých letech a nově probuzeného zájmu o sociální dějiny upozornil už Werner Conze v roce 1977.[13] Ve své srovnávací disertaci o „historické vědě v rozděleném Německu" konstatoval Günther Heydemann „obdivuhodnou paralelnost" obou historiografií, spočívající v krizi jejich základů, v proměnách jejich

11 von BUXHOEVEDEN, Christina: *Geschichtswissenschaft und Politik in der DDR*: Das Problem der Periodisierung. Köln/R. 1980, s. 220; SCHÜTTE, Hans-Dieter: *Zeitgeschichte und Politik*: Deutschland- und blockpolitische Perspektiven der SED in den Konzeptionen marxistisch-leninistischen Zeitgeschichte. Bonn 1985, s. 201.

12 Tak např. RUMPLER, Helmut: Parteilichkeit und Objektivität als Theorie Problem der DDR-Historie. In: KOSELLECK, Reinhart – MOMMSEN, Wolfgang J. – RÜSEN, Jörn (ed.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München 1977, s. 228–262, zde s. 241.

13 CONZE, Werner: Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945: Bedingungen und Ergebnisse. In: *Historische Zeitung*, č. 225 (1977), s. 1–28, s. 25 a 28.

paradigmat a v jejich dominantních vzorech.[14] Jasně hierarchizovaný obraz pluralitní a řízené vědy ztrácel na základě takovýchto vývojových posunů pozvolna na zřetelnosti a v šedesátých a sedmdesátých letech uvolňoval místo představě postupného směřování k rovnocennosti. Rovněž historici ve Spolkové republice zdůrazňovali už počátkem sedmdesátých let, že minimálně platným konsenzem na obou stranách musí být svázanost každého bádání s místem, kam je situováno, a že ideál svobodného badatele už není udržitelný ani na Západě. Koncem osmdesátých let se pak začalo na Západě dopřávat sluchu dokonce i východní výtce, že „stranickost je příznačným rysem rovněž historiografie ve Spolkové republice".[15] Vpředvečer revoluční změny v roce 1989 se tedy zdálo, že stoupající mezinárodní uznání dějepisectví NDR, jeho dynamika a rostoucí ochota západoněmecké strany k otevřenosti vyznačují cestu k postupnému sjednocování rozdělené historiografie.

Hodnocení historiografie NDR, jež se zabydlelo v německé jazykové oblasti, tím krátce před jejím zánikem dospělo ke stavu, který se v západní diskusi mimo Spolkovou republiku konstituoval už mnohem dříve. Především marxismem ovlivněný francouzský výzkum revolucí a historické bádání o Africe už v šedesátých letech bez výhrad přijaly práce východoněmeckých historiků, například Waltera Markova a Manfreda Kossoka, jako seriózní přínos ke studovaným komplexům otázek. Rovněž v severoamerické historické vědě přistupovali k druhému německému dějepisectví už od doby, kdy se zformovalo, výrazně méně křečovitě než ve Spolkové republice. Otázku, jaké místo v historii disciplíny zaujímá státem řízená historiografie NDR, kladl zejména Georg Iggers, který kromě teoretického významu marxistického uvažování o historii ocenil i praktický přínos východoevropských historiků k mezinárodnímu bádání.[16]

Vlastní východoněmecké dějiny historiografie NDR vždy usilovaly o to, aby byly vykládány jako ničím nenarušovaný vzestupný vývoj a plánovitý postup vpřed. Dále byl pro ně charakteristický harmonizující obraz vlastní tradice, jež byla prodloužena hluboko do minulosti až po Jakoba Wimpfelinga, a dokonce po Widukinda z Corvey a v níž někdejší protivníci z „buržoazního" tábora vystupovali jako kolegové na společné cestě.[17]

---

14 HEYDEMANN, Günther: *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland*: Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR. Frankfurt/M. 1980, s. 246.

15 STARITZ, Dietrich: DDR-Geschichte im deutsch-deutschen Wissenschaftsdialog. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", č. 34 (1989), s. 10–17, zde s. 17.

16 IGGERS, Georg G.: Einige Bemerkungen zu neueren historischen Studien aus der DDR. In: FISCHER, Alexander – HEYDEMANN, Günther (ed.): *Geschichtswissenschaft in der DDR*, sv. 1: Historische Entwicklung, Theoriediskussion und Geschichtsdidaktik. Berlin (West) 1988, s. 155–175; týž: Einige Aspekte neuer Arbeiten in der DDR über die neuere Deutsche Geschichte. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 14, č. 4 (1988), s. 542–557.

17 Srv. např. *Wegbereiter der DDR-Geschichtswissenschaft*: Biografien. Berlin (Ost) 1989.

Náčrt přístupu k dějepisectví NDR po roce 1989

Imploze druhého německého státu, stejně rychlá jako překvapivá, odňala tomuto myšlení základnu. Po pádu režimu se mohl na východě přihlásit ke slovu každý, kdo byl dosud odsouzen k mlčení, a na západě ztratily odůvodnění ohledy, které si leckdo ukládal v zájmu vnitroněmeckého dialogu. Rychle proto narůstal počet vzpomínek a kritických stanovisek někdejších aktérů, pozorovatelů a disidentů, kteří na základě vlastní zkušenosti nebo studia nově zpřístupněných spisů odhalovali stinné stránky druhé německé historiografie.

První pětiletí práce s historií dějepisectví NDR po roce 1989 se v retrospektivě jeví jako „fáze distancování a bilancování". Tehdy docházelo k zásadním posunům v hodnocení východoněmecké historické vědy. Ze všeho nejdřív se jejich obětí pochopitelně stal oficiózní, oslavný pohled na výsledky a dějiny vlastní disciplíny, který byl před rokem 1989 charakteristický.

Jiné byly osudy interpretačního modelu historie jako vzestupného procesu, jenž na Západě převládl před rokem 1989. Po listopadu 1989 svého dominantního postavení rychle pozbyl v angažovaném a často konfrontačním sváru o platnost tradovaných interpretačních vzorců. Rovněž historici, kteří kdysi byli ve svých úsudcích mnohem méně příkří, jako Wolfgang Mommsen,[18] Heinrich August Winkler či Hans-Ulrich Wehler, zastávali po německém sjednocení názor, že historiografická literatura NDR je v důsledku své totální ideologizace „vědecky takřka bez významu" a že v ní nebyla „cítit žádná intelektuální poctivost".[19] V době přetrvávajícího rozdělení Německa po změně (*Wende*) však obrázek německé vědecké ekumeny zaznamenal naopak překvapující renesanci na východě. Stal se oblíbeným interpretačním rámcem mnoha bývalých historiků NDR, kteří si tento model nezřídka brali za základ vlastních reflexí o budoucím místě minulé historiografie NDR; tvořil tak jeden ze dvou pólů diskuse o roli a charakteru dějepisectví NDR, která se rozhořela po roce 1989. Ať už jim jde o netajenou apologetiku nebo o radikální sebekritiku, někdejší aktéři při pohledu na čtyřicet let osobně prožívaného dějepisectví NDR vycházejí ve svých rétorických strategiích z řady základních argumentativních obratů, z nichž nejdůležitější je vědecký princip poznání vyjádřený formulací „diferencovat, nikoli generalizovat". „Nebylo jen přizpůsobování a stagnace", konstatovalo mnoho východoněmeckých historiků dodatečně a vyzvedávalo „vedle vážných nedostatků ne jeden významný pokrok".[20]

Tento často (sebe)kritický, a zároveň (sebe)omluvný úhel pohledu se snaží najít rovnováhu mezi dvěma hledisky: zachováním vlastní tváře a distancí. Jeho cílem

---

18 MOMMSEN, Wolfgang J.: Der Ort der DDR in der deutschen Geschichte. In: KOCKA, Jürgen – SABROW, Martin (ed.): *Die DDR als Geschichte*: Fragen – Hypothesen – Perspektiven. Berlin 1994, s. 26–39, zde s. 36.

19 Interview s Hans-Ulrichem Wehlerem: Es rächt sich, daß wir nie über Europa gestritten haben. In: *Die Welt*, (26.2.1996), s. 7; srv. interview s Heinrichem Augustem Winklerem: Offen bleiben für die politische Kultur des Westens. In: *Tamtéž*, (29.6.1996), s. 7.

20 PÄTZOLD, Kurt: Die Geschichtsschreibung in der Deutschen Demokratischen Republik (DDR). In: CORNI, Gustavo – SABROW, Martin (ed.): *Die Mauern der Geschichte*: Historiographie in Europa zwischen Diktatur und Demokratie. Leipzig 1996, s. 194.

bylo navrátit východní historiografii – pokaždé v jiné míře – její normálnost. Proto často zdůrazňoval srovnatelnost, v mnohém ohledu dokonce stejnorodost obou německých historiografií. Zvláštní roli hraje v této souvislosti takzvaný argument *Tu quoque*, který normálnost historiografie NDR odůvodňuje předpokladem, že věda je za všech okolností, a to i v nesocialistických zemích, vždy politická. I když historická obec NDR silněji než kolegové na západě Německa trpěla úsilím zatáhnout ji do politicky služebného postavení, přece jen podle tohoto pojetí naopak existuje i „dost a dost případů, kdy se podařilo osvobodit se od očekávání dogmatiků".[21]

Opačná interpretační osa, která po zhroucení NDR získala do jisté míry hegemonii, zdůrazňovala naproti tomu selhání diktaturou narušené historiografie NDR. Namísto ospravedlňující defenzivy přišla s cílenou obžalobnou ofenzivou, namísto požadovaného zklidnění s nepohodlnou vzpomínkou na zrůdnost instrumentalizované vědecké pravdy; ni ospravedlňování a sebeospravedlňování odpovídala odsouzením, na vytrvalé tvrzení o schopnosti přinášet výsledky i za podmínek diktatury poukazováním na kolaboraci s režimem, na smířlivé zahalování voláním po nekompromisním odhalování.

Analytická struktura tohoto normativně obžalobného myšlenkového modelu spočívá namísto odvažování v generalizaci. „V pochybnostech je lepší krátký proces," požadoval Christian Meier, když se na pozadí sjednocování dříve rozpolcené disciplíny diskutovalo o budoucnosti východoněmeckých vědeckých institucí.[22] Z tohoto pohledu se historiografie NDR jeví jako legitimizační věda deformovaná v propagandu, bez trvalých výsledků, věda, jejíž instituce je třeba zrušit a co nejdůkladněji zahladit její inteleltuální stopy.

Základní morálně-politický tón obžalobného interpretačního vzorce s sebou zadruhé nese imperativ, že poznání osobní zodpovědnosti je třeba klást výš než neosobní struktury jde o „selhání historiků tváří v tvář totalitní výzvě našeho století; a jde především o politickou instrumentalizaci historie k zajištění moci totalitních klik", vyjádřil se v tomto smyslu například Stefan Wolle, jeden ze spoluzakladatelů Nezávislého svazu historiků.[23]

Obžalobný hodnotící vzorec operuje dále s pojmem pravdy, neovlivněným novějšími historickoteoretickými diskusemi, který trvá na jednoznačném oddělení historické skutečnosti od jejího ideologického znetvoření. Vědomě se tak vytváří protiklad ke zkušenosti se stranickou vědou, jíž podle tohoto pojetí právě nešlo o žádnou pravdu, a která proto jen trváním na této pravdě může být překonána. Tato radikální kritika dějepisectví NDR, velmi často s odvoláním na maximu Václava Havla „žít v pravdě",[24] postuluje oproti pragmatickému hodnocení „tábora omlouvačů" opačný

---

21 Interview s Ernstem Engelbergem. In: GRIMM, Thomas (ed.): *Was von den Träumen blieb*: Eine Bilanz der sozialistischen Utopie. Berlin 1993, s. 38.

22 MEIER, Christian: Im Zweifel lieber abwickeln. In: ECKERT, Rainer – KÜTTLER, Wolfgang – SIEBER, Gustav (ed.): *Kriese – Umbruch – Neubeginn*: Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90. Stuttgart 1992, s. 258–261.

23 WOLLE, Stefan: Das Versagen der Historiker. In: *Berliner Debatte Initial*. roč. 2, č. 2 (1991), s. 195–197, zde s. 196.

24 ECKERT, Rainer: Vergangenheitsbewältigung oder überwältigt uns die Vergangenheit? Oder:

normativní obraz, který se opírá o nezpochybnitelnou váhu pramenů a o minimální standard každé pravdivé vědy. Z tohoto hlediska byl historik „zásadně diskvalifikován tehdy, jestliže vědomě zamlčoval pravdu, jestliže lhal, své poznatky přizpůsoboval stranické linii a vzdor znalosti pramenů vytvářel 'bílá místa'".[25]

Tuto silně politicky a vědecko-politicky akcentovanou fázi distancování a bilancování můžeme dnes považovat v podstatě za uzavřenou, i když stále vycházejí příspěvky v jejím duchu. Asi od přelomu let 1994 a 1995 po ní následovalo další období, perioda depolitizace a „zodborňování" diskuse, která vedla k rozšíření zvolených perspektiv zkoumání. Pozvolna začínají v diskusi dominovat nikoli už pohledy zevnitř a popisy vlastních zkušeností, obviňování a ospravedlňování zúčastněných,[26] nýbrž stále větší rozmanitost předložených konceptů analýzy a zároveň i stále rostoucí počet detailních empirických studií, které trvale doplňují a korigují bohatě odstíněný obraz druhého německého dějepisectví.

Obecné směry interpretace

a) Dějepisectví NDR z hlediska vývoje jednotlivých institucí

Značná část prací věnovaných po roce 1989 dějepisectví NDR ke svému předmětu nepřistupuje tak jako před tímto datem, totiž neposuzuje už tolik jeho produkci, jako spíše „výrobní poměry". Koncentruje se přitom na badatelská a publikační centra i na řídicí instance historické práce. Nejdůležitějším střediskem historické vědy v NDR byl Historický ústav (*Institut für Geschichte* – IfG) při Německé akademii věd (*Deutsche Akademie der Wissenschaften*) v Berlíně, založený v roce 1956. Ačkoli pokračoval v práci Historické komise při akademii, vytvořil podle sovětského vzoru ústřední badatelskou instituci pro německé dějiny od středověku po přítomnost, která se od počátku závazně řídila směrnicemi marxismu-leninismu a soustředila největší badatelský potenciál na poli východoněmecké historie. Ústav, který se v prvních letech existence rozrostl z pětadvaceti na více než sto vědeckých pracovníků, byl během akademické reformy v roce 1969 transformován na Ústřední ústav historický (*Zentralinstitut* – ZIG) a ještě jednou podstatně rozšířen, až v něm a na jeho sedmi detašovaných pracovištích bylo nakonec zaměstnáno přes tři sta vědců. Akademický ústav byl rozhodující badatelskou institucí pro historickou vědu „v republikovém měřítku"; vedl badatelskou kartotéku a s pomocí badatelských plánů koordinoval historickou práci v NDR, s výjimkou dějin německého dělnického hnutí, jež byly převedeny na stranické historické ústavy. Zodpovídal za vypracování třídílné vysokoškolské učebnice německých dějin, jež byla koncipována na způsob vzorových výkladů v socialistickém duchu, avšak po vydání posledního oddílu byla nahrazena

---

Auf einem Sumpf ist schlecht bauen. In: ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S. – STARK, I. (ed.): *Hure oder Muse?*, s. 201–206, zde s. 206.

25 Týž: Ein gescheiterter Neuanfang? In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 20, č. 4 (1994), s. 609–615, zde s. 614.

26 O slovo v diskusi se však stále hlásí aktéři čerpající z vlastních prožitků. Srv. např. POHL, Karl Heinrich (ed.): *Historiker in der DDR*. Göttingen 1997.

novými kolektivními *Německými dějinami*, které ovšem do roku 1989 dospěly jen k šestému dílu z plánovaných dvanácti. K velkým dílům ústavu, který během prvních pětadvaceti let své existence vydával šestadvacet edic a periodik a vyprodukoval 334 monografií a kolektivních prací, patří vedle toho třídílné dějiny první světové války a šestidílná historie druhé světové války.

Badatelské impulzy vycházely nadále i z bilaterálních komisí historiků, které byly ve své většině organizačně napojeny na IfG/ZIG a obvykle v pravidelných časových odstupech pořádaly konference a vydávaly publikace. Nejstarší spojení toho druhu existovalo od roku 1957 mezi NDR a Polskem, ještě téhož roku následovala německo-sovětská komise historiků a později se vytvořily stejné společné instituce s ČSSR, Maďarskem, Bulharskem, Rumunskem a severním Vietnamem.

Vlastní výzkumy kromě toho iniciovala v roce 1958 založená Německá společnost historiků (*Deutsche Historikergesellschaft*), později Společnost historiků NDR (*Historikergesellschaft der DDR*), v čele s prezidiem, která každé dva až čtyři roky pořádala sjezd historiků, věnovaný inventuře oboru. Společnost usilovala o sdružení historiků pracujících ve výzkumu, ve výuce na vysokých i ostatních školách, v muzeích a archivech a členila se do vědeckých pracovních skupin a komisí.

Jistá zvláštnost socialistického systému vědy spočívala i v NDR v tom, že kromě státních a interních oborových organizačních struktur byla jeho součástí také soustava historických výzkumných a výukových zařízení zřízená přímo při SED. Nejdůležitější z nich byl nepochybně Ústav marxismu-leninismu při ÚV SED (*Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED* – IML), jenž byl roku 1947 založen jako Ústav Marxe, Engelse, Lenina (*Marx-Engels-Lenin-Institut* – MEL), po Stalinově smrti byl přejmenován na Ústav Marxe, Engelse, Lenina a Stalina (*Marx-Engels-Lenin-Stalin-Institut* – MELS), až pak roku 1956 získal své definitivní pojmenování. Jako vědecký ústav stálostrany odpovídal IML za bádání o Marxovi a Engelsovi a za studium německého dělnického hnutí i vlastní stranické historie. Na základě svého politického postavení a tematického vymezení svých pracovních úkolů IML hrál ve východoněmecké historiografii vševládnou roli, zejména pro období 19. a 20. století a ve všech otázkách socialistické a komunistické tradice. Sbíral pozůstalosti vedoucích osobností německého dělnického hnutí a vedl vlastní „archiv vzpomínek" obsahující vyprávění členů strany, zejména o jejich činnosti v období fašismu. Ústav, jehož zástupce ředitele byl dlouhá léta zároveň členem a předsedou Rady pro historickou vědu, fungoval také jako řídicí ústav pro dějiny strany a měl faktické právo veta ve všech otázkách s nimi spojených. Vydával množství svazků dokumentů a zodpovídal za osmisvazkové *Dějiny německého dělnického hnutí*, zpracovávané redakčním kolektivem pod vedením Walira Ulbrichta, které byly uzavřeny rokem 1962 a dokončeny v roce 1966. Nejvýznamnější pramenné fondy k dějinám strany a dělnického hnutí uchovával ústřední archiv IML a lidem zvenčí, k nimž patřili i státní historici, byly zpřístupňovány jen ve velmi omezené míře.

Další stranické zařízení, pověřené badatelskými úkoly v oboru historie, vzniklo v roce 1951 pod názvem Ústav společenských věd při ÚV SED (*Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED*) a roku 1976 bylo přejmenováno na Akademii společenských věd (*Akademie für Gesellschaftwissenschaften*). Ústav byl přímo zod-

povědný politbyru ÚV SED a fungoval jako řídicí ústav ve východoněmeckých společenských vědách. Postupně zaměstnával přibližně tisíc pracovníků a organizačně se dělil na jednotlivé katedry (později ústavy), které se věnovaly mimo jiné „historii", „vědeckému komunismu" a „výzkumu imperialismu". Vliv na oblast historie vykonávala také ideologická bašta neposkvrněného učení v aparátu SED, vysoká stranická škola Karla Marxe, na níž byla zřízena katedra dějin německého a mezinárodního dělnického hnutí a později vlastní „vědecký obor dějin".

Absence kritické veřejnosti v NDR podstatně ovlivňovala i komunikaci historické obce, jejíž odborné orgány vyjevovaly janusovskou tvář – na jedné straně představovaly fórum vědecké výměny, na druhé straně nástroj k prosazení stranické linie v oblasti historie. Zvláště to platí pro hlavní odborný historický časopis NDR, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (ZfG), založený v roce 1953 a existující dodnes. Svými původně šesti, pak osmi a konečně dvanácti čísly za rok, nepočítaje v to četná zvláštní čísla a zvláštní svazky, ZfG reprezentoval vývoj socialistické historické vědy v NDR jako žádná jiná publikace v této oblasti. O tématech nejnovější historie pojednával časopis *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, vycházející od roku 1959, a rovněž Společnost historiků NDR měla k dispozici vlastní publikační orgán, každoroční *Mitteilungen der Historikergesellschaft*, který kromě zpráv o zasedáních a jiných sdělení přinášel i tematické příspěvky ke konferencím jejích odborných komisí. Konečně také Akademie společenských věd uveřejňovala v nepravidelných intervalech historické sborníky v publikační řadě pod titulem *Thematische Information und Dokumentation*.

Většina historických publikací však pochopitelně ani v NDR nepřipadala na časopisy, nýbrž na několik z asi osmdesáti východoněmeckých nakladatelství. Nejdůležitější místo z nich zaujímalo roku 1947 založené nakladatelství *Akademie-Verlag* – „domovské" nakladatelství východoněmecké Akademie věd –, nakladatelství *Volk und Wissen* a stranický *Dietz Verlag*. Přestože u Dietze se na publikace vždycky kladla nejpřísnější ideologická měřítka, i v dalších nakladatelstvích historické literatury rukopisy, které jejich autoři a ústavy po obvyklém recenzním řízení schválili do tisku, musely projít ještě dlouhou cestou, než definitivně spatřily světlo světa. Celý nakladatelský sektor podléhal ministerstvu kultury, které prostřednictvím Hlavní správy Nakladatelství a knižní obchod (*Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*) řídilo tematické roční a dlouhodobé plány nakladatelských domů a vykonávalo cenzurní dohled. Kromě často zdlouhavého řízení, jež předcházelo povolení k tisku, a kromě diktátu plánu musel rukopis na cestě ke knize překonat ještě třetí překážku, totiž systém přídělů papíru; v jeho důsledku musely tituly čekat v nakladatelstvích na zveřejnění celé roky a odborné kvalifikační práce jako třeba disertace se v tisku objevovaly jen ojediněle.

Nejen na tom je patrné, jak byl vývoj dějepisectví v NDR usměrňován. Rozhodujícím nástrojem koordinace práce byl plán. Historický výzkum v NDR probíhal téměř výlučně ve státních a stranických odborných ústavech, pověřených pevně stanovenými úkoly; bez pověření a povolení zůstávaly brány archivů většinou uzavřeny. Nejvyšší plánovací úroveň představoval Ústřední výzkumný plán marxisticko-leninských společenských věd (*Zentrale Forschungsplan der marxistisch-leninistischen*

Gesellschaftswissenschaften), platný vždy na pět let, který měl poskytovat „orientaci o klíčových a dlouhodobých úkolech pro rozvoj společenskovědního výzkumu ve všech oblastech".[27] Jejich realizaci měly zajišťovat takzvané řídicí instituce, v jejichž čele stála od roku 1969 Rada pro historickou vědu (*Rat für Geschichtswissenschaft* – RfG). Tato dvaatřicetičlenná rada reprezentovala všechna důležitá střediska historického bádání v NDR, a navíc obě příslušná ministerstva – vysokého a odborného školství a lidového vzdělávání –, jakož i oddělení pro vědu při ÚV SED (*Abteilung Wissenschaften*), které mělo při všech důležitých rozhodnutích vždycky poslední slovo. Rada tvořila spojovací článek mezi vnitřními a vnějšími mechanismy řízení oboru a svá rozhodnutí činila vždycky v souhlase s oddělením ÚV SED pro vědu.

Tento stranický úřad, činný od roku 1949 pod různými názvy, byl vlastním centrem komunistické vědecké politiky. Celkově zodpovídal za „přípravy a vypracování zásadních usnesení a materiálů v oblasti politiky vzhledem k vysokým školám, vědě a inteligenci, při rozvoji přírodních a společenských věd a v nakladatelské sféře".[28] Do kompetence oddělení pro vědu spadalo „prosazování jednotné vysokoškolské, vědecké a kulturní politiky na univerzitách, v Akademii věd, v nakladatelstvích a v oblasti muzejnictví". Oddělení, které dlouhá léta provozovalo vlastní „sektor dějiny" (*Sektor Geschichte*), formálně podléhaly sice jen stranické organizace vyjmenovaných kulturních a vědeckých sektorů, fakticky však kontrolovalo práci všech univerzitních i mimouniverzitních grémií a institucí a prostřednictvím nomenklaturního systému disponovalo rozhodovací pravomocí ve všech personálních otázkách.

V šedesátých letech mělo na dějepisectví značný vliv i další stranické grémium: ideologická komise při sekretariátu ÚV SED, řízená Kurtem Hagerem. Komise byla pověřena „vypracovávat a projednávat základní otázky vědecko-teoretické a ideologické práce strany, včetně kulturní politiky".[29] Přestože neměla kompetence vydávat přímé příkazy, fungovala tak jako svého druhu nadřízený řídicí orgán, jemuž podléhalo jak ministerstvo kultury a ministerstvo vysokého a středního školství, tak i akademické instituce, nakladatelský sektor či univerzity a stranická vědecká zařízení. Komise se zabývala vysokoškolskou učebnicí německých dějin, vztahy historiků NDR ke Spolkové republice a přípravou mezinárodních konferencí historiků; určovala studijní a nakladatelské plány, posuzovala předložené koncepce vědeckých konferencí a na svých pravidelných zasedáních diskutovala o ústředních plánech výzkumu.

Teprve v závěsu za řídicími pravomocemi těchto stranických instancí se uplatňoval vliv státních úřadů. Akademie věd tak byla přímo podřízena radě ministrů a práce historiků na univerzitách spadala do kompetence státního sekretariátu pro vysoké a střední školství, povýšeného v roce 1967 na ministerstvo – to v souvislosti se

---

27 HEYDEMANN, G.: *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland*, s. 176.

28 *Stiftung der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* (*SAPMO-BArch*), Berlin. DY 30, IV 2/9.04/58. Aufgaben der Abteilung Wissenschaften.

29 *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, sv. 9. Berlin (Ost) (b. d.), s. 331 nn.

zmíněnou vysokoškolskou učebnicí německých dějin nutně vedlo ke kompetenčnímu zmatku mezi státním a stranickým dohledem.

Nesmíme zapomínat ani na kontrolní činnost, kterou rovněž v historiografii vyvíjelo ministerstvo Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS). Zvlášť dobře zachytitelná je na půdě Akademie věd, která podléhala Hlavní správě (*Hauptverwaltung*) XVIII/5 MfS. Státní bezpečnost přezkoumávala politickou spolehlivost „kádrů" vysílaných do zahraničí (*Reisekader*) i „nomenklaturních kádrů", bránila „působení vlivů protivníka" a bděla nad ideologickou věrností v řadách pracovníků na své vlastní straně například tím, že potlačovala pokusy o přesídlení na Západ a sháněla si informace o vnitřním životě historické vědy. Přijímání nových vědeckých pracovníků do ZIG bylo pokaždé spojeno s dotazem na MfS, jehož vyjádření mělo do roku 1987 charakter doporučení a v posledních dvou letech státní hegemonie SED dokonce závaznou platnost. Ministerstvo si zřídilo v Akademii věd vlastní oddělení, které kontrolovalo došlou poštu, dostávalo kopie cestovních zpráv všech členů akademie, kteří vycestovali do zahraničí, a rovněž v ZIG bylo ve stálém kontaktu s vedením ústavu, s „kádrovým" pracovníkem zodpovědným za personální otázky a se stranickým tajemníkem. Hlavní správa MfS vytvořila v jednotlivých akademických oborech různě hustou síť neoficiálních spolupracovníků, kteří na základě stanovených úkolů zásobovali své řídicí důstojníky zprávami o svých kontaktech (*Treffberichten*). Zprávy o kontaktu byly pečlivě vyhodnocovány a po srovnání s dalšími prameny komprimovány do podoby hodnocení, která ministerstvu poskytovala přesný přehled o práci historiků a o úrovni jejich politicko-ideologické loajality.

b) Dějepisectví NDR z vědeckého hlediska

Především na tomto poli se po roce 1989 odehrávala debata daleko přesahující hranice odborné veřejnosti, debata, která se zabývala přínosem a pochybením východoněmecké obce historiků v konfrontaci se socialistickou diktaturou. Neprobíhala paralelně se starou hranicí mezi Východem a Západem ani se neodbývala výlučně ve vědeckém rámci; byla zároveň „sporem historiků o místa, struktury, finance a interpretační kompetenci", jak sama sebe v březnu 1994 pojmenovala jedna konference Evangelické akademie, věnovaná otázce „Kdo píše historii NDR".[30] Plnila tak nejenom funkci heuristickou, jejím smyslem rovněž bylo budovat identitu různých skupin historiků, reprezentovaných příslušnými stanovisky, a zastupovat jejich zájmy, jak se ukázalo zejména na několikaletém sporu o Výzkumné středisko pro studium soudobých dějin v Postupimi (*Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien in Potsdam*), který zaměstnává historiky z východu i ze západu Německa.[31]

---

30 ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha – POPPE, Ulrike (ed.): *Wer schreibt die DDR-Geschichte?* Ein Historikerstreit um Stellen, Strukturen, Finanzen und Deutungskompetenz. Berlin 1995.

31 Nejdůležitější příspěvky v této debatě: MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: Der Bielefelder Weg: Die Vergangenheitsbewältigung der Historiker und die Vereinigung der Funktionäre. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (10.8.1993), přetištěno in: ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S. –

„Mají historici, kteří kolaborovali s východoněmeckým režimem, vědeckou a morální kvalifikaci nyní zkoumat historii tohoto státu?"[32] tázali se zakladatelé Nezávislého svazu historiků a provokovali tak nezávislé pozorovatele k ironické otázce, zda snad historici nepotřebují „nějaký druh zvláštního úřadu pro neuzavřené majetkové otázky".[33]

Ačkoli za těchto okolností se historiografie NDR mohla začít rychle jevit jako černobílý obraz, který dovoloval „rozlišovat už jen mezi odhodlanými opozičníky a ochotnými nohsledy režimu SED",[34] z vědeckoeticky orientovaných analýz naopak vyplynulo množství významných poznatků, jež dokázaly vrhnout paprsek světla na temné stránky odborné praxe. Na jedné straně se to týká vztahu historické vědy a Státní bezpečnosti. Zejména Vyšetřovací komise Německého spolkového sněmu „Vyhodnocení historie a následků diktatury SED v Německu" (*Die Enquete-Kommission des Deutschen Bundestags „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*) přispěla ve svých slyšeních k tomu, že bylo možno zřetelně vymezit a popsat dalekosáhlý vliv Státní bezpečnosti na personální politiku a práci historických badatelských institucí.[35] Na souhlas MfS bylo vázáno přijímání nových pracovníků a bez účasti Mielkeho aparátu se neobešlo ani rozhodnutí, který historik obdrží status osoby oprávněné cestovat do zahraničí (*Reisekader*). Ministerstvem Státní bezpečnosti vedené oddělení pro mezinárodní styky (*Abteilung „Internationale Beziehungen"*) vyhodnocovalo na Akademii věd například povinné cestovní zprávy vědců NDR a ministerstvo si prostřednictvím řady takzvaných neoficiálních spolupracovníků obstarávalo detailní informace o veškerém relevantním dění uvnitř historických badatelských ústavů a samo pro sebe pak naopak využívalo historické vědy k operacím tajné služby proti protivníkovi na Západě.[36]

Z hlediska vědecké etiky lze zřetelně vymezit rovněž podíl historiků na podřízení oboru imperativům stranického vedení – tak jako byla taková analýza provedena zejména pro rané období historiografie NDR.[37] Vědeckoetická perspektiva konečně

STARK, I.: *Hure oder Muse?*, s. 260–265; KOCKA, Jürgen: Auch Wissenschaftler können lernen: Der Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien in Potsdam: Eine Entgegnung. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (25.8.1993), přetištěno in: *Tamtéž*, s. 266–269; ECKERT, R.: Nicht ohne Reue: Noch einmal: Wer soll die Geschichte der DDR erforschen? In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (22.9.1993), přetištěno in: *Tamtéž*, s. 271–273; HERZBERG, Guntolf: Wer soll die DDR-Geschichte erforschen? In: *Tamtéž*, s. 438–446.

32 MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: *Inquisitoren auf der Faultierfarm*: Gestern Bielefeld und Ost-Berlin, heute Potsdam. Wie flexibel dürfen Historiker sein? In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (9.9.1993), přetištěno in: *Hure oder Muse?*, s. 276–281.

33 DANYEL, Jürgen: Die Historiker und die Moral: Anmerkungen zur Debatte über die Autorenrechte an der DDR-Geschichte. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 21, č. 2 (1995), s. 290–303, zde s. 290 s odkazy na další literaturu.

34 Tamtéž, s. 294.

35 *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*, sv. III/1. Baden-Baden, Deutscher Bundestag 1995, s. 398 nn.

36 Srv. ECKERT, Rainer: Die Westbeziehungen der Historiker im Auge der Staatssicherheit. In: IGGERS, Georg – JARAUSCH, Konrad H. – MIDDELL, Matthias – SABROW, Martin (ed.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München 1998, s. 93–105.

37 KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Legitimation eines neuen Staates: Parteiarbeiter an der historischen

dovoluje vzít na vědomí i pomezní oblasti oboru, vyčleněné z hlavního odborného diskurzu, na nichž lze i v NDR postřehnout prvky nekonformní historiografie. Jistě, dějepisectví NDR se vyznačovalo obzvláštní ortodoxií a ve „veselejších barácích socialistického lágru", jako bylo Maďarsko nebo Polsko, mělo od šedesátých let v prostředí vzdáleném oficiálních deklarací tu nejhorší pověst. Od vyhnání a odstavení posledních „buržoazních" kolegů z oboru po skončení oblevy v letech 1957–1958 se projevy vzdoru historiků už nevyskytovaly, namísto nich se rozvíjela „politicky přizpůsobená badatelská práce".[38] Přesto však třeba na akademickém Historickém ústavu nebylo málo případů disciplinárního přeložení z politických důvodů. Známé je odvolání šéfredaktora *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, který roku 1957 pozbyl místa v důsledku svého zapojení do reformněsocialistického kruhu kolem Wolfganga Haricha a Waltera Janky.[39] V letech 1957 a 1958 se kvůli „revizionistickým" a „objektivistickým" úchylkám, které zapadaly do kontextu destalinizace, stal objektem ostré názorové výměny odborník na hospodářské dějiny Jürgen Kuczynski a spolu s ním další kolegové z oboru; v letech 1964 a 1965 vedení SED uvalilo klatbu na malou skupinu východoněmeckých historiků, kteří se zasazovali o dialog s reformně orientovanými západními kolegy.[40]

Mimo socialistický koncept dějin se historici v NDR mohli pohybovat jen zcela ojediněle – a v takovém případě v určité vzdálenosti od oblastí sloužících legitimačním potřebám vládnoucího režimu, například v regionálních nebo církevních dějinách.[41] Přesto však i v NDR zaujímali historici vůči politickému znásilňování různé postoje. Ne každý byl ochoten své poznatky a názory bezpodmínečně přizpůsobovat stranické linii; mnozí se zdráhali působit jako historici v ústavech SED nebo se obávali permanentní kontroly na univerzitě, a záměrně se snažili dostat do některého státního historického ústavu a pracovat na některém ideologicky méně exponovaném úseku. Východoněmečtí historici sami rozlišovali po roce 1989 mezi dogmatiky, přizpůsobivými a volnomyšlenkáři a naznačovali tím, jaký manévrovací

Front. Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945 bis 1961. Berlin 1997; týž: „Wo gehobelt wird, da fallen Späne": Zur Entwicklung der DDR-Geschichtswissenschaft bis in die späten fünfziger Jahre. In: *Zeitschrift für die Geschichtswissenschaft*, roč. 42, č. 4 (1994), s. 302–318.

38 MEHLS, Helmut: Reformwille und Parteiraison: Zur Frage widerständigen Verhaltens am Akademie Institut für Geschichte. In: SABROW, Martin – WALTHER, Peter Th. (ed.): *Historische Forschung und sozialistische Diktatur*: Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR. Leipzig 1995, s. 226–243, zde s. 229.

39 KLEIN, Fritz: Aus den Anfangsjahren der Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (1953–1957). In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 42, č. 1 (1994), s. 39–55.

40 MEHLS, H.: Reformwille und Parteiraison, s. 139 nn.; SABROW, Martin: Der „ehrliche Meinungsstreit" und die Grenzen der Kritik: Mechanismen und Diskurskontrolle in der Geschichtswissenschaft der DDR. In: CORNI, G. – SABROW, M. (ed.): *Die Mauern der Geschichte*, s. 79–117.

41 ESCHWEGE, Helmut: Fremd unter meinesgleichen: Erinnerungen eines Dresdener Juden. Berlin 1991; BLASCHKE, Karlheinz: Geschichtswissenschaft im SED Staat: Erfahrungen eines „bürgerlichen" Historikers in der DDR. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 17–18 (1992), s. 14–27; týž: Die „marxistische" Regionalgeschichte: Ideologischer Zwang und Wirklichkeitsferne. In: IGGERS, G. – JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. – SABROW, M. (ed.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*, s. 341–368.

prostor se i v dějepisectví NDR naskýtal individuální činnosti.[42] Příklady, jaké postoje zaujímala historiografie NDR třeba ke stalinismu anebo jak zkresleně prezentovala povstání ze 17. června 1953, ozřejmily během této kontroverze kromě vědeckých a etických slabin i mechanismy, které v podmínkách diktatury SED ztěžovaly a nezřídka takřka znemožňovaly přihlásit se k nedeformované pravdě.[43]

c) Historická věda NDR v bilanci dosažených výsledků

Retrospektivní pohled se přirozeně soustřeďuje v prvé řadě na posouzení kvality poznatků historické vědy NDR. „40 let historiografie v NDR – výsledky a meze" – takto programově je nadepsána stať, která nevynechává neúspěchy a selhání dějepisectví NDR, nicméně požaduje, aby jeho příspěvek k pokroku historického poznání byl zkoumán diferencovaně.[44] Jak jsme naznačili výše na příkladu rozdílných diskurzivních strategií při vyrovnávání s vlastní minulostí, jsou to především bývalí představitelé rozpuštěné východní historiografie, kteří požadují, aby se pro samé soustředění na absurdní okolnosti historiografické produkce nezatemňoval pohled na její pozoruhodnou kvalitu. A skutečně není pochyb o tom, že závaznost marxismu-leninismu, která dějepisectví „oproti tradiční akademicky postulované historiografii vtiskla specifický profil",[45] byla nejenom ideologickým poutem, ale také inovačním impulzem. Už v padesátých letech tento impulz znamenal příklon k výzkumu sociálních a revolučních hnutí, imperialismu a německé zodpovědnosti za světovou válku, který se ve Spolkové republice rozběhl teprve se značnou prodlevou v šedesátých letech. Neustále připomínanými výsledky bádání, které si udržely své postavení i nyní, ve sjednocené historiografii, je tu jak třísvazkové dílo o německých dějinách v první světové válce ze šedesátých let,[46] tak šestidílný nástin německých dějin ve druhé světové válce, jehož první svazky začaly vycházet v následujícím desetiletí.[47] Západní kolegové, například Georg Iggers, po roce 1989 hodnotili jako „důležitý přínos pro mezinárodní výzkum"[48] také výsledky odlišného historického

42 HEITZER, Heinz: Für eine radikale Erneuerung der Geschichtsschreibung über die DDR. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 38, (1990), s. 498 nn.; PETERS, Jan: Über Historiker verhalten. In: *Berliner Debatte Initial*, roč. 2, č. 2 (1991), s. 185 n. Autor historiky dělí do kategorií: „bezpodmíneční apologeti", „bezstarostní přizpůsobivci", „tvrdošíjní", „podvraceči" a nakonec „opozice historiků politického charakteru".

43 RUGE, Wolfgang: Nachdenken über die Geschichtswissenschaft der DDR. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 41, (1993), s. 583–592; HÜBNER, Peter: Ein Labyrinth, in dem es nur falsche Wege gib. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (8.9.1993), přetištěno in: ECKERT, R. – KOWALCZUK, I.-S. – STARK, I.: *Hure oder Muse?*, s. 273–276.

44 BLEIBER, Helmut: 40 Jahre DDR-Geschichtswissenschaft – Leistungen und Grenzen. In: *Österreichische Osthefte*, roč. 33, č. 3 (1991) s. 556–568.

45 *Tamtéž*, s. 567.

46 KLEIN, Fritz ad. (ed.): *Deutschland im ersten Weltkrieg*, 3 sv. Berlin (Ost) 1968–1969.

47 SCHUMANN, Wolfgang ad. (ed.): *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, 6 sv. Berlin (Ost) 1974–1985.

48 IGGERS, Georg G.: Was bleibt von der marxistischen Geschichtswissenschaft? Ein ost-westlicher Vergleich. In: JARAUSCH, Konrad H. – MIDDELL, Matthias (ed.): *Nach dem Erdbeben*: (Re-) konstruktion ostdeutscher Geschichte und Geschichtswissenschaft. Leipzig 1994, s. 121–131.

pohledu na určité oblasti, jako jsou sociální dějiny a dějiny všedního dne. Dnes už skutečně máme k dispozici množství studií o jednotlivých oblastech vědecké badatelské praxe ve východoněmeckém dějepisectví, které kromě „bílých míst v historiografii NDR"[49] narazily na víc než jen na „pozoruhodně detailní historický výzkum, k jehož výsledkům se západní bádání vždy ve značném rozsahu uchylovalo".[50] To platilo pro studie o každodenním chování východoněmeckých dělníků[51] i pro historiografii dělnické třídy a fašismu;[52] platí to však i pro celé obory, jako jsou dějiny starověku[53] nebo hospodářské a sociální dějiny, které z hlediska tematického profilu, interdisciplinárnosti a inovačního potenciálu detailně zkoumá jedna novější studie Berlínsko-braniborské akademie věd. Autoři vynesli velku diferencovaný soud, který poskytuje konkrétní představu o kompatibilitě těchto dílčích disciplín původem z obou částí Německa:

„Zejména studie týkající se agrárních dějin, německých hospodářských dějin 19. a 20. století, dějin industrializace, sociálních dějin dělníků a podnikatelů a kvantitativních hospodářských dějin i některé projekty přesahující hranice dílčích disciplín – například historie produktivních sil – vzbudily pozornost i v mezinárodním měřítku. Sociální dějiny se tvořily dokonce proti politicky a ideologicky vytyčeným trendům, jakoby zevnitř. (...) Z úzké spolupráce s historiky obecných dějin se vyvinula pracovní metoda hospodářských dějin, silně se orientující na předmět a na prameny, méně už na problémy a metody. V NDR tak získala poněkud konvenční ráz. Zbývalo jí málo manévrovacího prostoru pro inovační pokusy. (...) Na mezinárodních kongresech se pokaždé ukázalo, jak jsou východoněmečtí badatelé narozdíl od polských a maďarských kolegů silněji reglementováni, a to je v očích západních pozorovatelů stavělo do poněkud provinčního světla. Jen ten, kdo znal restrikce, za nichž pracovali, dokázal ocenit výsledky, jichž se přesto dopracovali."[54]

d) Diskurzivně analytický pokus o interpretaci

Představené interpretační modely východoněmecké historické vědy se ve své většině explicitně nebo implicitně zakládají na předpokladu, že univerzální měřítka historické vědy měla v omezeném měřítku platnost i ve východoněmecké historio-

zde s. 127; týž: *Ein anderer historischer Blick*: Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte. Frankfurt/M. 1991.

49 WEBER, Hermann: „Weiße Flecken" in der DDR-Geschichtsschreibung. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 11 (1990), s. 3–15.

50 MOMMSEN, Wolfgang J.: Die Geschichtswissenschaft in der DDR: Kritische Reflexionen. In: *Tamtéž*, č. 17–18 (1992), s. 35–43, zde s. 41.

51 HÜBNER, Peter: „Geronnene Fiktionen?" Alltag in der DDR als Gegenstand der zeithistorischen Forschung. In: JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. (ed.): *Nach dem Erdbeben*, s. 265–287.

52 LÜDTKE, Alf: Wer handelt? Die Akteure der Geschichte: Zur DDR-Geschichtsschreibung über Arbeiterklasse und Faschismus. In: IGGERS, G. G. – JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. – SABROW, M. (ed.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*, s. 369–410.

53 SCHULLER, Wolfgang: Zur Alten Geschichte in der DDR. In: *Tamtéž*, s. 409–417.

54 FISCHER, Wolfram – ZSCHALER, Frank: Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In: KOCKA, Jürgen – MAYNTH, Renate (ed.): *Wissenschaft und Wiedervereinigung*: Disziplinen im Umbruch. Berlín 1998, s. 361–434, zde s. 405.

grafii, anebo aspoň poměřují charakter zpolitizované disciplíny na východě stupněm jejích odchylek od norem a standardů, které si obor pro získávání nových poznatků vypracoval během své dvousetleté historie. Tento postup umožňuje velmi jemnou analýzu významu, jakého jednou nabude čtyřicetiletá praxe druhé německé historiografie ve sjednocené vědě: význam východoněmeckého oboru poměřuje jeho přínosem k řešení dnešních otázek kladených minulosti; výsledky a selhání historiků NDR hodnotí podle odborných a etických norem historické vědy uznávaných v celém světě; institucionální danosti východní disciplíny podrobně rozebírá na pozadí poměrů v západním světě.

Přehlédnout však zároveň nelze ani analytické slabiny všech těchto interpretačních směrů, na něž bez ohledu na jejich různorodost narážíme v samých základech jejich evaluativního charakteru: vědecké ústrojí odlišné svou výstavbou, sebereflexí a funkcí posuzují podle měřítek v mnohém ohledu mu cizích, ba explicitně deklasovaných jako „buržoazní". Hodnotící pohled snadno upadne do dilematu, které umožňuje vybrat si jen mezi dvěma stejně problematickými deformacemi: jedna vede k tomu, že druhá německá historiografie se jako ideologicky zatížená diskvalifikuje *in toto*;[55] druhá dává přednost tendenci privilegovat nepolitické sféry působení, ba vzdorné činy historiografie NDR, a naopak marginalizovat její stranicko-politicky formované součásti a vyčleňovat je jako oblasti mimovědecké deformace.[56] Hodnotící pohled zaměňuje normálnost a výjimku; čtyřicetiletá existence „vázané historiografie" (Ernst Schulin) v NDR se mu jeví jako permanentní výjimečný stav, potlačení univerzálně chápaného západního vědeckého standardu, pro tuto historiografii konstitutivní, jako permanentní oktroj, prázdné zásuvky historiků po změně společenských poměrů jako vědecké selhání.

Nabízí se tedy možnost interpretovat dějepisectví NDR za pomoci dalšího analytického měřítka, které odpovídá jeho vnitřnímu ustrojení jakožto specifického typu historické vědy a dovoluje zachytit důvody jeho vnitřní stability. Historici NDR pracovali – lhostejno zda dobrovolně či z přinucení – na půdě stranicky definovaného pojetí vědy, jež prohlásilo politické stranictví za nepostradatelný pilíř vědeckého poznání a „buržoazní" ideál bezhodnotové vědy za ideologickou chiméru. „Oddělování politiky a vědy, se kterým se u soudruhů historiků ještě setkáváme, musí být překonáno," vyhlašoval vedoucí oddělení pro vědu při ÚV SED v roce 1963.[57] V retrospektivě mohou takové výroky působit čistě deklarativně. Myšlení operující na této základně ovšem utvářelo nejenom postoje stranické byrokracie, nýbrž uplatňovalo se i na nejnižší úrovni každodenní vědecké komunikace, například v praxi odborných historických dobrozdání, a formovalo vědecké postoje velkého počtu historiků, kteří se po nacistické katastrofě zcela vědomě rozloučili – byť to bylo

---

55 Výstižná v tomto směru je jedna Wehlerova odpověď v interview pro deník *Die Welt* z roku 1996 na otázku, co přetrvá ze společenských dějin pěstovaných v NDR: „Prakticky vůbec nic. (...) Po nějaké intelektuální poctivosti nebylo ani památky." Viz *Die Welt*, (26.2.1996).

56 IGGERS, G. G.: *Ein anderer historischer Blick*, s. 7 nn.

57 *SAPMO-BArch*, DY 30, IV A 2/904/134, Johannes Hörnig über Aufgabe der Geschichtswissenschaft (nach September 1963).

jen zdání – s tradičním ideálem nepolitického pohledu na minulost, protože „historická věda, která zavírá oči před fenoménem hospodářského vykořisťování a útlaku ... není ... neutrální a objektivní".[58]

Z tohoto nepřeklenutelného rozdílu mezi historiografií v socialistickém bloku, definující se jako stranická věda, a dějepisectvím mimo tento blok, usilujícím o všeobecně platnou pravdu, vyrůstá interpretační směr, jejž lze chápat jako směr diskurzivně analytický. Historiografii NDR se pokouší podchytit v její specifice jako vědu *sui generis*, která nebyla charakterizována – tak jako v západním pluralitním pojetí – buď profesionalitou, *nebo* stranickostí, nýbrž ideálem profesionality *v rámci* stranickosti. Podle tohoto myšlenkového modelu nebylo dějepisectví zřízené v NDR z moci státu instrumentalizováno zvnějšku, tedy zapřaženo do politických služeb v rozporu s vlastními vědeckými ambicemi, nýbrž samo bylo ve své předepsané struktuře instrumentální vědou. Politika a věda nebyly v socialistické historiografii co do svého záměru v poměru permanentní konkurence, ale vzájemného oplodňování. Jenom na takovém pozadí se dá pochopit a vyložit skutečnost, že v rámci historiografie NDR mohlo usnesení ústředního výboru státostrany nabýt vědecké platnosti, a že tak třeba o charakteru listopadové revoluce z roku 1918 mohlo jakoby samo sebou rozhodovat politbyro. Víra v bezkonfliktní slučitelnost vědy a politiky, ztělesněná v ideálu stranické historie, nalézala nadšenou podporu přinejmenším v kruzích vůdčích historiků SED, a prominentní soudobí historici si veřejně tropili posměšky ze západního způsobu uvažování, který se pokoušel jejich práci přičítat „nesmazatelný protiklad mezi politikou a vědou, stranou a historiky". Bez uzardění byli příslušníci vlastního cechu upomínáni, že „vedení SED od počátku usměrňovalo a řídilo vývoj naší marxisticko-leninské historické vědy, dávalo jí správnou orientaci".[59] Při takovém způsobu uvažování nemohly rozpory mezi požadavky vědy a politikou dostat žádný prostor k artikulaci, a pokud se snad přesto vyskytly, muselo nezbytně jít pouze a jenom o selhání vědců. Historický diskurz na úrovni moci v NDR prováděl ve vztahu k minulosti různé triky při zakrývání konfliktu mezi tím, co jest, a tím, co býti má, a problém slučování neslučitelného přenechával pouze historikům.

Z řečeného vyplývá, že socialistická historiografie se od své „buržoazní" konkurence kromě představy o vědě lišila i v představě o pravdě. I v novější západní diskusi byla vyzdvižena vázanost veškerého historického poznání na určitou perspektivu a navrhovalo se rozlišovat mezi přiměřenější a méně přiměřenou, pravdivější a méně pravdivou argumentací.[60] Avšak i při veškerém odstupňování – jen v leninském pojetí vědy v NDR mohla být platnost historických skutečností relati-

---

58 STREISAND, Joachim: Kategorien und Perspektiven der Geschichte: Anläßlich einiger Neuerscheinungen der Geschichtsphilosophie. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 4, (1956), s. 889–898, zde s. 891.

59 *Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften* (*ABBAW*), Berlin, ZIG 572, Heinz Heitzer: Vortrag zum 25jährigen Jahrestag des Instituts für Geschichte an der Deutschen Akademie der Wissenschaften 29.6.1981.

60 KOCKA, Jürgen: Angemessenheitskriterien historischer Argumente. In: KOSELLECK, R. – MOMMSEN, W. J. – RÜSEN, J. (ed.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*, s. 469–475, zde s. 469.

vizována pojmem vázaným na politickou užitečnost, jen v něm profesionální historici bok po boku s funkcionáři historické vědy trvali na „třídní povaze objektu a subjektu historické skutečnosti“[61] a deklarovali „nezbytnost světonázorové, politické stranickosti marxistické historické vědy jakožto předpoklad a součást její vědecké objektivity“.[62]

Prolnutí stranickosti a objektivity by ovšem nemělo být mylně chápáno jako pouhé podrobení vědy stranou. Rozhodující rozdíl mezi instrumentální odborností a západním pojetím pravdy bychom neměli hledat v odlišném typu historiografické analýzy a hodnocení skutečností, nýbrž v tom, že svědectví pramenů nebylo v případě konfliktu ve vědecké komunikaci dostatečným argumentem. Výsledky bádání, které vyhovovaly pouze standardům historické kritiky pramenů, se daly odbýt jako „objektivistické“, „faktologické“, pokud zároveň neodpovídaly požadavkům politické stranickosti. Na úrovni politbyra SED se dvojí požadavek historického poznání a politického užití propojil v tak harmonickou jednotu, že tajemníkovi ústředního výboru zodpovědnému za kulturu a vědu Kurtu Hagerovi nic nebránilo, aby na schůzi vůdčích historiků v roce 1971 zcela samozřejmě prohlásil: „Historická věda je aktivním faktorem při prosazování politiky strany. Jejím úkolem je zpracovávat a šířit poučení z historie. V žádném případě nejde o nějakou pragmatickou simplifikaci, nýbrž o objektivní pravdu.“[63]

V případě neshody ovšem nepomohlo ani odvolávání na výpověď pramenů, ani upozornění na intersubjektivní věrohodnost zastávaného názoru, a často ani pouhé podřízení úradku strany. Jestliže se v práci historika vyskytly diskrepance vůči požadovanému historickému konceptu, předpokládala pravidla druhé německé historiografie veřejný důkaz, že žádoucí jednota stranickosti a objektivity je zcela bezchybná, nikoli jen předstíraná. Funkcionáři historických věd ve stranickém aparátu se nikdy nespokojili s potlačením odchylných názorů; spolu s odvoláním toho, co káraný pracovník hlásal, pak ještě kromě jeho politického prohlédnutí požadovali vždycky i doznání věcného omylu a odborné nedostatečnosti, i když se příslušná procedura táhla třeba měsíce, anebo dokonce celá léta.

Jestliže historiografii NDR takto interpretujeme jako určitou formu přizpůsobování minulosti, které v mnohém ohledu dodržovalo zvláštní pravidla, vyvstane nám před očima obraz uměle produkované „normální vědy“, která by bez trvalého politickomocenského vyloučení odlišného myšlení nebyla mohla existovat, avšak ve svých mezích vykazovala vlastní závaznost a osvědčovala zvenčí těžko pochopitelnou věrohodnost. Vlastní klíč k dlouholeté životaschopnosti svérázného druhého německého dějepisectví je třeba hledat v této takřkajíc nadekretované normalitě. Historiografie ve státním socialismu se musela pohybovat v myšlenkovém světě

---

61 ENGELBERG, Ernst: Die Aufgaben der Historiker von 1964 bis 1970. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 12, (1964), s. 388–402, zde s. 300.

62 ECKERMANN, Walther – MOHR, Hubert: *Einführung in das Studium der Geschichte*. Berlin (Ost) 1966, s. 40.

63 *ABBAW*, ZIG 614e. Protokollnotiz vom Erfahrungsaustausch leitender Genossen der Geschichtswissenschaft mit Genossen Prof. Kurt Hager 27.9.1971, 14.10.1971.

utvářeném vlastním chápáním vědy i vlastním pojetím pravdy. Ve své umělé existenci byla stále ohrožena a bez ustání bojovala o zrušení diference mezi požadavkem a skutečností. Podstata této „vázané historiografie" se dá pochopit jen tehdy, jestliže prolnutí s politickými zájmy SED se podaří rekonstruovat jakožto nezbytný postulát, fungující v neustálém střetu s rezidui tradice, individuality, vnějších vlivů a váhy pramenů. To činilo ze socialistického dějepisectví dynamický systém, který podléhal neustálé proměně, a přece si zachovával nezaměnitelnou identitu.

Aby se takto strukturovaná historie mohla ve své „umělé přirozenosti" udržet při životě, byla odkázána ve stejné míře na úspěšnou integraci směrem dovnitř jak na uzavřenost směrem ven. Prvního cíle dosáhla úsilím o celostní uzavřenost a totální platnost vlastního obrazu historie. Mocenský diskurz historiků v zásadě neznal žádných skrýší ani ladem ležících ploch, požadavky stranickosti platily pro Lutherova životopisce stejně jako pro rozhlasového komentátora a filmového tvůrce. Od pozdních padesátých let měl marxismus-leninimus v historii monopolní postavení, „buržoazní" náhledy byly zatlačeny do uzounkých škvír; jako „objektivistické" a „faktologické" mohly však kromě toho být denuncovány i výklady marxistické, pokud objektivitě pramenů přikládaly vyšší status než sounáležitosti se stranou. Požadavek uzavřenosti tohoto konstruktu se prosazoval až po ty zdánlivě nejpodružnější okrajové oblasti. Na jeho základě byli bez dalšího prověřování obviněni východoněmečtí spoluautoři jednoho německo-německého sborníku, „jejichž pasáže se neodlišují od pasáží západoněmeckých autorů", že podlehli „koncepci ideologické koexistence s imperialistickým dějepisectvím";[64] a na recenze západoněmeckých historických děl, které vůči „buržoazním" autorům projevovaly snahu o objektivitu, ba jen se uznale vyjadřovaly o jejich stylu, se z hlediska tohoto požadavku pohlíželo jako na zradu vlastní věci. Požadavek uzavřenosti se nezastavil ani před prameny: žádné svědectví to nedokládá lépe než povzdech jednoho historika: „Historická bádání nejsou často předmětem právě vděčným. Sotvakterý čtenář tuší, co námahy je s nimi spojeno, a leckterý zapomíná, jak těžké je dospět ke všeobecně platným závěrům. (...) K tomu přistupuje další skutečnost, již ani nelze dost často zdůrazňovat, totiž že prameny našeho historického bádání nevytvořili představitelé historického materialismu – je tedy třeba neustále interpretovat údaje pojímané v jiném smyslu, a to je velmi těžké."[65]

Zde se vyjevuje charakter světa historie, který byl schopen svou umělost kompenzovat jen uzavřeností a který proti normám pluralitní vědy, založeným na konkurenci interpretací, na inovaci a radikálním skepticismu, postavil monistický ideál „správného poznání". Historický diskurz východoněmeckého dějepisectví třídil výsledky výzkumu a hlásané teze přednostně podle měřítek „správně" a „chybně", a na pře-

---

64 *SAPMO-BArch*, Dy 30, IV 2/90.04/397. Srv. SABROW, Martin: Die Geschichtswissenschaft der DDR und ihr „objektiver Gegner". In: IGGERS, G. G. – JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. – SABROW, M. (ed.): Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem, s. 53–91, zde s. 66.

65 *SAPMO-BArch*, DR 1, 5065. Friedrich W. Stöcker: Betr. Wolfgang Rudolph „Die Insel der Schiffer: Zeugnisse, Erinnerungen und Geschichten von rügischer Schiffahrt", 7.9.1961.

zkoumávání „správného" či „chybného" přístupu spotřebovávaly většinu své pozornosti i odborné historické posudky, aby potvrdily nebo zamítly shodu mezi speciálními výzkumnými výsledky a obecnými historickými koncepcemi. Ideál „správného poznání" historiky v NDR zbavoval svéprávnosti, a zároveň chránil. Nelze prý strpět, aby každý měl na tuto otázku svůj soukromý názor, stěžovalo si jedno stranické shromáždění akademických historiků na protahující se spor s Kuczynskim; a s touž premisou na druhé straně radil odborný recenzent ohodnotit práci o strategii KPD jako zdařilou i v případě, že nepřinášela žádné „pozoruhodné výsledky", protože něco takového stejně „vzhledem k existující marxistické literatuře o tomto předmětu už ani není dost dobře možné".[66] Ideál „správného poznání" utvářel odborný diskurz tam, kde byl názorový spor umělou záležitostí. K ničemu proto nevedly permanentní apely na „vědecké názorové střetání", které měly jen předstírat živou konfrontaci s historií, aniž by jí však poskytovaly obsahový prostor, a nakonec se vyčerpávaly tím, že od historických ústavů a historických publikačních orgánů požadovaly, aby každý rok podávaly zprávu o „širokém rozvoji vědecké názorové diskuse".

V konfrontaci s „buržoazním" historickým uvažováním, a zejména v německo-německé systémové konkurenci začal působit další funkční mechanismus, jejž můžeme označit jako nihilizaci. Dějinné koncepty mimo vlastní diskusní pole dovoloval pojímat jako nebezpečnou výzvu „objektivního protivníka" (Hannah Arendtová), který se pak stával projekcí charakteristických rysů vlastního historického uvažování. Z tohoto pohledu to byla „buržoazní" historická věda, jež „popírá", „zastírá" a „falšuje" pravdu, jež jen pod tlakem marxistické konkurence byla přinucena vyklidit neudržitelné pozice a jež přijala pružnější linii jen proto, aby tím intenzivněji rozkládala a rozbíjela socialismus v NDR. Topos „objektivního protivníka" dovoloval separovat západní názory jako „buržoazní", aniž je meritorně bral jakkoli na vědomí – například je klasifikoval jako literaturu usilující o ideologické vypořádání (*„Auseinandersetungsliteratur"*), která nijak nepřispívá k vlastnímu růstu poznání – a takovým způsobem imunizoval historiografii NDR před kritickým zpochybněním. K integraci odstředivých sil ve vlastním diskurzu přispíval i tím, že nikdy neochabující povědomí o existenčním ohrožení ze strany tohoto protivníka, jenž si počíná stále rafinovaněji, zároveň vytvářelo tlak na zvyšování bdělosti a konformity, který umožňoval vztáhnout podezření ze zrady na každé německo-německé setkání na konferenci, na každou zamýšlenou publikaci v zahraničí, na každé nepředpojaté zhodnocení nemarxistického historického výkladu.

Pokud k tomu, aby byla uchována vnitřní legitimita vlastního řádu minulosti, nepostačovaly popsané integrační a vylučovací mechanismy, disponoval historický mocenský diskurz posledním prostředkem k prosazení své interpretační moci: principem kognitivní exkluzivity. Přístup k historickému vědění byl v NDR odstupňovaný. Ne každý měl možnost využívat státních, podnikových, nebo dokonce stranických

---

66 *Tamtéž*, NY 4198, 56. Wilhelm Eildermann: Beurteilung der Dissertation des Genossen Wilhelm Wehling „Der Kampf der Kommunistischen Partei Deutschlands gegen die faschistische Diktatur des deutschen Imperialismus in den Jahren von 1933 bis 1935", 9.1.1960.

archivních pramenů; ústřední zadávání a kontrola badatelských témat byly úkolem akademického Historického ústavu (uspokojivě nikdy nevyřešeným). Západní literatura byla do roku 1989 utajována a lepší šanci se s ní seznámit měli například historici ze stranických ústavů než jejich kolegové z univerzit. Čtenáři odborných časopisů nezřídka nalézali recenze o knihách, které si sami nemohli přečíst. Komu se podařilo získat vytoužený status osoby s povolením vycestovat do zahraničí (*Reisekader*), platil za to povinným dodržováním důvěrných cestovních direktiv a sestavováním cestovních zpráv, jejichž obsah byl určen jen příslušným orgánům.

Bezmála konspirativní zacházení s vlastním věděním se týkalo nejen kontaktu s „objektivním protivníkem", nýbrž ovládalo i vlastní obor, jestliže badatelské plány a poznatky byly označeny jako tajné nebo jestliže historická obec byla vědomě ponechávána v nejistotě o platných normách hodnocení. Přímo k fungování historické vědy v NDR náleželo to, že odborné publikace v *Akademie-Verlag* podléhaly méně striktním cenzurním předpisům než populárně vědecké výklady a stejně tak menší restrikce platila pro zběžně pronesené slovo v rozhlasových pořadech než pro knižní publikace na stejné téma. Ke svému plnému rozvinutí dospěl princip historické exkluzivity v těch nemnoha případech, kdy nezpochybnitelná váha pramenů triumfovala nad interpretační závažností mocenského diskurzu. Právě to nastalo v diskusi o tajném dodatku k protokolu německo-sovětského paktu o neútočení z roku 1939, jehož existence v rukopise jednoho všeobecně uznávaného akademického historika byla objektivně uznána už v roce 1965. Posuzovatelé tohoto rukopisu, kteří fakticitu dodatku nemohli dost dobře popřít, ale ani jej nemohli politicky přijmout, argumentovali hlediskem politického „dopadu", a tudíž neodvolatelně prohlásili, že „výklad o 'tajné klauzuli'... není vhodný pro uveřejnění v této práci".[67] To, že znalost brizantních faktů byla projevem důvěry, jež zavazovala k loajalitě o to větší, ukázkově vyzvedl ředitel hlavního historického ústavu v NDR na schůzi svých spolupracovníků: „Zde vůbec stojíme před problémem, který nás neustále zaměstnává. Vědecká fakta musejí být totiž sdělována takovou formou a v takových dávkách, aby je mohli přijmout také dělníci, kteří byli vychováváni v nám nepřátelském duchu. Musejí být dávkována tak, aby nezatemňovaly ostatní důležité momenty."[68]

Dějepisectví NDR z chronologické perspektivy

Periodizace jsou důležitým prostředkem zpřehlednění historických procesů. Podle základního interpretačního modelu byl vývoj oboru v NDR chápán a členěn na jednotlivé fáze buď jako poznenáhlý úpadek, anebo jako postupné zvědečťování. V NDR platil stupňovitý model, který historii socialistického dějepisectví dělil do čtyř na sebe navazujících etap. První zahrnovala léta 1945–1949, „kladení základů nového dějepisectví", přestože v institucionálním či teoreticko-metodologickém

67 *Tamtéž*, DY 30, IV A2/9.04/143. Ingo Materna, Gutachten, 26.2.1965, s. 2.

68 *Tamtéž*, DY 30, IV A2/ 9.04/331. Ernst Engelberg, Diskussionsbeitrag in der Mitgliederversammlung der SED-Grundorganisation des Instituts für Geschichte, 15.6.1965.

smyslu nebyla marxisticko-leninská historiografie přítomna ještě ani náznakem.[69] Druhá perioda, mezi lety 1949–1950 a 1961–1962, byla charakterizována jako „fáze vlastního průlomu k nové, institucionalizované, marxisticko-leninské historiografii". V šedesátých letech následovala třetí fáze, konsolidace.[70] Pro čtvrtý a poslední úsek volili historici NDR s oblibou opis: „dynamický rozvoj plně zformované, produktivní historické vědy, jež odpovídá vyspělé socialistické společnosti".[71]

I po roce 1989 se při pohledu na dějepisectví NDR upírá pozornost v neposlední řadě k jeho chronologické perspektivě. Mnoho prací je založeno na předpokladu, že schémata, v nichž lze uvažovat o vývoji komplexního předmětu „dějepisectví NDR", se při bližším pohledu jeví nadmíru protikladně: tak například pojetí historiografie NDR jako stálého úpadku koliduje s tezí o jejím poznenáhlém zvědečťování, a úvahy o postupujícím vytrácení originality marxistického rozběhu narážejí na názor, že v žádném případě není možno podlehnout „legendě o dobrém počátku".[72] Chronologicky založené výzkumy dějepisectví NDR vycházejí jednak z fázového modelu vypracovaného před rokem 1989 ve Spolkové republice, podle nějž druhá německá historiografie vstoupila od sedmdesátých let do fáze svého zvědečťování. Na druhé straně zhusta argumentují nejednotným vývojem disciplíny v jejích jednotlivých oblastech a zasazují se o to, aby se rozlišovalo mezi fázemi, kdy existovala větší možnost diskutovat i konat, a takovými obdobími, v nichž na dějepisectví, utkvívající v rituálech a sebeutvrzování, dolehl olověný příkrov. „Fakt, že jednotlivé komunikační mikrosféry se prostě nesloučily v jednu historiografii NDR, postupující ve stejném rytmu kupředu, ale do značné míry setrvaly ve vzájemné izolaci, snad tudíž patří k charakteristickým znakům východoněmeckého dějepisectví."[73]

---

69 SCHMIDT, Walter: Forschungsstand und Forschungsprobleme der Geschichte der DDR-Geschichtswissenschaft. In: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, roč. 29, č. 6 (1987), s. 723–734, zde s. 731.

70 *Tamtéž*, s. 731 n.

71 Týž: Zur Geschichte der DDR-Geschichtswissenschaft vom Ende des zweiten Weltkrieges bis zur Gegenwart: Voraussetzungen, Leitlinien, Etappen, Schwerpunkte der institutionellen und der Forschungsentwicklung, historiographiegeschichtlicher Forschungsstand. In: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, roč. 27, č. 5 (1985), s. 614–633, zde s. 628; BERTHOLD, Werner: Zur Geschichte der Geschichtswissenschaft der DDR: Vorgeschichte, Konfrontationen und Kooperationen. In: SCHULIN, Ernst (ed.): *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. München 1989, s. 39–51.

72 Takový název měla sekce mnichovského zasedání historiků v roce 1996, jejímž garantem byl Nezávislý svaz historiků. Ke všeobecnému pozadí: DANYEL, Jürgen (ed.): *Die geteilte Vergangenheit*: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten. Berlin 1995; bibliografie s. 247–264.

73 JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. – SABROW, M.: Störfall DDR-Geschichtswissenschaft. In: IGGERS, G. G. a též (ed.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*, s. 42; MIDDELL, Matthias: Gab es in der Historiographie der DDR wissenschaftliche Schulen? In: SABROW, Martin (ed.): *Verwaltete Vergangenheit*: Geschichtsdenken im Staatssozialismus. Leipzig 1997; týž: Jenseits unserer Grenzen? Zur Trennung von deutscher und allgemeiner Geschichte in der Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur der DDR. In: JARAUSCH, K. H. – MIDDELL, M. (ed.): *Nach dem Erdbeben*, s. 88–120.

Bez ohledu na tyto rozpory lze ze zpětného pohledu zkonstruovat periodizační model, který si za východisko bere protikladnost západního a východního dějepisectví a zachycuje jednotlivé fáze trvání socialistické historiografie, vymezující se vůči svému „buržoaznímu" protějšku. Léta 1945 až 1957–1958 tvoří v tomto schématu fázi etablování druhé německé historiografie, která se dělí na několik dílčích etap. Bezprostředně poválečná léta lze charakterizovat jako dobu změny orientace, v níž se sovětští kulturní důstojníci spolu s německými orgány snažili odstranit trosky nacistického historického myšlení a pokoušeli se vytvořit demokratické dějinné vědomí. Nosné pojmy nového počátku jsou „antifašismus", „mír" a „humanismus" a byly pojaty tak, aby jim mohli přitakat komunisté i nekomunisté.

Etapa přeorientování byla vystřídána „útokem na pevnost vědy", který vypukl roku 1948 a který paralelně k proměně SED ve „stranu nového typu" zahájil sovětizaci duchovního života. Úplná reorganizace univerzitního studia a stále patrnější směřování k monopolu marxismu-leninismu prohlubovaly příkop mezi východním a západním vývojem. „Buržoazní" profesory, kteří stále častěji odcházeli na Západ, nahrazovali marxističtí vysokoškolští učitelé; dále se omezovaly možnosti cestování a odborné kontakty mezi západní a východní zónou. Skutečnou cézuru marxisticko-leninské fáze etablování však znamenal rok 1952. Teprve nyní nastoupilo nové dějepisectví s vlastním programem, jak jej téhož roku formuloval jeden z vedoucích představitelů historiografie NDR v příspěvku o „současných úkolech německé historické vědy".[74] Roku 1952 bylo také založeno Muzeum německých dějin (*Museum für deutsche Geschichte*), jež od té chvíle vystavovalo nový obraz historie přímo v centru Berlína. Publicistickou základnu obdržela historická věda jakožto marxisticko-leninská disciplína o rok později v *Časopise pro historickou vědu*. Už předtím byla opuštěna interpretace německé historie, pro niž se vžil pojem *Misere Theorie*. S rostoucím odstupem od „hodiny nula" vyžadovala dějepisná politika SED „aktuálnější" dějinný koncept, který by byl s to prezentovat NDR v národní konkurenci jako lepší Německo a podle slov Leo Sterna nutil „historiky NDR naplnit *sanctus amor patriae*, svatou láskou k vlasti".[75] Místo *Misere-Theorie* zaujala historická reflexe záměrně využívající nacionální argumenty, která jako „základní národní koncepce" (*Nationale Grundkonzeption*) měla zůstat v platnosti až do konce Ulbrichtova panování a z občanů země vychovávat socialistické vlastence. Roku 1952 se Národní rada (*Nationalrat*) usnesla na Národním dokumentu (*Nationales Dokument*), který historiky zavazoval k tomu, aby z dějin vysvětlili, „proč je vítězství míru a socialismu v celém Německu nevyhnutelné".[76]

---

74 STERN, Leo: Gegenwartsaufgaben der deutschen Geschichtswissenschaft. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg: Gesellschaftswissenschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, roč. 1, č. 3 (1952), s. 1–17.

75 Tamtéž.

76 ULBRICHT, Walter: Referat zum „Grundriß der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung" gehalten auf der 16. Tagung des ZK der SED vom 26.–28.6.1962. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 10, (1962), s. 1255–1337, zde s. 1273.

Důsledky červnového povstání v roce 1953 a destalinizační krize trvající až do roku 1957 ovšem zprvu zabránily důslednému naplňování tohoto programu. Teprve polský říjen a porážka maďarského povstání na podzim 1956 vedly i v dějepisectví k jistému *roll back*, jenž vyšel z pléna Ústředního výboru SED počátkem roku 1957. Zde nastal rozchod s ideologií koexistence s „imperialistickou historiografií bonnských mocipánů" a byl vypovězen boj všem „odrůdám revizionismu, liberalismu a objektivismu". Na konci této první fáze marxismus-leninismus takřka úplně ovládl východoněmeckou historiografii, což spolu s politickou instrumentalizací vedlo k jejímu definitivnímu oddělení od paralelní západoněmecké historiografie. Založení konkurenční společnosti historiků v březnu 1958 a roztržka v Trevíru na podzim téhož roku stvrdily toto rozpolcení také institucionálně a dovršily vytvoření vlastního dějepisectví NDR.

V následujícím období od roku 1958 do roku 1961 se konsolidovala nová socialistická historiografie, svůj charakter však už neměnila. Vědecky i politicky směřovalo její úsilí především k vyšší homogenizaci. Ještě stále zůstávaly otevřené hranice na Západ, jakkoli byly kontakty s nesocialistickým odborným světem omezeny. Stavba Berlínské zdi v roce 1961 představuje tedy v rámci dějepisectví NDR důležitou cézuru, neboť teprve ona dovršila vnější uzavření, bez nějž svět umělého myšlení politicky ovládané odborné disciplíny nemohl existovat. Není tudíž nikterak paradoxní, že tuhnutí politických poměrů, signalizované uzavřením hranic 13. srpna 1961, se uvnitř oboru promítlo téměř opačně; v jistém ohledu totiž přineslo zajištění existence, jež nyní dovolovalo věnovat kritičtější pozornost vlastním tabu i újmám. A tak dokonce samotným Ulbrichtem vedené zpracování historie německého dělnického hnutí, za jehož zavádějícím titulem se skrývaly autoritativní dějiny komunistické strany, dospělo v jednotlivých otázkách k diferencovaným náhledům, jakých po této fázi nebylo do roku 1989 už dosaženo. Řada z těchto průniků, jež ovšem většinou nebyly vůbec zveřejněny, se v první polovině šedesátých let dotýkala mnohých tabu a „bílých míst", která se znovu dostala na přetřes teprve ve finální krizi mocenského systému SED. Kromě role KPD na konci výmarské republiky k nim patřila problematická takzvaná Dimitrovova poučka, že fašismus je nejotevřenější formou panství finančního kapitálu, anebo dodatek k německo-sovětskému paktu o neútočení z roku 1939, v němž se Stalin a Hitler dohodli na dělení Polska. Silný proud ve východoněmecké historické obci se zasazoval o znovunavázání styků se západoněmeckým dějepisectvím, v němž v této době, v souvislosti se spory o německou vinu na propuknutí první světové války, nástup světonázorově a teoreticky otevřenější nové generace historiků otřásl dosud dominantním postavením politických dějin.

Bylo zapotřebí značného úsilí stranického aparátu, aby tyto opatrné liberalizační tendence byly potlačeny. Neobešlo se to bez konfliktů, nicméně druhá německá historiografie se poté ještě víc uzavřela. Za skutečně nebezpečného protivníka, který je údajně schopen ohrozit myšlenkový řád nastolený ve východoněmecké vědě, bylo přitom prohlášeno právě dějepisectví ve Spolkové republice, zastávající aktuálně spíše levicové pozice a zaměřující svůj výzkum na sociální dějiny. Ruku v ruce s tímto

ještě důkladnějším vymezováním navenek, jež přetalo poslední vnitroněmecké spojení, dále postupovala vnitřní konsolidace oboru.

Ulbrichtův pád v roce 1971 měl bezprostřední důsledky pro socialistický obraz historie. Osmý stranický sjezd zrušil mimořádné postavení, které Ulbricht východnímu Německu přisoudil ve světovém revolučním procesu, a opět je pevně začlenil do bloku socialistických států pod moskevským vedením. Pro historickou vědu z toho vyplynula nutnost opustit „základní národní koncepci" ve prospěch silněji zdůrazněného internacionalistického pojetí, které prodlužovalo dominantní roli Sovětského svazu v souvislé linii ještě hlouběji do minulosti. Ztrátu legitimity, která hrozila po opuštění národněhistorické perspektivy, zamýšleli soudruzi kompenzovat zvýšeným úsilím o „socialistické povědomí obyvatelstva NDR". Zároveň s tím vedení SED roku 1974 škrtlo z východoněmecké ústavy pojem „německý" a prohlásilo NDR za svébytný socialistický národ s vlastními historickými kořeny. Z toho vyplynula dvojí proměna důrazu v historiografii NDR: Jak postuloval úvodník uveřejněný po sjezdu strany v časopise *ZfG*, „obraz historie nesestává ze sumy abstraktních teoretických pouček". Nový kurz požadoval namísto toho „skutečnou představu o chodu historie v jejích podstatných rysech; k tomu náleží to, že si historii osvojíme i s jejími rozpory a konflikty, s její dramatičností, s boji, porážkami a vítězstvími pokrokových tříd".[77] Zároveň s tím návrat k „proletářskému internacionalismu" především v soudobých dějinách po roce 1945 také mírnil dosavadní tlak na deformaci skutečnosti; mohla tak být pravdivěji popsána třeba role Sovětského svazu během „antifašisticko-demokratického převratu" v Sovětské okupační zóně Německa.

Obojí adaptace na nové politické úkoly se tudíž projevila v dlouhodobém rozšíření manévrovacího prostoru; dějepisectví NDR se v očích svých západních pozorovatelů počalo „zvědečťovat",[78] jakmile nepokryté politické intervence do očekávaných výsledků vědeckého bádání, obvyklé v Ulbrichtově éře, stále více ustupovaly ustáleným klišé, která se snažila změny politických intencí pojímat jako pokrok vědeckého poznání. Podstatný podíl na tomto zastírání politické kontroly vědeckou fasádou měla sílící byrokratizace badatelské praxe. Kontrola práce ústavů prostřednictvím hierarchie krátkodobých, pětiletých, ústavních a oborových plánů až po individuální pracovní plány na jedné straně, nutnost pořídit dva pozitivní posudky jako podmínku publikace jakékoli monografie či souborného díla na straně druhé – to všechno se od počátku šedesátých let neustále precizovalo, takže cenzurní praxe nabyla tak propracované podoby, že – narozdíl od beletrie – ji už ve spleti kompetencí, brzdících a podpůrných instancí nebylo ani možno zřetelně obhlédnout a popsat.

Takzvaná rehistorizace východoněmecké historiografie[79] vedla na konci sedmdesátých let k dalšímu kroku směrem k adaptaci, jenž se nejvýrazněji projevil v takzva-

77 BARTEL, Horst – SCHMIDT, Walter: Neue Probleme der Geschichtswissenschaft der DDR. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 19, (1972), s. 797–817, zde s. 801.

78 BLANSDORF, Agnes: Die deutsche Geschichte in der Sicht der DDR: Ein Vergleich mit der Entwicklung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich seit 1945. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, roč. 39, č. 5 (1988), s. 263–290, zde s. 276.

79 KUHRT, Eberhard – von LOWIS, Henning: *Griff nach der deutschen Geschichte*; Erbeaneignung und Traditionspflege in der DDR. Paderborn aj. 1988, s. 49.

né renesanci Pruska. Poznenáhlu se rýsující „ideologické vyprázdnění" NDR, spojené s pragmatickým obratem k sociální a hospodářské politice silněji orientované na potřeby obyvatel, dalo i v historii vyniknout snahám o vymanění z ustrnulého konceptu dvou linií a o jeho nahrazení pohledem, jenž lépe vycházel vstříc proměněným legitimizačním potřebám socialistické diktatury. Z debaty o „dvou tvářích Pruska", kterou v roce 1978 zahájila historička raného novověku Ingrid Mittenzwei, vzešel silný impulz, jenž rychle zasáhl celou oficiózní historickou kulturu NDR. Režim SED se začal rozpomínat na tradice.

Vědecký háv novému paradigmatu dodala historická teorie konceptem „dědictví a tradice" (*Erbe-Traditions-Konzept*). Tento koncept revidoval staré rozdělení na „dobrou" vývojovou linii, jež vedla od selských válek přes dělnické hnutí k NDR, a na „špatnou" linii, která se vinula od reakčního absolutismu přes imperialismus a fašismus a vyústila ve Spolkové republice. Namísto toho postuloval obraz národních dějin NDR, jenž nebyl omezen na bezprostřední genezi a vývoj východního Německa, nýbrž měl zahrnovat celé německé dějiny od vzniku německého národa jako etnické jednotky.[80] K tomu dopomáhalo rozlišení mezi „dědictvím" a „tradicí", které v osmdesátých letech dospělo ke kanonické platnosti.

Ovšem všechny tyto pokusy o adaptaci zpochybnila krize legitimity, do níž historiografie NDR upadla v okamžiku, kdy po Gorbačovově volbě generálním tajemníkem KSSS vítězné tažení glasnosti a perestrojky odstartovalo rovněž začátek konce režimu SED. Sovětská historická věda začala na cestě za poznáním minulosti promptně odstraňovat ideologické zátarasy, a historiky NDR, kteří se stále dovolávali sovětského vzoru, tak dostávala do úzkých.

Západní pozorovatelé v posledních letech NDR zaznamenali, že východoněmecká historiografie se v rámci tohoto vývoje, a v neposlední řadě pod dojmem převratu ve východní Evropě, začala i na poli vlastní stranické historie opatrně odpoutávat od svých dosavadních tabu a že po vlastních cestách vykročila například v oblasti sociálních dějin a historie všedního dne. Izolace od západního dějepisectví, naoktrojovaná v šedesátých letech, se v osmdesátých letech uvolnila; obě strany se setkávaly v takových oblastech bádání, jako byla reformace a selské války, historie revoluce a imperialismu. Stále ještě ojediněle, ale přece jen v rostoucí míře směli nyní historici NDR opět přijímat pozvání ke studijním pobytům a přednáškám ve Spolkové republice a v USA, a rovněž západní kolegové z oboru mohli hovořit před akademickým publikem v NDR. Na nižší úrovni, než na jaké se pohybovaly oficiální delegace, byla v posledních letech NDR na postupu integrace východoněmeckého dějepisectví do mezinárodní *communauté scientifique*, což se projevilo na cestovní aktivitě historiků. Na konci finální krize mocenského systému NDR se vnitřní identita východoněmecké historické kultury a vědy rozpadala pod vlivem plíživého „sjednocování zdola", ale na hnutí, které režim SED na podzim 1989 srazilo na kolena, neměla historiografie pochopitelně žádnou výraznější zásluhu.

---

80 SCHMIDT, Walter: Das Gewesene ist nie erledigt: Worauf muß sich eine Nationalgeschichte der DDR stützen? In: *Sonntag*, roč. 35, č. 27 (1981), s. 9.

Dějepisectví a diktatura

V těchto fázových proměnách svého historického mocenského diskurzu reprezentovalo dějepisectví NDR v neposlední řadě svérázný typ historické vědy: typ „ovládané normální vědy" (*beherrschte Normalwissenschaft*). Pokud bychom měli toto konstatování zevšeobecnit, jeho výpovědní hodnota přesáhne úzké pole dějin vědy: umožní odpovědět na otázku, odkud komunistická diktatura ve východním Německu čerpala svou soudržnost, ač nikdy nemohla vyprodukovat materiální uspokojení podle západních měřítek, neměla národní svébytnost a narozdíl od první německé diktatury nevyrostla z lidového hnutí. Mocenský systém státního socialismu si nemohl být nikdy jist podporou většiny obyvatelstva, ale přesto neexistoval ani v trvale výjimečném stavu. Nevytvořila druhá německá diktatura naopak normalitu vlastního typu, zcela překračující úzké pole vědy, normalitu, která byla aspoň v náznaku schopna produkovat určitou soudržnost, v různých dobách ovšem rozdílně silnou? Nevznikl tak jistý druh „sekundární legitimity", která tkvěla mimo věrnost ideologickému přesvědčení a mimo úspěch sociálně-ekonomické reformy? A nečerpal z ní snad paternalistický despotismus východoněmeckého režimu od poloviny padesátých do poloviny osmdesátých let značný díl své obdivuhodné vnitřní soudržnosti, než pak rychle postupující eroze této naoktrojované normality doprovodila – a spoluzavinila – zhroucení režimu SED?

Regulace trhu pracovních sil v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961

Dierk Hoffmann

I.

Jak naznačuje pojem „společnost práce", moderní průmyslové společnosti integruje především faktor práce.[1] V této souvislosti „práci" nepřísluší pouze primární úkol zajistit materiální přežití, popřípadě blahobyt každého jednotlivce. Námezdní práce v podnicích výrazně poznamenává celé instituce, ale i sociální strukturu a kulturní identitu společenství.

Vezmeme-li za měřítko počet výdělečně činných osob, byla NDR obzvlášť výraznou společností práce, ještě mnohem více než Spolková republika. Celková zaměstnanost obyvatel ve věku 15 až 64 let činila na konci osmdesátých let v NDR zhruba devadesát procent,[2] zatímco v SRN dosahovala v téže době o něco málo méně než sedmdesát procent. Tuto tendenci zřetelně vyjevují údaje o zaměstnanosti podle věku a pohlaví. Ve srovnání se západoevropskými zeměmi je signifikantní mimořádně vysoká zaměstnanost žen.[3] V roce 1989 byla percentuálně na podobné úrovni

---

1 KOHLI, Martin: Die DDR als Arbeitsgesellschaft? Lebenslauf und soziale Differenzierung. In: KAELBLE, Hartmut ad. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart 1994, s. 38.

2 Tamtéž, s. 41. O přesném čísle se vedou spory, protože pracovní síly tzv. bezpečnostní oblasti nebyly zpravidla vykazovány ve statistikách. Ritschel dochází ve svém výzkumu pro rok 1989 k nižšímu poměru 82,4 % u žen a 78,4 % u mužů. Viz RITSCHEL, Albrecht: Aufstieg und Niedergang der Wirtschaft der DDR: Ein Zahlenbild 1945–1989. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, roč. 2, (1995), s. 15. Celkově však zůstává nepřehlédnutelný vzestupný trend zaměstnanosti žen.

3 Srv. souhrnnou práci k zaměstnanosti žen ve východním a západním Německu: BUDDE, Gunilla-Friederike (ed.): *Frauen arbeiten*: Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945. Göttingen 1997.

jako u mužů, i když šlo o důsledek vyššího podílu pracovních míst ve vedlejším pracovním poměru.[4]

Vysoká zaměstnanost v NDR odpovídala ideologickým cílům vedení státu a Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED). Ústavou zaručené právo na práci bylo spojeno se společenskou povinností každého občana zabývat se výdělečnou činností.[5] Ideologické nadhodnocení „práce" souviselo rovněž se základy marxisticko-leninského chápání společnosti: v socialismu neměla být „práce" pouhým prostředkem k získání obživy, ale měla přispívat k seberealizaci jednotlivce.[6] Třídním vyjádřením tohoto základního axiomu byla i sebedefinice NDR jako „státu dělníků a rolníků".

Vedle naznačených ideologických motivů existovaly rovněž stavy demografické a ekonomické nouze, které vedení SED i odpovědná ministerstva nutily k celkovému, trvalému zvyšování zaměstnanosti. Druhá světová válka vedla v pozdější Sovětské okupační zóně (SOZ) ke značným změnám demografické struktury. Ztráty v počtu civilního obyvatelstva byly sice více než vyrovnány přílivem milionů uprchlíků a vyhnanců („přesídlenců"), takže v říjnu 1946 podle sčítání lidu žilo na území SOZ přibližně o 1,1 milionu lidí více než v roce 1939, celkový počet práceschopného obyvatelstva však klesl za stejné období přibližně o čtyři sta tisíc. Až na počátku padesátých let se nedostatek pracovních sil změnil v jejich přebytek; přispěli k tomu především „přesídlenci" a rovněž muži, kteří se vrátili z válečného zajetí. Podle údajů Wolfganga Zanka kolem roku 1950 nabídka pracovních sil převažovala nad poptávkou jak kvantitativně, tak kvalitativně (skladbou kvalifikace).[7] Od roku 1950 až do 13. srpna 1961, kdy byla postavena Berlínská zeď, neustále klesal počet obyvatelstva, především kvůli velkému počtu (nejméně 2,7 milionu) uprchlíků do západního Německa. NDR tím přicházela hlavně o mladé lidi a kvalifikované pracovníky. Přesto se počet výdělečně činných osob zvýšil z 5,8 milionu v prosinci 1945 na téměř 7,8 milionu v roce 1955[8] – nejspíš v důsledku úsilí státu mobilizovat další pracovní síly. Vedle již zmiňovaného zvýšení počtu zaměstnaných žen rostl i počet zaměstnanců v penzijním věku, i když podstatně méně výrazně.

Další zátěž pro budování ekonomiky a trh pracovních sil v Sovětské okupační zóně představovaly reparační nároky Sovětů, které neměly jen formu finančních pohle-

4 Srv. von OERTZEN, Christine – RIETZSCHEL, Almut: Das „Kuckucksei" Teilzeitarbeit: Die Politik der Gewerkschaften im deutsch-deutschen Vergleich. In: BUDDE, G.-F. (ed.): *Frauen arbeiten*, s. 212–251.

5 Právo na práci bylo zakotveno již v ústavě z roku 1949, s povinností pracovat je však spojil až zákoník práce z roku 1961. Viz MAMPEL, Siegfried: *Die sozialistische Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik*: Kommentar. Frankfurt/M. 1982, s. 655–675.

6 DOST, Axel: Arbeitsrecht. In: HEUER, Uwe-Jens (ed.): *Die Rechtsordnung der DDR*. Baden-Baden 1995, s. 95.

7 ZANK, Wolfgang: *Wirtschaft und Arbeit in Ostdeutschland 1945–1949*: Probleme des Wiederaufbaus in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands. München 1987, s. 57.

8 KLEßMANN, Christoph: *Die doppelte Staatsgründung*: Deutsche Geschichte 1945–1955. Göttingen 1991, s. 270.

dávek.[9] Řada odborníků byla odvezena do SSSR jako „specialisté".[10] Kromě toho řada východoněmeckých podniků zůstala ještě na dlouhou dobu v rukou Sovětů, kteří je pak převáděli na formu sovětských akciových společností a v letech 1949–1954 vraceli nazpět NDR.[11] Jedinou výjimkou zůstala až do sjednocení Německa v roce 1990 těžba uranu v Krušných horách, zajišťovaná Sovětsko-německou akciovou společností Wismut.[12] Sovětské reparační nároky a spolu s tím otevřená západní hranice (do roku 1961) trvale ovlivňovaly trh pracovních sil;[13] mimo jiné i tyto příčiny měly za následek jejich nedostatek v jednotlivých hospodářských oblastech a z pohledu SED a příslušných orgánů státní správy vedly k tomu, že byla i nadále nutná státní regulace trhu pracovních sil.

Rozhodnutí ve prospěch centrálního řízení hospodářství SOZ/NDR, které bylo koncipováno ve dlouhodobém výhledu a jež nebylo možno do důsledku ihned realizovat, znamenalo odvrat od svobodného trhu pracovních sil, na němž se – z ideálního pohledu – střetává poptávka s nabídkou, aby se působením cen a mezd uváděly do souladu. Ekonomika založená na plánování vyžadovala proto nezbytně regulaci pracovních sil, což se neobešlo bez konfliktů. Shora naplánované umísťování pracovních sil naráželo na značné obtíže, neboť státní zájmy se mnohdy nekryly s potřebami podniků a pracujících. Kromě toho dané profesionální kvalifikace často neodpovídaly konkrétním potřebám podniků. Proto byla vyvinuta řada nástrojů pro účinnou regulaci trhu pracovních sil, které měly tyto adaptační potíže vyřešit.

V následujícím příspěvku se o trhu pracovních sil hovoří jako o celku. K tomu je nutno poznamenat, že historický výzkum se trhem pracovních sil intenzivně zabýval již v minulosti, a to z různých hledisek (regionálního a lokálního, podle povolání, podle pohlaví atd.).[14] Omezený rozsah tohoto příspěvku ovšem nedovoluje provést takto diferencovaný rozbor.

---

9 Srv. KARLSCH, Rainer: *Allein bezahlt?* Die Reparationsleistungen der SBZ/DDR 1945–1953. Berlin 1993.

10 Srv. CIESLA, Burghard: Der Spezialistentransfer in die UdSSR und seine Auswirkungen in der SBZ/DDR. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", č. 49–50 (1993), s. 24–31.

11 Srv. KARLSCH, R.: *Allein bezahlt?*, s. 110–135.

12 Srv. týž: „Ein Staat im Staate": Der Uranbergbau der Wismut AG in Sachsen und Thüringen. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 49–50 (1993), s. 14–23. Nejnovější stav výzkumu popisuje souborná práce: KARLSCH, Rainer – SCHRÖTER, Harm (ed.): *„Strahlende Vergangenheit"*: Studien zur Geschichte des Uranbergbaus der Wismut. St. Katharinen 1996.

13 Na tomto místě nelze diskutovat o pojmu „trh pracovních sil". Viz k tomu úvahy: HOFFMANN, Dierk: Die Lenkung des Arbeitsmarktes in der SBZ/NDR 1945–1961: Phasen, Konzepte und Instrumente. In: TENFELDE, Klaus – HÜBNER, Peter (ed.): *Arbeiter in der SBZ/DDR 1945–1970*. Essen 1999, s. 41–80.

14 Srv. PIERENKEMPER, Toni: Historische Arbeitsmarktforschung: Vorüberlegungen zu einem Forschungsprogramm. In: PIERENKEMPER, Toni – TILLY, Richard (ed.): *Historische Arbeitsmarktforschung*: Entstehung, Entwicklung und Probleme der Vermarktung von Arbeitskraft. Göttingen 1982, s. 21 n.; SENGENBERGER, Werner: *Arbeitsmarktstruktur*: Ansätze zu einem Modell des segmentierten Arbeitsmarkts. Frankfurt/M. 1975

II.

Zkoumaná léta 1945–1961 jsou časově uzavřeným a jasně vymezeným obdobím. Postavením Berlínské zdi 13. srpna 1961 se situace na východoněmeckém trhu pracovních sil rázem změnila. Volný a nekontrolovaný pohyb lidí v produktivním věku byl radikálně zastaven. S jistou nadsázkou se dá říci, že z pohledu vlády NDR a vedení SED se podmínky pro dlouhodobou regulaci trhu práce vytvořily až v tomto okamžiku. Její cíle a nástroje se však změnily už dříve. Hospodářská výstavba východního Německa přinášela nové požadavky, zejména v souvislosti s přechodem k centrálnímu plánování a s budováním těžkého průmyslu. V prvních poválečných letech, tedy mezi roky 1945 a 1947, převládala opatření prováděná *ad hoc* a orgány státní správy mohly působit na trh práce pouze v zanedbatelné míře. S dvouletým plánem 1949–1950 a následujícím prvním pětiletým plánem se pak začaly uplatňovat stále výraznější prvky centrálního řízení ekonomiky. Vedení SED usilovalo o dlouhodobé a kontrolované využívání omezených zdrojů. Regulace „práce" jako výrobního faktoru se přitom stala jednou z ústředních součástí národohospodářských a rozpočtových plánů v jednotlivých sférách ekonomiky.

a) 1945–1949

Politické ovlivňování trhu práce se v prvních poválečných letech vyznačovalo již zmiňovanými nárazovými opatřeními; dlouhodobé plánování nebylo v této fázi vůbec možné. Souviselo to především se třemi okolnostmi: s pomalým budováním správních orgánů, s nepředvídatelnou migrací obyvatelstva a se sovětskou okupační politikou. Úřadům práce neboli „řídicím ústřednám pro nasazení pracovních sil" (*„Lenkungszentralen des Arbeitseinsatzes"*)[15] zákon uděloval na jedné straně rozsáhlé pravomoci. K jejich úkolům patřila evidence obyvatel a zajišťování pracovních sil pro klíčové hospodářské oblasti, především ale pro sovětské okupační orgány. Úřady práce kromě toho disponovaly přikazovací pravomocí jak vůči podnikům, tak vůči pracovníkům. Nejcitelnější sankci představovala hrozba odnětí potravinových lístků. Pracovní správa však na druhé straně zpočátku plně nefungovala, a nemohla tedy náležitě využít svých kompetencí.

V první řadě ji bylo nutno s velkým úsilím teprve budovat. Vážné problémy přitom vyvolávala denacifikace; řadu správních funkcí nebylo možno rychle obsadit, neboť chyběl kvalifikovaný a politicky nezatížený odborný personál.[16] Situaci dále ztěžoval fakt, že Sovětská vojenská správa v Německu (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – SMAD) často blokovala, nebo přinejmenším brzdila personální rozšiřování státní správy, což bylo pravděpodobně motivováno jejími ohledy na celoněmeckou politiku.

---

15 ZANK, W.: *Wirtschaft und Arbeit...*, s. 90.

16 K denacifikaci ve správě sociálního pojištění a v úřadech práce a sociální péče srv. HOFFMANN, Dierk: *Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR*: Der Umbau der Sozialversicherung 1945–1956: München 1996, s. 99–104.

Vedení Komunistické strany Německa, respektive od začátku roku 1946 SED, se mimoto samo dostalo do názorového střetu v tom, zda úřady práce budou podléhat organizaci komunální nebo centrální; spor bylo možno vyřešit až v roce 1948, a to ve prospěch druhé varianty. SED se v souladu se svým tehdejším programem a s odvoláním na rozkaz SMAD[17] vyslovovala v této souvislosti pro komunální uspořádání, zatímco ústřední správa práce a sociální péče (*Zentralverwaltung für Arbeit und Sozialfürsorge* – ZVAS) jako nejvyšší správní úřad pro danou oblast byla proti. Sociální politik SED Helmut Lehmann se pokoušel působit jako prostředník a navrhl, aby se úřady práce organizačně podřídily tehdejším městským, respektive okresním správám, přičemž „odborný" dozor měl být přenechán příslušnému zemskému úřadu práce.[18] Tak by o personálním obsazení mohla sice rozhodovat místní správa, ale „rozhodující vliv" zemského úřadu práce by byl zajištěn tím, že bez jeho souhlasu by zaměstnance nebylo možno nahrazovat. Při své praktické činnosti by úřady práce byly vázány pouze pokyny zemského úřadu práce. Nakonec měla lepší argumenty ZVAS, respektive Německá správa práce a sociální péče (*Deutsche Verwaltung für Arbeit und Sozialfürsorge* – DVAS), která přesvědčila SED, že dlouhodobé plánování trhu pracovních sil může zajistit pouze centrální a hierarchicky organizovaná správa.[19]

Zadruhé, přesun obyvatelstva do západní části Německa v žádném případě neskončil s uzavřením míru 8. května 1945.[20] Příliv vyhnanců z východu do SOZ dosáhl svého vrcholu až na přelomu let 1946 a 1947. K 31. prosinci 1946 vykazovaly statistiky kolem 3,9 milionu „přesídlenců", což odpovídalo 22,3 procentům obyvatel.[21] V březnu 1949 se v SOZ nacházelo o něco víc než 4,4 milionu uprchlíků a vyhnanců (25 procent všech obyvatel).[22] Jejich regionální rozmístění přitom bylo krajně nerovnoměrné vzhledem k aktuální hustotě obyvatelstva: Sasko mělo nejnižší

17 Podle příkazu SMAD č. 65 z 15.9.1945 nesly za činnost úřadů práce zodpovědnost „místní orgány samosprávy a starostové měst a okresů". Viz *Arbeit und Sozialfürsorge*, roč. 1, č. 1 (1946), s. 3.

18 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO BArch)*, Berlin, DY 30/IV 2/2.027/5, list 11. Schreiben Helmut Lehmanns an Carl Moltmann und Gustav Brack am 30.3.1946.

19 *Tamtéž*, DY 30/IV 2/2.027/21, list 72 n., Aktennotiz Walter Hamachers über eine Besprechung mit Vertretern der Hauptverwaltung für Arbeit und Sozialfürsorge (HVAS), dem FDBG und der kommunalpolitischen Abteilung des Zentralsekretariats der SED am 9.6.1948.

20 Srv. BENZ, Wolfgang: *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*: Ursachen, Ereignisse, Folgen. Franfurt/M. 1995 (aktualizované vydání); STEINERT, Johannes-Dieter: Die große Flucht und die Jahre danach: Flüchtlinge und Vertriebene in den vier Besatzungszonen. In: VOLKMANN, Hans-Erich (ed.): *Ende des Dritten Reiches – Ende des Zweiten Weltkriegs*: Eine perspektivische Rückschau. München 1995, s. 557–579.

21 *Bundesarchiv, Abteilung B (BAB)*, Koblenz, DO 2/13, list 43.

22 SCHNEIDER, Dieter Marc: Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler. In: BROSZAT, Martin – WEBER, Hermann (ed.): *SBZ-Handbuch*: Staatliche Verwaltung, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945–1949. München 1993, s. 239. Schneider se v číselných údajích opírá o rukopisnou práci Jorga Roeslera *Die Integration der Umsiedler in die Volkswirtschaft der DDR und die Entstehung der Umsiedler-Neubauern*. B. m., b. d. [1986], s. 3.

percentuální podíl „přesídlenců" (17,1 procenta), Meklenbursko nejvyšší (46,5 procent).[23] Úřady práce v nejsevernější zemi SOZ byly tudíž někdy konfrontovány s téměř neřešitelnými problémy, protože všem nově příchozím nemohly rychle zajistit uspokojivou práci. „Přesídlenci" začali konkurovat původnímu obyvatelstvu v získávání četných nedostatkových zdrojů, především potravin, bytových prostor a pochopitelně i pracovních míst. Navíc v době založení východoněmeckého státu (říjen 1949) ještě zdaleka neskončila migrace obyvatel v jeho rámci; fluktuace představovala z pohledu státních orgánů i nadále velký problém a často byla nezvladatelná.[24]

Zatřetí, pracovní správu zatěžovaly i požadavky sovětské okupační moci. Sovětská vojenská správa, a dokonce i jednotlivé sovětské orgány na okresní úrovni bez ustání zahrnovaly úřady práce svými požadavky na pracovní síly pro demontážní práce nebo pro sovětské akciové společnosti. V praxi probíhala tato forma reparací nekoordinovaně, třebaže sama okupační moc se snažila vydávat a prosazovat příslušné směrnice a usnadňovat tak německé pracovní správě činnost. To se však až do roku 1947 příliš nedařilo. Zatímco takové požadavky sovětských úřadů, jež byly formulovány s několikatýdenním předstihem, se úřadům práce dařilo plnit, žádostem o zajištění pracovních sil během jednoho či dvou týdnů často nemohly vyhovět.

Až do let 1947 a 1948 bylo hlavním úkolem německé pracovní správy zabezpečovat pracovní síly pro těžbu uranu v Krušných horách.[25] Právě v této oblasti přispívalo nucené pracovní umístění (*Zwangseinweisung*), k němuž se úřady práce uchylovaly, aby vůbec sovětské požadavky mohly splnit, k značnému zhoršení nálady obyvatelstva vůči SMAD, Sovětskému svazu a dlouhodobě i vůči SED, která záhy získala punc „ruské partaje".[26] Z právního hlediska nucené umístění vycházelo z rozkazu SMAD č. 153 z 29. listopadu 1945[27] a z rozkazu č. 3 Spojenecké kontrolní rady ze 17. ledna 1946.[28] V letech 1946 a 1947 se celkový počet případů nuceného pracovního umístění pohyboval „na vysoké úrovni";[29] namísto přesných čísel se ovšem musíme spokojit pouze s přibližnými odhady. V roce 1947 pod tuto kategorii spadalo přibližně 9,8 procenta všech zprostředkovaných pracovních poměrů.[30] Velká část jich připadala, jak již bylo zmíněno, na těžbu uranu.

23 SCHNEIDER, D. M.: Zentralverwaltung ..., s. 240.

24 Srv. HOFFMANN, Dierk: Vertriebenenintegration durch Arbeitsmarktlenkung? Zur Beschäftigungspolitik der SBZ/DDR (1945–1959). In: HOFFMANN, Dierk – SCHWARTZ, Michael: *Geglückte Integration?* Spezifika und Vergleichbarkeiten der Vertriebenen-Eingliederung in der SBZ/DDR. München 1999, s. 173–192.

25 Srv. ROELING, Rob: Arbeiter im Uranbergbau: Zwang, Verlockungen und soziale Umstände (1945–1952). In: KARLSCH, R. – SCHRÖTER, H. (ed.): *„Strahlende Vergangenheit"*, s. 99–133.

26 NAIMARK, Norman M.: *The Russians in Germany*: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. Cambridge (Mass.) – London 1995, s. 247 n.

27 *Arbeit und Sozialfürsorge*, roč. 1, č. 1 (1946), s. 3 n.

28 *Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland*, č. 6 (1946), s. 131–133. Tento rozkaz však nucené umístění omezoval na nezaměstnané.

29 ZANK, W.: *Wirtschaft und Arbeit*..., s. 106.

30 *Tamtéž*.

Poté co ze Saska k vedení SED v Berlíně pronikly mnohé znepokojivé zprávy – 30. července 1947 se na ústřední výbor se žádostí o pomoc obrátilo i saské zemské předsednictvo SED[31] – zabýval se špatnými pracovními a životními podmínkami i ústřední výbor. Helmut Lehmann ve zprávě pro Otto Grotewohla z 12. srpna 1947 shrnul chaotický stav v uranovém průmyslu stručně a pregnantně. Uvedl, že mnohdy jsou tam posílány „osoby tělesně a zdravotně nezpůsobilé".[32] Stravování a ubytování je vzhledem k těžké práci „zcela nedostatečné" a slíbené potravinové příděly se k dělníkům často ani nedostanou. Kromě toho pochází „většina zaměstnaných z jiného oboru". Lékaři pověření sledováním zdravotního stavu dostali prý také pokyn, aby „i navzdory svému přesvědčení uznávali pacienty jako práceschopné, i když schopni nejsou". Protože úřady práce dostávají stále nové požadavky na zajištění pracovních sil a počet dobrovolníků je velmi malý, povolávají se na tuto těžkou práci lidé „z podniků a úřadů". Podle Lehmannova názoru se nepříznivý politický dopad na SED neomezoval jen na oblast Krušných hor, ale dotýkal se už celé Sovětské okupační zóny.

Již v roce 1947 došlo nejprve na německé, později i na sovětské straně k posunu, díky němuž se nucené umístění uplatňovalo stále méně a namísto něj se pro nábor pracovních sil pro těžbu uranu užívaly kladné motivační stimuly (výdělek, bydlení, oblečení, zásobování potravinami). Vedení oddělení evidence obyvatel a regulace pracovních sil poukázalo při jednání se zástupcem saské zemské vlády 25. srpna 1947 na to, že pracovní síly by se měly „zajišťovat pokud možno na základě dobrovolnosti s pomocí rozsáhlé propagandy".[33] Sovětská vojenská správa si zprvu neuvědomovala, že je zapotřebí změnit postoj. Koncem srpna 1947 si její zástupce Iljušin postěžoval, že přidělování pracovníků do podniku Wismut AG „probíhá příliš pomalu", a vyvodil z toho závěr, který hrozil návratem ke staré praxi: „Bude-li dobrovolný nábor na základě propagandy úspěšný, v pořádku, ale pokud ne, bude třeba znovu přikročit k nucenému umísťování."[34] Kvalitativní změnu v této otázce přinesl až rozkaz SMAD č. 234.[35] Námitky, s nimiž SED, odbory i DVAS neustále přicházely do sídla SMAD v Karlshorstu, přinesly výsledek: SMAD postupně začala upouštět od praxe nuceného pracovního umístění. V pozadí byl cíl zvýšit produktivitu práce. Nyní už i Sověti uznali, že k tomu povedou spíš pozitivní stimuly, konkrétně další příděly potravin a zlepšená lékařská péče v podnicích. Rozšíření systému jednotkové a úkolové mzdy pak vedlo ke zvýšení produktivity práce, přineslo však i novou motivaci pro uchazeče o zaměstnání.

DVAS předložila již na počátku listopadu první seznam opatření, která měla vést ke změně systému regulace pracovních sil.[36] Úřady práce a sociální péče byly

---

31 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/2.027/25, list 5.

32 *Tamtéž*, NY 4090/359, list 4.

33 *Tamtéž*, DY 30/IV 2/2.027/25, list 54 n.

34 *Tamtéž*, DY 30/IV 2/2.027/25, list 66.

35 *Arbeit und Sozialfürsorge*, roč. 2, (1947), s. 452 n.

36 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/2.027/21, list 24 n. Rundschreiben der DVAS vom 3.11.1947 an den Minister für Arbeit und Sozialwesen der Landesregierung Brandenburg.

vyzvány, aby zahájily jednání s místními sovětskými velitelstvími a dosáhly úpravy v přidělování zakázek. Odstoupení od systému nuceného umístění vyžadovalo, aby „lhůty pro zajištění pracovních sil ... byly načasovány tak, že bude možné získat tyto pracovní síly na dobrovolném základě".[37] Současně s tím však DVAS uvedla, že ani v budoucnu se bez nuceného umísťování pracovních sil neobejde, pokud se dostatečný počet pracovníků nepřihlásí dobrovolně.

Přestože se na německé i na sovětské straně koncem roku 1947 od pracovní povinnosti, respektive nuceného umístění, postupně upouštělo, zejména v těžebním průmyslu byly tyto metody využívány i nadále. Vzhledem k vysoké poptávce po pracovních silách se k nim úřady práce také neustále vracely. Příslušné nařízení Německé hospodářské komise (*Deutsche Wirtschaftskommission* – DWK) z 2. června 1948 jejich uplatňování ještě v jednotlivých případech připouštělo, a to tehdy, jestliže „nejsou k dispozici dobrovolné pracovní síly".[38] Hranice nucené pracovní povinnosti se přitom opět poněkud posunuly: směla se uplatňovat, pokud sloužila k odstranění stavu veřejného ohrožení, k plnění „výrobních programů v životně důležitých podnicích" a k zajištění prací pro okupační moc. Pracovní správa si tím tedy zachovala nezanedbatelný manévrovací prostor.

Vedle toho bylo stále patrnější, že vedení SED pod tlakem místních stranických organizací i úřadů práce bude muset něco podniknout pro viditelné zlepšení pracovních a životních podmínek v oblastech nuceného pracovního nasazení. Zaměstnanci firmy Wismut AG zaznamenali například celkové zlepšení svých podmínek, včetně zkvalitnění lékařské péče, což později mělo vliv i na praxi nuceného umístění.[39] Zatímco zpočátku byli lidé posíláni na šachtu bez ohledu na zdravotní stav a odbornou kvalifikaci, později se to změnilo. Saský úřad práce vydal na podzim 1947 podřízeným úřadům seznam směrnic pro přezkoumání způsobilosti pro práci v hornictví. V něm se výslovně uvádělo, že pracovnímu nasazení při těžbě uranu má předcházet lékařské vyšetření a že nadále nebude považován za schopného těžby ten, „kdo trpí tělesnými nebo duševními nedostatky, jimiž by mohl ohrozit ostatní, nebo kdo je zvlášť náchylný k nemocem z povolání".[40] K těmto „vadám" se řadilo mimo jiné onemocnění srdce a krevního oběhu, zažívacího traktu, akutní a chronické nemoci kloubů a nervové soustavy. Pracovní správa očekávala, že se jí tak podaří snížit nemocnost i počet pracovních úrazů.

b) 1949–1953

Zatímco v prvních poválečných letech nelze ještě vůbec hovořit o centrálním plánování a řízení národního hospodářství, roku 1948 nastala kvalitativní změna. Úměrně

---

37 *Tamtéž*, list 24.

38 *Arbeit und Sozialfürsorge*, roč. 3, (1948), s. 220–222.

39 Srv. ROELING, R.: Arbeiter im Uranbergbau, s. 112–118. Zlepšená péče o horníky sem přitahovala i pracovní síly z oblastí mimo Sasko. Vlivem masivního přílivu pracovníků se životní podmínky v těžební oblasti od poloviny roku 1948 na určitou dobu opět zhoršily. Tamtéž, s. 118.

40 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/2.027/21, list 5.

se stoupající vahou orgánů ústřední správy, a především SED jako vládnoucí strany, ekonomika postupně přecházela na nový systém. Výrazné fáze tohoto procesu tvořil pololetní plán v roce 1948, který poprvé předpokládal plánovité využití výrobních faktorů pro celou SOZ a všechna odvětví národního hospodářství, a dvouletý plán na roky 1949 a 1950.[41] Ovšem již v roce 1947 byla založena Německá hospodářská komise jako silný orgán centrálního řízení,[42] který dále nabýval na významu. Německé správní orgány sice už předtím musely zpracovávat měsíční a čtvrtletní zprávy o ekonomickém vývoji v SOZ, ty však byly určeny pro sovětskou okupační moc a měly v prvé řadě informativní charakter. Lze mít nejspíš za to, že Sovětský svaz s ohledem na západní mocnosti se až do této doby nepokoušel zavádět do hospodářství direktivní mechanismy. Tuto zdrženlivost při zavádění nového pořádku je ostatně možno pozorovat i v jiných politických oblastech.[43]

Stanovení hospodářského plánu pro SOZ si vyžádalo rovněž plánování využití pracovních sil. Oddělení práce a sociální péče při předsednictvu SED k tomu 19. června 1948 předložilo návrhy a pokusilo se tak ovlivnit vnitrostranickou diskusi.[44] Kromě podrobných údajů o odborovém hnutí (především na téma závodních rad a tarifních smluv) a o produktivitě práce se sociální politici SED v materiálu vyjadřovali i k regulaci trhu pracovních sil a odborné kvalifikace. Úvodem požadovali vytvoření všeobecné ochrany před výpovědí, „proti svévolnému propouštění, stejně jako zvláštní ochrany před výpovědí pro starší dělníky a zaměstnance, členy závodních rad, členy odborových orgánů v podniku".[45] Právo na výpověď se mělo změnit ve prospěch zaměstnance, a proto bylo zapotřebí pokud možno bránit „výměnám ... namířeným proti plnohodnotným pracovním silám a prováděným v zájmu podnikatelského zisku".[46] Od úřadů práce se dále vyžadovalo, aby zajišťovaly pracovní příležitosti. Posléze se plánovalo založit na úrovni zóny, zemí i okresů „ústav", který měl poskytovat pracovní správě poradenskou pomoc. Naproti tomu nové byly pasáže o takzvaném mezikrajském vyrovnávání pracovních sil, neboť zde bylo s regulací trhu pracovních sil úzce spojeno odborné školství a výstavba bytů.

41 Srv. STARITZ, Dietrich: *Die Gründung der DDR*: Von der sowjetischen Besatzungsherrschaft zum sozialistischen Staat. München 1995, s. 140 n.; WEBER, Hermann: *Geschichte der DDR*. München 1989, s. 170–172.

42 Z literatury publikované před rokem 1989 srv. NIEDBALSKI, Bernd: Deutsche Zentralverwaltungen und Deutsche Wirtschaftskommission (DWK): Ansätze zur zentralen Wirtschaftsplanung in der SBZ 1945–1948. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 33, č. 3 (1985), s. 456–477; ZANK, Wolfgang: Wirtschaftsplanung und Bewirtschaftung in der Sowjetischen Besatzungszone: Besonderheiten und Parallelen im Vergleich zum westlichen Besatzungsgebiet, 1945–1949. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, roč. 71, č. 4 (1984), s. 485–504. Z bohatých archivních pramenů východoněmecké provenience, jež byly zpřístupněny od roku 1989, vychází příspěvek André Steinera Zwischen Länderpartikularismus und Zentralismus: Zur Wirtschaftslenkung in der SBZ bis zur Bildung der Deutschen Wirtschaftskommission im Juni 1947. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 49–50 (1993), s. 32–39.

43 Srv. HOFFMANN, D.: *Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR*.

44 *SAPMO-BArch*, NY 4182/963, listy 36–39.

45 *Tamtéž*, list 37.

46 *Tamtéž*, list 38.

Zůstalo sice pouze u stručné deklarace záměru, v memorandu však nelze přehlédnout dlouhodobou změnu tendence, spočívající v posílení „opatření a institucí" odborných škol a učňovských zařízení pro „rozšíření odborné kvalifikace a rekvalifikace pracovních sil". Mimoto se doporučovalo udělovat žákům prémie jako „popud k dobrým výsledkům". Podle představ příslušného odborného oddělení předsednictva SED bylo třeba „pracovní síly a dorost" usměrňovat tak, aby byl především „zajištěn dostatek pracovních sil pro splnění plánu v nejdůležitějších průmyslových odvětvích".[47]

Důsledkem střednědobého a dlouhodobého plánování trhu práce bylo rovněž zdokonalení mezikrajského vyrovnávání poptávky a nabídky pracovních sil, které ústřední hospodářské orgány vyžadovaly již dříve. Podle jejich představ měl být rychle zjišťován regionální přebytek pracovních sil a převáděn do jiných oblastí, aby byla uspokojena poptávka. Realizaci tohoto cíle doposud bránila mimo jiné skutečnost, že ještě nebylo možné vést jednotnou evidenci pracovních sil podle jednotlivých oborů a věkových skupin a spojit ji se soupisem poptávky po pracovních silách. Pracovní skupina předsednictva SED v interním materiálu zdůraznila, že nové hospodářské uspořádání v SOZ „do jisté míry uvolnilo pracovní síly".[48] Jejich zaměstnávání ve větším rozsahu bylo možno očekávat až po schválení investičního plánu během jeho provádění. Jako provizorní řešení bylo navrženo rozmístit celkem 67 tisíc pracovníků na různá pracoviště (30 tisíc na meliorační práce, 8 tisíc na zalesňování, 8 tisíc na výstavbu nových bytů, 12 tisíc na opravy zničeného bytového fondu a 9 tisíc na výrobu cihel).[49] Užší sekretariát politbyra SED tento sanační program 18. března 1949 schválil.[50]

Od počátku roku 1949 se mezikrajské přesuny pracovních sil stále více měnily v program pro nezaměstnané. Nezaměstnanost, kterou se ještě v letech 1947 a 1948 dařilo udržovat na měsíční úrovni mezi 107 tisíci a 231 tisícem osob bez práce, totiž začala – zřejmě jako opožděný důsledek měnové reformy z června 1948[51] – plynule stoupat a v březnu 1949 dosáhla rekordní hodnoty 390 tisíc osob; vyšší byla pouze v lednu 1946 (474 tisíc).[52]

Při zpracovávání konkrétního programu zaměstnanosti vyvstala otázka jeho financování. Hlavní správa práce a sociální péče (*Hauptverwaltung für Arbeit und Sozialfürsorge* – HVAS) narozdíl od zemských vlád naléhala na omezení celkových nákladů značným snížením průměrné měsíční mzdy.[53] Na konci dubna 1949 panoval v plá-

47 *Tamtéž*, list 40 n., Ergänzungsvorschläge zum Entwurf für einen Arbeitsplan für die Kampagne über den Zweijahres-Wirtschaftsplan 1949/50.

48 *Tamtéž*, NY 4182/1158, listy 181–183, zde 181.

49 *Tamtéž*.

50 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/3/13, list 7.

51 Srv. ZSCHALER, Frank: Die vergessene Währungsreform: Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnisse der Geldumstellung in der SBZ 1948. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 45, č. 2 (1997), s. 191–223.

52 K číselným údajům viz ZANK, W.: *Wirtschaft und Arbeit...*, s. 173.

53 *SAPMO BArch*, DY 30/IV 2/2.027/21, listy 93–96, Bericht der HVAS vom 25.2.1949 an die Abteilung Arbeitskraft der SMAD.

nování mezi zeměmi a HVAS ještě chaos.[54] Zástupce vedoucího HVAS Karl Litke otevřeně přiznal: „Naše plány mají nepatrné nedostatky, existují však patrné nedostatky v řízení."[55] Předchozí program zaměstnanosti pisatel shrnul v rezignovaně lapidární formulaci: „Ta akce byl omyl."[56] V rámci prvního sanačního programu mělo být zaměstnáno 80 900 osob, avšak země hlásily pouze 20 479 nově vytvořených pracovních poměrů. Litke spatřoval hlavní příčinu v nedostatečném finančním zabezpečení programu zemskými rozpočty. Investiční banka navíc neuvolnila požadované prostředky. Zároveň vyslovil varování, že plánovaný druhý sanační program, v jehož rámci mělo být vytvořeno 115 819 nových pracovních míst, také ztroskotá, „pokud se provedení těchto opatření nevěnuje mimořádná energie".[57] Litke uváděl, že sice „nejúčelnější jsou opatření výrazně zvyšující mzdy ... při malých materiálních nárocích",[58] k radikálnímu obratu však toto řešení stejně nepovede. Namísto něj je třeba realizovat spíš rozsáhlé projekty, neboť „jinak budeme pouze léčit příznaky, jak to ukazuje současný stav sanačního programu č. 1". První jednání o přípravě „rozsáhlých projektů" na vytvoření řady pracovních míst v SOZ se pak konala na jaře 1949 při DWK. Již na konci května užší sekretariát politbyra svým usnesením zajistil financování druhého sanačního programu,[59] v jehož rámci mělo být na tyto účely vynaloženo celkem 207 milionů marek.

První pětiletý plán počátkem padesátých let se vyznačoval urychlenou výstavbou a přestavbou těžkého průmyslu, o níž rozhodlo vedení SED po konzultacích se Stalinem a Sovětskou kontrolní komisí.[60] Zatímco některé válcovny, jako například v Hennigsdorfu u Berlína, existovaly již před rokem 1945 a mohly být přestavěny, Eisenhüttenstadt a Eisenhüttenkombinat Ost mohou sloužit jako významné příklady zbrusu nových průmyslových center. Do této oblasti směřovaly investiční prostředky a pracovní síly. Závody železářského a ocelářského průmyslu zaujímaly tedy v hospodářském programu SED výsadní postavení. Že se s jejich obnovou a výstavbou nezačalo už v roce 1945, ale až o pět let později, lze vysvětlit jednak počáteční praxí sovětských okupačních úřadů, jež nechávaly demontovat a odvážet zařízení mnoha průmyslových podniků v SOZ, jednak jako důsledek rozdělení Německa. Rozdílný politický a ekonomický vývoj ve čtyřech okupačních pásmech, jejich srůstání se dvěma protichůdnými bloky a nakonec založení NDR vedlo k tomu, že političtí představitelé SOZ/NDR ve stále větší míře usilovali zbavit východoněmecké hospodářství závislosti na dodávkách ze Západu.[61] V souvislosti s tím se budování vlastního těžkého průmyslu jevilo jako nezbytná podmínka ekonomické prosperity.

---

54 *Tamtéž*, listy 123–137.

55 *Tamtéž*, list 125.

56 *Tamtéž*, listy 116–120, zde list 116, Bericht der HVAS vom 29.4.1949 an die Abteilung Arbeit und Sozialfürsorge beim SED-Zentralsekretariat.

57 *Tamtéž*, list 118.

58 *Tamtéž*, list 119.

59 *Tamtéž*, list 174, Protokoll der Sitzung des Kleinen Sekretariats vom 31.5.1949.

60 Srv. WIENERT, Helmut: *Die Stahlindustrie in der DDR*. Berlin 1992, s. 28–33.

61 Srv. von HEYL, Friedrich: *Der innerdeutsche Handel mit Eisen und Stahl 1945–1972: Deutsch-deutsche Beziehungen im Kalten Krieg*. Köln/R. – Weimar – Wien 1997.

Stejným směrem ukazoval ostatně i sovětský vzor. Nelze pominout ani začlenění NDR do Rady vzájemné hospodářské pomoci,[62] i když se výrazněji uplatnilo až ve druhé polovině padesátých let.

Rychlá výstavba těžkého průmyslu přinesla rovněž poměrně vysokou poptávku po kvalifikovaných odbornících v těchto odvětvích, jichž byl na počátku padesátých let akutní nedostatek. Ministerstvo plánování například ve zpětném hodnocení národohospodářského plánu na rok 1949 dospělo k závěru, že „v metalurgii, hornictví a stavebnictví existuje vyslovený nedostatek pracovních sil".[63] Do pětiletého plánu byl proto rychle zahrnut už dříve stanovený cíl zvýšit zaměstnanost. Počet osob v pracovním poměru měl do roku 1955 stoupnout celkem o 855 tisíc, z toho o 411 tisíc v průmyslu.[64] Rezervu pracovních sil, kterou bylo třeba mobilizovat, představovaly podle vedení SED ženy. Zvlášť vysoký měl být jejich podíl ve službách. Hodnotící zprávu o nedostatcích vydalo ministerstvo plánování i pro rozpočtový rok 1950. Kontroly zemských sdružení národních podniků podle ní například ukázaly, že zemská ministerstva „nedokázala předložit konkrétní podklady o počtu svých podniků a jejich zaměstnanců, o kapacitním vytížení a odbytovém nasměrování svých podniků".[65] Kritika se však nevyhnula ani úřadům práce: podle ministerstva plánování bylo bez zaměstnání 152 tisíc práceschopných osob, naproti tomu však bylo k dispozici 110 413 volných míst. Vysoký počet volných míst dokazoval, „že pracovní správa zcela postrádá jakýkoli vliv" a působení úřadů práce je „jen formální a omezené na jednotlivé resorty".[66]

Na nedostatek odborníků, akutně ohrožující splnění cílů pětiletého plánu, poukázal 17. srpna 1950 prezident NDR Wilhelm Pieck při své návštěvě v braniborské ocelárně.[67] Ke splnění pětiletky bylo podle jeho slov zapotřebí téměř milionu nových pracovníků, přičemž se nedostávalo „už žádných rezerv odborně kvalifikovaných lidí". Jako východisko Pieck navrhl zlepšit systém vzdělávání, a především jej zakotvit uvnitř podniků: „Musíme školit dnešní pomocné dělníky, aby z nich zítra byli kvalifikovaní dělníci. Kdo má toto školení provádět? To mohou a musejí dělat dělnice a dělníci již kvalifikovaní, kteří považují technickou inteligenci za svůj úkol." Zda tato „mobilizace" přinese řešení nedostatku odborníků, však zůstávalo otázkou; v každém případě nebylo možno čekat rychlé úspěchy. Ocelárny a válcovny také již učně vychovávaly a nebyly schopny tuto nabídku žádoucím způsobem rozšiřovat.[68] Kromě

62 Srv. BUCHHEIM, Christoph: Wirtschaftliche Folgen der Integration der DDR in den RGW. In: Týž (ed.): *Wirtschaftliche Folgelasten des Krieges in der SBZ/DDR*. Baden-Baden 1995, s. 341–361.

63 *SAPMO-BArch*, NY 4182/963, list 384, Analyse des Ministeriums für Planung vom 2.1.1950 zum Ablauf des Volkswirtschaftsplanes 1949.

64 *Tamtéž*, NY 4182/965, list 367, Denkschrift des Staatssekretärs im Ministerium für Planung, Bruno Leuschner, vom 21.4.1950.

65 *Tamtéž*, NY 4182/963, list 407–417, zde list 408 n., Bericht des Ministeriums für Planung vom 20.10.1950.

66 *Tamtéž*, list 412.

67 *Tamtéž*, NY 4036/446, list 84.

68 *Tamtéž*, NY 4182/988, listy 79–81, Diskussionsvorschläge aus dem Sommer 1951 (bez autora).

toho, jak názorně ukázal příklad hennigsdorfské ocelárny a válcovny, odborné vzdělávání se s poptávkou míjelo. Walter Ulbricht pověřil státního tajemníka pro odborné školství Rudiho Wießnera, aby vypracoval studijní zprávu,[69] v níž pak autor sebekriticky přiznal, že národohospodářská potřeba odborných sil nebyla „dostatečně zohledňována"[70] a že se zanedbalo zřizování kvalifikačních středisek „pro obory, které jsou v ocelářství skutečně potřeba". Současně s tím navrhl užší spolupráci se Státní plánovací komisí, která měla pro klíčová povolání zjišťovat a zveřejňovat poptávku po odbornících v jednotlivých průmyslových odvětvích. Jen tak bylo možno zpracovat plán růstu „z národohospodářských hledisek". Ze zorného úhlu sovětských úřadů byla naléhavě nutná reorganizace a rozšíření vzdělávání ve školách, podnicích a na univerzitách. Zástupci Sovětské kontrolní komise na počátku roku 1950 vyzvali ke zřizování nových pedagogických ústavů, fakult a odborných škol, které by mohly uspokojit poptávku po kvalifikovaných pracovnících.[71]

Rozkazem SMAD č. 234 byla v národních podnicích zavedena úkolová mzda, což vedlo k reformě struktury platů a mezd. Podle představ státního a stranického vedení bylo kromě toho třeba přizpůsobovat mzdy vývoji produktivity práce. Vzhledem k napjaté finanční situaci na počátku padesátých let ministerstvo financí varovalo před předčasným zvyšováním mezd v surovinovém průmyslu, které by „ovlivnilo cenovou skladbu všech dalších průmyslových odvětví a změnilo tím hospodářský a finanční plán".[72] Proti tomu protestovalo celorepublikové předsednictvo jednotných odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB), jež hájilo zájmy horníků a poukazovalo na to, že tato profesní skupina figuruje co do výše mzdy „až na 7. místě".[73] Politbyro se touto otázkou zabývalo a 16. července 1950 schválilo nařízení ke „zlepšení systému odměňování dělníků a zaměstnanců národních podniků a podniků srovnatelného významu".[74] Stanovilo přitom pořadí ve struktuře mezd, které mělo odrážet národohospodářský význam jednotlivých odvětví: na vrcholu hierarchie stáli zaměstnanci v dolech na černé uhlí a rudy, následovali těžaři hnědého uhlí a na třetím místě byli pracovníci v metalurgii. Bez zajímavosti není ani fakt, že na tomtéž zasedání politbyro principiálně schválilo návrh nařízení ke „zlepšení postavení horníků", které ozřejmilo úzké propojení mzdové politiky a regulace trhu pracovních sil.[75] Osmého srpna 1950 politbyro potvrdilo oba přepracované návrhy nařízení,[76] přestože ministr plánování Heinrich Rau se ještě krátce předtím přikláněl na stranu ministra financí.[77] Prováděcí

69 *Tamtéž*, list 90, Walter Ulbricht am 2.7.1951 an Rudi Wießner.
70 *Tamtéž*, list 99, Rudi Wießner am 16.7.1951 an Walter Ulbricht.
71 Srv. *tamtéž*, NY 4090/315, listy 133–136, Denkschrift, übersetzt aus dem Russischen am 20.5.1950.
72 *Tamtéž*, NY 4090/566, list 1, Finanzminister Hans Loch am 30.3.1950 an Ministerpräsident Otto Grotewohl.
73 *Tamtéž*, list 4, FDGB Bundesvorstand, Abteilung Löhne und Arbeit, am 10.5.1950 an den Persönlichen Referenten des Ministerpräsidenten, Hans Tzschorn.
74 *Tamtéž*, DY 30/IV 2/2/98, list 49 n. a listy 63–70.
75 *Tamtéž*, listy 71–77.
76 *Tamtéž*, DY 30/IV 2/2/103, listy 82–84.
77 *Tamtéž*, NY 4090/566, list 7, Minister Rau am 27.7.1950 an Ministerpräsident Grotewohl.

nařízení se však ministerstvu financí dařilo zdržovací taktikou oddalovat o celé měsíce.[78] Pomalé zvyšování hornických mezd pak vedlo k tomu, že řada odborníků odcházela do jiných národních podniků za lepšími tarifními mzdami.[79] Vedení SED bylo jasné, že mzdová politika musí brát v úvahu různé hospodářské činnosti a funkce a že je třeba v ní více diferencovat. Podle názoru Otto Grotewohla bylo žádoucí „odstranit časté rovnostářství v odměňování práce kvalifikované a nekvalifikované, lehké a těžké".[80] Zvýšení mzdy, popřípadě vyššího platového zařazení se totiž dělníkům občas dařilo dosáhnout jen za cenu hrozby, že odejdou z podniku.[81]

Činnost úřadů práce byla stále více zatěžována exodem obyvatelstva na Západ, jenž zesílil po založení NDR.[82] (SED emigraci oficiálně označovala jako *Republikflucht* – „útěk z republiky".) Pracovní správa musela na tento jev reagovat a snažila se vyrovnávat například ztráty odborníků a specialistů v jednotlivých podnicích oceláren a válcoven. Průmyslová ministerstva, úřady práce a podniky přitom byly od počátku v defenzivě, protože stav pracovních sil nebylo možno dlouhodobě naplánovat. Teprve výstavba Berlínské zdi 13. srpna 1961 měla znamenat překážku, jež znemožní využívat dosud otevřenou cestu do západního Německa. Vedení SED se problémem emigrace pravidelně zabývalo a pokoušelo se mu čelit jak zostřením represivních metod, tak vytvářením systému hmotné stimulace. Jedním z konkrétních nástrojů proti emigraci se měla stát takzvaná osvětová práce mezi pracujícími, svěřená stranám jednotného bloku (*Blockpartei*, obdoba československé Národní fronty) a „masovým organizacím", stejně jako pokus odlákat pracovní síly zpět ze Spolkové republiky. Sekretariát ÚV SED například vydal 22. prosince 1952 přísluš né směrnice pro získávání kvalifikovaných sil ze Západního Německa.[83] Mělo se týkat „odborníků" – především přírodovědců, lékařů, inženýrů, architektů – a „vynikajících" umělců.[84] Politbyro pak schválilo komplex opatření k tomuto účelu na svém zasedání 6. ledna 1953.[85]

Přesné kvantitativní údaje o tomto proudu směřujícím do NDR, v rozdělení podle věkových a profesních skupin, nejsou dosud k dispozici. S jistotou však lze říci, že

78 *Tamtéž*, list 14 n., Minister für Schwerindustrie, Fritz Selbmann, am 28.2.1951 an Otto Grotewohl.

79 *Tamtéž*, NY 4182/1165, list 37, SED-Hausmitteilung von Hermann Axen vom 18.8.1950 an Walter Ulbricht und Willi Stoph.

80 *Tamtéž*, NY 4090/566, list 91 n., Ministerpräsident Otto Grotewohl am 21.8.1952 an den Minister für Hüttenwesen und Erzbergbau, Fritz Selbmann.

81 O tom se zmiňuje Ústřední komise pro státní kontrolu ve zprávě ze 16.12.1952 o měděné huti v Hettstedtu adresované Waltru Ulbrichtovi. Tam chtěla značná část kvalifikovaných pracovníků v říjnu 1952 opustit zaměstnání. Podařilo se tomu zabránit až retroaktivním zvýšením platového zařazení dělníků do vyšší mzdové skupiny. *Tamtéž*, NY 4182/1093, listy 94–119, zde list 105 n.

82 Politikou spolkové vlády vůči uprchlíkům se zabývá Helge Heidemeyerová v knize *Flucht und Zuwanderung aus der SBZ/DDR 1945/1949–1961*: Die Flüchtlingspolitik der Bundesrepublik Deutschland bis zum Bau der Berliner Mauer. Düsseldorf 1994.

83 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/3/351, list 16 a listy 46–57.

84 *Tamtéž*, list 54.

85 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/256, list 2 n. a listy 30–40.

vyrovnávat odliv pracovních sil na Západ příchodem lidí do NDR se vedení SED dařilo jen symbolicky.

c) 1953–1961

Jednostranná orientace na těžký průmysl na úkor výroby spotřebního zboží vedla v NDR postupem času k enormním zásobovacím problémům. Znovu se tak zvyšoval počet uprchlíků a zhoršovala nálada obyvatelstva, což nakonec přispělo k vypuknutí lidového povstání 17. června 1953. Již předtím nastoupený „nový kurz," ke kterému se vedení SED uchýlilo pod sovětským tlakem, vnesl změnu i do průmyslové politiky: spotřebnímu průmyslu se mělo nyní dostávat více pozornosti i investic, i když těžký průmysl nadále zůstával prioritou.

Dále se zjemnily nástroje regulace trhu pracovních sil. Kromě cíleného zvyšování mezd byla realizována i další, byť nepřímá motivační opatření, jako například usilovná bytová výstavba jak v rozbombardovaných velkoměstech, tak v nových průmyslových centrech (Eisenhüttenstadt). Když byly v roce 1952 zrušeny země a vytvořeny kraje, komunální správa („místní orgány státní moci") byla zapojena do regulace trhu práce a vybavena příslušnými kompetencemi. Z pohledu ekonomů SED měl tento nový trend zvýšit účinnost plánování a řízení. Na druhé straně však mezipodnikové vyrovnávání stavu pracovních sil se provádělo obtížněji, neboť města a okresy plnily zadané úkoly tak, aby to vyhovovalo v prvé řadě jejich vlastním zájmům a cílům.[86] Daleko důležitější byla však v následujícím období spolupráce mezi pracovní správou a Státní plánovací komisí, která od roku 1953 a 1954 hrála podstatnou roli při stanovování plánu na využití pracovních sil. V rámci komise byla zřízena zvláštní pracovní skupina s názvem Oblast plánování pracovních sil, která měla působit souběžně s ministerstvem práce.[87]

Vedení SED a vláda si uvědomily význam mzdové politiky nejen kvůli povstání ze 17. června, nýbrž i vzhledem k potřebě globálního řízení trhu práce. Šlo především o to vytvořit flexibilní mzdový systém, který by rychleji reagoval na přesuny pracovníků z jednotlivých oblastí v důsledku nízkých odměn. Také se mělo zabránit praxi, kdy jednotlivé podniky svévolně zařazovaly své zaměstnance do vyšších tarifních tříd. Tak například ocelárny a válcovny v Hennigsdorfu zařadily 1500 „soudruhů" výš, než předpokládala kolektivní smlouva.[88] Sekretariát ministerského předsedy uváděl, že důvodem byl hrozící nedostatek pracovních sil. Silná fluktuace nastala zřejmě i u Německých říšských drah, protože průmysl platil „za stejnou práci vyšší mzdy".[89] Hlavní

---

86 *BAB*, DE 1/3652, listy 1–6, Bericht des Hauptplangebietes Arbeitskräfte der SPK vom 3.4.1954 über den Stand der Ausarbeitung von regionalen Arbeitskräftebilanzen nach der sozialökonomischen Struktur.

87 Jedna z prvních zpráv této pracovní skupiny pochází z 27.2.1953. In: *Tamtéž*, DE 1/3649, listy 1–4.

88 *SAPMO-BArch*, NY 4090/567, listy 260–262, Bericht des Sekretariats des Ministerpräsidenten vom 8.11.1954.

89 *Tamtéž*, list 260.

správa finanční revize zjistila značné nadtarifní odměny ve všech oborech znárodněného průmyslu, především u obchodních a technických zaměstnanců, ale i u výrobních dělníků. Podle zprávy revize tyto „manipulace s normami" dosáhly v těžkém průmyslu, ve strojírenství i v lehkém průmyslu „povážlivých rozměrů" a „odměna v mnoha případech přestala odpovídat pracovním výsledkům".[90] Jako „podstatnou příčinu" tohoto vývoje zpráva opět uváděla akutní nedostatek pracovních sil. Protože mzdový systém odrážel v prvé řadě „společenský" význam práce v tom kterém hospodářském odvětví a až potom individuální výkony, „četní soudruzi z jistých hospodářských odvětví" přešli do těžkého průmyslu. Aby tuto fluktuaci omezily, postižené podniky zvyšovaly mzdy a platy nad tarify. Následoval znovu nedostatek pracovních sil v těžkém průmyslu, „jemuž podniky opět čelí nezákonným zvyšováním mezd".[91] Konec této „řetězové reakce" byl v nedohlednu.

Konflikty mezi pracovní správou a podniky nastávaly nejen ohledně mzdové politiky, ale i při přijímání nových pracovníků. Státní plánovací úřady se snažily učinit přítrž rychle registrovanému hromadění pracovních sil. K tomu také sloužily návštěvy vysoce postavených státních a stranických funkcionářů v podnicích, kde se snažili působit na veřejnost. Jako vzorová ukázka může v tom smyslu posloužit třeba pečlivě připravovaná návštěva ministerského předsedy Otto Grotewohla v hnědouhelné elektrárně v Hirschfeldu 22. září 1953; podle údajů Státního sekretariátu pro energii elektrárna plánovala rozšíření administrativy, na niž rada ministrů v jednom usnesení uvalila stopstav. Navýšení stavu pracovníků mohlo být schváleno jen tam, „kde se současně zvýší výroba anebo v jiných výjimečných případech".[92] Co rozumět pod výjimečnými případy, však předsednictvo vlády ponechalo zcela otevřené. Ve státně řízených sdělovacích prostředcích se o tomto tématu nikdo nezmínil. List *Neues Deutschland* přinesl o Grotewohlově návštěvě zprávu 24. září.[93] Jediná kritická poznámka ministerského předsedy, o níž článek referoval, se týkala pouze nedostatečné podpory mládeže v podniku při „společenském zvyšování kvalifikace". Všeobecný nedostatek disponibilních pracovních sil zhoršovala skutečnost, že podniky si ponechávaly jejich rezervu pro období výrobních špiček. V druhé polovině padesátých let pak situaci na trhu práce dramatizovaly kromě již zmíněné emigrace další dva faktory: prodloužení povinné školní docházky a budování Národní lidové armády.[94]

V polovině padesátých let musely příslušné úřady vzít na vědomí, že jejich perspektivní plánování potřeby pracovních sil se míjelo se skutečností. V sekundárním sektoru, především v části těžkého průmyslu, nastal evidentní přebytek pracovníků. Jen v drážďanském kraji na počátku roku 1955 FDGB odhadl počet

---

90 *Tamtéž*, listy 263–267, zde list 263, Bericht der HV Finanzrevision vom 22.10.1954.

91 *Tamtéž*, list 264.

92 *Tamtéž*, NY 4090/183, listy 103–111, zde list 105, Informationen des Staatssekretariats für Enegie (Abt. für Arbeit) vom 14.8.1953.

93 *Tamtéž*, list 96.

94 HÜBNER, Peter: *Konsens, Konflikt und Kompromiß*: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970. Berlin 1995, s. 75 n.

propouštěných dělníků na třicet tisíc.[95] V prvé řadě byly postiženy podniky v metalurgickém a textilním průmyslu a v obchodě. Celorepublikové předsednictvo FDGB si u ministerského předsedy Otto Grotewohla stěžovalo, že podmínky propouštění byly „obecně velmi tvrdé (bez výpovědní lhůty)" a že se neuskutečňovaly žádné pohovory o interní restrukturalizaci nebo o přesunu do jiných podniků. Jak uvedl předseda FDGB Herbert Warnke, propouštění sloužilo zčásti k přeřazování do nižších tarifních tříd, „protože část propuštěných byla znovu přijata v nižších platových třídách". Odbory sice připouštěly, že v mnoha podnicích existuje přebytek pracovníků, stavěly se však proti tvrdému postupu některých ředitelů. Podle jejich názoru neměla ministerstva „taková překvapivá propouštění" podporovat ani trpět, nýbrž měla vypracovat plány na přesun pracovních sil a projednat je s odbory, aby „bylo dosaženo plánovitého přesunu ... a dobrou přesvědčovací prací ... mohly být přebytečné pracovní síly převedeny do zemědělství nebo do určitých průmyslových podniků". Výzva nezůstala bez odezvy. Vedení SED vycházelo z faktu, že ve druhém čtvrtletí roku 1955 mělo být „uvolněno" ve strojírenství šedesát tisíc, v lehkém průmyslu přibližně 5800 a v potravinářském průmyslu zhruba dva tisíce pracovníků.[96] Z toho patnáct tisíc bylo možno umístit do zemědělství a „několik dalších tisíc" zaměstnat při těžbě rud. Zbývalo padesát tisíc pracovníků, pro něž tedy bylo nutné najít uplatnění. Politbyro se proto 26. dubna 1955 usneslo, že bude vytvořena ústřední vládní komise pod předsednictvím ministra práce Fritze Machera.[97]

V téže době pracovní správa registrovala nedostatek pracovníků v zemědělství, odkud byli v minulých letech přesouváni do průmyslu. Státní úřady tak byly nyní konfrontovány s defekty svého vlastního systému řízení. Osmadvacátého dubna 1955 se vláda NDR dohodla na akci „dělníci z průmyslu do zemědělství", kterou je však třeba posuzovat i v souvislosti se zemědělskou politikou SED. Tak například vláda stanovila, že je třeba získat „tisíc politicky a odborně kvalifikovaných kádrů z průmyslu pro využití ve vedoucích funkcích v zemědělských výrobních družstvech";[98] měli tak personálně posílit zemědělská družstva, jejichž zakládání bylo v roce 1953 dočasně zastaveno. Ministr zemědělství a lesnictví v tom navíc viděl účinné opatření, jak čelit hospodářským obtížím, v nichž se nacházela řada zemědělských družstev, především v Meklenbursku. Do dozoru nad akcí byla zapojena Ústřední kontrolní státní komise, která již na konci července 1955 předložila zprávu, jež byla pro vedení SED zdrcující.[99] Podle ní bylo v mnoha okresech a krajích evidentně zanedbáno zjišťování poptávky po pracovních silách v zemědělství, takže úřady práce nemohly mít přesný přehled o skutečném stavu na trhu práce. Komise

95 *SAPMO BArch*, NY 4090/513, listy 187–189, Bericht des FDGB-Bundesvorstandes vom 10.1.1955 an Ministerpräsident Otto Grotewohl.

96 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/418, list 30, Anlage zum Volkswirtschaftsplan 1955, als Grundlage angenommen auf der Sitzung des Politbüros am 26.4.1955.

97 *Tamtéž*, list 3.

98 *BAB*, DO 1/8/175, list 31 n., Schreiben des Ministers für Land- und Forstwirtschaft Hans Reichelt vom 7.7.1955 an den Minister des Innern Karl Maron.

99 *Tamtéž*, listy 40–54, Bericht der ZKSK, Arbeitsgruppe Arbeit und Gesundheitswesen, vom 27.7.1955.

dále kritizovala skutečnost, že nábor a umisťování pracovních sil „byly prováděny velmi sporadicky, nebo jim byl dokonce ponechán volný průběh".

O realizaci vládního usnesení a o těžkostech, které se přitom objevily, diskutoval rovněž sekretariát ÚV SED.[100] Celkem bylo možné umístit v zemědělství asi 20 700 dělníků z průmyslu, ale grémium SED mělo výhrady k tomu, že se nekladl dostatečný důraz na „vysílání specialistů, politicky a odborně kvalifikovaných kádrů z průmyslu, jako například inženýrů a mistrů pro funkce ředitelů strojních a traktorových stanic, mistrů, technických ředitelů, mechaniků brigády atd.". Sekretariát mimo jiné nabádal podnikové stranické organizace, aby na pracovištích prováděly nábor kvalifikovaných dělníků a získávaly zaměstnance, „kteří pocházejí ze zemědělství". Akce „dělníci z průmyslu do zemědělství" se však neměla chápat pouze jako „přeskupení pracovních sil"; šlo o to zdůraznit, „jak velkou pomoc představují vybrané politické a odborné kádry z průmyslu pro rozvoj zemědělství".

Pod vlivem dvacátého sjezdu KSSS a politického tání v NDR jako by došlo k jistému uvolnění tlaku SED na hospodářství. Dále se zdokonalovaly řídicí mechanismy na místní úrovni a větší spolurozhodovací pravomoci získávaly zároveň i podniky. Na druhé straně však politické vedení NDR muselo neustále čelit problému, který nebylo schopno dostat pod kontrolu, totiž emigraci na Západ. Již v létě 1956 předsednictvo ÚV SED pověřilo ministerstvo práce úkolem vypracovat „zvláštní předlohu", kterou by pak schválilo řídicí grémium.[101] Podobné pokyny obdrželo ministerstvo vnitra, ministerstvo školství a magistrát východního Berlína. Bylo zřejmé, že příslušná ministerstva a správní orgány se snaží o systematičtější přístup k emigraci a o vypracování návrhů protiopatření.

V této souvislosti byl příznačný pokus vedení SED připisovat exodus do Spolkové republiky západoněmeckým „organizátorům". Jak uváděla zpráva jedné komise pro politbyro, je prý třeba vycházet z toho, že „císařské ministerstvo [spolkové ministerstvo pro celoněmecké otázky] pracuje ve spojení s různými východními a špionážními agenturami podle společného plánu na organizaci emigrace, a 'celoněmeckou práci' v současné době provádí hlavně z hlediska oslabení Německé demokratické republiky, systematickým odlivem určitých profesních skupin z NDR".[102] Také příslušná ministerstva požadovala zavedení přesné evidence exodu, neboť značnou část uprchlíků tvořili dělníci a odborníci z podniků těžkého průmyslu. Pro rok 1955 ohlásilo například ministerstvo těžkého průmyslu, že z oblastí jeho kompetence ukázalo republice záda celkem 8456 osob,[103] z toho 76 procent dělníků a 58 procent mladistvých. Rovněž z chemického průmyslu byl hlášen růst emigrace: zatímco za rok 1955 zde bylo registrováno 2603 emigrantů, v následujícím roce zaznamenalo

100 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/483, list 4 a listy 34–41, Protokoll der Sitzung des Sekretariats des ZK am 10.8.1955.

101 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/483, s. 5, Protokoll der Sitzung des Politburos am 19.6.1956.

102 *Tamtéž*, listy 15–24, zde list 16, Bericht der Kommission zu Fragen der Republikflucht vom 25.5.1956.

103 *Tamtéž*, NY 4090/448, listy 102–110, zde list 105 n., Bericht des Ministeriums des Innern (MdI) über einen Brigadeeinsatz in den Ministerien für Schwermaschinenbau und Chemische Industrie (7.–12.1.1957).

příslušné ministerstvo již 3001 případů. Obě ministerstva dostala napomenutí pro údajně nedostatečnou kontrolní činnost.

V polovině padesátých let se také projevila krize v zásobování NDR hnědým a černým uhlím. Na značné nedostatky v těžbě uhlí poukázal například 18. listopadu 1954 Státní sekretariát pro Státní bezpečnost, který za hlavní příčiny označil havárie a opožděné realizace stavebních projektů.[104] Vedení SED reagovalo na podzim 1956, neboť se obávalo negativních důsledků pro průmyslovou výrobu a nepřímo i pro trh práce. Vycházelo totiž z toho, že zásoba paliva se snížila z devětadvaceti dnů v roce 1955 na osm.[105] Aby zabezpečilo zásobování uhlím, zahájilo politbyro rovněž jednání s členskými státy RVHP.[106] Navíc měli být horníci mobilizováni ke zvýšení pracovních výkonů. Sekretariát ÚV SED přijal tudíž 29. března 1957 usnesení, že bude „uskutečněna ústřední uhelná a energetická konference", jíž se zúčastní vedoucí představitelé ekonomiky, členové stranických vedení a odborů.[107] Krátce předtím, 21. března 1957, vláda schválila uhelný a energetický program.[108] Počítalo se v něm s celkovým zvýšením těžby uhlí, mimo jiné v souvislosti s výstavbou hnědouhelné rafinerie Schwarze Pumpe u města Hoyerswerda. Jedním z důsledků uhelného a energetického programu bylo zvětšení objemu výrobních prostředků v tomto hospodářském odvětví, a tudíž i plánovaný růst počtu pracovníků. Uhelný a energetický program svědčil o opětné preferenci těžkého průmyslu. Na významu získával zvlášť chemický průmysl, jehož hrubá produkce se na konci padesátých let zvýšila více než v ostatních odvětvích surovinového průmyslu.[109] „Chemizaci" hospodářství spojilo vedení SED po dohodě s RVHP v padesátých a na začátku šedesátých let se zvýšeným úsilím o vlastní těžbu ropy a zemního plynu.[110]

Zatímco až do začátku padesátých let se projevovala v těžbě uranu značná poptávka po pracovních silách, od roku 1953 se v této oblasti surovinového průmyslu začal měnit trend. Po založení sovětsko-německé akciové společnosti Wismut 1. ledna 1954[111] německá strana sice získala větší právo mluvit do rozhodování v této oblasti, zdaleka tím však nedosáhla suverénního postavení, což platilo i pro nakládání s pracovními silami. Dlouhodobě se ve Wismutu počet zaměstnanců snižoval, také v důsledku mechanizace a modernizace výrobních zařízení, ze 133 tisíc v pro-

---

104 *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (BStU)*, MfS, DA 55/54, s. 2.

105 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/508, list 8, Direktive über Maßnahmen zur Sicherung der Planerfüllung in der Braunkohlenindustrie, der das Politbüro am 30.10.1956 zustimmte.

106 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/3/551, list 1, Protokoll der Sitzung des Sekretariats des ZK am 6.3.1957.

107 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/3/554, list 7 n.

108 Srv. HÜBNER, Peter: Zum Kohle- und Energieprogramm der DDR 1957. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 32, (1984), s. 195–205.

109 ROESLER, Jörg: *Die Herausbildung der sozialistischen Planwirtschaft in der DDR*: Aufgaben, Methoden und Ergebnisse der Wirtschaftsplanung in der zentralgeleiteten volkseigenen Industrie während der Übergangsperiode vom Kapitalismus zum Sozialismus. Berlin (Ost) 1978, s. 288.

110 KARLSCH, Rainer: Der Traum vom Öl: Zu den Hintergründen der Erdölsuche in der DDR. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, roč. 80, č. 1 (1993), s. 63–88.

111 Týž: *Allein bezahlt?*, s. 148.

sinci 1953 na přibližně 100 tisíc v roce 1956 a asi 45 tisíc v roce 1961.[112] Pro Sovětský svaz navíc těžba rud v Sasku a Durynsku poněkud ztratila na významu, neboť již získal jiné zdroje uranu. Pracovní správa tak stála před úkolem najít nové možnosti zaměstnání pro propouštěné pracovníky Wismutu. Sekretariát ÚV SED 5. září 1956 pověřil Státní plánovací komisi, průmyslová ministerstva a ministerstvo práce, aby předložily politbyru návrhy, „které průmyslové objekty mohou být postaveny v oblasti Wismutu, aby byla využita stávající zařízení a mohly tam být zaměstnány tamní pracovní síly".[113] Fakt, že Státní plánovací komise musela na počátku roku 1957 vyzývat k tomu, aby „byly učiněny rozhodné kroky k co nejrychlejší výstavbě nových výrobních závodů pro umístění těchto pracovních sil",[114] svědčí o jisté bezradnosti. Zajišťování nových pracovních míst pro propuštěné zaměstnance Wismutu postupovalo pomalu; podle údajů Státní plánovací komise mělo být jen v oblasti Johanngeorgenstadtu během dvou let převedeno na jinou práci osm tisíc osob.[115] Zvýhodněné možnosti zaměstnání se posléze nabízely v oblastech těžby černého uhlí a u průmyslového velkoprojektu Schwarze Pumpe, avšak ani tyto podniky nedokázaly převzít všechny pracovníky z uranového průmyslu.

V letech 1956 a 1957 se úředníci na ministerstvu práce a učňovského školství, ve Státní plánovací komisi i ministři ve vládě pokoušeli vymyslet nové způsoby regulace pracovního trhu, tyto teoretické úvahy však nevedly k žádným praktickým závěrům. Zúčastněné resorty si přitom mimo jiné kladly za cíl lépe vymezit kompetence jednotlivých plánovacích úřadů na centrální a místní úrovni a účinně je sladit.[116] Důvodem byla především fluktuace pracovních sil mezi jednotlivými podniky, kterou se státu nedařilo zvládnout. V této souvislosti Státní ústřední správa pro statistiku nepřímo kritizovala mzdovou politiku, která prý byla za fluktuaci spoluzodpovědná: „Je zřejmé, že současné rozdíly ve mzdách mezi hospodářskými odvětvími se při rostoucím nedostatku pracovních sil staly nevhodným prostředkem k regulaci trhu práce. Zvýhodňuje se tak fluktuace a neúměrně vysoké mzdy."[117] Fluktuace ovšem závisela na více faktorech, a proto měla v jednotlivých hospodářských odvětvích různý účinek. I z regionálního hlediska se někdy projevovaly značné rozdíly. Státní plánovací komise dospěla na počátku roku 1959 k závěru, že v „socialistickém průmyslu" změnilo ve třetím čtvrtletí roku 1958 zaměstnání celkem 118 200 osob (5,1 procenta celkového počtu zaměstnaných), z nichž většinu tvořili nekvalifikovaní a zaučení dělníci a menší část kvalifikovaní dělníci.[118]

112 Týž: „Ein Staat im Staate", s. 18 n.

113 *SAPMO BArch*, DY 30/J IV 2/3/527, list 2.

114 *Tamtéž*, NY 4090/359, list 88, Rat des Bezirkes Karl Marx Stadt am 7.2.1957 an den Vorsitzenden der SPK, Bruno Leuschner.

115 *BAB*, DE 1/413, listy 6–11, zde list 6, Bericht über die Arbeitskräftelage im Wismut-Gebiet Johanngeorgenstadt vom 22.9.1956.

116 *Tamtéž*, DE 1/3656, listy 1–6, Thesenpapier der Staatlichen Plankommission vom 10.5.1957.

117 *SAPMO-BArch*, NY 4090/331, listy 106–108, Exposé über die Erfüllung des Volkswirtschaftsplanes des I. Quartals 1957, Presseberichi der Staatlichen Zentralverwaltung für Statistik, an Otto Grotewohl am 11.5.1957 verschickt.

118 *BAB*, DE 1/671, listy 2–13, Bericht über die Fluktuation der Arbeitskräfte in der sozialistischen Industrie vom 30.1.1959. Srv. HÜBNER, P.: *Konsens, Konflikt und Kompromiß*, s. 205.

Hospodářské oddělení ÚV SED na počátku roku 1961 hodnotilo celkovou situaci na trhu práce pesimisticky.[119] Konstatovalo, že v roce 1960 celkově poklesl počet práceschopných obyvatel a snížil se počet zaměstnaných osob o zhruba 85 tisíc. Ještě výraznějšímu poklesu zřejmě zabránilo pouze častější zaměstnávání dosud nepracujících žen. Podle údajů hospodářského oddělení ústředního výboru bylo tehdy zaměstnáno téměř sedmdesát procent žen v produktivním věku. Vedení SED počítalo v dlouhodobém výhledu také se stálým snižováním stavu pracovních sil; nasvědčovaly tomu také údaje Paula Vernera, který odhadoval, že jen v letech 1958–1965 počet práceschopných obyvatel poklesne přibližně o 660 tisíc osob.[120] Většina podniků za této situace musela dosahovat plánovaných výsledků s menším počtem pracovníků. Vedení SED hodlalo pokrýt poptávku nejen „mobilizací" dalších pracovních sil, nýbrž také jejich restrukturalizací. K tomu měly sloužit nové úřady pro regulaci pracovního trhu a poradny pro volbu povolání, které měly organizovat „racionální využívání pracovních sil ve svém teritoriu podle úkolů národohospodářských a perspektivních plánů".[121] Čtyřiadvacátého srpna 1961 vláda přijala nařízení ke zlepšení regulace trhu práce a poradenství,[122] poté co již 6. června příslušnou předlohu schválilo politbyro.[123] Zdálo se, že postavení Berlínské zdi konečně umožní přesné plánování a regulaci trhu práce.

III.

V Sovětské okupační zóně Německa a NDR neexistoval generální plán řízení trhu pracovních sil. Cesta k centrálně plánovanému hospodářství nezačala ihned po skončení války a nebyla ani nikterak přímá. Ovšem již v letech 1945–1947 se uskutečnily mnohé kroky, které téměř znemožňovaly návrat k soukromému kapitalismu – nová pozemková reforma, sekvestrace a konfiskace bankovních aktiv –, i když s tím ještě nebylo automaticky spojeno důsledné vytváření nového ekonomického systému. K tomu došlo až v padesátých letech.[124]

Výchozím bodem státní regulace trhu práce v SOZ/NDR byla nejprve registrace práceschopného obyvatelstva. Poté měly pracovní úřady rozhodovat o uplatnění všech pracovníků evidovaných podle různých kategorií. Znovuzavedení pracovních knížek sloužilo k zajištění kontroly nad profesní kariérou každého jednotlivce. Pokud někdo odmítal přijmout určenou práci, hrozilo mu odnětí potravinových lístků. Bezprostředně po válce, kdy vládla potravinová nouze, to byl účinný a někdy i drakonický sankční prostředek. Pracovní správa i stranická SED si nicméně

119 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV/2/6.11/52, list 304.
120 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/766, listy 49–51, Vorlage Paul Verners für das Politbyro vom 2.6.1961.
121 *Tamtéž*, DY 30/J IV 2/2/748, list 59, Protokoll der Sitzung des Politbüros am 7.2.1961.
122 *BAB*, DC 20 I/3/346.
123 *SAPMO-BArch*, DY 30/J IV 2/2/766, list 4.
124 Srv. STEINER, André: Wirtschaftliche Lenkungsverfahren in der Industrie der DDR Mitte der fünfziger Jahre: Resultate und Alternativen. In: BUCHHEIM, Ch. (ed.): *Wirtschaftliche Folgelasten...*, s. 271–293.

musely rychle připustit, že jejich představy o řízení trhu práce jsou často jen zbožným přáním. Zatímco v poválečných letech (1945–1949) stát často používal donucovacích prostředků při umísťování pracovníků podle svých potřeb, v následujícím období převažoval dobrovolný nábor. Stoupl význam mezd jako omezeného regulačního nástroje v politice zaměstnanosti. Vedení SED nejprve rozhodlo o jejich zvýšení v surovinovém a metalurgickém průmyslu, aby tak vytvořilo motivaci pro dobrovolnou změnu zaměstnání. Do těchto hospodářských odvětví měli odcházet dělníci z hůře placených povolání v lehkém a spotřebním průmyslu. Mezi státní nástroje regulace pracovního trhu patřilo rovněž poradenství pro volbu povolání, odborné vzdělávání a rekvalifikace.

Od zavedení hospodářských plánů pro různé hospodářské sektory si Německá hospodářská komise i vedení SED slibovaly, že přinese žádoucí vyrovnání poptávky a nabídky pracovních sil mezi jednotlivými kraji. V konečném efektu šlo o to, aby ve správném čase a na správném místě byl k dispozici správný počet pracovních sil. Plánovací euforie však rychle opadla, když bylo zřejmé, že poptávku po pracovních silách vůbec nelze v delším časovém intervalu centrálně předvídat. Akce „dělníci z průmyslu do zemědělství" v polovině padesátých let může sloužit jako příklad takového systémového selhání.

Manévrovací prostor východoněmecké pracovní správy podstatně omezovaly dva faktory, sovětská okupační moc a otevřené hranice na Západ. Zatímco požadavky SMAD na nasazení pracovníků při demontážích průmyslových zařízení se koncem čtyřicátých let značně zmírnily, musela NDR až do postavení Berlínské zdi v srpnu 1961 čelit vysoké úrovni konjunkturálně kolísající emigrace, jíž nedokázala zabránit. Východoněmecké vedení však nebylo pouze v defenzivě, neboť mohlo dlouhodobý vývoj na trhu práce vydávat také za úspěch vlastní politiky: regulace v této oblasti přispěla mimo jiné ke snížení nezaměstnanosti, což bylo pro vedení SED v konfrontaci se Spolkovou republikou nesmírně významné. Pozitivní účinek v tomto směru přinesla i další opatření, jako například podstatné změny v sociální péči a zpřísnění přístupu k jednotlivým sociálním dávkám.

Od válečného k plánovanému hospodářství

K proměně funkcí tradičních institucí při utváření hospodářského systému v Sovětské okupační zóně a NDR (1945–1952)

Friederike Sattlerová

„Sovětizace" prostřednictvím hospodářské samosprávy?

Pokus přenést model společenského uspořádání ze Sovětského svazu do zemí středovýchodní a jihovýchodní Evropy, které se v důsledku druhé světové války dostaly pod sovětskou nadvládu, pokus označovaný zdánlivě pregnantním pojmem „sovětizace", byl v dobové západní politické publicistice i ve vědecké literatuře – touto publicistikou zásadně ovlivněné – nahlížen jako téměř zcela vnucený proces pronikání cizích vlivů. Zatímco východní historiografie se ve službách ideologie marxismu-leninismu snažila dokázat autentičnost společenského vývoje v těchto zemích a stylizovat Sovětský svaz do role národního osvoboditele, západní historiografie na pozadí konfrontace Východ – Západ ztratila ze zřetele, že národní předpoklady vývoje mohly být těmi vnitřními faktory, které „sovětizaci" nejen brzdily, ale za jistých okolností i urychlovaly.[1]

---

1 Už nejen politickému, nýbrž vědecky fundovanému porovnání fenoménu „sovětizace" se věnují práce: BIRKE, Ernst – NEUMANN, Rudolf (ed.): *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas*: Untersuchungen zu ihrem Ablauf in den einzelnen Ländern. Frankfurt/M. aj. 1959; LEMBERG, Hans (ed.): *Sowjetisches Modell und nationale Prägung*: Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Marburg/Lahn 1991 (tam zejména: REIMAN, Michal: „Sowjetisierung" und nationale Eigenart in Ostmittel- und Südosteuropa: Zu Problem und Forschungsstand, s. 3–9 a LEMBERG, Hans: Sowjetisches Modell und nationale Prägung, s. 357–366). K současné diskusi srv. FOITZIK, Jan: Sowjetische Hegemonie und Kommunismus in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", č. 37–38 (1996), s. 29–37; LEMKE, Michael: Die Sowjetisierung der SBZ/DDR im ost-westlichen Spannungsfeld. In: *Tamtéž*, č. 6 (1997), s. 41–53; JARAUSCH, Konrad – SIEGRIST, Hannes (ed.): *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt/M. aj. 1997.

Také při studiu přechodu k centrálně plánovanému hospodářství v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) a v Německé demokratické republice se obvykle soustřeďoval zájem na radikální převrat v uspořádání vlastnických vztahů, který se odehrál z vůle sovětské okupační moci,[2] zatímco strukturální vnitřní kontinuitě systému řízení se většinou dostávalo daleko menší pozornosti.[3] Jednota panuje v názoru na to, že katastrofální situace, zděděná po porážce nacistického režimu, nedovolovala ani v sovětské, ani v západní okupační zóně okamžitě opustit dosavadní metody plánování a řízení.[4] Zatímco cesta od nacistického válečného hospodářství k „sociálně-tržnímu hospodářství" byla podrobně studována a popsána jako základní proces společenské přeměny (při zachování určité funkční kontinuity),[5] je cesta k „centrálně plánovanému hospodářství" v literatuře ještě stále vykládána jako soubor politických opatření sovětské okupační moci.[6] I když není sporu o tom, že

2 Zde je třeba jmenovat především práce Karla C. Thalheima. Srv. THALHEIM, Karl C.: Die Sowjetische Besatzungszone Deutschlands. In: BIRKE, E. – NEUMANN, R.: *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas*, s. 333–371; týž: Die Rezeption des Sowjetmodells in Mitteldeutschland. In: JAHN, Georg – von BISSING, Wilhelm Moritz Freiherr (ed.): *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas und der Volksrepublik China*: Untersuchungen der Entstehung, Entfaltung und Wandlung sozialistischer Wirtschaftssysteme, sv. 1. Berlin (West) 1961, s. 257–343. Aby Thalheim blíže charakterizoval sovětský hospodářský systém, odlišující se právě v otázce vlastnictví od ostatních forem „centrálně řízeného hospodářství", razil pojem „centrálně řízené hospodářství sovětského typu". Srv. týž: *Grundzüge des sowjetischen Wirtschaftssystems*, Köln/R. 1962.

3 Tuto otázku si explicitně kladli jen nemnozí autoři. Srv. např. BLAICH, Fritz: Deutschland: Reformen und Transformationen zwischen 1932 und 1948. In: týž a další (ed.): *Wirtschaftssysteme zwischen Zwangsläufigkeit und Entscheidung*. Stuttgart 1971, s. 141–151; SYWOTTEK, Arnold: „Kriegswirtschaft" und „demokratische Wirtschaft": Zur Diskussion um „Übergangsgesellschaft" am Beispiel der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945–1948. In: STEGMANN, Dirk – WENDT, Bernd-Jürgen – WITT, Peter Christian (ed.): *Industrielle Gesellschaft und politisches System*: Beiträge zur politischen Sozialgeschichte. Bonn 1978, s. 151–171.

4 Starší stav výzkumu souhrnně ilustruje Hannelore Hamelová v práci Ordnungspolitische Gestaltung der Wirtschaftssysteme. In: táž (ed.): *Bundesrepublik Deutschland – DDR*: Die Wirtschaftssysteme. Soziale Marktwirtschaft und Sozialistische Planwirtschaft im Systemvergleich. München 1983, s. 61–115. K výchozímu stavu vytvořenému německým válečným hospodářstvím v zemích středovýchodní a jihovýchodní Evropy celkově srv. RADICE, E. A.: The Collaps of German Hegemony and its Economic Consequences. In: KASER, M. C. – RADICE, E. A. (ed.): *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, sv. 2. Oxford 1986, s. 495–519.

5 Zde je možné uvést tyto práce: AMBROSIUS, Gerold: *Die Durchsetzung der Sozialen Marktwirtschaft in Westdeutschland 1945–1949*. Stuttgart 1977; PLUMPE, Werner: *Vom Plan zum Markt*: Wirtschaftsverwaltung und Unternehmerverbände in der britischen Zone. Düsseldorf 1987; PETZINA, Dietmar (ed.): *Ordnungspolitische Weichenstellungen nach dem Zweiten Weltkrieg*. Berlin 1991; BRACKMANN, Michael: *Vom totalen Krieg zum Wirtschaftswunder*. Essen 1994. Výsledky novějšího výzkumu formuloval Plumpe souhrnně v tezi, „že [západní integrací Spolkové republiky Německo dokončená] politická proměna se mohla podařit pouze proto, že se mohla opřít o zavedenou a rutinní ekonomickou a administrativní kontinuitu". Týž: Politische Zäsur und funktionale Kontinuität: Industrielle Nachkriegsplanungen und der Übergang zur Friedenswirtschaft 1944–1946. In: *1999*: Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts, č. 4 (1992), s. 11–37, zde s. 12.

6 Srv. např. GUTMANN, Gernot – KLEIN, Werner: Herausbildungs- und Entwicklungsphasen der Planungs-, Lenkungs- und Kontrollmechanismen im Wirtschaftssystem. In: *Materialien der*

vznikající centrálně plánované hospodářství SOZ/NDR bylo prosazeno politicky a vedlo ve svém důsledku k „centrálně spravovanému hospodářství sovětského typu" (Thalheim), toto konstatování ještě neodpovídá na otázku, jakým způsobem bylo zaváděno a jaké brzdicí a urychlující faktory přitom působily. Při popisu hospodářských dějin NDR byla kontinuita coby možný podpůrný faktor téměř zcela tabu.[7] Snahy západních hospodářských historiků o komplexnější analýzu až do období 1989–1990 neustále narážely na problém nedostatečného přístupu k pramenům.[8]

Přestože dosud nedošlo ke skutečné vědecké debatě, stojí tak proti sobě dvě protikladné teze: Jedna tvrdí, že zděděný „správní a přídělový aparát" byl počínaje místní úrovní zcela rozbit a následně znovu vybudován;[9] druhá konstatuje, že sovětská okupační moc „byla narozdíl od svých západních spojenců ... od počátku rozhodnuta zachovat plánovací a regulativní aparát, který po sobě zanechalo německé válečné hospodářství, a pouze jej změnami určitých formálních prvků chtěla přizpůsobit sovětskému centrálně řízenému hospodářství".[10] Odpověď na otázku, do jaké míry k „sovětizaci" německého hospodářského systému přispěly samy instituce hospodářské samosprávy, které byly během války přetvořeny v součást plánovacího a regulativního aparátu a které po jejím skončení sovětská strana ihned neparalyzovala, může na základě dnes všeobecně přístupných pramenů objasnit problematiku přechodu od válečného k plánovanému hospodářství. Pro živnostenské hospodářské komory zde odpověď na tuto otázku můžeme přesněji formulovat na příkladu Braniborska, jedné z pěti federálních administrativních jednotek SOZ/NDR, které existovaly v důležité fázi transformace od roku 1945 do roku 1952.[11]

Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland", sv. II/3. Frankfurt/M., Deutscher Bundestag 1995, s. 1579–1647.

7 ROESLER, Jörge: *Die Herausbildung der sozialistischen Planwirtschaft in der DDR*. Berlin (Ost) 1978. I tato základní Roeslerova práce zmíněnou otázku do značné míry pominula.

8 I přes tyto nepříznivé podmínky se tématu s úspěchem zhostil Wolfgang Zank ve studiích: Wirtschaftsplanung und Bewirtschaftung in der Sowjetischen Besatzungszone: Besonderheiten und Parallelen im Vergleich zum westlichen Besatzungsgebiet 1945–1949. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, roč. 71, č. 4 (1984), s. 485–504; týž: *Wirtschaft und Arbeit in Ostdeutschland 1945–1949*: Probleme des Wiederaufbaus in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands. München 1987; týž: Wirtschaftliche Zentralverwaltungen und Deutsche Wirtschaftskommission (DWK). In: BROSZAT, Martin – WEBER, Hermann (ed.): *SBZ-Handbuch*: Staatliche Verwaltungen, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945–1949. München 1993, s. 253–296.

9 ZANK, W.: Wirtschaftsplanung..., s. 485.

10 BLAICH, F.: Deutschland, s. 149.

11 Až do formálního zrušení státu Prusko společným rozhodnutím Spojenců v létě 1947 se nové správní jednotky vytvořené na území dřívějších pruských provincií ještě neoznačovaly jako „země", nýbrž i nadále jako „provincie"; *de facto* však měly „provincie Braniborské marky" a „provincie Sasko" (Sasko-Anhaltsko) od počátku stejný status jako země Meklenbursko, Durynsko a Sasko. Zvláštní postavení připadalo pouze bývalému říšskému hlavnímu městu Berlínu, spravovanému čtyřmi mocnostmi.

Obnovení činnosti hospodářských komor v letech 1945 a 1946

Moskevské vedení Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD) z pragmatických ohledů slíbilo ve svém připravovaném programu hospodářské politiky na pohitlerovské období, že bude podporovat střední stav, novým uspořádáním hospodářské samosprávy se však blíže nezabývalo.[12] Důležité úkoly v hospodářské politice připisovalo pouze odborům, které měly být obnoveny pod střechou přísně centralizované jednotné organizace, a výrobním a spotřebním družstvům různého druhu. Budoucnost jiných hospodářských zájmových sdružení a samosprávných institucí, které válku přečkají nebo opět ožijí, však program neřešil. Při komunikaci s nimi vládla proto zpočátku určitá nejistota, a to nejen ze strany politických a hospodářských funkcionářů KPD, ale i sovětských orgánů. Na aktivity říšských a hospodářských seskupení, vedení koncernů a podnikatelských oborových svazů, které se v prvních poválečných měsících s větším či menším úspěchem pokoušely o centrální reorganizaci, řízenou především z Berlína, ovšem ekonomické oddělení ústředního aparátu KPD pohlíželo od počátku s velkou nedůvěrou.[13] Tyto snahy, pro něž zprvu neexistoval jednoznačný právní podklad, byly stále zřetelnéji pranýřovány jako „reakční pletichy". Se zdůvodněním, že „staré podnikatelské organizace ... se v době hitlerovského fašismu staly orgány fašistické státní moci" a jejich zákaz je proto „základním předpokladem pro zajištění demokratického vývoje Německa", byla nakonec svobodná podnikatelská sdružení zbavena možnosti vykonávat jakoukoli činnost.[14] Sovětská okupační moc se nakonec rozhodla tolerovat pouze živnostenské hospodářské komory, o něž se při obnovování německého

---

12 Srv. KIRSTE, Peter: Wirtschaftspolitik und antiimperialistische Umwälzung: Zur Erarbeitung wesentlicher Grundsätze der wirtschaftspolitischen Konzeption der KPD für die antifaschistisch-demokratische Umwälzung (Februar 1944 – April 1945). In: *Jahrbuch für Geschichte*, roč. 14, (1976), s. 235–286; ERLER, Peter – LAUDE, Horst – WILKE, Manfred (ed.): *Nach Hitler kommen wir*: Dokumente zur Programmatik der Moskauer KPD-Führung 1944–45 für Nachkriegsdeutschland. Berlin 1994.

13 Srv. materiály o příslušných aktivitách v celém SOZ shromážděné vedoucím ekonomického oddělení Bruno Leuschnerem, in: *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* (dále *SAPMO-BArch*), Berlin, NY 4182/948. Pro Braniborsko srv. *Brandenburgisches Landeshauptarchiv* (dále *BLHA*), Berlin, fd. Br. Rep. 206, č. 331, listy 15–16, Das Schreiben der Deutschen Zentralverwaltung für Industrie an den Präsidenten der Provinzialverwaltung Mark Brandenburg (PVMBr.), Dr. Karl Steinhoff, betr. Wirtschaftsgruppen und Unternehmerverbände vom 2.3.1946. Kromě toho srv.: SCHRÖDER, Otto: Zum Kampf der Arbeiterklasse gegen das Wiederaufleben von Unternehmerverbänden. In: *Die Arbeit*, č. 9 (1965), s. 46–49.

14 Ulbrichtův projev na „říšské konferenci" KPD 2.–3.3.1946 byl přetištěn in: BENSER, Günter – KRUSCH, Hans-Joachim (ed.): *Dokumente zur Geschichte der kommunistischen Bewegung in Deutschland*, řada 1945–46, sv. 4: Protokoll der Reichskonferenz der KPD am 2.–3. März 1946. München aj. 1996, s. 171–214, zde s. 173–179. Explicitní sovětský rozkaz k omezení činnosti podnikatelských svazů není znám; protože se získáním oficiálního povolení k činnosti mohly počítat pouze „antifašisticko-demokratické organizace", nebyl takový výslovný zákaz bezpodmínečně nutný.

hospodářství úspěšně opíraly především francouzská, ale i britská a v menší míře americká okupační moc.[15]

Krátká retrospektiva: Po rozbití odborů a svazů zaměstnavatelů, ke kterému došlo bezprostředně po příchodu nacistů k moci v roce 1933, byly zbývající hospodářské zájmové svazy a samosprávné instituce – nejprve řemeslníků, později i ostatních živnostenských oborů – postupně usměrněny a reorganizovány na vůdcovském principu, nebyly však zcela zrušeny.[16] V roce 1935 byly seskupeny pod společný vrcholný organizační orgán, oborově a regionálně členěnou „říšskou hospodářskou komoru", která podléhala říšskému ministerstvu hospodářství. Svazy, cechy a komory pod touto střechovou organizací nicméně existovaly dál, i když byly stále více zapojovány do přídělového systému deviz a surovin, později i do plánování a dozoru nad podniky zbrojního průmyslu, a přestože možnosti jejich samosprávy byly stále omezenější. Teprve v dubnu 1943 bylo do té doby ještě existujících 27 všeobecných hospodářských komor, 111 průmyslových a obchodních komor a 71 řemeslnických (živnostenských) komor formálně zrušeno a převedeno do jednačtyřiceti jednotných „župních hospodářských komor". Ani tyto komory však – přinejmenším *de iure* – nepůsobily jako úřady, nýbrž jako samosprávné instituce s neplaceným (čestným) podnikatelským vedením.

Pokud vůbec „župní hospodářské komory" přečkaly válku, v létě 1945 se samy rozpustily. Všude – i v Sovětské okupační zóně – se znovu nesměle začaly probouzet k životu dřívější všeobecné hospodářské, průmyslové a obchodní komory.[17] Veřejná správa však po skončení války nezřídka poskytovala úřední podporu myšlence jednotné hospodářské komory, jež by byla velmi úzce napojena na správní aparát, jak tomu bylo v závěrečné fázi nacistického režimu. Například v provincii Braniborsko byla sice již v červnu 1945 „župní hospodářská komora braniborské marky" zrušena, předseda nové provinciální správy dr. Karl Steinhoff s podporou jejího dřívějšího zástupce však prosazoval, aby pro vybudování nové jednotné hospodářské komory bylo využito její bývalé sídlo v Postupimi.[18] Vzhledem k zachovanému spojení průmyslových a obchodních komor s komorami živnostenskými, k němuž

15 PRÖWE, Diethelm: Im Sturmzentrum: Industrie- und Handelskammern in den Nachkriegsjahren 1945 bis 1949. In: POHL, Hans (ed): *Zur Politik und Wirksamkeit des Deutschen Industrie- und Handelstages und der Industrie- und Handelskammern 1861 bis 1949*. Stuttgart 1987, s. 91–122.

16 van EYLL, Klara: Berufsständische Selbstverwaltung und Verbände. In: JESERICH, Kurt G. A. – POHL, Hans – von UNRUH, Georg-Christoph (ed.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, sv. 4: Das Reich als Republik und in der Zeit des Nationalsozialismus. Stuttgart 1985, s. 682–695.

17 Ve východoněmecké literatuře nebylo toto oživování komor v SOZ většinou vůbec zmiňováno nebo bylo posouváno do pozdější doby, kdy byly komory znovu administrativně povoleny. Srv. např. SCHÖNEBURG, Karl Heinz: *Errichtung des Arbeiter- und Bauernstaates der DDR 1945–1949*. Berlin (Ost) 1983, s. 91–93. Rovněž západní výzkum nevěnoval oživení komor v SOZ velkou pozornost. Výjimku v tomto ohledu představuje práce Gregoryho W. Sandforda *From Hitler to Ulbricht*: The Communist Reconstruction of East Germany 1945–46. Princeton 1983, s. 172–180.

18 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, listy 456–458, Abwicklungsstelle der „Gauwirtschaftskammer Mark Brandenburg", Dr. Paul Rockel, an die PVMBr., Dlugosch, vom 15.1.1946.

došlo během války (zprvu se zdálo, že tomuto spojení nebudou v Braniborsku kladeny žádné velké překážky, protože Berlín, jenž byl pod správou čtyř mocností, nepřipadal jako krystalizační bod pro obnovení tradiční průmyslové a obchodní komory v úvahu),[19] se rovněž předpokládalo zřízení paritních řemeslnických komor, o němž se v odborových kruzích intenzivně diskutovalo ve dvacátých letech.[20]

Poté co byly 6. října 1945 – aspoň formálně – zrušeny všechny dosud existující organizace živnostenského hospodářství, usneslo se předsednictvo provinciální správy 24. října na vytvoření nové jednotné „hospodářské komory".[21] Text příslušného nařízení přitom téměř doslovně kopíroval návrh, který ústředí KPD jako „vzor" zaslalo 19. října krajským stranickým vedením, s poznámkou, že čelní soudruzi ve správních orgánech se již s ním seznámili.[22] Návrh sice označoval zamýšlené komory jako „průmyslové a obchodní komory", narozdíl od jejich tradice však předpokládal tripartitní obsazení prezidia podnikateli, odboráři a zástupci správy, a vůbec nijak neřešil otázku, které firmy by měly ke komorám příslušet. Tento rychlý postup KPD v zemích a provinciích Sovětské okupační zóny nebyl přitom dostatečně projednán se Sovětskou vojenskou správou v Německu (*Sowjetische Militäradministration Deutschlands* – SMAD), jejíž zástupci požadovali jmenování členů prezidia samotnými podnikateli, nikoli hospodářskými resorty zemské správy.[23] Urychleně schválené nařízení nebylo proto v Braniborsku zpočátku zveřejněno a nevstoupilo v té době ještě v platnost.[24]

---

19 Průmyslová a obchodní komora (*Industrie- und Handelskammer* – IHK) v Berlíně nebyla po skončení války zprvu obnovena. Magistrátem předložený návrh na vytvoření nové hospodářské komory, jenž předpokládal účast odborů, začlenění oborových svazů jako nesamostatných odborných sekcí a volbu prezidenta shromážděním městských zmocněnců, odmítlo městské velení Spojenců. Dne 1.7.1950 se proto IHK v Berlíně utvořila jako registrované sdružení. Až 1.1.1958 se komora mohla transformovat podle spolkových zákonů ve veřejnoprávní společnost. Viz FRENTZEL, Gerhard – JÄCKEL, Ernst: *Gesetz zur vorläufigen Regelung des Rechts der Industrie- und Handelskammern*. Köln/R. 1961, s. 30–31.

20 K debatě o vytvoření zvláštních dělnických komor vedle živnostenských komor nebo paritně s nimi namísto tradičních průmyslových a obchodních komor na počátku 20. století srv. FISCHER, Wolfram: *Unternehmerschaft, Selbstverwaltung und Staat*: Die Handelskammern in der deutschen Wirtschafts- und Staatsverfassung des 19. Jahrhunderts. Berlin (West) 1964, s. 115–122.

21 *BLHA*, fd. Br. Rep. 202 A, č. 223, list 2 a list 3. Beschlußprotokolle der Sitzungen des Präsidiums der PVMBr. vom 6. und 24.10.1945.

22 Srv. návrh „Nařízení o novém vytvoření a demokratizaci průmyslové a obchodní komory ve spolkové zemi Sasko" z 19.10.1945, který byl jako předloha zaslán krajským vedením KPD a který byl v Sasku 29.10.1945 jako nařízení schválen. *SAPMO BArch*, NY 4182/959, listy 14–15.

23 *Tamtéž*, NY 4182/959, listy 19–20, „Vorschlag des Gen. Remisow [tj. vedoucího oddělení pracovních sil SMAD J. T. Remisova] über die Industrie- und Handelskammern" vom 6.11.1945.

24 Zveřejněno bylo jako Verordnung über die Bildung der Industrie- und Handelskammer až 5.1.1946. In: *Verordnungsblatt der Provinzialverwaltung Mark Brandenburg* (dále *VOBl. PVMBr.*), č. 1 (1946), s. 1–2. Podstatně přesněji byl právní základ IHK nakonec popsán ve Verordnung zur Ergänzung der Verordnung über die Bildung der Industrie- und Handelskammer z 8.4.1946. In: *VOBl. PVMBr.*, č. 8 (1946), s. 132–133. Sovětský rozkaz týkající se vytvoření IHK nevycházel z dosavadního stavu znalostí.

V jednotlivých městských a venkovských okresech v Braniborsku se věci vzhledem k dosud neexistující právní úpravě ubíraly odlišnými cestami.[25] Velmi záhy a jasně se projevily snahy řemesel vytvořit si samostatná oborová a regionální sdružení. Zejména ve venkovských okresech, v nichž řemeslnické organizace bez přerušení přečkaly konec války, se brzy zvedly hlasy proti jednotné hospodářské komoře a proti příliš těsné vazbě řemeslnických a živnostenských firem na veřejnou správu. Protože německý průmysl byl v důsledku války a demontážních prací v troskách, považovalo se v těchto okresech za příkaz doby uznat význam četných malých a středních řemeslnických firem a neotálet s obnovením samostatných živnostenských komor.

Přesto však uplynula ještě řada měsíců, než bylo takové rozhodnutí definitivně učiněno. Vedení KPD a za ní stojící sovětská okupační moc usilovaly zprvu o to, aby ve všech pěti zemích byla podle jednotného schématu zřízena povinná organizace veškerého živnostenství – lhostejno pod jakým názvem. Proto byl již v létě 1945 uskutečněn pokus zřídit při zemských úřadech takzvané průmyslové referáty pro všechny firmy s více než jedním zaměstnancem. Zřizování těchto referátů se však protahovalo, stejně jako se země a provincie opožďovaly při zřizování hospodářských komor. V listopadu 1945 ústřední sekretariát KPD znovu vyzval krajská vedení strany, aby uspíšila schválení jednotného nařízení o vytvoření průmyslových a obchodních komor (jež ostatně bylo pouze nepatrně přizpůsobeno představám SMAD) a věnovala se přípravě personálního obsazení řídicích orgánů.[26] Čestná prezidia budoucích průmyslových a obchodních komor, povolených už pouze na provinciální nebo zemské úrovni, měla být podle tohoto nařízení tvořena osmi podnikateli, osmi odboráři a osmi zástupci pracovní správy. Zatímco odborům bylo přislíbeno právo, aby své zástupce stanovili sami, zástupci podnikatelů a pracovní správy měli být jmenováni příslušnou provinciální nebo zemskou správou; ta měla rozhodovat i o prezidentovi komory. KPD instruovala svá okresní vedení, že právě při výběru podnikatelů je třeba postupovat zvlášť obezřetně, aby nevznikl dojem, že jejich vliv v komorách je potlačován. Nešlo však o dojem, nýbrž o samotnou podstatu návrhu nařízení, podle nějž měly být průmyslové a obchodní komory ustaveny pouze jako pomocné orgány k „realizaci nařízení provinciální správy v hospodářské oblasti". Konkrétně jim byl přiřčen úkol zpracovávat znalecké posudky, poskytovat poradenské služby a podporu živnostenským firmám, spolupůsobit při tvorbě cen a dohlížet na ně, radit úřadům při zajišťování a rozdělování surovin, spolupracovat při sjednávání kolektivních smluv o mzdových a pracovních podmínkách, působit jako poradní orgán ve finančních záležitostech živnostenství a podporovat odborné technické vzdělávání a demokratickou výchovu všech osob činných v oboru. Přímá účast firem spočívala podle návrhu jedině v tom, že měly podle proporcionálního klíče financovat provozní vedení komor.

---

25 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 460, resp. listy 454–455, Rockel an Dlugosch, vom 6.12.1945; Kreishandwerksmeisters Ruppin, Funk, an die PVMBr. vom 13.11.1945.

26 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 203, č. 172, listy 1–2, Zentrales Sekretariat der KPD an die KPD-Bezirksleitung Brandenburg betr. die Schaffung von IHK vom 20.11.1945.

O tři měsíce později, když stranické ústředí KPD znovu vyzvalo svá krajská vedení, aby podala zprávu o postupu, a pohrozilo tiskovou kampaní proti těm provinciálním či zemským správám, které „předchozí návrh nebudou realizovat",[27] byli v Branibor-sku již o několik kroků dál. Nejenže „Nařízení o vytvoření průmyslové a obchodní komory" bylo 5. ledna 1946 se sovětským souhlasem zveřejněno, a vstoupilo tedy v platnost, ale předsednictvo provinciální správy 31. ledna schválilo i vedením KPD mezitím zaslaný návrh nařízení o živnostenské komoře.[28] I zde však zpočátku chyběl sovětský souhlas, takže návrh zatím nebyl zveřejněn.[29] Nezávisle na tom však byly urychlovány personální přípravy obsazení řídicích orgánů obou komor.[30]

Celkově probíhalo obnovování obou živnostenských hospodářských komor po-malu, což se dá vysvětlit nezájmem nových mocipánů o hospodářskou samosprávu v rámci poválečného plánování, počátečním váháním o účelnosti samostatné živnos-tenské organizace a v případě Braniborska v neposlední řadě též politicky motivo-vaným výpadkem berlínské průmyslové a obchodní komory; tento proces dostal ovšem nový impulz, když SMAD 27. května 1946 rozkazem závazně rozhodla o povolení živnostenských komor a řemeslnických družstev.[31] Nyní výslovně schvá-lené samostatné živnostenské komory měly být organizacemi s povinným členstvím a zastupovat zájmy řemeslnických firem. Jejich nejdůležitějším úkolem se měla stát evidence všech existujících řemeslnických firem, dále měly připravovat návrhy plánů, seznamovat s nimi své členy a podávat hlášení o jejich plnění, podporovat

---

27 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 330, č. 5, listy 38–39, Rundschreiben des zentralen Sekretariats der KPD an die KPD-Bezirksleitungen vom 19.2.1946. Zatímco Braniborsko a Sasko byly považovány za „průkopníky" vývoje a Meklenbursko bylo v této době „na dobré cestě", Sasko-Anhaltsko a Du-rynsko byly kritizovány za zaostávání. Příslušná nařízení byla ve skutečnosti schválena až 20.4.1946, resp. 2.5.1946. FRENTZEL, G. – JÄCKEL, E.: *Gesetz...*, s. 31.

28 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 202 A, č. 224, list 2, Beschlußprotokoll der Sitzung des Präsidiums der PVMBr. am 31.1.1946. Jeho základem byl zřejmě ústředním aparátem vytvořený Vorschlag für die Neubildung und Demokratisierung der Handwerkskammer z 12.9.1945. *SAPMO-BArch*, NY 4182/959, listy 2–4.

29 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 330, č. 5, list 43, PVMBr., Abt. Wirtschaft und Verkehr, an die KPD-Be-zirksleitung Brandenburg vom 28.2.1946.

30 Pro prezidentské úřady se podařilo poměrně rychle najít dva kandidáty, Otto Schwarze (SPD/SED) a Alfreda Hannemanna (SPD/SED). Větší problémy způsobilo hledání „anti- fašistic-ko-demokratických odborníků" pro předsednictva okresních úřadoven obou komor. *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332, č. 22, listy 36–41, Protokoll der Sitzung des Sekretariats des SED Provinzialvorstandes Brandenburg vom 14.5.1946. Celkově nápadné je malé zastoupení občanských stran mezi pracovníky obou komor: Z celkem 81 pracovníků hlavního úřadu IHK Braniborsko (IHKBr.) bylo v červnu 1946 organizováno 80, tedy téměř všichni, v jednotných odborech, 31 bylo navíc členy SED, pouze 2 v CDU, nikdo v LDPD a 48 bylo bez stranické příslušnosti. Ze 30 interních pracovníků živnostenské komory Braniborsko (HWKBr.) byli v srpnu 1946 rovněž téměř všichni (28) organizováni v odborech, 10 bylo navíc členy SED, pouze jeden byl členem CDU a nikdo LDPD, 19 bylo bez stranické příslušnosti. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 427, list 3 a č. 535, list 4.

31 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 202 A, č. 64, Befehle Nr. 160 und 161 der SMAD vom 27.5.1946 über die Organisierung von Handwerksgenossenschaften und Handwerkskammern; Verordnung über die Errichtung einer Handwerkskammer z. 15.7.1946, zveřejněno 9.8.1946. In: *VOBl. PVMBr.*, č. 11 (1946), s. 212–214; PLÖNIES, Bartho – SCHÖNWALDER, Otto: *Die Sowjetisierung des mittel-deutschen Handwerks*. Bonn 1953, s. 13–14.

řemeslnická družstva, poskytovat řemeslnickým a malým průmyslovým podnikům podporu při zajišťování a přidělování surovin, dalšího materiálu i úvěrů, poskytovat poradenskou pomoc řemeslnickým firmám po technické a obchodní stránce, kontrolovat kvalitu a ceny v oblasti řemesel, spolupůsobit při regulaci mzdových a pracovních podmínek, organizovat „odbornou přípravu" řemeslníků a vychovávat je „v demokratickém duchu". Dřívější autonomní cechy nahradily neautonomní „skupiny" vzniklé sloučením podle jednotlivých oborů – „profesní skupiny" při okresních zastoupeních a „zemské profesní skupiny" při zemské živnostenské komoře. Předpokládalo se, že členy prezidia se stanou kromě prezidenta čtyři volení zástupci řemeslníků a dva volení zástupci Svazu svobodných německých odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB) a dále tři zástupci jmenovaní provinciální správou, tedy zástupci oddělení pro hospodářství, oddělení pro obchod a zásobování a oddělení práce a sociálních věcí.[32]

Průmyslová a obchodní komora stejně jako komora živnostenská představovaly podle této právní úpravy povinné organizace pro všechna řemesla a pro veškeré živnostenství. Tyto komory, jak by se mohlo jevit zvnějšku, sice zdánlivě navazovaly na stav před rokem 1933, *de facto* však byly, a to s konečnou platností, téměř zcela odříznuty od svých dobrovolných, korporativních kořenů a staly se součástí nové státní hospodářské administrativy. Od všech svých historických předchůdců se lišily účastí zástupců odborů ve svých řídicích orgánech. Tato paritní konstrukce, o jejímž zavedení do hospodářských komor se intenzivně diskutovalo i v západních okupačních zónách, zásadně zpochybnila tradiční úlohu komor jako zájmových organizací řemeslníků a podnikatelů, na kterou stále ještě aspirovaly, a na druhé straně vytvářela předpoklady pro to, aby komory mohly být přetvořeny v řídicí a regulační nástroje ústřední hospodářské administrativy.

Rámcové ekonomické podmínky

Walter Ulbricht, který ještě v Moskvě převzal odpovědnost za veškerou hospodářskou politiku KPD, vysvětloval braniborským okresním radům a starostům její cíle už dlouho před oficiálním povolením živnostenských hospodářských komor, jež se protáhlo téměř na rok.[33] Právě tváří v tvář všeobecnému nedostatku, říkal Ulbricht, se nelze dopouštět té chyby, aby se vůči zemědělcům, řemeslníkům a živnostníkům nadále používalo donucovacích prostředků, ale je třeba stále více zdůrazňovat rozdíl mezi nacistickým a novým řádem. V důsledku válečné zkázy a demontáže průmyslu

---

32 Volební řád, který – minimálně formálně – předpokládal tajnou a přímou volbu, byl pro všechny živnostenské komory jednotně předepsán až v roce 1947. *SAPMO-BArch*, NY 4182/959, list 31. Ulbricht an die SED-Landesvorsitzenden betr. Wahlordnung in den HWK vom 27.3.1947. Později na základě „zákona na podporu řemesel" z 9.8.1950 vydaný volební řád ze 20.2.1951 předpokládal pouze jednotnou kandidátku. Viz PLONIES, B. – SCHONWALDER, O.: *Die Sowjetisierung...*, s. 16–17.

33 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 330, č. 126, listy 91–116, Konferenz der Landräte und Oberbürgermeister der Provinz Mark Brandenburg am 16.–17.7.1945.

se musejí těžištěm obnovy stát malé firmy. Jeden z nejdůležitějších úkolů okresních radů a starostů podle řečníka spočíval proto v tom, aby vlastníkům malých živnostenských podniků vysvětlili, že se v žádném případě neuvažuje o jejich vyvlastnění, ale že soukromé vlastnictví bude plně respektováno a soukromá iniciativa podporována. – Tato výzva k pragmaticky zaměřené hospodářské politice, jež zdůrazňuje úlohu soukromé iniciativy drobných živnostenských podniků, se právě v Braniborsku, s jeho smíšenou agrárně-živnostenskou hospodářskou strukturou, musela setkat s pochopením.

S tím, jak se z Berlína stávalo významné průmyslové středisko, se i pruská provincie Braniborsko ve druhé polovině 19. století měnila z agrární země v silněji industrializovaný region.[34] Narozdíl od Berlína se však v provincii neusadily téměř žádné nové velké podniky. Tradiční zemědělská a městská řemesla a živnosti zde doplnily malé a střední podniky v oboru jemné mechaniky, optiky a strojírenské a nástrojářské výroby. Výrazné průmyslové centrum s velkými palivo-energetickými podniky vyrostlo pouze v okolí rozsáhlého naleziště hnědého uhlí v Dolní Lužici a doplňoval je tradiční textilní a sklářský průmysl. Až v době rychlého zbrojení po roce 1936 byly v braniborské provincii – vzhledem ke své geografické poloze uprostřed Německa byla považována za velmi bezpečnou proti leteckým útokům – postaveny nové velké podniky těžkého a chemického průmyslu a závody na výrobu automobilů a letadel. Tyto zbrojní podniky jednak utrpěly ještě za války četné škody, jednak mezi Spojenci panovala bezprostředně po jejím skončení shoda o přísném omezení budoucího německého průmyslového potenciálu. Rozsah „ekonomického odzbrojení" ani skutečný objem předpokládaných demontážních prací v Sovětské okupační zóně nebyly v létě 1945 sice ještě zřejmé, nicméně k malým a středním podnikům, na něž – snad s výjimkou stavebnictví a elektroprůmyslu – v posledních válečných letech stále silněji doléhal nedostatek pracovních sil, váznoucí příděly surovin a úředně předepsané odstávky, se logicky upínaly naděje na rekonstrukci. Bezprostředně po skončení války navíc mnoho lidí vidělo jedinou šanci na nové existenční zajištění v tom, že si otevřou drobnou živnost.

Přesná čísla pro těsně poválečnou dobu nejsou sice k dispozici, lze však získat hrubý přehled o živnostenském podnikání v provincii Braniborsko pro jaro 1946. Tehdy zde působilo asi 40 tisíc samostatných řemeslnických firem, které zaměstnávaly 120 tisíc osob. Tyto počty se v následujících dvou letech trvale zvyšovaly.[35] Zastoupení jednotlivých řemesel bylo přitom velmi nerovnoměrné: nejčastěji se

---

34 K následujícímu srv. přehledné práce: KIRCHHOFF, Friedrich-Wilhelm: Wirtschaftsgeschichte. In: HECKMANN, Hermann (ed.): *Brandenburg*: Historische Landeskunde Mitteldeutschlands. Würzburg 1988, s. 135–147; DEMPS, Lorenz: Die Provinz Brandenburg in der NS-Zeit (1933 bis 1945). In: MATERN, Ingo – RIBBE, Wolfgang (ed.): *Brandenburgische Geschichte*. Berlin 1995, s. 619–676.

35 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 25–32, HWKBr. Hannemann, an den SED-Provinzialvorstand Brandenburg betr. die Organisation und Lage des Handwerks vom 21.11.1946.; *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1577, Liste über Anzahl, Beschäftigtenzahlen und Leistungsvermögen der privaten Handwerksbetriebe des Landes Brandenburg vom 26.8.1948. K datu 26.8.1948 se uvádí celkem 48 214 podniků se 145 447 zaměstnanci.

vyskytovali krejčí a obuvníci, stavební řemeslníci, pekaři a truhláři, zatímco elektromechaniků, klempířů, instalatérů a také autoservisů a opraven zemědělských strojů bylo mnohem méně.[36] V tomto poměru se odráží jak strukturální růst, tak akutní poválečná poptávka obyvatel po oděvech, bydlení a základních potravinách. Zaměstnanost mezi řemeslníky byla v létě 1946 celkově vysoká, v jednotlivých případech však závisela na zásobování surovinami a dalšími materiály.[37] Problémy způsobovalo často nedostatečné nástrojové a strojní vybavení. Prováděly se především opravářské práce. Mnohde přicházely objednávky z osmdesáti a více procent od Rudé armády, a to zejména u stavebních prací, řemesel zpracovávajících dřevo, kov nebo kůži a u krejčovství. I braniborský velkoobchod a maloobchod zaznamenávaly mezi roky 1946 a 1947 silný přírůstek firem a zaměstnanců: počet soukromých velkoobchodních firem vzrostl z asi 2200 s více než 11 tisíci zaměstnanci na konci roku 1946 na více než 2700 s téměř 14 tisíci zaměstnanci v roce 1947. Zvláště prudce se však rozvíjel soukromý maloobchod, na konci roku 1946 v něm působilo necelých 17 500 firem s téměř 44 500 zaměstnanci, během pouhého jednoho roku přibylo přibližně 6 tisíc nových firem a 15 tisíc zaměstnanců.[38] Mnohem pomaleji než řemesla a maloobchod po skončení války obnovovaly svou činnost průmyslové podniky, které byly nesrovnatelně tvrději postiženy válečnými škodami a demontážemi, ale i těžkostmi v dopravě.[39] V červenci 1945 pracovalo v Braniborsku celkem pouze 376 průmyslových podniků, které zaměstnávaly úhrnem asi 13 600 osob.[40] Do května 1946 zde obnovilo práci 2952 z 3301 dosud existujících průmyslových podniků, v nichž našlo zaměstnání přibližně 94 tisíc lidí. Využití kapacity však zůstalo ještě dlouho na nízké úrovni. Výroba potravin a požitkových zaujímala jednoznačně první místo nejen počtem (956 firem), ale i podílem na produkci celé provincie (55,2 procent).

Vzhledem k zřejmému významu malých řemeslnických a živnostenských firem pro rozběh hospodářského života se „správnou politikou vůči střednímu stavu" a úkoly obou komor v květnu 1946 zevrubněji zabýval i sekretariát předsednictva Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) provincie Braniborsko.[41] Vyzval komory, aby se věnovaly především hospodářskému plánování, neboť pouze ony jsou schopny poskytovat přesné údaje o počtu, stavu a kapacitě firem. Z politického hlediska mělo být jejich nejdůležitějším úkolem,

36 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332. č. 535, listy 30–32, Bericht über „die Bedeutung des Handwerks für die Wirtschaft der Mark Brandenburg", am 21.11.1946 von der HWKBr. an den SED-Provinzialvorstand Brandenburg übersandt.

37 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1561, listy 1–6, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 13.8.1946; Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 28–29, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 25.9.1946.

38 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 539, listy 279–283, Bericht über „die Entwicklung der Privatindustrie und des Privathandels im Land Brandenburg" vom 18.9.1951. K 31.12.1947 činil počet soukromých maloobchodních firem 23 442 s 59 721 zaměstnancem.

39 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 533, listy 17–27, Zwischenbericht der IHKBr. vom 20.6.1946.

40 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 202 A, č. 43, listy 284–296, Entwurf des Rechenschaftsberichtes der Abt. Wirtschaft und Verkehr der PVMBr. vom 24.5.1946.

41 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 22, listy 76–89, Protokoll der Sitzung des Sekretariats des SED-Provinzialvorstandes Brandenburg vom 20.5.1946.

aby získaly co nejvíc příslušníků živnostenského středního stavu pro SED. Tato dvojí funkce, jež byla komorám přiřčena nikoli náhodou právě v době, kdy mnohé větší průmyslové podniky přešly v důsledku sekvestrace do vlastnictví provincie, se nesetkala u průmyslové a obchodní komory ani u živnostenské komory s jednoznačným souhlasem. Přestože řídicí orgány komor jistě nikterak zásadně neodmítaly získávat svou klientelu pro politiku SED, došlo – vzhledem k obtížným hospodářským podmínkám – již záhy k vážným neshodám ve volbě prostředků a cest k tomuto cíli nejen uvnitř komor, ale i ve vztahu k SED, k provinciální správě a k Sovětské vojenské správě. V obou komorách nechyběly návrhy, jak členstvu v obtížné hospodářské situaci prakticky pomoci, vedly se však spory, jaké kompetence komorám při prosazování takových návrhů skutečně přísluší.

K rozhodujícímu vytčení směru pro další práci obou komor došlo již na jaře 1946: šestého března 1946 vydala SMAD svým rozkazem č. 67 komplexní hospodářské předpisy, v nichž ani průmyslová a obchodní komora, ani živnostenská komora nedostaly v této oblasti žádné vlastní pravomoci.[42] Napříště měl být pohyb zboží u všech významných surovin, materiálů, meziproduktů a finálních výrobků uskutečňován pouze na základě příslušného „dodacího příkazu", který mohla udělit sama Sovětská vojenská správa (zboží na seznamu A) nebo provinciální správa (zboží na seznamu B). S regulovanými přídělY ze sovětské strany mohly firmy v zásadě počítat jen tehdy, pokud přijaly reparační zakázky. Zatímco firmy, které byly členy průmyslové a obchodní komory, dostávaly aspoň v určitém rozsahu i mimořádné dodací příkazy od provinciální správy, řemesla byla téměř zcela ochromena dodatečně regulovaným zásobováním. Byl to z nouze zrozený pokus přimět řemeslníky i obyvatelstvo k hledání nevyužitých zdrojů nedostatkových surovin.

Kompetenční spory mezi komorami a hospodářskou správou

Ačkoli funkcionáři SED i zástupci hospodářské správy neustále zdůrazňovali význam komor, v praxi se již záhy mezi nimi projevily značné rozpory.

Stížnosti pracovníků průmyslové a obchodní komory na nedostatečně vymezené pole působnosti a nejasně rozdělené pravomoci mezi komorami a provinciální správou si například již v září 1946 vynutily důkladnou debatu „užšího prezidia" komory.[43] Průmyslové oddělení správy provincie vykonávalo dokonce i značnou část úkolů, jež výslovně příslušely komoře. Jelikož se pak místopředseda odpovědný za průmysl Heinrich Rau (KPD/SED) zaručil, že správa provincie se sama omezí výlučně na plánovací a kontrolní úkoly, nespatřoval výkonný prezident průmyslové a obchodní komory Otto Völz (SPD/SED) již žádný zásadní problém, neboť – jak argumentoval – obrana zájmů firem spočívá pouze v rukou průmyslové a obchodní

42 *Tamtéž*. Ld. Br. Rep. 202 A, č. 63, Befehl Nr. 67 der SMAD vom 6.3.1946 betr. Ausnutzung der Material und Warenquellen.

43 *Tamtéž*. Ld. Br. Rep. 332, č. 533, listy 96–103, Niederschrift über die Sitzung des „engeren Vorstandes" der IHKBr. am 24.9.1946.

komory. Zdůraznil ovšem, že při velkých obtížích poválečné rekonstrukce se tato obhajoba zájmů musí soustředit do dvou směrů: je nutno podniky podporovat a zároveň na ně dohlížet. Sami jejich pracovníci pak už musejí uvažovat o tom, jak firmu řádně rozběhnout a pro jaký druh výroby budou co nejlépe využity nedostatkové suroviny a materiál. Je třeba neustále prověřovat stav materiálu, jeho využití i hlášení podniků o výrobě; nemůže-li podnik plnit své úkoly, je třeba zjistit příčiny. Skutečně nikdo si nemůže stěžovat, uzavíral Völz, že není dost práce. – Proti tomuto pohledu se však mezi pracovníky zvedla vlna odporu. Argumentovali, že nemůže být přece hlavním úkolem komory vykonávat nad svými členy „policejní kontrolu". Pokud přísluší rozhodovací pravomoc nad materiálními zdroji pouze správě provincie, nebude komora moci své členy ani fakticky podporovat.

Požadované právo disponovat přidělovanými surovinami, materiálem, polotovary a hotovými výrobky však průmyslová a obchodní komora nezískala ani po tomto jednání. Místo toho byla podstatně omezována i ve výkonu kontrolních funkcí: když v říjnu 1946 vydala ve vlastní režii zpracované dotazníky pro evidenci hospodářských kapacit svých členů, musela dokonce čelit obvinění z průmyslové špionáže.[44] O něco později byla neméně důrazně pokárána, že neplní své úkoly při „kontrole produkce podniků a zjišťování, zda souhlasí hlášení o výrobě".[45]

Do prosince 1946 se však průmyslová a obchodní komora navzdory tomuto neuspokojivému stavu nejen organizačně konsolidovala, ale mohla předložit i pozoruhodnou zprávu o činnosti za předchozí rok.[46] Ve svém hlavním úřadu v Postupimi už měla k dispozici téměř 150 pracovníků, které doplňovalo 180 zaměstnanců z detašovaných pracovišť. Pro rozpočtový plán se počítalo s částkou 1,8 milionu říšských marek na příspěvcích, zároveň se ovšem musela započítat ztráta 250 tisíc marek, která vznikla tak, že podniky převedené do vlastnictví státu byly osvobozeny od placení příspěvků. Těžištěm vlastní činnosti komory byla průběžná evidence průmyslových podniků, přidělování a provádění reparačních zakázek, kontrola zásob a spotřeby materiálu u členských firem, průběžná registrace obchodních firem, příprava lipského veletrhu, kontrola vytváření okresních sdružení maloobchodů a prověřování potenciálních partnerských firem a pracovníků pro plánované velkoobchodní kanceláře. Krajské úřadovny řešily především problém s povolováním živností.

I živnostenská komora si brzy po zahájení činnosti stěžovala na nejasné rozdělení úkolů mezi své úřadovny a správní orgány. Již v červnu 1946 se například její prezident Hannemann obrátil na provinciální správu s návrhem, aby byly zrušeny „průmyslové referáty" okresních správ, neboť není možné, „aby se úřady okresních

---

44 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 203, č. 26, list 6, Verfügung des Präsidenten der PVMBr., Steinhoff, an den Präsidenten der IHKBr., Schwarz, betr. die Verletzung des Befehls Nr. 0354 der SMABr. vom 2.10.1946, vom 5.10.1946.

45 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 418, listy 7–9, Protokoll der Sitzung der Abteilung Wirtschaftspolitik des SED-Provinzialvorstandes Brandenburg am 25.10.1946.

46 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 533, listy 214–223, Tätigkeitsbericht der IHKBr. von Dezember 1946.

radů [*Landratsämter*] jakožto čistě správní orgány po zřízení obou komor ... i nadále zabývaly hospodářskými záležitostmi, které patří do kompetence komor".[47] Ačkoli se za tento návrh výslovně přimlouvalo i několik úřadů okresních radů, snažících se pokud možno předejít zdvojování práce, Hannemann jej nedokázal prosadit. Jelikož panovala značná nedůvěra vůči potenciálním tendencím k větší samostatnosti hospodářských komor, docházelo k neustálým sporům mezi komunální správou a orgány živnostenské komory – jako například v Eberswalde. Když úřadovna živnostenské komory v Eberswalde odmítla v prosinci 1946 poskytnout městskou správou požadované statistiky o místních řemeslnických firmách, určené pro sovětské velitelství, protože se nepovažovala za úřad jí podřízený, městská správa vznesla stížnost u správy provincie, a sovětský velitel města navíc rozhodl, že úřad komory bude neprodleně uzavřen a místním řemeslníkům bude paušálně přikázána práce v Oder bruchu.[48] Živnostenské komoře se s velkým úsilím podařilo toto rozhodnutí zvrátit a konflikt urovnat. Její úřad v Eberswalde dostal ovšem zároveň na srozuměnou, že napříště se musí chovat co nejvstřícněji, přičemž však už neměl projednávat své záležitosti s městskou správou, nýbrž přímo se sovětským velitelstvím.

Kromě zpracovávání směrnic k provádění tovaryšských a mistrovských zkoušek a vedení řemeslnických seznamů spočívalo těžiště činnosti živnostenské komory v evidenci a v ustavování řemeslnických družstev.[49] Jak stanovil rozkaz SMAD č. 160 z 27. května 1946, začala živnostenská komora již v létě 1946 evidovat existující řemeslnická družstva, rušit jejich stará představenstva a dozorčí rady (které často sídlily v Berlíně) a konat přípravy k obnovení nebo novému zakládání družstev. Počet družstev se zvyšoval ze zhruba třiceti na 64 v červenci 1946 a 96 v září téhož roku; dohromady sdružovaly 4200 členských firem, zaměstnávajících 12 tisíc zaměstnanců – to odpovídalo více než desetině všech braniborských řemeslnických firem.[50] Vojenská správa sledovala tyto organizační pokroky s velkým zájmem.[51] V převážné většině případů se jednalo o okresní nákupní družstva, v ojedinělých případech i o nákupní a dodavatelská družstva s větším dosahem; čistě odbytová, zpracovatelská nebo pracovní družstva se nevyskytovala. Nepochybně se v tom projevoval rozhodující motiv většiny řemeslníků pro vstup do družstev: doufali, že se budou moci snadněji a lépe zásobit surovinami a materiálem.

47 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 419, HWKBr., Hannemann/Dorlemann, an die PVMBr., Długosch, vom 21.6.1946.

48 Srv. příslušnou výměnu dopisů. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, listy 190–198.

49 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1561, listy 1–6, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 13.8.1946; Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 59–63, Waldhoff an Sagebrecht betr. Handwerksgenossenschaften vom 18.6.1948.

50 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1561, list 7, HWKBr., Dorlemann, an den SED-Provinzialvorstand Brandenburg vom 22.7.1946, vom 25.7.1946.; Ld. Br. Rep. 206, č. 1561, listy 1–6, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 13.8.1946; Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 28–29, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 25.9.1946.

51 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 60, listy 62–71, Präsident der PVMBr., Steinhoff, an den Stellvertretenden Chef der Verwaltung der Sowjetischen Militäradministration für die Provinz Brandenburg (SMABr.), Generalmajor Scharow, betr. die Handwerksgenossenschaften in der Provinz Brandenburg vom 3.9.1946.

Při vytváření družstev na sovětskou objednávku měla proto živnostenská komora zpočátku snadnou práci. Pokoušela se získat co nejvíc řemeslnických firem podle profesních skupin pro nákupní a dodavatelská družstva fungující na úrovni každého okresu i celé provincie. Provinciální družstva měla za úkol „shromažďovat globální kontingenty, rozdělovat je mezi jednotlivé subjekty poptávky" a také obecně „provádět pokyny živnostenské komory". Cílem bylo umožnit živnostenské komoře lepší kontrolu nad zásobováním, výrobou a odbytem jednotlivých řemeslnických firem. Řemeslnická družstva, zakládaná často zcela bez ohledu na skutečný ekonomický účel jako nástroj hospodářského řízení, byla pokládána též za „zaměstnavatelská sdružení" (*„Arbeitgebergemeinschaften"*), jejichž budoucnost – zvláště s ohledem na přebírané velkoobchodní funkce – neměla být ponechána samovolnému vývoji. Nepředpokládaný problém nastal, když se některá družstva počala záhy rozpadat, protože mnozí řemeslníci se zklamali ve svých nadějích na lepší zásobování materiálem a zase z nich vystupovali. I živnostenská komora přiznávala, že „nejde o odmítnutí družstevní myšlenky, nýbrž jen o to, že řemeslník uvažuje ekonomicky a neudržuje jen kvůli názvu takové instituce, které nemají ekonomický efekt a nevykazují žádné výsledky, ale vyvodí závěry a zruší je".[52] Navzdory nepříznivé ekonomické situaci a rostoucímu odporu řemeslníků však komora ve svém organizačním úsilí podle příkazu pokračovala.[53]

Spor o velkoobchodní kanceláře

Na pozadí všeobecného nedostatku se citlivým bodem sporu stala budoucí podoba velkoobchodu. Pro obchod s pevnými a tekutými palivy, v němž i po skončení války nadále působily nežádoucí bývalé firmy – Ostelbischský hnědouhelný syndikát, Berlínská správa koncernu Flickových anhaltských uhelných závodů AG a Závody minerálních olejů Rhenania-Ossag AG –, zřídila provinciální správa svým nařízením bez větších debat dvě veřejnoprávní společnosti: dne 6. března 1946 byla založena Braniborská kancelář pro obchod s černým uhlím a 19. října 1946 Braniborská kancelář pro obchod s ropou, přičemž sto procent jejich základního jmění bylo ve veřejném vlastnictví.[54] Pro velkoobchod s průmyslovými surovinami, polotovary

---

52 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 59–63, Waldhoff an Sägebrecht betr. Handwerksgenossenschaften vom 18.6.1948.

53 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 124–147, zde s. 144–145, Referat Waldhoff über den Aufbau und die Aufgaben der HWKBr. vom 1.11.1947. V listopadu 1947 působilo v Braniborsku formálně celkem 276 okresních družstev (s 13 200 členskými firmami a 48 000 zaměstnanci), 11 ústředních družstev (jejichž členy bylo 200 okresních družstev), 12 přesídleneckých družstev (se 450 zaměstnanci) a dvě družstva těžce invalidních osob (se 150 zaměstnanci), z nichž však – podle údajů HWKBr. – bylo skutečně aktivních pouze asi 100.

54 Verordnung über die Errichtung des Brandenburgischen Kohlenhandelskontors (základní kapitál: 1 milion říšských marek) z 6.3.1946, zveřejněno 10.5.1946. In: *VOBl. PVMBr.*, č. 8 (1946), s. 129–130; Verordnung über die Errichtung des Brandenburgischen Ölhandelskontors (základní kapitál: 25000 říšských marek) z 19.10.1946, zveřejněno 4.11.1946. In: *tamtéž*, č. 17 (1946), s. 377–378. Srv. též GOLD, Hans-Sigismund: *Die Organisation der volkseigenen Wirt-*

a hotovými výrobky a rovněž s užitkovým a spotřebním zbožím byly však plánovány dvě kapitálové společnosti s ručením omezeným, v nichž provinciální správa chtěla mít podíl 51 procent, zatímco zbývajících 49 procent kapitálu měly poskytnout soukromé velkoobchodní firmy a další společníci. Tento pokus využít prostřednictvím smíšených kapitálových společností dosud existující tržní vztahy, dopravní prostředky, skladové prostory a v neposlední řadě i odborné vědomosti soukromých velkoobchodníků, zároveň si ale zajistit nad nimi kontrolu, musely obě příslušné hospodářské komory chápat jako omezení svých potenciálních pravomocí při „zásobování vlastních členů materiálem", takže k projektu zaujaly skeptický až odmítavý postoj. Protože i sovětské vojenské velení mělo pochybnosti o účelnosti tohoto záměru, mohly komory zpočátku oprávněně doufat, že se neuskuteční. Při jednání se zástupci průmyslové a obchodní komory nenechal vedoucí oddělení pro obchod a evidenci Sovětské vojenské správy v Braniborsku major Naumov rozhodně nikoho na pochybách, že budoucnost obchodu vidí v družstvech, a nikoli ve zřizování smíšených kapitálových společností.[55] Jak se mělo záhy ukázat, sovětská strana přitom od počátku měla na mysli družstva spotřební, nikoli maloobchodní, a jen v omezené míře řemeslnická družstva nákupní a dodavatelská.[56]

SED, jež byla ihned podrobně informována, dokázala rychle rozptýlit sovětské obavy, přinejmenším v případě plánované průmyslové kanceláře. Pro vojenskou správu přijatelný, průmyslovou a obchodní komorou však méně vítaný kompromis spočíval v ujednání, že spotřební družstva dostanou necelou čtvrtinu (24 procent) ze 49 procent nestátního kapitálu.[57] Podíl soukromých velkoobchodních firem, které měly být určeny průmyslovou a obchodní komorou, tím klesl na jednu čtvrtinu základního jmění (400 tisíc říšských marek). Třetího září 1946 byla podepsána na tomto základě koncipovaná smlouva o zřízení Braniborské průmyslové kanceláře s.r.o. Kancelář neuzavírala žádné vlastní obchody, působila pouze jako distribuční a zprostředkovatelská úřadovna, která směla za svou činnost pobírat provizi. Velkoobchodníci, účastní v kanceláři jako společníci, se jako takzvané řídicí firmy ujali spolu s dalšími vybranými partnerskými firmami praktické distribuční činnosti, při níž jednoznačnou prioritu před soukromými firmami dostávaly znárodněné výrobní závody a spotřební družstva. Průmyslové a obchodní komoře se podařilo zajistit si aspoň jedno křeslo v patnáctičlenné správní radě Braniborské průmyslové kanceláře, řemeslnická komora však zůstala zcela opominuta. Provinciální správa prezidentovi živnostenské komory Hannemannovi pouze přislíbila možné přijetí řemeslnických

---

schaft in der Mark Brandenburg 1945–1952. Nepublikovaná diplomová práce. Potsdam 1962, s. 78.

55 *BLHA*, f. d. Br. Rep. 332, č. 533, list 28, „Auszug aus der Niederschrift über die Unterredung des Kammerpräsidenten [IHKBr.] mit dem Leiter der Handelsabteilung der SMA am 10.7.1946", bez autora.

56 Srv. PÖHLER, Felix: *Die Vernichtung des privaten Großhandels in der sowjetischen Besatzungszone*. Bonn 1952, s. 17–18; týž: *Der Untergang des privaten Einzelhandels in der sowjetischen Besatzungszone*. Bonn 1952, s. 11.

57 GOLD, H. S.: *Die Organisation...*, s. 70–73; PÖHLER, F.: *Die Vernichtung...*, s. 10 a s. 18–19.

družstev za partnerské firmy v následujícím roce, s odůvodněním, že družstva ještě nejsou dostatečně organizačně zkonsolidována.[58]

Nesplněn zůstal i jasně a s předstihem formulovaný požadavek živnostenské komory, aby už od samého počátku byla určitě přibrána aspoň do plánované obchodní kanceláře pro užitkové a spotřební zboží, protože k založení kanceláře zatím vůbec nedošlo. Všechny s tím spojené úkoly převzala v dubnu 1947 Ústředna pro spotřební zboží, jejíž provoz – podle příslušného pokynu Sovětské vojenské správy – zajišťoval Revizní a hospodářský svaz spotřebních družstev.[59] V důsledku silných protestů z řad parlamentu a soukromých velkoobchodů provinciální vláda tento krok v létě 1947 již po několika měsících odvolala a znovu se vrátila k myšlence obchodní kanceláře. Živnostenská komora byla informována o změněných plánech, až když o to požádala. Navzdory všem slibům se řemeslnická družstva nestala společníky obchodní kanceláře a provinciální vláda poskytla řemeslnické komoře pouze jediné křeslo ve správní radě. Vstřícnějšího postoje dosáhla řemeslnická komora až po důrazném písemném protestu k zemské vládě.[60] Ze základního jmění 300 tisíc říšských marek Braniborské obchodní kanceláře, která byla nakonec založena 11. listopadu 1947, připadlo zemské vládě 51 procent, Revizním a hospodářskému svazu spotřebních družstev 24 procent a dalším dvanácti společníkům, mezi nimiž byla i tři řemeslnická družstva, 25 procent.[61]

Dosáhnout zastoupení v obou kancelářích stálo komory mnoho úsilí. Už o rok později, k 1. lednu 1949, však tyto kanceláře splynuly s Německou obchodní společností (*Deutsche Handelgesellschaft* – DHG), která byla založena na jaře 1948 proto, aby byla státní regulace zboží centralizována.[62] Kanceláře existovaly jako nesamostatná zemská ředitelství Německé obchodní společnosti ještě několik měsíců – ke konci roku 1949 byly zcela zrušeny a nahrazeny různými specializovanými státními obchodními centrálami. Právě svízelná cesta k založení velkoobchodních kanceláří na jedné straně a jejich krátké působení na straně druhé nám ozřejmují, že komory se sice měly stát prodlouženou rukou provinciální správy v řemeslnických podnicích, nicméně minimální rozsah přidělených funkcí jim neumožňoval skutečně účinně zastupovat hospodářské zájmy svých členů. Průmyslová a obchodní komora směla najmenovat vybrané společníky a partnerské firmy, tedy dopomoci některým svým

---

58 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 294, HWKBr., Hannemann, an die PVMBr., Rau, betr. Einbeziehung der Provinzgenossenschaften in das Brandenburgische Handelskontor vom 14.11.1946.

59 Toto ústředí bylo zřízeno obběžníkem č. 181/47 z 5.4.1947. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 70, HWKBr., Waldhoff/Kametzki, an die Landesregierung Mark Brandenburg (LRMBr.), Minister für Wirtschaftsplanung, Rau, betr. die Gründung eines Handelskontors vom 18.7.1947. K úkolům a spornÉ činnosti „ústředí" srv. POHLER, F.: *Vernichtung...*, s. 14–22.

60 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 70, HWKBr., Waldhoff/Kametzki, an die LRMBr., Minister für Wirtschaftsplanung, Rau, betr. die Gründung eines Handelskontors vom 18.7.1947; Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, listy 270–271, HWKBr., Hannemann, an die LRMBr., Ministerpräsident Steinhoff, betr. Beteiligung des Brandenburgischen Handwerks am Industriekontor und am Handelskontor vom 13.8.1947.

61 GOLD, H.-S.: *Die Organisation...*, s. 74–75.

62 *Tamtéž*, s. 76–77; POHLER, F.: *Die Vernichtung...*, s. 22–23.

členům k privilegovanému postavení, nikdy však neměla příležitost dovést s podporou Sovětské vojenské správy do konce své nesmělé pokusy o obranu zájmů soukromých velkoobchodních firem a maloobchodních družstev. Živnostenská komora byla využívána jako hnací motor pro vytváření řemeslnických družstev, avšak četná nově zakládaná nákupní a dodavatelská družstva měla působit pouze jako distribuční místa a nesměla provozovat samostatný obchod. Toto omezení se obě komory v následujících letech pokoušely překonat pevnou vazbou na vznikající strukturu hospodářského plánování. Za daných podmínek se přitom jejich počáteční záměr – omezeným obhajováním zájmů svých členů získávat souhlas s politikou SED – stále více měnil v organizační sebezáchovný pud. Aby si uchovaly a obhájily existenci, nechávaly se komory stále více degradovat na pouhé dozorčí a kontrolní organizace v soukromém sektoru. Tomuto vývoji podléhala řemeslnická komora vcelku rychleji než průmyslová a obchodní komora.

Kontroverzní účast komor na hospodářském plánování

Momentem, který inicioval požadavek živnostenské komory získat větší pravomoci nad svými členy, byl postup vojenské správy při sestavování výrobního plánu pro první čtvrtletí roku 1947.[63] Když byl tento plán vydán, považoval prezident řemeslnické komory Hannemann za nutné vystoupit s dramatickou výzvou k SMAD v Karlshorstu. Komorou opakovaně vznášený požadavek na „rovnoprávné začlenění řemesel do plánu" splnil šéf sovětského plánovacího oddělení v Braniborsku Gorochov tak, že veškeré malé průmyslové podniky a větší řemeslnické firmy prostě vyňal z působnosti živnostenské komory a podřídil je přímo vládě provincie. Poté co se řemeslnické komoře, která se cítila existenčně ohrožena, podařilo s námahou tomuto záměru zabránit a ministr hospodářského plánování jí přislíbil větší účast při plánování,[64] obrátila se v březnu 1947 na provinciální vládu s konkrétními návrhy na rozšíření svých pravomocí při přípravě a kontrole plánů pro řemeslnické firmy.[65] Prezidentu živnostenské komory mělo být podle nich v budoucnu poskytnuto právo udělovat pokyny jednotlivým řemeslnickým firmám – v případě potřeby vynutitelné peněžitými tresty –, aby „nepřizpůsobivé podniky mohly být přinuceny k plnění

63 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, list 245 a list 246, HWKBr., Hannemann, an den Ministerpräsidenten Steinhoff betr. die Stellung des Handwerks vom 15.1.1947. (Příloha: Durchschrift des Schreibens der HWKBr. an die SMAD betr. Produktionsüberwachung und -lenkung der Handwerks- und kleinindustriellen Betriebe vom 14.1.1947.)

64 Rau ujišťoval sekretariát provinciálního předsednictva SED, že vláda bude do budoucna používat změněné metody plánování a že se bude přitom opírat o tři pilíře: 1. podniky ve vlastnictví provincie; 2. řemeslnické firmy kontrolované prostřednictvím družstev a živnostenské komory; 3. soukromé průmyslové podniky kontrolované prostřednictvím průmyslové a obchodní komory. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 23, listy 38–45, Protokoll der Sitzung des Sekretariats des SED-Provinzialvorstandes Brandenburg vom 24.2.1947.

65 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 206, č. 1562, listy 175–176, HWKBr., Hannemann/Waldhoff, an die Provinzialregierung Mark Brandenburg (PRMBr.) betr. die Durchführung der Produktionsplanung vom 6.3.1947.

stanovených výrobních úkolů". Ale i tato iniciativa musela nutně skončit neúspěchem, protože provinciální vláda nechtěla, aby se vytvořila nějaká konkurenční plánovací instituce. Silnější postavení živnostenské komory při sestavování plánu, o jakém uvažoval Rau, bylo redukováno na to, že – stejně jako komora průmyslová a obchodní – obdržela právo vyslat do každé „okresní plánovací pobočky" jednoho vlastního zástupce.[66] Uvažovalo se ovšem – vedle regulérní účasti výrobních řemeslnických firem na přípravě průmyslového plánu a přidělování materiálu od provinciální vlády – i o tom, že by řemeslnické komoře byla stanovena globální kvóta materiálu a sama komora by jej pak přidělovala řemeslnickým opravárenským firmám; to byl ústupek, se kterým průmyslová a obchodní komora nemohla příliš počítat.[67] Takové řešení sice vycházelo vstříc ambicím řemeslnické komory, avšak v praxi vedlo k tomu, že úřady okresních radů předem, ještě před novou úpravou, zarazily příděly materiálu opravárenským řemeslnickým firmám – tedy v okamžiku, kdy živnostenská komora ještě žádné vlastní kvóty neměla k dispozici. Jelikož v prvním pololetí roku 1947 došlo k vážnému zhoršení situace v zásobování, živnostenská komora nakonec v červenci 1947 souhlasila s návrhem, aby při oddělení ekonomického plánování provinciální vlády byl zřízen speciální řemeslnický referát, do nějž by byli přizváni i její vlastní členové. Znamenalo by to ještě pevnější posílení jejích vazeb ke státní správě;[68] ale i tento návrh vyzněl do ztracena.

Zatímco řemeslnická komora si od vysloveně úzké vazby na státní správu slibovala, že si tím zajistí vlastní přežití, průmyslová a obchodní komora pod vedením svého prezidenta Schwarze i nadále pomýšlela na větší samostatnost. V červnu 1947 se Schwarz znovu pokusil přesvědčit ministra pro hospodářské plánování Raua o přednostech „rozumné dělby práce".[69] Považoval za zcela neudržitelné, aby „průmyslové a obchodní komory byly budovány jako veřejnoprávní sdružení z peněz plynoucích z hospodářství – a to pouze za tím účelem, aby dávaly provádět jen zcela podřadné pomocné práce". Přes všechny sliby si ministerstvo pro hospodářské plánování ponechalo všechny úkoly. Podle Schwarze by průmyslová a obchodní komora jistě mohla jako „prostředník" mezi hospodářskými podniky a vládou plnit dané úkoly mnohem lépe, protože působí ve stálém těsném spojení se všemi svými členskými firmami. Stále zřetelněji patrnou tendenci vlády zcela

---

66 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 124–147, zde list 142, Runderlaß der PRMBr. zur Reorganisation der Industrieplanung vom 24.3.1947, zit. im Referat Waldhoffs vom 1.11.1947.

67 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 75–82, Wirtschaftsbericht der HWKBr. vom 30.4.1947; Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 54–55, HWKBr., SED-Betriebsgruppe, Waldhoff, an die Abt. Wirtschaft des SED-Provinzialvorstandes Brandenburg, Leps, vom 30.4.1947.

68 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, list 103 a 104, HWKBr., Waldhoff, an den SED-Landesvorstand Brandenburg, Wolter, betr. die Einrichtung einer Handwerksabteilung bei der Landesregierung vom 29.7.1947. (Příloha: HWKBr., Hannemann, an den Minister für Wirtschaftsplanung, Rau, betr. Einrichtung einer Handwerksabteilung vom 28.7.1947.)

69 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 534, list 85 a listy 86–91, IHKBr., SED-Betriebsgruppe, Mieth, an das Zentralsekretariat der SED, Kling (in Abschrift auch an den SED-Landesvorstand Brandenburg, Brüning/Leps) vom 2.7.1947. (Příloha: IHKBr., Schwarz, an den Minister für Wirtschaftsplanung, Rau, betr. die grundsätzliche Stellung der IHKBr. vom 27.6.1947.)

vyloučit komoru z hospodářského plánování se Schwarz tudíž cítil velmi zaražen. Komora není, tak jako dříve, „ochotným nástrojem v rukou podnikatelů", nýbrž dokonce svého druhu „výkonným orgánem vlády", uzavíral Schwarz. – Tato výzva však přispěla jen k tomu, že dále vzrostla již existující nedůvěra k osobě prezidenta komory ze strany SED.[70] V hospodářskopolitické praxi se změnilo jen málo. Na Schwarzem iniciovaném jednání, které se uskutečnilo 3. října 1947, byla průmyslová a obchodní komora sama vystavena silné kritice a postavena před požadavek, aby podobně jako živnostenská komora vlastní plánovací orgány těsněji provázala se zemskou vládou.[71]

Obě hospodářské komory navzdory dosavadním neúspěchům při přechodu k dlouhodobému hospodářskému plánování v roce 1948 zintenzivnily své úsilí dosáhnout postavení plánovacích instancí. Služeb řemeslnických a živnostnických firem se však nyní stále více využívalo při vytváření nových průmyslových kapacit ve znárodněném sektoru; měly přispívat k růstu průmyslové výroby, ale současně i dávat k dispozici vlastní pracovní síly. Tomuto dvojímu účelu sloužilo jednak zatlačení řemeslnických firem do pozice subdodavatelů a doplňků průmyslu a jednak rozsáhlé „živnostenské vypořádání" („*Gewerbebereinigung*"), realizované na jaře 1948 ministrem pro hospodářské plánování.[72] Obě hospodářské komory musely jako zástupci zbytkového soukromého hospodářství čelit rychle rostoucímu znárodněnému hospodářskému sektoru, jehož řízení bylo stále více centralizováno. Tyto změněné rámcové podmínky vedly k novému vymezení vlastní strategie komor. Při přípravách na dvouletý plán na léta 1949 a 1950, zahájených v polovině roku 1948, se komory pokusily profilovat těsným zapojením soukromých řemeslnických a živnostnických firem do centralizující se hospodářské struktury. Tím se obě přizpůsobovaly zásadně změněnému politickému klimatu, v němž znovu, mnohem více než v prvních dvou poválečných letech, vystupoval do popředí „třídní boj" jakožto „historická nutnost"; přitom si však komory začínaly vzájemně konkurovat.

---

70 Schwarz byl nadále sledován mimořádně kriticky. Srv. např. zkrácený opis projevu, v němž oznámil vlastní kritický názor na měnovou reformu na veřejném shromáždění v Brandenburgu nad Havelou a který 13.7.1948 Bechler dále předal Sovětské vojenské správě v Braniborsku. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 203, č. 25, list 412. Schwarz byl v říjnu 1948 vyloučen z SED a o rok později emigroval na Západ.

71 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 534, listy 146–148, IHKBr., Völz, an das Zentralsekretariat der SED betr. die Lage der IHKBr. vom 29.10.1947.

72 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 156–158, Entwurf der „Maßnahmen zur Steigerung der Erzeugung von Industriewaren durch Handwerk und Kleinindustrie" vom 20.11.1947; *SAPMO-BArch*, NY 4182/959, list 51, resp. listy 92–94, Hausmitteilung Ulbrichts an die Abt. Wirtschaftspolitik des SED-Zentralsekretariats betr. Handwerksfragen vom 4.11.1947; Richtlinien für das Handwerk beim Neuaufbau der Wirtschaft vom 6.1.1948. *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332, č. 539, listy 1–2, listy 3–11, listy 15–16, listy 17–20, listy 21–24, list 28, list 29, resp. list 3, Runderlaß Nr. 89/48 der LRMBr., Minister für Wirtschaftsplanung, Rau, betr. Überprüfung der Zulassung der bestehenden Gewerbebetriebe vom 21.3.1948; Richtlinien für die Überprüfung der Gewerbebetriebe vom 16.4.1948; Runderlasse zur Durchführung der Überprüfung vom 10.7.1948, vom 10.9.1948 und vom 17.9.1948; Runderlasse zum Abschluß der Überprüfung vom 12.1., 17.2. und 30.3.1949.

Když průmyslová a obchodní komora prostřednictvím svého hlavního jednatele Völze předložila v červenci 1948 hospodářskému oddělení zemského předsednictva SED vlastní návrhy na lepší splnění dvouletého plánu, tento krok výslovně zdůvodnila záměrem „organičtěji začlenit soukromé firmy do nové hospodářské struktury".[73] „Svévolná samostatnost" jednotlivých firem byla prý mezitím nahrazena „řízením ve prospěch všeho lidu". Zatímco znárodněné podniky již získaly své řídicí orgány, pokračoval dokument, v řízení a kontrole soukromých firem zůstávají mezery. Takové zanedbávání soukromých firem je však nepřijatelné, protože jejich výrobní potenciál je pro národní hospodářství nepostradatelný. V rámci započatých reorganizací proto komora navrhla, aby průmyslová a obchodní komora „jakožto orgán operativního řízení a průběžného dozoru nad soukromými podniky" byla vybavena odpovídajícími pravomocemi. Tím se prý poskytne záruka, „že soukromý sektor ... se celkově koncentruje a bude možno podstatnou měrou zvýšit jeho produktivitu". Kromě podrobných návrhů na zlepšení výrobních a logistických postupů, na normalizaci a typizaci, na výrobně-technické poradenství a vývoj diferencované statistiky přišla průmyslová a obchodní komora s návrhem, aby v zájmu lepšího zapojení soukromých firem „do společenství podniků sloužících národnímu hospodářství" v jejich čele stanul „podnikový výbor" namísto jednotlivých soukromých podnikatelů. Neodpovídá prý už době, aby o dění ve svém podniku rozhodoval sám soukromý podnikatel. Na jeho místo musí nastoupit odpovědný kolektivní orgán, jehož členy se stanou podnikatel, předseda závodní rady a nejschopnější, nejaktivnější pracovníci podniku.

Živnostenská komora zas ve svých návrzích pro dvouletý plán 1949–1950, které byly téhož léta rovněž předloženy hospodářskému oddělení zemského předsednictva SED, zdůrazňovala zejména své úkoly při další podpoře družstev.[74] Protože začlenění řemesel do plánu měla napříště zcela zajišťovat samotná živnostenská družstva, dalo se oprávněně předpokládat, „že po skončení dvouletého plánu nebude existovat žádná řemeslnická firma, která by nebyla organizována v družstvu". Na základě elaborátů referenta zemské vlády pro řemesla předložila řemeslnická komora detailní výrobní a opravárenské programy pro jednotlivé své profesní skupiny, které měly sloužit především národním průmyslovým podnikům a novým zemědělským hospodářstvím, vznikajícím po pozemkové reformě.

O značné zneklidnění v řemeslnických kruzích se však v létě 1948 postaraly pověsti, že kromě stanovených úkolů se má v budoucnu změnit i organizační struktura velkých řemeslnických firem.[75] Nejen odborový svaz, ale i zástupci vlády

---

73 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 534, listy 293–299, „Vorschläge der Industrie- und Handelskammer Brandenburg zur Erfüllung des Zweijahrplanes", nedatováno (dodatečně datum stanoveno na 18.7.1948).

74 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 535, listy 97–102, „Zweijahrplan 1949–50 des Brandenburgischen Handwerks" (nedatováno, asi polovina roku 1948), erstellt von der HWKBr.; Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 82–88, „Einsatzmöglichkeiten des Brandenburgischen Handwerks zwecks Erfüllung des 2-Jahresplanes" vom 2.9.1948, erstellt vom Handwerksreferat der LRMBr.

75 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 179–180, Bericht über die „Politische Entwicklung des

opakovaně vyjadřovali názor, že řemeslnické firmy s více než dvaceti zaměstnanci už v zásadě nejsou podniky řemeslnické, nýbrž průmyslové. Živnostenská komora se pokusila důrazným protestem zabránit „schematismu", hrozícímu udusit dynamické pojetí řemesla, opírající se o ekonomická a technická kritéria, a nahradit je zcela formálním a statickým přístupem, svůj protest však nedokázala prosadit.[76] Plán práce referátu pro řemesla při zemském předsednictvu SED krátce po prvním sjezdu této strany v lednu 1949 stanovil jako naléhavou prioritu „vyloučit ze živnosti řemeslnické podniky, které mají průmyslový charakter".[77] Příslušné nařízení Německé plánovací komise bylo ve dnech 26. a 27. dubna 1949 výslovně schváleno výborem pro řemesla při předsednictvu SED.[78] Předpokládalo, že řemeslnické firmy s více než deseti zaměstnanci budou vyškrtnuty z evidence řemesel a převedeny pod průmyslovou a obchodní komoru, aby bylo v budoucnu možno odlišit řemeslnické firmy s průmyslovým charakterem od „skutečných řemeslníků". Řemeslnické komory dostaly pokyn praktické „předání" dojednat s průmyslovými a obchodními komorami.

Když živnostenská komora nedokázala zabránit ztrátě doposud jí podléhajících řemeslnických firem s více než deseti zaměstnanci, pokusila se nyní naopak vyreklamovat všechny průmyslové podniky s méně než deseti zaměstnanci z pravomoci průmyslové a obchodní komory a převzít je do své vlastní kompetence. Živnostenské komoře se podařilo přesvědčit o své představě hospodářské oddělení zemského předsednictva SED argumentem, že průmyslová a obchodní komora jakožto představitelka větších soukromých podniků musí být co nejvíc oslabena a že se rozhodně nesmí vyhovět jejím požadavkům na pravidelnou účast při plánování, a naopak je třeba ji prostřednictvím smluvního systému udržovat v závislosti na národním sektoru.[79] Po příslušném dotazu ve stranické centrále nestálo změně již nic v cestě.

Handwerks 1948" vom 29.3.1949, erstellt vom Handwerksreferat der Abt. Wirtschaft des SED Landesvorstandes Brandenburg, Engelbrecht.

76 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332. č. 536. list 77 a listy 78–81, HWKBr., Waldhoff, an den SED Landesvorstand Brandenburg betr. Zugehörigkeit von Betrieben zum Handwerk vom 24.8.1948. (Příloha: HWKBr. an den Minister für Wirtschaftsplanung Brandenburg, Falkenberg betr. Zugehörigkeit von Betrieben zum Handwerk vom 21.8.1948.) K zásadnímu problému oddělení řemesel a průmyslu vzhledem ke změně ekonomické struktury srv. FROHLER, Ludwig: Gestalt und Aufgaben des Handwerksrechts in der modernen Wirtschaft. In: *Das Handwerk in der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*. Bad Wörishofen, Deutsches Handwerksinstitut München 1966. s. 211–233.

77 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332. č. 536. listy 172–175, Arbeitsplan des Referats Handwerk der Abt. Wirtschaftspolitik des SED-Landesvorstandes für das 1. Quartal 1949 vom 16.2.1949.

78 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332. č. 536, listy 195–199, Bericht über die Tagung des Ausschusses für Handwerksfragen beim Parteivorstand der SED am 26.–27.4.1949; *SAPMO-BArch*, NY 4182/959, listy 127–129, Entwurf einer „Anordnung über die organisatorische Festigung und wirtschaftliche Sicherung des Handwerks bei der Durchführung des Wirtschaftsplanes 1949" vom 30.4.1949; *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332. č. 536. listy 213, „Anordnung über die Förderung der Initiative des Handwerks zur Entwicklung der Friedensarbeit und zur Verbesserung der Versorgung der Bevölkerung mit Massenbedarfsgütern" vom 10.6.1949.

79 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332. č. 534. listy 337–340, Entwurf einer Sekretariatsvorlage betr. die „Behandlung der Frage des privaten Unternehmertums im Lande Brandenburg", erstellt von der

Ani řemeslnické firmy přidělené průmyslové a obchodní komoře, ani malé průmyslové podniky přiřčené řemeslnické komoře nebyly touto výměnnou akcí příliš nadšeny. Ještě v únoru následujícího roku se musela zemská vláda spolu s komorami zabývat námitkami postižených podniků, především proti vyloučení podniků z kategorie řemeslnických firem, které byly mezitím daňově zvýhodněny.[80] Ze zhruba 2400 braniborských řemeslnických firem s více než deseti zaměstnanci se do února 1950 celých 1040 ohradilo proti nařízenému přeskupení a více než polovině těchto případů muselo být nakonec vyhověno. Výsledkem bylo, že do února 1950 bylo z řemeslnické komory do průmyslové a obchodní komory přeřazeno více než osm set řemeslnických firem s celkem 16 500 zaměstnanci, zatímco opačný organizační přesun se týkal zhruba 1400 malých průmyslových podniků s celkem pěti tisíci zaměstnanci.

Tento relativní úspěch řemeslnické komory při jejím organizačním sebeprosazování však nezakryl skutečnost, že neustále klesal počet jejích řemeslnických firem a zaměstnanců i celkový obrat.[81] Tento trend se nezměnil, ani když Lidová sněmovna v srpnu 1950 schválila zákon na podporu řemesel. I průmyslová a obchodní komora měla z přeskupení podniků pramalý prospěch. Svého hlavního záměru, totiž stát se na zemské úrovni ústřední plánovací instancí pro soukromé hospodářství, nedosáhla. Po vydání nařízení o smluvních vztazích z 18. května 1949 bylo jasné, že celý soukromý sektor nyní musí uzavírat smlouvy s národními podniky, aby vůbec získal nezbytné příděly materiálu.

„Prověrka stavu soukromého sektoru" a „podpora řemesel"

Když na začátku roku 1950 braniborská správa Sovětské kontrolní komise (*Sowjetische Kontrollkommission* – SKK) při rozboru plánu na předchozí rok zjistila, že se soukromému hospodářství navzdory maximálně ztíženým podmínkám dařilo dosahovat plánem stanovených cílů lépe než národním podnikům, a dokonce je i značně překračovat, objevily se překvapené otázky. Zjištěním příčin nebyla však pověřena průmyslová a obchodní komora, nýbrž zvláštní společná komise zemského vedení

Abt. Wirtschaft des SED-Landesvorstandes Brandenburg, Wolter, vom 27.5.1949; Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 213–214. Wolter an die Abt. Wirtschaft des SED Parteivorstandes betr. Umgruppierung kleiner Betriebe vom 12.6.1949.

80 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 131-135, Bericht über die Sitzung des Landeshandwerkerausschusses am 15.2.1950; Ld. Br. Rep. 332, č. 536, list 293, Aufstellung über die „Entwicklung des Handwerks in Zahlen 1947-1950".

81 Počet braniborských řemeslnických firem, který ze 45 743 v roce 1947 (150 917 zaměstnanců, obrat zhruba 661 milionu marek) vzrostl v roce 1948 na 47 704 (163 881 zaměstnanců, obrat zhruba 701 milionu marek), v roce 1949 poklesl na 46 922 (už jen 135 000 zaměstnanců, obrat však stále ještě zhruba 670 milionů marek). Srv. *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, list 293, resp. listy 308-322, zde: list 322. „Entwicklung des Handwerks in Zahlen 1947–1950" a „Umfrage über Handwerksfragen".

SED a zemské vlády.[82] Jako výsledek Sovětská kontrolní komise očekávala konkrétní návrhy promyšlenějšího budování znárodněného sektoru na úkor soukromého sektoru. Aniž by „zvláštní komise" zjistila skutečné příčiny neočekávaného, a především nekontrolovatelného překračování plánu – kromě konstatování intenzivnější stranické a odborové práce v soukromých firmách – navrhla cílené daňové kontroly, větší rezervovanost při udělování úvěrů, přísnou kontrolu zásobování materiálem a striktní dozor nad určováním cen a mezd; Zemské vedení SED a zemská vláda ještě na jaře 1950 obratem zavedly tato opatření a podílela se na nich i průmyslová a obchodní komora.[83]

Ještě větší pozornost než „prověrce stavu soukromého sektoru" byla na jaře 1950 ovšem věnována „zákonu na podporu řemesel". Již v dubnu 1950 byla o přípravách tohoto zákona v ústředním stranickém aparátu informována oddělení hospodářské politiky zemských předsednictev SED.[84] Proklamovaným cílem zákona, k jehož popularizaci měly významně přispět živnostenské komory, bylo ekonomicky a politicky lépe využít „obrovské rezervy sil" drobnějších řemeslníků. Ve skutečnosti však zákon na podporu řemesel z 9. srpna 1950 nepřinesl téměř nic nového, a především potvrdil již platné předpisy.[85] Preambule výslovně zdůrazňovala, že „práce řemesel tvoří v oblasti výroby, opravárenství a služeb ... důležitý doplněk produkce průmyslu, a zejména národních podniků". Ve třech rozsáhlých oddílech následoval souhrn zásadních ustanovení hospodářské a sociální politiky, pasáže upravující činnost řemeslnických družstev a také činnost zemských živnostenských komor. Vztahy mezi živnostmi a ostatními oblastmi hospodářství se měly napříště rovněž zcela odvíjet od státem regulovaného systému smluv, s přímými příděly materiálu se počítalo pouze pro živnosti opravárenské a živnosti poskytující služby. Řemeslnická družstva měla mít podle zákona zásadně dobrovolný charakter, jejich hlavní působnost nesměla překročit úroveň krajů a jakákoli výdělečná činnost byla zakázána. Pro jejich podporu se počítalo s daňovým a úvěrovým zvýhodněním a s preferenčním zadává-

82 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 450, listy 420–422, „Bericht über eine Aussprache mit Gen. Werscholanzew am 7.2.1950 in der SKK" vom 7.2.1950, erstellt von der SED-Landesleitung Brandenburg, Pfeiffer; Ld. Br. Rep. 332, č. 32, listy 140–145, resp. listy 180–184 a č. 33, listy 1–8, Protokolle der Sitzungen des Sekretariats der SED Landesleitung Brandenburg vom 9.2., 16.2. und 9.3.1950.

83 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 418, listy 106–107, Beschlußprotokoll der Besprechung der Abteilung Wirtschaftspolitik des SED-Landesvorstandes Brandenburg vom 11.3.1950; Ld. Br. Rep. 332, č. 539, list 169, Bericht des Ministeriums der Finanzen über Preis- und Lohnkontrollen vom 14.3.1950; Ld. Br. Rep. 332, č. 33, listy 25–30, resp. listy 68–71 Protokoll der Debatte über „die Arbeit der Partei auf sozialpolitischem Gebiet" vom 16.3.1950, Schulungsplan für Partei funktionäre in Privatbetrieben vom 23.3.1950; Ld. Br. Rep. 332, č. 539, listy 163–165, Informationen der LRMBr. über die Lohn- und Preisgestaltung in der Privatindustrie vom 3.4.1950.

84 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, list 307, resp. listy 308–322, Abt. Wirtschaftspolitik des SED-Parteivorstandes, Lange, an die Abt. Wirtschaftspolitik des SED-Landesvorstandes Brandenburg betr. Gesetz zur Förderung des Handwerks vom 28.4.1950; „Exposé über Handwerksfragen" vom 24.5.1950, erstellt vom Handwerksreferat der Abt. Wirtschaftspolitik des SED-Zentralkomitees.

85 Srv. text zákona in: *Gesetzblatt der DDR*, 19.8.1950.

ním veřejných zakázek. Byl potvrzen status zemských živnostenských komor. K jejich nejvýznamnějším úkolům měla propříště patřit evidence řemeslnických a malých průmyslových podniků, ekonomické a technické poradenství, součinnost při tarifních dohodách, dohled nad řemeslnickými družstvy a „výchova" všech živnostníků „v pokrokově demokratickém duchu".

Přijetí a působení tohoto z hospodářskopolitického hlediska nenápadného zákona bylo velmi pozorně sledováno v souvislosti s volbami, které se měly konat na podzim 1950, a to nejen zemskými vládami, ale i zemským vedením SED. Na nejméně čtyřech stovkách shromáždění řemeslníků se hospodářské oddělení strany pokoušelo propagovat „budoucí perspektivu" živností zcela rovnoprávných s velkými podniky, kterou údajně zákon znovu otevíral, avšak naráželo přitom na silnou nedůvěru svých posluchačů.[86] Pracovníci zemského vedení SED shrnuli výsledky svých rozhovorů s představiteli různých profesních skupin a dalšími zástupci řemesel v prosinci 1950 v rozsáhlé zprávě, která byla doručena i Sovětské kontrolní komisi v Braniborsku.[87]

Zatímco se všeobecným souhlasem se setkávalo, že zákon předpokládá větší pozornost správních úřadů k potřebám řemesel, objevila se řada kritických připomínek k realizaci jeho jednotlivých ustanovení. Zejména zákonem vyžadované zrušení hospodářsky poměrně dobře fungujících zemských družstev a vytvoření okresních surovinových družstev vyvolalo v řemeslnických kruzích nespokojenost a odpor. Zámečníci, kováři, mechanici a klempíři například odmítali, aby byli zařazeni do společného okresního družstva kovovýrobců. Už ani existujícím nákupním a dodavatelským družstvům se nedařilo zajistit pro své členy dostatečné příděly materiálu a zakázek, v neposlední řadě proto, že znárodněné výrobní a obchodní podniky velmi rychle zjistily, že ve skutečnosti jen málo řemeslnických firem se může vhodně uplatnit v roli subdodavatelů pro sériovou výrobu. Všeobecná „únava ze smluv" postihla ale i řemeslníky, kteří získali zkušenost, že státní smluvní kancelář jim sice může zprostředkovat smlouvy a vybrat za ně poplatky, ale nedokáže jim zajistit potřebný materiál. Silnou kritiku vyvolávaly také stávající cenové a mzdové kalkulace. Živnostníci přistupovali skepticky i k novému daňovému zákonu, který měl zrušením daně z příjmu, řemeslnické daně a daně z investič-

86 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 346–350, Bericht über die „äußerst negative Diskussion" von Teilnehmern der Sitzung des Landeshandwerkerausschusses bei der SED-Landesleitung Brandenburg am 5.7.1950; Ld. Br. Rep. 332, č. 537, Bericht über die Durchführung der Gesetze der Regierung über die Handwerker, erstellt von der Abt. Wirtschaft der SED-Landesleitung Brandenburg, nedatováno [asi konec roku 1950].

87 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 431–435, „Bericht über die Stimmung der Handwerker" vom 14.12.1950, erstellt vom Sektor Parteiinformation in der Abteilung Leitende Organe der SED-Landesleitung Brandenburg, Thomas; srv. Ld. Br. Rep. 206, č. 74, listy 445–448, Das Schreiben der Hauptabt. Industrie der LRMBr., Behrendt, an die Abt. Wirtschaft und Verkehr der SED-Landesleitung Brandenburg, Kieling, betr. Auswirkungen des Handwerksgesetzes vom 11.12.1950; dále srv. Ld. Br. Rep. 332, č. 537, Der Bericht über die Durchführung und Auswirkungen des Gesetzes zur Förderung des Handwerks vom 25.1.1951, erstellt von der Abteilung Handwerk im Ministerium für Wirtschaft und Arbeit der LRMBr.

ního majetku a jejich nahrazením jednotnou řemeslnickou daní přinést skutečnou úlevu menším výrobním řemeslnickým firmám. Nikdo se však neodhodlal daňové reformě skutečně uvěřit, zejména když v prosinci 1950 ještě stále neexistovaly konkrétní prováděcí předpisy.[88]

Narozdíl od velmi střízlivého hodnocení vedení SED a zemských vlád řemeslnická komora ve svém vlastním stanovisku k dopadu zákona – v rozporu se skutečností a zřejmě jako důkaz úspěchu vlastní propagandy – zdůraznila, že „zakotvení práva řemesel na další součinnost v rámci plánovitého budování hospodářství ... je přijímáno s povděkem".[89] Zatímco dříve měla řemeslnická komora zastupovat čistě jen zájmy řemesel, dnes viděla svůj úkol v tom, že bude řemeslníkům vysvětlovat nutnost úzké součinnosti se znárodněným hospodářským sektorem.

Hospodářské komory v období před „budováním socialismu"

Podobné problémy jako malé řemeslnické firmy měly po zavedení zpřísněných kontrol i větší soukromé živnosti.[90] V téměř všech odvětvích se navzdory uzavřeným smlouvám opakovaně projevovaly nedostatky v zásobování materiálem, takže kapacitní vytížení podniků bylo často nepatrné, zákonná ustanovení o cenách a mzdách neumožňovala při rostoucích nákladech přiměřenou kalkulaci, „hloubkové kontroly" finančních úřadů a následné doměřování daní měly za následek značné vyčerpávání firemních prostředků a ve stále větším rozsahu i rušení firem. Když oddělení hospodářské politiky zemského vedení SED v září 1951 hodnotilo vývoj zbytkového soukromého sektoru v zemi Braniborsko, zjistilo, že počet průmyslových podniků klesl od roku 1946 o více než polovinu a že v nich působí necelá třetina tehdejšího počtu zaměstnanců.[91] Jen za první polovinu roku 1951 vystoupilo z průmyslové a obchodní komory 771 podniků; z toho 573 jich propustilo zaměstnance, aby mohly přejít pod daňově zvýhodněnou řemeslnickou komoru. 146 firem zcela zastavilo podnikání. Z 1656 soukromých průmyslových podniků, které v létě 1951 ještě existovaly, hlásilo pouze 46 více než sto zaměstnanců; největší skupinu představovalo 852 podniků s deseti až třiceti zaměstnanci. Podobné výsledky zaznamenal soukromý obchod. Ve velkoobchodě činil počet podniků v porovnání s rokem 1946 pouze asi třetinu, počet zaměstnanců pouhou čtvrtinu.[92] V maloobchodě nebyl

88 Srv. k tomu podrobně PLÖNIES, B. – SCHÖNWALDER, U.: *Die Sowjetisierung*..., s. 31–33 a 48–51.

89 *BLHA*, Ld. Br. Rep. 332, č. 536, listy 414–430, „Bericht über die bisherige Durchführung des Gesetzes zur Förderung des Handwerks vom 9. August 1950" vom 11.12.1950, erstellt von der HWKBr. Hannemann – Waldhoff.

90 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 539, listy 255–257, Bericht der Hauptabt. Industrie der LRMBr. betr. private Industriebetriebe vom 12.2.1951.

91 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 539, listy 279–283, Bericht über „die Entwicklung der Privatindustrie und des Privathandels im Land Brandenburg" vom 18.9.1951. Místo 3588 podniků (se 113 855 zaměstnanci) – jak bylo registrováno k 31.12.1946 – existovalo k 31.8.1951 již pouze 1656 podniků (se 44 051 zaměstnancem).

92 *Tamtéž*. Místo 2257 podniků (s 11 129 zaměstnanci) v prosinci 1946 existovalo v srpnu 1951 již pouze 760 podniků (s 3250 zaměstnanci).

pokles tak drastický – z téměř 17 500 podniků existovalo ještě přes 15 300, počet zaměstnanců poklesl ze zhruba 44 500 na přibližně 31 tisíc. Průměrný počet zaměstnanců v podniku činil v létě 1951 ve velkoobchodě 4,35 osoby, v maloobchodě přibližně dvě osoby. V průmyslu, obchodu, dopravě a pohostinství působilo celkem 28 459 podniků s 98 727 zaměstnanci.

Ačkoli průmyslová a obchodní komora měla vzhledem k tomuto vývoji vážné pochybnosti o své další existenci, a dokonce i Sovětská kontrolní komise varovala před jejím „předčasným" zrušením, protože v západních zemích by z toho mohli třeba vyvodit, že v NDR má být „soukromý sektor ... zlikvidován", dostala komora ještě na jaře 1951 za úkol vypracovat vlastní návrh nového zákona o průmyslové a obchodní komoře.[93] Obratem předložený návrh ovšem nepředpokládal téměř žádné změny, pouze v něm byly zřetelněji formulovány přikazovací pravomoci komory vůči jejím vlastním členským firmám; měla mít oprávnění rozhodovat o omezení a zákazu výroby, určovat příděly materiálu a kontrolovat dodržování norem. Kromě toho si nárokovala právo osobně předvolávat pracovníky jednotlivých členských firem odpovědné za podávání zpráv, nahlížet do účetních knih, dokladů a písemností a provádět inspekce provozoven.[94] Příznačně hned několik odstavců bylo věnováno významné otázce výběru příspěvků a právu vybírat mimořádné poplatky. Přes tyto novinky však již průmyslové a obchodní komory až do zrušení zemí v létě 1952, ke kterému došlo zároveň s vyhlášením „budování základů socialismu" na druhém sjezdu SED, nestály na jednotném právním základě. K 31. březnu 1953 musely svou činnost zcela zastavit. Po povstání 17. června 1953 byly ovšem v rámci ústupků souvisejících s nastoupeným „novým kurzem" na krajské úrovni znovu obnoveny.

Také živnostenskou komoru čekala na jaře 1952 zkouška a zemská komise pro státní kontrolu ji podrobila důkladné prověrce.[95] Při ní bylo zjištěno, že zemská vláda není ještě schopna určit přesný stav kapacity řemesel, nemluvě o zajištění skutečně plánovité kontroly řemeslnických firem. V seznamu řemeslníků u zemské živnostenské komory bylo na konci roku 1951 evidováno ještě celkem 38 940 řemeslnických firem, sdružených ve 184 surovinových družstvech, s celkem 111 115 zaměstnanci. Co do počtu firem a zaměstnanců tedy řemesla vedla nad soukromým průmyslovým a obchodním podnikáním v této zemi. Jen v průběhu roku 1951 však řemeslnická komora zaznamenala úbytek 4107 firem; například u surovinového družstva Metall

---

93 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 534, listy 359–362, Bericht über die Überprüfung der IHKBr. und ihrer Außenstellen Cottbus, Brandenburg/Havel, Eberswalde und Luckenwalde durch die SKK Brandenburg vom 18.4.1951.

94 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 534, listy 381–385, Entwurf für ein „Gesetz über die Industrie- und Handelskammer Land Brandenburg", nedatováno (asi duben 1951).

95 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 537, „Bericht über die Überprüfung der Tätigkeit der Landeshandwerkskammer Brandenburg und Handwerksgenossenschaften bezw. der dem Handwerk im Fünfjahrplan gestellten Aufgaben" der Landeskommission für staatliche Kontrolle Brandenburg vom 31.3.1952; Ld. Br. Rep. 332, č. 537 (nečíslované strany), Ministerium für Wirtschaft und Arbeit, Hauptabt. Industrie, Abt. Handwerk, Lehmann, an die SED-Landesleitung Brandenburg, Abt. Wirtschaftspolitik, Wolter, betr. Bericht über das Handwerk vom 9.5.1952.

to bylo více než 200 v důsledku daňových obtíží, 105 pro nedostatek materiálu a zakázek, 82 kvůli odnětí živnosti, 80 kvůli odchodům na Západ a 11 kvůli zatčení osob. I v jiných řemeslnických živnostech firmy zanechávaly činnosti většinou kvůli daňovým potížím: 394 oděvních, 133 stavebních, 244 textilních a kožedělných a 59 řezníků. Mezi rušenými firmami byly velmi silně zastoupeny podniky s jedním zaměstnancem založené po roce 1945, což bylo zvlášť výrazné například u dámských krejčích. Mnohé z těchto oficiálně zastavených drobných živností – odhadem až tři čtvrtiny – však nadále pokračovaly v činnosti kvůli daňovým úsporám i bez živnostenského povolení.[96]

Zejména v důsledku toho, že zemská vláda nebyla schopna zajistit kontrolu řemeslnických podniků, mohla řemeslnická komora v létě 1952 hledět do budoucnosti optimističtěji než komora průmyslová a obchodní. Protože narozdíl od ní nebyla považována za zástupkyni „podnikatelů", ale „pracujících řemeslníků", kteří se nyní měli sdružovat i ve výrobních družstvech, měla i nadále zajištěnu podporu vládnoucí strany. Sama měla přitom aktivně přispívat k proklamovanému „budování základů socialismu". Po zrušení zemí v létě 1952 byla braniborská zemská řemeslnická komora transformována do tří nových krajských řemeslnických komor.

Závěr

Vývoj hospodářských komor zřetelně dokládá, že tyto instituce při přechodu k centrálně plánovanému hospodářství SOZ/NDR představovaly prvek strukturální kontinuity, jenž byl s úspěchem využit v „procesu sovětizace". Reforma hospodářských komor provedená nacistickým režimem, která z institucí hospodářské samosprávy s veřejnými úkoly učinila pevnou součást plánovacího a řídicího aparátu bez významnějších samosprávných kompetencí, vytvořila předpoklady pro poválečný vývoj; zatímco zdánlivě navazovaly na předešlé tradice, mohly být vcelku hladce využity jako nástroje ke kontrole řemeslnických a živnostenských podniků a začleněny do vznikajícího plánovaného hospodářství SOZ/NDR, aniž přitom dostaly požadované ekonomické pravomoci. Plánovací a řídicí aparát německého válečného hospodářství jako takový však nebyl po skončení války zachován, zlikvidovány byly i jeho žalostné zbytky, které musely ustoupit nově budované struktuře institucí. Také tento proces lze sledovat na příkladu hospodářských komor: župní hospodářské komory, podřízené ústřední rozhodovací pravomoci říšského ministerstva hospodářství, byly urychleně a bez náhrady zrušeny, a pouze v jednotlivých případech – jako například v Braniborsku – posloužily jako vzor při zřizování nových jednotných hospodářských komor při zemských a provinciálních správách. Požadavky řemesel na samostatnou organizaci byly přitom opět pominuty.

Zdánlivá návaznost na tradiční instituce hospodářské samosprávy, která se zpočátku jako retardující moment vymykala přísné centralizaci ekonomiky, byla v prvé

---

96 *Tamtéž*, Ld. Br. Rep. 332, č. 59, listy 216-220 a listy 225–234. Protokoll der Sitzung des Sekretariats der SED-Landesleitung Brandenburg vom 29.5.1952.

řadě záměrným ústupkem výchozím hospodářským podmínkám, neboť na konci války byly mechanismy tržního i plánovaného hospodářství do značné míry nefunkční a nahradila je naturální směna a samovýroba. Návrat k samostatně se obnovujícím hospodářským komorám, které by noví držitelé moci mohli používat jako nástroje řízení, se v této situaci jevil jako přirozený, zejména s ohledem na význam malých a středních podniků při hospodářské obnově. Vedení KPD si velmi rychle uvědomilo možnosti, které pro jeho politické cíle skýtalo opětné povolení živnostenských hospodářských komor, a dokázalo je zřejmě dostatečně přesvědčivě vyložit i Sovětské vojenské správě. Od samého počátku však návrat k těmto institucím sloužil přechodu k centrálně plánovanému hospodářství, i když zúčastněným to nemuselo být hned zřejmé; neboť „jakmile začnou v hospodářském uspořádání převládat formální prvky centrálně plánovaného hospodářství, změní svůj charakter i všechny hospodářské instituce. (...) Pozorovatel se zpočátku domnívá, že před sebou vidí tytéž instituce, ve skutečnosti ale mají pojmy v tržně orientovaném ekonomickém systému ... zcela jiný obsah než v systému, v němž převládají ... formální prvky centrálně řízeného hospodářství."[97]

97 EUCKEN, Walter: *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. Tübingen 1990 (6. vyd.), s. 103.

Mládežnická politika v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961

Peter Skyba

Jako téměř všechny diktatury 20. století, které se pustily do hlubokých přeměn státu, hospodářství a společnosti, také režim Jednotné socialistické strany (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) vkládal v prvních letech své vlády velké naděje do mládeže. Především s rostoucím časovým odstupem od konce války byly mladší skupiny obyvatelstva mnohem méně než dospělé generace poznamenány dřívějšími poměry, o jejichž překonání vládnoucí strana usilovala. Funkcionáři Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD) doufali, že dospívající mládež „vychovají" podle svých politických představ a budou ji moci využít pro své cíle. Založením Svobodné německé mládeže (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ) si SED, která vznikla v roce 1946 sloučením sociální demokracie (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD) s KPD, zajistila monopol na „práci s mládeží" ve věku od 14 do 25 let, a zejména od roku 1950 se intenzivní politickou indoktrinací pokoušela formovat přesvědčené stoupence režimu a mobilizovat je pro své cíle. Již na počátku padesátých let se však začalo ukazovat, že FDJ nedosáhne masového působení, nebude-li aspoň v omezené míře brát v úvahu zájmy mladých lidí – „výchovná diktatura" (*Erziehungsdiktatur*)[1] v NDR tak narazila na své meze. Mládežnická politika SED v padesátých letech, jejímiž hlavními rysy se tato práce zabývá, se neustále utvářela ve více či méně zřetelném konfliktu mezi komplexními výchovnými ambicemi a poznanou nutností reagovat na potřeby a zájmy cílové skupiny. Stala se tak součástí pokusu o „diktátorské uspořádání

1 WIERLING, Dorothee: Die Jugend als innerer Feind: Konflikte in der Erziehungsdiktatur der sechziger Jahre. In: KAELBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen – ZWAHR, Hartmut (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart 1994, s. 404 n.

společnosti",[2] který uskutečňovalo vedení SED, a zároveň – v této fázi dějin NDR mělo obyvatelstvo neustále otevřenu možnost emigrovat do Spolkové republiky – narážela na meze tohoto pokusu.

Vznik a konsolidace FDJ (1945–1949)

Po porážce Německa vykonávala v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) okupační režim a kontrolu nad vznikajícím politickým systémem Sovětská vojenská správa v Německu (Sowjetische Militäradministration in Deutschland – SMAD), založená 9. června 1945. V naději, že tak bude moci získat vliv na politický vývoj Německa rozděleného na okupační zóny, povolila SMAD již v červnu 1945 vytváření stran, které měly vzájemně spolupracovat na „antifašisticko-demokratickém" základě. KPD, SPD, CDUD (*Christlich-Demokratische Union Deutschlands*) a LDPD (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*) sjednocovala hluboká nedůvěra vůči mladým lidem[3] – v třetí říši byli téměř stoprocentně organizováni v *Hitlerjugend* a předpokládalo se, že i po skončení války zůstanou přesvědčenými stoupenci ideologie nacionálního socialismu. Koncepci organizace budoucí práce s mládeží mělo pouze vedení KPD, které se vrátilo z moskevského exilu. S využitím některých prvků taktického spojenectví, které komunisté uplatňovali ve třicátých letech za účelem boje proti nacismu, usilovalo o monopolní jednotný mládežnický svaz, v němž měla spolupracovat dospívající mládež různého politického přesvědčení a světových názorů.

Protože však KPD u mladých lidí narazila na neočekávané odmítání a chyběl jí jak spolehlivý personál, tak potenciální členská základna, založení svazu se protahovalo. SMAD toto úsilí podpořila tím, že 31. července 1945 zakázala všechny samostatné mládežnické spolky a mládežnické svazy politických stran a odborů; povoleny byly pouze výbory mládeže při městských oddělením pro lidovýchovu (*Abteilungen für*

---

2 JESSEN, Ralph: Die Gesellschaft im Staatsozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte der DDR. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 21, č. 1 (1995), s. 96–110, cit. s. 100.

3 K následujícímu výkladu srv. MÄHLERT, Ulrich: *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949*: Von den „Antifaschistischen Jugendausschüssen" zur SED-Massenorganisation. Die Erfassung der Jugend in der Sowjetischen Besatzungszone. Paderborn – München – Wien – Zürich 1995; BUDDRUS, Michael: Anmerkungen zur Jugendpolitik der KPD 1945/46. In: MEHRINGER, Hartmut – SCHWARTZ, Michael – WENTKER, Hermann (ed.): *Erobert oder befreit?* Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone (1945–46). München 1998, s. 287 n.; NOACK, Gert: Die Gründung der Freien Deutschen Jugend: Kommunistische Strategien – Realisierungen – Ergebnisse. In: GOTSCHLICH, Helga – HERMS, Michael – LANGE, Katharina – NOACK, Gert (ed.): *Das neue Leben muß anders werden*: Studien zur Gründung der FDJ. Berlin 1996, s. 9 n. Dokumentární přehled o dějinách FDJ nabízí publikace: MÄHLERT, Ulrich – STEPHAN, Gerd Rüdiger: *Blaue Hemden – Rote Fahnen*: Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend. Opladen 1996. K historiografii FDJ srv. SKYBA, Peter – MÄHLERT, Ulrich: Propaganda und Geschichtsschreibung: Die Freie Deutsche Jugend als Gegenstand der zeitgeschichtlichen Forschung bis 1989. In: *Jahrbuch für zeitgeschichtliche Jugendforschung*, č. 1 (1994–1995), s. 98 n.

Volks-Bildung), vedených KPD. Komunisté využili tyto mládežnické výbory k proškolování funkcionářů budoucí organizace, k vytváření centralistických struktur a k získávání mladých lidí pro své zájmy. Zhruba současně s rozbíhající se kampaní za sjednocení „dělnických" stran KPD a SPD podnítilo vedení KPD první intenzivní kroky k vytvoření mládežnické organizace z Ústředního výboru antifašistické mládeže, který se mezitím ustavil za předsednictví Ericha Honeckera, odpovědného v ÚV KPD za práci s mládeží. Ovšem teprve až v Moskvě udělil své požehnání patrně sám Stalin, vydala SMAD 7. března 1946 povolení k založení organizace Svobodné německé mládeže.

Její ustavující sjezd, takzvaný první parlament FDJ, konstatoval v závěru ukončení zakládající fáze a potvrdil stanovy svazu a jeho program. V obou dokumentech si FDJ mnohé vypůjčila z mládežnické práce dělnického hnutí po roce 1904, z tradic Komunistického svazu mládeže výmarské republiky a ze sovětského Komsomolu i z koncepcí mládežnické politiky, které vznikly ve třicátých letech v komunistickém exilu. Sjezd zvolil svým předsedou Ericha Honeckera a určil složení Ústřední rady FDJ, která pak zvolila vlastní řídicí orgán, sekretariát ústřední rady. V něm měli členové SED, z nichž většina pocházela z KPD, jednoznačnou většinu. V sekretariátu ústřední rady však zasedli i členové CDUD a LDPD a po jednom zástupci obou křesťanských vyznání. Přimět je ke spolupráci bylo pro KPD v přípravné fázi před založením FDJ jedním z nejobtížnějších problémů. CDUD a LDPD vycházely z předpokladu, že si časem budou moci vytvořit vlastní stranické svazy mládeže, a stejně jako církve neprojevovaly velkou ochotu spolupůsobit v organizaci zjevně ovládané komunisty, která navíc svým monopolním charakterem vyvolávala fatální vzpomínky na *Hitlerjugend*. Na založení FDJ se podílely až po někdy ostrých polemikách a také na nátlak SMAD – v neposlední řadě v naději, že budou mít aspoň nějaký vliv na vývoj, jemuž nemohly zabránit. Vedení FDJ a špičkám SED jejich účast umožňovala neustále se odvolávat na údajně nezávislý a nadstranický charakter organizace. O řadu let později Honecker interně připustil, že šlo pouze o taktiku, aby se podařilo do organizace přivést co nejširší okruh mladých lidí, vyloučit z práce mládeží jiné síly a dostat svaz pod výhradní vliv SED.[4] Jak odpovídalo většinovým poměrům ve vrcholových orgánech, FDJ od počátku své existence podporovala všechny problematické záměry SED, jako například referendum o vyvlastnění „válečných a nacistických zločinců" v Sasku, v předvolebním boji na podzim 1946 se vyslovovala pro SED a proti ostatním stranám a podporovala její stanovisko například v otázce budoucnosti Německa. Bez ohledu na politické aktivity vedoucích orgánů svazu si však život prostých členů ve skupinách FDJ často zachovával do značné míry nepolitický charakter.

Ustavující program FDJ, koncipovaný v aparátu KPD tak, aby ponáhal získávat nové členy, nabízel mladým lidem přitažlivou perspektivu. S požadavky na zlepšení

---

4 Srv. *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR in Bundesarchiv* (*SAPMO-BArch*). Berlin, DY 30, IV 2/1.01/315, list 77 n. Protokoll der Sitzung der Jugendkommission des ZK vom 10.12.1956.

pracovních podmínek, vzdělávacích možností, sociální situace mládeže a na rozšíření jejích politických práv se svaz chtěl prezentovat jako zástupce zájmů mladých lidí. Sliboval zajímavé využití volného času, jež vycházelo vstříc touhám po nepolitické kulturní a sportovní činnosti, nahromaděným během válečných let. Navíc práce v FDJ platila jako znamení odklonu od ideologie nacionálního socialismu; zapojení do svazu tak mělo pro mnoho mladých i očistný účinek. Do konce roku 1946 svaz dokázal získat asi 400 tisíc členů, kteří ovšem byli do dosud nehotových organizačních struktur zapojeni pouze volně.

Tato fáze, v níž FDJ aspoň částečně odpovídala obrazu skutečné mládežnické organizace, trvala jen krátce. Již od konce roku 1947 započala její transformace v čistě „masovou organizaci" SED. V situaci trvajícího rozdělení Německa a Evropy ve studené válce se SED orientovala stále více na východní blok a na Sovětský svaz a současně s tím krok za krokem opouštěla svou zdrženlivost, motivovanou celoněmeckými politickými ohledy. Její mocenské nároky, proklamované stále veřejněji, zahrnovaly i FDJ.[5] Ze stranických prohlášení zmizela propaganda o nezávislosti a nadstranickosti mládežnické organizace; namísto toho se nejprve v interních kruzích mládežnických funkcionářů SED, a záhy i veřejně objevil požadavek jednoznačné podpory stranické politiky.[6] Na konci roku 1948 byl ve stranických materiálech svaz mládeže označován za „nástroj k mobilizaci mladé generace pro plnění hospodářských a politických úkolů, jež má zdolat".[7] V pozadí stál – jak řekl jasně Walter Ulbricht – záměr prosazovat s podporou „uvědomělé mládeže" politické a hospodářské cíle SED proti pasivnímu chování a částečnému odporu mnoha dospělých, a tak napomoci politice komunistické strany k vyšší účinnosti „rozdmýcháváním generačního konfliktu".[8] Vedení FDJ, ovládané SED, nekompromisně prosazovalo stranické intence, přičemž riskovalo i střet s nekomunistickými silami v mládežnické organizaci. Když se sekretariát Ústřední rady FDJ vyslovil pro účast na lidovém sjezdovém hnutí (*Volkskongreß für Einheit und gerechten Frieden*), které iniciovala SED a které v SOZ vyvolávalo prudké spory, prohlásili v lednu 1948 všichni členové CDUD a LDPD působící ve vedení FDJ, že v důsledku tohoto jednoznačného podřízení politice SED ze svazu vystupují. Přestože do roku 1949 byli formálně členy sekretariátu ústřední rady ještě dva zástupci církví, orgán tím ztratil poslední náznak nadstranickosti.

Zhruba v téže době SED a FDJ s podporou SMAD přistoupily k rigoróznímu prosazování organizačního monopolu svazu mládeže. Od roku 1946 vznikla v SOZ řada nadregionálních volných sdružení mládeže. Organizovala se v nich především dospívající mládež, která odmítala stále výraznější politické zaměření FDJ a princip

---

5 Srv. NOACK, Gert: „Der Zeitpunkt der Gleichschaltung ist noch nicht gekommen...": Die Führung der Freien Deutschen Jugend im Jahr 1948. In: *Jahresbericht des Instituts für zeitgeschichtliche Jugendforschung 1993*, s. 57 n., zejména s. 69 n.

6 Srv. MÄHLERT, U.: *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949*, s. 216–222.

7 Entschließung des SED-Parteivorstands: Die Jugend in der Partei, 21.10.1948. In: *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, sv. 2. Ost-Berlin 1950, s. 136 n., cit. s. 138.

8 BUDDRUS, M.: Anmerkungen..., s. 331. Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/16/44, list 189 n., zejména list 190. Protokoll der Tagung des SED-Parteivorstands, 14.–15.4.1948, 15.4.1948.

jednotné mládežnické organizace nebo která usilovala o samostatnou politickou aktivitu. Pod zastřešením CDUD a LDPD se vytvořila – příslušnými stranickými vedeními spíš tolerovaná než podporovaná – pracovní společenství mladých členů těchto stran, mládeži se začaly intenzivně věnovat i různé odborové organizace.[9] Současně se s rostoucím zájmem mládeže setkávaly také aktivity církve. Aby obešla zákaz mládežnických spolků vydaný v roce 1945, popírala tato seskupení svůj organizační charakter. Navzdory tomu ve svém souhrnu stále více zpochybňovala organizační monopol FDJ, jejíž členská základna se v roce 1948 počala mírně snižovat.

Zatímco SED a FDJ se až do roku 1949 dařilo vlastními silami blokovat mládežnickou práci odborů, v jiných oblastech byly odkázány na podporu okupační moci. V naději na pozdější povolení vlastních stranických svazů mládeže zaujímaly CDUD a LDPD až do roku 1948 k FDJ velmi kritický postoj. Když SMAD výraznými personálními zásahy podpořila podřízení těchto stran SED, přestala jejich vedení podporovat snahy o samostatnou práci s mládeží v rámci strany a přiklonila se k FDJ. Funkcionáři a členové strany, kteří tento kurz nenásledovali, byli vystaveni bezohlednému nátlaku okupační správy. Mnozí z těch, kteří se pokoušeli organizovat činnost mládeže na vysokých školách nebo zakládali ilegální skupiny, byli zatýkáni a odsuzováni k trestům odnětí svobody až na pětadvacet let. SMAD rovněž nařídila zrušení do té doby tolerované mládežnické organizace lužickosrbské menšiny na území SOZ *Serbska Mlodzina*.[10]

Ideologizace a militarizace mládežnické politiky (1950–1953)

Komunistická strana prosadila monopolní postavení FDJ a neomezenou dominanci funkcionářů SED v jejích vedoucích orgánech a aparátech, a tak v době vzniku NDR už dosáhla svých hlavních cílů v oblasti mládežnické politiky. Úspěšná „mobilizace mladých", kteří za krajně těžkých podmínek nasazovali síly na velkých stavbách socialismu (například na stavbě přehrady pro zásobování vodou sovětského podniku na těžbu uranu Wismut AG), jakož i prudce stoupající počet členů v důsledku mohutné náborové kampaně, zdánlivě dokazovaly, že FDJ je akceptována. Na konci roku 1950 svaz ve svých kartotékách evidoval na půldruhého milionu členů, v lednu 1952 vykazovala statistika – pochopitelně systematicky manipulovaná – přes dva miliony členů.[11] Podle těchto údajů by FDJ sdružovala více než polovinu všech

---

9 Srv. MÄHLERT, Ulricht: Bürgerlich-demokratische Jugendarbeit in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945 bis 1948. In: GOTSCHLICH, Helga (ed.): *„Links und links und Schritt gehalten..."* Berlin 1994, s. 82 n.

10 Srv. SIMON, Alfred: *Die sorbische Jugendbewegung „Serbska Mlodzina"*: Der Prozeß ihrer wachsenden Zusammenarbeit mit der Freien Deutschen Jugend. (Rukopis disertace.) Rostock 1970, s. 177; svazek příloh, s. 38.

11 Srv. SAPMO-BArch, DY 24, 11.957, Abt. Org. – Instrukteure des ZR, Statistischer Bericht über die Entwicklung des Verbandes seit dem III. Parlament, 11.2.1952; DY 24, 3.666, Abt. Verbandsorgane des ZR, Bericht über die Entwicklung der FDJ vom 1.1.1952–30.9.1952, 25.11.1952.

mladých lidí v NDR. Kromě toho se svazu mládeže s velkým organizačním vypětím podařilo uspořádat v květnu 1950 několikadenní setkání mládeže, jehož se zúčastnilo půl milionu lidí a jež bylo zcela ve znamení celoněmecké propagandy SED. I když většina mladých přijela na takzvané německé setkání do Berlína spíš kvůli pestrému kulturnímu programu, stranické vedení je hodnotilo – zejména několikahodinovou závěrečnou demonstraci – jako znamení souhlasu mládeže s její politikou. Nebylo jenom běžnou propagandistickou frází, když prezident Wilhelm Pieck veřejně prohlásil, že mládež je tou částí obyvatelstva, u níž SED nachází největší podporu.[12] Stranické špičky se na to pokusily navázat a zahájily novou ofenzivu ve své mládežnické politice. Téměř současně se zavedením systematického školení svých členů se SED pokusila uplatnit podobný systém i ve svazu mládeže.

Třicátého května 1950 předsednictvo ÚV SED rozhodlo, že „hlavní důraz v činnosti FDJ je třeba klást na ideologickou práci".[13] Jak vedení FDJ nedlouho poté objasnil generální tajemník Walter Ulbricht, *de facto* nejvlivnější muž v čele SED, šlo o to, aby všichni členové FDJ byli systematicky školeni v marxismu-leninismu. Ulbricht si byl velmi dobře vědom ožehavosti tohoto záměru. Při hodnocení politické nálady v NDR si realisticky uvědomoval, že nevšední pokus systematicky ideologicky proškolovat celou jednu skupinu obyvatelstva mimo SED u ní v žádném případě nenalezne jednoznačnou podporu. Obával se negativních dopadů na stále odkládané volby do Lidové sněmovny, které se měly poprvé konat podle velmi kontroverzního modelu jednotné kandidátky. Požadoval proto, aby se ideologická indoktrinace až do voleb v říjnu 1950 připravovala „v tichosti",[14] tedy v interním aparátu FDJ. Teprve po volbách Ulbricht v jednom svém projevu funkcionářům FDJ veřejně objasnil, co od mládežnické organizace očekává: svaz mládeže musí uznat vedoucí úlohu SED a otevřeně se tak přihlásit k politice komunistické strany, všichni členové FDJ musejí být školeni v „učení vynikajících vědců Marxe, Engelse, Lenina a Stalina".[15] K tomu měl sloužit takzvaný školní rok FDJ, jehož organizační rámec, těsně se opírající o „rok stranického školení" SED, stanovila Ústřední rada FDJ již v červenci 1950.[16] Od roku 1951 měli být do školení zahrnuti všichni členové a funkcionáři FDJ a v hierarchicky odstupňovaných kroužcích se měli vzdělávat například ve znalosti stanov FDJ, dějin Sovětského svazu a budování sovětské společnosti nebo životopisu Wilhelma Piecka a Stalina. Zvláštní kroužek se měl od roku 1952 zabývat

12 PIECK, Wilhelm: Die geschichtliche Bedeutung der Gründung der Deutschen Demokratischen Republik. In: *Einheit*, roč. 5, (1950), s. 880 n., cit. s. 885.

13 *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/2/91.

14 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/16/82, list 1 n., cit. list 4. Zusammenfassendes Protokoll der Besprechung bei Walter Ulbricht, bez autora, 5.7.1950.

15 *Tamtéž*, DY 24, 11.066. Prot. der Rede Ulbrichts auf der 1. Funktionärskonferenz der FDJ, 26.11.1950; DY 24, 12.088, list 71 n. Entschließung der 1. Funktionärskonferenz der FDJ, 26.11.1950.

16 Srv. *tamtéž*, DY 24, 12.088, list 65 n. Beschluß des FDJ-Zentralrats „Zur Verbesserung der politischen Aufklärungsarbeit der Freien Deutschen Jugend", 13.7.1950; k roku stranického školení SED srv. KLUTTIG, Thekla: *Parteischulung und Kaderauslese in der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands 1946–1961*. Berlin 1997, s. 115–134.

Stalinovou knihou *Stručné dějiny VKS(b)*, představující autoritativní falzifikaci dějin.[17] Po složení zkoušky byl účastníkům propůjčován třístupňový „odznak za dobré znalosti".[18] Školní rok nebyl míněn jako školení mládeže v marxistické teorii, měl mladým spíš zprostředkovávat aktuální politická stanoviska SED a jejich teoretické zdůvodnění. Sloužil tak indoktrinaci momentálně platnými stranickými dogmaty SED – hlavními podklady školení v kroužcích byly Stalinovy spisy a stranická usnesení SED.[19] Držitelé odznaku se z pohledu FDJ a SED kvalifikovali jako funkcionářský dorost, který měl právě ty vědomosti, jimž SED přikládala význam.

Výsledek prvního školního roku zůstal daleko za očekáváním: školení se zpočátku účastnilo jen asi třicet procent členů FDJ a ještě mnohem méně je dokončilo.[20] Svaz mládeže, jehož struktura byla dosud ve stavu zrodu, přípravu akce naprosto nezvládl, a navíc trpěl citelným nedostatkem aspoň částečně kvalifikovaných funkcionářů; tuto situaci ještě zhoršoval permanentní odliv „kádrů" do SED. Samo vedení FDJ kritizovalo špatnou organizaci a pomalé ustavování školicích kroužků.[21] Navzdory zvýšenému úsilí se výraznějšího masového účinku nepodařilo dosáhnout ani ve druhém školním roce.[22]

„Ideologická ofenziva" FDJ po roce 1950, doprovázená až groteskním velebením Stalina a intenzivní agitací pro aktuální politiku SED, nepřinesla kýžený efekt. Jestliže její vedení dosud vyžadovalo aktivní podporu politiky a ideologie především od svých funkcionářů, a nikoli od jednotlivých členů, nyní se FDJ prezentovala jako výrazně politická organizace, sloužící jako nástroj ideologické indoktrinace a „komplexní politické výchovy". Narážela přitom na převládající nezájem členů o politiku vůbec[23] a na široké odmítání stranickopolitických dogmat zvlášť. Velká část členů FDJ školení bojkotovala, a dokonce opouštěla svaz. Vystupující členové svými poznámkami, například že se „nechtějí stát komunisty", nenechávali nikoho na pochybách, jaké jsou jejich pohnutky.[24] V očích většiny mladých lidí se FDJ svou ideologickou kampaní stala čistě politickou organizací.

---

17 Srv. *tamtéž*, DY 24, 12.089, list 30 n. Beschluß des Büros des ZR über die Ergebnisse des 1. Schuljahrs der FDJ und die Aufgaben des Verbands bei der Vorbereitung und Durchführung des Schuljahrs 1952/1953, 29.10.1951.

18 Srv. *tamtéž*, DY 24, 12.088, list 65 n. Beschluß des FDJ Zentralrats „Zur Verbesserung der politischen Aufklärungsarbeit der Freien Deutschen Jugend", 13.7.1950.

19 Srv. Lehrplan für das erste FDJ-Schuljahr. In: *Junge Welt*, (3.1.1951).

20 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/16/102, list. 14 n., zejména list 16. Einige Bemerkungen zur Tätigkeit der Freien Deutschen Jugend, bez autora, datum vkladu 28.11.1951

21 Srv. *tamtéž*, DY 24, 12.089, list 30 n. Beschluß des Büros des ZR über die Ergebnisse des 1. Schuljahrs der FDJ und die Aufgaben des Verbands bei der Vorbereitung und Durchführung des Schuljahrs 1952/1953, 29.10.1951.

22 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2/265. Prot. der PB-Sitzung vom 3.3.1953.

23 Na konci roku 1949 se z 13761 dobrovolných zájmových sdružení existujících v FDJ pouze 823 zabývalo politickými otázkami; Srv. *tamtéž*, DY 24, 11.954, list 59 n., zde list 63. Abt. Organisation des ZR, Bericht zur Organisationsstatistik Oktober 1949. 7.12.1949.

24 *Tamtéž*, DY 24, 3.818. Argumentenliste zum 2. Schuljahr, vermutlich der Abt. Org.-Instrukteure des ZR, 11.1.1952.

Bylo to tím povážlivější, že svaz ani v programové rovině, ani v praktické práci již nenabízel nic, co by vycházelo vstříc jejich zájmům a potřebám. Ta část programu, díky níž si FDJ získala popularitu v prvních letech své existence, se stala po vydání východoněmeckého zákona o mládeži v únoru 1950 součástí státní podpory mládeže.[25] Pod tlakem shora se funkcionáři soustředili pouze na „školní rok FDJ", ačkoli samo ústředí svazu mělo výhrady k „suché a často chudičké práci" mezi členskou základnou a kritizovalo skutečnost, že na zájmy mladých se téměř nebere ohled.[26] V této situaci selhala FDJ i v úsilí zapojit do činnosti ve svazu ty většinou čtrnáctileté nebo patnáctileté členy, které zlákala mohutnou náborovou kampaň. Navíc se mnozí členové od FDJ nadále mlčky odvraceli, nebo dokonce kolektivně a demonstrativně ohlašovali svůj odchod.[27] Eroze mládežnického svazu se již nedala přehlížet. Na krizovém zasedání Ústředního výboru SED byl aparát FDJ ostře kritizován za svůj byrokratický způsob práce. Aby zvýšila svou atraktivitu, měla se FDJ napříště pod heslem „radostného života mládeže" více starat o využití jejího volného času. Tento spíše nesmělý náznak reformy byl však ihned devalvován požadavkem, že je třeba především posílit ideologickou výchovu.[28]

I když stranické vedení aspoň v náznacích přiznávalo krizi, zahrnulo v roce 1952 svaz mládeže novými úkoly. Vzhledem k rýsující se integraci Spolkové republiky Německo do západního vojenského svazku se vedení SED po dohodě se Stalinem rozhodlo NDR urychleně vyzbrojit. Klíčová role měla přitom připadnout mládežníkům. „FDJ se musí naučit střílet," komentoval Wilhelm Pieck výsledek jednání se sovětským diktátorem z 1. dubna 1952.[29] S převzetím patronátu nad Lidovou policií (*Volkspolizei*), předchůdcem Národní lidové armády (*Nationale Volksarmee* – NVA), se sjezd FDJ, který se konal zcela ve znamení militarizace mládežnické organizace, usnesl splnit příkaz politbyra komplexem opatření na podporu budování ozbrojených sil.[30] Mimo jiné se mládežnická organizace měla více věnovat bojovým sportům a cvičit své členy v používání malorážních zbraní. Nejvyšší prioritu však stranické

---

25 Srv. *Gesetzblatt der DDR*. 1. díl, zák. č. 15/1950, s. 95 n.

26 *SAPMO-BArch*, DY 24, 3.818. Abt. Org. Instrukteure des ZR. Schlußfolgerungen aus den Ergebnissen der von der Org.-Instrukteurabteilung untersuchten Gruppen, nedatováno (asi začátek roku 1952).

27 Srv. např. *tamtéž*. DY 30, IV 2/16/84, list 30 n., zejména list 35. Abt. Org.-Instrukteure des ZR. Information Nr. 11, 8.2.1952.

28 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/1/103, list 3 n. Prot. des ZK-Plenums vom 21.–23.2.1952, 23.2.1952; Beschluß des ZK: Die Aufgaben zur Förderung der Freien Deutschen Jugend. In: *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, sv. 3. Ost-Berlin 1953, s. 744.

29 BADSTÜBNER, Rolf – LOTH, Wilfried (ed.): *Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*. Berlin 1994, s. 359.

30 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/2/212. Prot. der PB-Sitzung vom 20.5.1952; *IV. Parlament der Freien Deutschen Jugend*: Leipzig vom 27. bis 30. Mai 1952. Ost-Berlin 1952, s. 245 n.; *SAPMO-BArch*, DY 24, 2.515. Prot. der Sitzung des Sekretariats des ZR vom 11.6.1952. Srv. WENZKE, Rüdiger: Auf dem Weg zur Kaderarmee: Aspekte der Rekrutierung, Sozialstruktur und personellen Entwicklung des entstehenden Militärs in der SBZ/DDR bis 1952/53. In: THOß, Bruno (ed.): *„Volksarmee schaffen – ohne Geschrei!"* Studien zu den Anfängen einer „verdeckten Aufrüstung" in der SBZ/DDR. München 1994, s. 205 n.

vedení připisovalo jinému úkolu: náboru dorostu pro ozbrojené síly. Až do zavedení branné povinnosti v NDR po výstavbě Berlínské zdi v roce 1961 měla východoněmecká armáda dobrovolný status. Od roku 1952 dostávala FDJ požadavky na počet branců, které musí získat; jen v červnu toho roku měla o nezbytnosti dobrovolné služby ve zbrani přesvědčit šestatřicet tisíc mladých lidí.[31] Pod velkým nátlakem špiček SED se vedení FDJ pokusilo všechny organizace mobilizovat pro nábor vojáků a zahájilo téměř rok trvající kampaň, která vyvrcholila v létě 1952.

Po zavedení marxisticko-leninského školení byla militarizace druhou zásadní událostí ve vývoji FDJ. Její vedení sice nikdy nehájilo pacifistická stanoviska, avšak dosavadní antimilitaristickou propagandu, zaměřenou především proti Západu, mnozí mladí lidé chybně ztotožňovali s pacifismem, a proto neuměli pochopit náhlý obrat k intenzivnímu zbrojení. Již bezprostřední reakce na sjezd FDJ, vedený přímo v militaristickém duchu, svědčily o tom, že v řadách mládeže obojího pohlaví i mezi starším obyvatelstvem panuje silně rozšířený nesouhlas, k němuž přispěl též uměle pěstovaný všeobecný strach z války.[32] Jak silný byl tento odpor, ukázaly neúspěchy dobrovolného náboru. Svaz mládeže s překvapením zjistil, že se rozvíjí přímo celé pacifistické hnutí s názvem Bez nás (*Ohne-uns-Bewegung*).[33] Odmítavý postoj k vyzbrojování a branné službě, který sahal až do řad nižších funkcionářů FDJ, byl veden nejrůznějšími pohnutkami. Část mladých zastávala pacifistické postoje v nejširším slova smyslu, jiní nebyli ochotni bojovat za politický systém NDR, který odmítali, zatímco další pochybovali o válečné hrozbě ze Západu, jak ji líčila oficiální propaganda, nebo se báli, že budou muset střílet na své krajany ze Spolkové republiky.[34]

Vzhledem k rozšířenému odmítání vojenské služby, které znemožňovalo splnit zadané kvóty, se mnozí funkcionáři FDJ uchylovali ke stále drastičtějším metodám náboru; jak vedení svazu mládeže kriticky zaznamenalo, agitátoři se pokoušeli „přimět mladé ke vstupu do Lidové policie zastrašováním a do jisté míry i hrozbami".[35] FDJ se tak stala vykonavatelem jednoho z nejnepopulárnějších opatření režimu SED. Nadále už nemohla být považována za organizaci mládeže v pravém slova smyslu, která aspoň v minimální míře reflektuje zájmy svých členů; omezila se na úlohu podřízené „masové organizace" a snažila se mobilizovat svou cílovou skupinu podle pokynů SED. Tím však vyvolávala pouze šíření pasivní rezistence uvnitř svazu a novou vlnu rezignací na členství. Jak málo FDJ ovlivňovala postoje mladých lidí a jak málo dokázala vychovat ze svých členů věrné stoupence režimu, zjistily špičky SED a FDJ zřetelně v červnu 1953.

---

31 Srv. *SAPMO BArch*, DY 30, IV 2/16/97, list 23. Röbelen an Honecker, 6.6.1952.

32 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/16/9, list 38 n. Büro des Präsidiums (des IV. Parlaments). Information Nr. 6, 31.5.1952.

33 *Tamtéž*, DY 24, 3.832. Abt. Verbandsorgane des ZR. Information Nr. 41, 18.6.1952.

34 Srv. *tamtéž*; DY 30, IV 2/16/9, list 51 n., zejména list 54. Abt. Verbandsorgane des ZR. Information Nr. 38/3; DY 24, 3.651/1. Abt. Verbandsorgane des ZR. Information Nr. 43/7.

35 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/16/9, list 101 n., cit. list 110. Abt. Verbandsorgane des ZR. Information Nr. 44, 2.7.1952.

Krize autority režimu u mládeže v období „nového kurzu" (1953–1955)

Pod heslem „budování základů socialismu" se od července 1952 kurz SED radikalizoval. Zesílením politického útlaku a pronásledování, nucenou kolektivizací zemědělství, zvýšením pracovních norem a cen potravin vyvolal v NDR výbušnou politickou náladu. Lidové povstání 17. června 1953, které bylo se sovětskou pomocí nakonec poraženo, vzplálo kvůli špatnému stavu hospodářství, záhy se však zaměřilo proti komunistickému režimu jako takovému. Ještě před vlastním povstáním vedení FDJ zaznamenalo, že i mladí lidé požadují konec diktatury SED.[36] Přesto bylo překvapeno, jak výrazně se mládež zapojila do stávek a demonstrací. Ve velkých podnicích vstoupila do stávky, na níž se podíleli i nižší funkcionáři FDJ, „většina" mládeže.[37] Také účast mladých lidí na demonstracích byla nadprůměrná a nezřídka se ocitali – zřejmě i z mladistvé bezprostřednosti – v jejich čele; se specifickými požadavky však nevystoupili.[38] Jestliže povstání vedli v zásadě dělníci, pak z kruhů mladých lidí se jej účastnila především dělnická mládež z velkých průmyslových oblastí. Na středních školách docházelo k protestům ojediněle, na vysokých školách a na venkově byl většinou klid.

Evidentním důkazem malého politického vlivu FDJ je skutečnost, že její vedení nezjistilo žádné rozdíly mezi chováním svých členů a neorganizované mládeže. Nezvykle kriticky přitom konstatovalo, „že velká část našich členů nemá důvěru ve svaz, ve stranu a ve vládu ... a velmi rychle podlehla vlivu nepřítele", a tak připustilo, že jeho dosavadní „výchovné" úsilí ztroskotalo.[39] Navíc se 17. června sama FDJ jakožto součást režimu stala cílem útoků – demonstranti zaútočili nejméně na osm krajských a okresních výborů svazu.[40] I v týdnech následujících po povstání byla FDJ konfrontována s velmi kritickým postojem mnoha mladých lidí vůči režimu. Organizaci postihla nová vlna odchodů. Její činnost na základním stupni se zcela zhroutila a ani samo vedení nebylo schopno akce, neboť z ústředí SED nepřicházely obvyklé pokyny. Ve stranickém vedení zuřil boj o moc, při němž Walter Ulbricht a jeho chráněnec Erich Honecker jen těsně unikli sesazení.[41]

Aby vedení FDJ obnovilo svou autoritu u mládeže, pokusilo se pod vlivem šoku z červnového povstání vyjít jí na krátkou dobu vstříc. V základních organizacích

---

36 Srv. tamtéž, DY 24, 2.301, Abt. Verbandsorgane des ZR, Information Nr. 3, 13.6.1953; DY 30, IV 2/5/544, list 91 n. Information Nr. 4, 15.6.1953.

37 *Tamtéž*, DY 24, 3.666, Abt. Verbandsorgane des ZR, Tagesbericht vom 27.6.1953.

38 Srv. *Bundesarchiv, Abteilung B (BAB)*, Kolbenz DO 1/11/304, list 206 n. HVDVP (Hauptverwaltung der Deutschen Volkspolizei), Bericht für die Zeit vom 16.6.53 bis 22.6.53, 18.00, nedatováno; *SAPMO-BArch*, DY 24, 2.301, Abt. Verbandsorgane des ZR, Bericht über das Verhalten der Jugend und des Verbands am 17. und 18. Juni und die gegenwärtige Situation, 24.6.1953.

39 *SAPMO-BArch*, DY 24, 2.301, Abt. Verbandsorgane des ZR, Bericht über das Verhalten der Jugend und des Verbands am 17. und 18. Juni und die gegenwärtige Situation, 24.6.1953.

40 Srv. *BAB*, DO 1/11/304, list 206 n., zejména list 217, HVDVP, Bericht für die Zeit vom 16.6.53 bis 22.6.53, 18.00, nedatováno.

41 Srv. HERRNSTADT, Rudolf: *Das Herrnstadt-Dokument*. Hamburg, Nadja Stulz-Herrnstadt 1990, s. 112 n.

funkcionáři dělali, co mladí od FDJ očekávali: namísto ideologické indoktrinace nabízeli pestrou škálu zájmových činností a zastupování zájmů členů FDJ ve škole a na pracovišti.[42] Tyto iniciativy podporovala i SED, neboť v nich viděla cestu k překonání krize ve vztahu k mládeži. Protože však chování mládeže 17. června interpretovala jako výsledek nedostatečné politické výchovy ze strany FDJ a požadovala její posílení, zároveň tím stanovila meze veškerým diskusím o reformě.[43] V následujících měsících si FDJ sice poprvé uvědomila diferencované potřeby a zájmy mladých, hodlala jich však pouze využít k tomu, aby se „ztracené ovce" vrátily do stáda a bylo možné „výchovně na nich pracovat".[44] Jak ukázala jedna z prověrek nařízených vedením SED, dostávala se jeho usnesení v nejlepším případě k funkcionářům; v praxi nehrála žádnou roli.

Krizi FDJ dokumentovala zpráva kontrolní komise; členská základna se zmenšila na asi 1 milion 50 tisíc osob, tedy bezmála na polovinu dřívějšího stavu.[45] Komise zaznamenala, že v FDJ se nedá hovořit o systematické politické výchově a že se organizované využívání volného času – dříve často připomínaný „radostný život mládeže" – naprosto zanedbává. FDJ ztratila schopnost působit jako „masová organizace": „Svaz mládeže se v době po německém setkání v roce 1950 stále více vzdaluje většině mládeže, a navíc se i jeho funkcionáři vzdalují členstvu"[46] Kontrolní zpráva kromě toho konstatovala, že úsilí o politicko-ideologickou výchovu v FDJ ztroskotalo. Narozdíl od politicky spíše indiferentních starších lidí zajímala velká část mládeže k politice SED odmítavý až nepřátelský postoj. Ve způsobu oblékání i v životním stylu se mladá generace orientovala stále více na Západ. Z pohledu SED se z nositele naděje v roce 1950 stala v roce 1953 politicky značně nespolehlivá skupina obyvatelstva. Při analýze příčin zůstala komise na povrchu; problémy uváděla do souvislosti s malou podporou FDJ ze strany SED, s byrokratickým způsobem práce svazového aparátu a s nedostatečnou „kádrovou politikou"; vinu za to byla připisována především Erichu Honeckerovi.

Vedení strany vzalo zprávu komise na vědomí, ale k hlubší reformě se i přes evidentní krizi své politiky nedokázalo odhodlat. V podstatě zůstalo při tom, že do vedení FDJ bude delegováno několik nových funkcionářů, a FDJ bylo uloženo zesílit politicko-ideologickou indoktrinaci, zároveň s tím však brát v úvahu zájmy mládeže.[47] Následující usnesení vedení FDJ se vyznačovala nekoncepčnost, jež plynula

42 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 24, 3.666, Abt. Verbandsorgane des ZR, Forderungen und Wünsche, Vorschläge und Kritiken von Jugendlichen aus den Bezirken, 30.7.1953.

43 Srv. Beschluß des ZK. Der neue Kurs und die Aufgaben der Partei, 26.7.1953. In: *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, sv. 4. Ost-Berlin 1954, s. 449 n., ojměna s. 476.

44 *SAPMO-BArch*, DY 24, 2.158. Referat Honeckers vor dem Zentralrat der FDJ, 15.8.1953. Prot. der ZR-Tagung 15.–16.8.1953; DY 24, 12.091, list 20 n., Beschluß des ZR vom 16.8.1953.

45 Srv. *tamtéž*, DY 24, 7.965. Abt. Verbandsorgane des ZR, Statistischer Abschlußbericht vom Umtausch der Mitgliedsbücher, 9.10.1953.

46 *Tamtéž*, NY 4090/516, list 57 n., cit. list 87. Bericht der Kommission zur Überprüfung der Arbeit der Freien Deutschen Jugend, nedatováno (před 1.12.1953).

47 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2/335–337. Prot. der PB-Sitzung vom 1.12.1953; 8.12.1953; 15.12.1953.

z nejasných stranických pokynů. Kýžený obrat tak nenastal, a činnost FDJ naopak stále více propadala agonii.[48]

Možnost začít skutečně od začátku byla zablokována tím, že vedení SED v létě 1953 přikázalo obnovit přerušené nábory vojáků prostřednictvím svazu mládeže a opět jej tak hnalo do konfrontace s mladými. Ochota k vojenské službě v kasárnách u Lidové policie, která byla občas označována za „Pieckovu pendrekovou gardu", byla vzhledem k nasazení jednotek proti povstalcům 17. června ještě nižší než v roce 1952.[49] Drastická náborová praxe přispěla k tomu, že se ozvaly první hlasy volající po založení nové organizace, která by skutečně zastupovala zájmy mládeže.[50]

Nábory vojáků zároveň stranické vedení upozornily na další, stále citelnější problém: ilegální emigraci mladých lidí do Spolkové republiky. Odliv občanů na Západ se od roku 1953 stále více stával „hnutím mládeže". Ve srovnání s jejich podílem na celkovém počtu obyvatelstva mladí lidé opouštěli „stát mladých" – jak NDR s oblibou označovali funkcionáři SED – v nadprůměrné míře. Podíl osob ve věku 15 až 25 let na celkovém počtu ilegálních emigrantů téměř kontinuálně rostl z necelých 18 procent v prvním čtvrtletí 1953 na asi 41 procent ve třetím čtvrtletí 1955. Od srpna do října tohoto roku ilegálně překročilo hranici Spolkové republiky 31 787 mladých lidí, což odpovídá statistickému průměru 345 uprchlíků denně. Ze 173 tisíc emigrantů v roce 1954 bylo více než 56 tisíc mladých lidí, v roce 1955 tento počet vzrostl na asi 107 tisíc z 270 tisíc emigrantů.[51]

Vedení SED až do roku 1955 věnovalo problému emigrace jen malou pozornost, snad v naději, že zemi opustí právě ty vrstvy a skupiny obyvatel, které nemají v její společenské koncepci místo. Počet ilegálních uprchlíků se začal systematicky statisticky evidovat až od roku 1953, zřejmě na naléhání Sovětské kontrolní komise.[52] Stejně tak se až nyní stranické vedení přestalo spokojovat s intuitivním vysvětlením, že emigrace je dílem západoněmecké propagandy, a začalo se zabývat jejími skutečnými příčinami. V roce 1955 v interním oběžníku připustilo, že mnoho mladých utíká do Spolkové republiky před bezohlednou náborovou kampaní.[53] Současně

48 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/16/82, list 105 n. Probleme der Jugendarbeit, bez autora, nedatováno, (patrně Sektor Jugend der Abt. LOPM des ZK, asi listopad 1954); list 95 n. Einschätzung der Arbeit des Jugendverbandes in der Vorbereitung und Durchführung der Volkswahlen, bez autora (patrně Sektor Jugend der Abt. LOPM des ZK) 28.10.1954.

49 Srv. *tamtéž*, DY 24, 3.441. Abt. Verbandsorgane des ZR, Informationsbericht, 8.12.1954; *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Berlin (*BStU*), Allg. S 43/58, sv. 3, list 60 n. Staatssekretariat für Staatssicherheit, Informationsdienst, 24.6.1955.

50 Srv. *SAPMO-BArch* DY 24, 4.468. Abt. Verbandsorgane, Beispiele der Republikflucht von Jugendlichen, 29.6.1955.

51 *BAB*, DO 1/11/963, listy 235–254, zejména list 247 n. Vgl. HVDVP, Bericht über die Republikfluchten aus der Deutschen Demokratischen Republik für die Zeit vom 1.1.1955 bis 31.12.1956, nedatováno.

52 Srv. *SAPMO-BArch* DY 30, J IV 2/2/256. Prot. der PB-Sitzung vom 6.1.1953; *BAB*, DO 1/11/962, list 108 n. Seifert an Petrow (Leiter der Abt. für staatliche und administrative Organe bei der sowjetischen Hohen Kommission), 26.2.1954.

53 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2/429. Prot. der PB-Sitzung vom 10.7.1955; DY 30, IV 2/13/264.

zaregistrovalo, že mezi dalšími osobními, politickými a hospodářským pohnutkami dominovaly zvětšující se rozdíly v životní úrovni mezi oběma německými státy. Zatímco situace v zásobování se v NDR zlepšovala jen pozvolna, ve Spolkové republice se rozšiřovala nabídka zboží a od počátku padesátých let prudce klesala nezaměstnanost. Západoněmecký pracovní trh poskytoval stále větší možnosti právě mladým lidem, kteří si po ukončeném odborném vzdělání ještě nevybudovali pevnou existenci. Lidová policie ovšem zjistila, že takto motivovaná emigrace nesouvisí nutně s negativním postojem vůči NDR. Mnozí z mladých lidí spíše doufali, že díky svým výdělkům budou moci participovat na západním blahobytu, a tak nevylučovali možnost návratu do NDR.[54] Touha po sociálních jistotách zřejmě podstatnou měrou přispěla k tomu, že se později značný počet těchto emigrantů opravdu do NDR vrátil.[55]

Ačkoli zbrojení mělo v NDR zdaleka nejvyšší prioritu, pod dojmem rychle rostoucí ilegální emigrace mládeže SED nábor do Lidové policie v červenci 1955 zastavila.[56] Na emigraci z hospodářských důvodů nemělo ovšem vedení strany žádný recept, a pokud zůstávala hranice v Berlíně otevřená, nemohlo ji ovlivnit. Do roku 1955 se strana a svaz mládeže pokoušely omezovat emigraci především pomocí propagandy, avšak statistiky počtu emigrantů svědčí o jejím mizivém účinku. Boj s emigrací se pro režim stával jednou z priorit a zároveň předpokladem opětného získání vlivu na mládež.

Pokusy o reformu politiky vůči mládeži a krize FDJ (1955–1956)

Agonie, v níž se FDJ nacházela, poznamenala i její pátý sjezd (parlament) v květnu 1955. O možných protikrizových koncepcích se ani nediskutovalo, ani se neobjevily v usnesení. Zásadní význam pro budoucí kurz FDJ měla však výměna vedení. V souladu s rozhodnutím, které bylo předtím schváleno ve stranickém ústředí, zvolili delegáti parlamentu Honeckerovým nástupcem (bylo mu už 43 let) v úřadu prvního tajemníka FDJ Karla Namokela.[57] V čele svazu stanul funkcionář SED s malou

Zentrale Kommission für Staatliche Kontrolle, Bericht über Methoden und Erscheinungsformen des Klassenkampfes in der DDR, 27.7.1955. K motivům ilegální emigrace srv. ACKERMANN, Volker: *Der „echte" Flüchtling*: Deutsche Vertriebene und Flüchtlinge aus der DDR. Osnabrück 1995, s. 126 n., zejména s. 142; HEIDEMEYER, Helge: *Flucht und Zuwanderung aus der SBZ/DDR 1945/49–1961*: Die Flüchtlingspolitik der Bundesrepublik Deutschland bis zum Bau der Berliner Mauer. Düsseldorf 1994, s. 53 n.

54 Srv. *BAB*, DO 1/11/963, listy 101–129, zejména list 123. HVDVP, Bericht über die Republikflüchten aus der DDR für die Zeit vom 1.1.1954 bis 31.12.1955.

55 Srv. *tamtéž*, DO 1/11/963; list 70 n., zejména list 94 n. HVDVP. Analyse über Republikflucht, Rückkehrer und Zuziehende, nedatováno (asi 15.7.1955); list 31. HVDVP in alle BDVP, 11.7.1955.

56 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 24, 3.960. Röbelen an Namokel, 13.7.1955. Protože emigrace byla většinou evidována až s několikaměsíčním zpožděním, možné snížení počtu emigrantů v důsledku tohoto opatření se zřejmě odrazilo ve statistikách až později.

57 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2/422. Prot. der PB-Sitzung vom 24.5.1955.

zkušeností v „mládežnické práci", který nebyl členem žádného z nejvyšších stranických orgánů. Kandidát politbyra ÚV SED Erich Honecker až do roku 1955 prosazoval ve vedoucích orgánech FDJ politiku stranického vedení často i bez formálního usnesení a stanovoval kurz svazu na základě neformálních rozhovorů se svým učitelem Ulbrichtem. Namokel naproti tomu přímé spojení s vedením SED neměl. Tím získaly na významu pokyny mládežnické sekce oddělení ÚV SED pro práci s vedoucími orgány stran a masových organizací, sekce, jež až do roku 1955 hrála podřadnou roli. Rozhodující vliv na svaz mládeže po Honeckerově odstoupení získal pozdější protihráč Waltra Ulbrichta, člen politbyra a sekretariátu ÚV SED Karl Schirdewan, jenž byl ve stranickém vedení za toto oddělení zodpovědný. Jak se záhy ukázalo, Schirdewan nodlal tohoto vlivu využít k reformě politiky vůči mládeži.

Nově nastoupený směr vycházel z nutnosti čelit masové emigraci mládeže. V říjnu 1955 na zasedání ústředního výboru o tomto problému poprvé podrobně promluvil tajemník ÚV SED Albert Norden.[58] Podle jeho velmi povrchní analýzy odcházeli mladí lidé z NDR především ze dvou důvodů: jednak je přitahovala větší nabídka zájmových činností ve Spolkové republice, jednak trpěli pocitem, že jsou v NDR komandováni, neboť jejich potřeby a názory všichni přezírají a nenacházejí nikoho, kdo by je vyslechl a diskutoval s nimi. Nordenův diskusní příspěvek působil průbojně tím, že emigraci označil především za selhání FDJ. Jeho ostrá, nikoli však zásadně nová kritika absence programu pro využití volného času v FDJ a byrokratického jednání funkcionářů, zcela ignorujících zájmy mladých, tak získala na váze. Norden od FDJ požadoval, jak bylo tehdy obvyklé, rozšíření nabídky zájmových činností a zřetelnější zaměření na potřeby mládeže. Novinkou byl však jeho návrh zahájit „dobře připravenou širokou diskusi s mládeží pod heslem: každý ať řekne svůj názor".[59] Nordenovou optimistickou základní ideou bylo nejprve přivést mladé lidi atraktivní nabídkou do FDJ a potom je argumentací v diskusi přesvědčit o výhodách života v NDR. Zatímco Ulbricht se ještě na tomto zasedání pokoušel reformátory tlumit,[60] Schirdewan byl ochoten jít novou cestou. Rozporné názory na budoucí mládežnickou politiku, které panovaly ve stranickém vedení, se projevily ve formulaci závěrečného usnesení, jež stanovilo další kurz SED. Politbyro sice schválilo návrh usnesení v podobě, jak byl zpracován v aparátu ústředního výboru, jeho text však byl před zveřejněním v nejdůležitějších pasážích ještě upraven.[61] Zatímco původní znění dokumentu odráželo reformní koncepce diskutované v plénu ústředního

---

58 Srv. *tamtéž*, DY 30 IV 2/1/152, list 82 n. Prot. der ZK-Tagung vom 24.10.-27.10.1955, 27.10.1955; SKYBA, Peter: Die FDJ im Tauwetter – Tauwetter in der FDJ? In: GOTSCHLICH, H.: *„Links und links und Schritt gehalten..."*, s. 206 n.

59 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/1/152, list 82 n., cit. list 84. Prot. der ZK-Tagung vom 24.10.–27.10.1955, 27.10.1955.

60 *Tamtéž*, listy 178–18 .

61 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/2A/468. Arbeitsprot. der PB-Sitzung vom 24.1.1956; DY 30, J IV 2/2/458, Prot. der PI-Sitzung vom 24.1.1956; zveřejněné usnesení politbyra: „Der Jugend unser Herz und unsere Hilfe." In: *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, sv. 6. Ost-Berlin 1958, s. 1 n.

výboru, dodatečně doplněné pasáže, jejichž dikce prozrazuje pero Waltra Ulbrichta, naopak ještě zesilovaly dogmatický akcent na ideologickou výchovu mládeže.

Jednoznačně proreformní kurz zdůrazňoval naproti tomu programový dokument FDJ, koncipovaný členy jejího vedení pod silným vlivem Schirdewana, který ve stadiu návrhu schválilo politbyro SED a počátkem února 1956 potvrdila Ústřední rada FDJ. Usnesení, zveřejněné pod titulem *An euch alle, die ihr jung seid* (Vám všem, kdož jste mladí), je v kontextu padesátých let unikátním pokusem vyřešit rozpoznané problémy dalekosáhlou reformou činnosti FDJ; tónem a obsahem se výrazně liší od všech předchozích programů svazu.[62] Místo aby se přihlašoval k „vedoucí úloze" SED, obsahoval program vedle zřetelné sebekritiky i opatrné návrhy adresované komunistické straně, namísto obligátních odstavců o politicko-ideologické výchově tu zaznívala výzva k dialogu, který se měl uskutečnit na fórech mládeže pod heslem „Vy se ptáte – my odpovídáme". Usnesení obsahovalo řadu podnětů (označených výrazně jako „návrhy") k využití volného času a kromě toho zdůrazňovalo, že FDJ je otevřena dalším požadavkům. Ve snaze podchytit co nejvíc mladých lidí byla FDJ dokonce ochotna zmírnit bedlivě střežený organizační monopol; navrhla, aby v místech, kde FDJ dlouhodobě nefunguje, byly zřizovány mládežnické výbory, které by se věnovaly využití volného času mládeže.

Usnesení usilovalo v první řadě o nepolitické masové působení. Schirdewanovi bylo v souvislosti s jeho pozdějším odvoláním vytýkáno, že tím zanedbal politickou úlohu FDJ.[63] Interně však Schirdewan dal již v roce 1956 najevo, že nový program FDJ chápe jako taktickou koncepci. Větší nabídka zájmové činnosti a také vyhlašovaná ochota k dialogu měly sloužit k tomu, „aby se podařilo získat mládežnické masy a rozšířily se v nich naše socialistické myšlenky, aby byly systematicky vedeny v duchu socialistického života".[64] Také Schirdewan tedy sázel na politicko-ideologickou výchovu. Narozdíl od Ulbrichta, jenž svými představami ustrnul v dobách vilémovského císařství a výmarské republiky, však chtěl k tomuto cíli dospět „přirozenou cestou", s využitím autentických zájmů a životních pocitů mladých lidí, včetně do té doby nepřípustných módních stylů v oblékání a hudbě, jako byl například jazz. Proto měli mít členové svazu také možnost spoluurčovat do jisté míry jeho podobu a získat omezený prostor k vyjádření svých potřeb a politických názorů.

Zatímco usnesení politbyra nehrálo v praktické činnosti FDJ žádnou úlohu, nové usnesení ústřední rady se přece jen pomalu uplatňovalo. Po třech měsících se s ním

62 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/2A/468. Arbeitsprot. der PB-Sitzung vom 24.1.1956; DY 30, J IV 2/2/458. Prot. der PB-Sitzung vom 24.1.1956; DY 24, 2.169. Prot. der ZR-Tagung vom 3.–4.2.1956; zveřejněné usnesení in: *Junge Welt*, (9.2.1956); k následujícímu srv. *tamtéž*.

63 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/1/193, list 96 n., zejména list 98 n. Např. Diskussionsbeitrag von Werner Felfe: Prot. des ZK-Plenums vom 3.–5.2.1958. Několik autorů ve Spolkové republice se domnívalo, že Schirdewan se pokusil FDJ zcela odpolitizovat; srv. HERZ, Hanns Peter: *Freie Deutsche Jugend*. München 1965, s. 71 n.; MAIHRAD, Christa: Jugendpolitik in der DDR. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, roč. 27, (1975), s. 538–567, zejména s. 549.

64 Srv. *SAPMO BArch*, DY 24, 2.169. Prot. der ZR-Tagung vom 3.–4.2.1956.

seznámila polovina skupin FDJ.[65] Aparát FDJ zaznamenával živý zájem členů o budoucí využití volného času ve svazu mládeže, a zejména o četná „fóra mladých", k čemuž asi přispívalo i to, že po diskusích následoval taneční program.[66]

Avšak již od jara 1956 realizaci tohoto programu překryl dojem z dvacátého sjezdu sovětských komunistů. Zatímco vedení SED se pokoušelo odvrátit následky Chruščovovy kritiky Stalina a potlačit diskusi na toto téma, FDJ byla na mládežnických fórech stále naléhavěji konfrontována s politickými tématy. Funkcionáři leckdy nebyli schopni zvládnout situaci, a tak se z těchto akcí stávala fóra pro kritiku poměrů v NDR.[67] Podle zjištění vedoucích orgánů FDJ byl „kult osobnosti" již v květnu tohoto roku předmětem diskusí „ve všech vrstvách mládeže" a tyto diskuse se obracely proti vedení státu a strany.[68] Pod dojmem maďarského povstání se nálada vyhrocovala. Šířily se požadavky zásadních politických změn v NDR, jež se nezastavily ani před výzvami ke svržení režimu SED a k zahájení lidového povstání v zemi.[69]

Kritika komunistického režimu a politických poměrů v NDR přicházela především ze studentského prostředí. Studenti navíc požadovali reformu studia, hlavně zrušení výuky společného marxisticko-leninského základu. Na řadě vysokých škol se přitom stavěli proti organizačnímu monopolu FDJ, který se zde mohl ustavit jen s mohutnou podporou SED.[70] Činnost svazu mládeže na vysokých školách byla hodnocena ze všech stran negativně a studenti ji vesměs zcela odmítali.[71] Na mnoha univerzitách se ozývalo volání po demokratické, na SED a FDJ nezávislé studentské radě nebo studentském svazu a otevřeně se diskutovalo o tom, zda má být FDJ na vysokých školách zrušena nebo má existovat dál vedle jiné nezávislé organizace. Na berlínské Humboldtově univerzitě vznikla ilegální studentská rada.[72] S nejradikálnějším návrhem přišli studenti zdejší dělnicko-rolnické fakulty (*Arbeiter-und-Bauern-Fakul-*

---

65 Srv. *tamtéž*, DY 24, 4.464. Abt. Verbandsorgane des ZR, Informationsbericht über die Fragen der Auswertung der 12. ZR-Tagung, 19.5.1956.

66 Srv. *tamtéž*, DY 24, 4.459. Abt. Verbandsorgane des ZR, Informationsbericht Nr. 8, 3.9.1956.

67 Srv. *tamtéž*, DY 24, 7.238. Např. Abt. Agitation und Propaganda der FDJ-Bezirksleitung Karl-Marx-Stadt: Einschätzung der bisher durchgeführten Jugendforen, 16.5.1956; MÄHLERT, U. – STEPHAN, G.-R.: *Blaue Hemden – Rote Fahnen*, s. 114–116.

68 *SAPMO-BArch*, DY 24, 4.464. Abt. Verbandsorgane des ZR, Informationsbericht über die Auswertung der 12. ZR-Tagung, 19.5.1956.

69 Srv. *tamtéž*, DY 24, 3.668. Dálnopisy zasílané Ústřední radě FDJ denně od 23.10.1956; DY 24, 7.729. Abt. Verbandsorgane des ZR, Information, 30.10.1956; Abt. Verbandsorgane des ZR, Informationsbericht, 16.11.1956; srv. též MITTER, Armin – WOLLE, Stephan: *Untergang auf Raten*: Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte. München 1993.

70 K FDJ na univerzitách srv. SCHUSTER, Ulrike: *Wissen ist Macht*: FDJ, Studenten und die Zeitschrift Forum in der SBZ/DDR. Eine Dokumentation. Berlin 1997.

71 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/9.04/433, list 83 n. Abt. Wissenschaft und Propaganda des ZK. Zusammenstellung der Hauptforderungen der Studenten, 6.11.1956.

72 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/9.04/433, list 21 n. Abt. Wissenschaft und Propaganda des ZK. Einschätzung der gegenwärtigen Diskussion unter den Studenten, 27.10.1956; DY 30, IV 2/9.04/433, list 50 n., zejména list 51. Abt. Wissenschaft und Propaganda des ZK, Information, 1.11.1956; DY 30, IV 2/9.04/433, list 127 n. Abt. Wissenschaft und Propaganda des ZK, Vorschläge für Aussprachen mit Studenten, 20.11.1956.

tät), kteří byli považováni za zvlášť věrné stoupence stranické linie; v dopise šéfovi FDJ Namokelovi navrhovali zrušit celou FDJ a místo ní založit několik nových mládežnických organizací.

Stranické vedení, které mezitím nechalo vypracovat krizové plány pro případ povstání, nejprve před studentskými požadavky kapitulovalo, vzdalo se organizačního monopolu FDJ a souhlasilo se založením Studentské rady NDR (*Studentenrat der DDR*).[73] Ovšem ještě než bylo toto rozhodnutí zveřejněno, s vynucenou ochotou k reformám byl konec a vedení SED 20. listopadu 1956 své usnesení odvolalo. Proti očekávaným studentským demonstracím v Berlíně strana zmobilizovala Lidovou policii a bojové milice SED (*SED-Kampfgruppen*).[74] Poté co maďarské hnutí za nezávislost utopila sovětská vojska v krvi a vyslala tak signál i ostatním státům svého bloku, podařilo se SED akutní revoltu na vysokých školách postupně potlačit.

V polovině listopadu plénum ústředního výboru poprvé bilancovalo horký podzim 1956. Z diskusních příspěvků bylo cítit všeobecnou bezradnost a hluboké znejistění z politických postojů mládeže. Zatímco někteří řečníci činnost FDJ pouze zesměšňovali, jiní se přimlouvali za to, aby se k mládeži přistupovalo tolerantně a aby se činnost FDJ zatraktivnila. Zazněly však i hlasy požadující tvrdou politickou odvetu, vystupňování ideologické indoktrinace a odnětí stipendií nekonformním studentům. Na jednotné linii v mládežnické politice se ústřední výbor nedokázal shodnout, a proto ustavil komisi, která měla vypracovat návrhy řešení.[75] Na svém prvním zasedání, jemuž předsedal Karl Schirdewan, mládežnická komise jednoznačně konstatovala, že SED stojí nad troskami své dosavadní snahy získat mládež na svou stranu.[76] Úvodní referát šéfa FDJ Namokela ve větších či menších frázích připouštěl, že polovina základních organizací FDJ je prakticky rozpuštěna a že jen malá část mladých lidí stojí za režimem SED.[77] Tajemníci Ústřední rady FDJ Wolfgang Steinke a Werner Felfe bez okolků přiznali, že tato organizace nemůže svým členům nic nabídnout a odpuzuje je politickými frázemi. Erich Honecker, jenž se mezitím stal tajemníkem ústředního výboru pro bezpečnost, označil základní princip východoněmecké práce s mládeží – organizační monopol FDJ – za překonaný. Přesto se spolu s dalšími členy komise vyslovil pro jeho zachování, neboť se obával, že povolením konkurenčních organizací by SED ztratila nad mládeží jakoukoli kontrolu. Komise se nakonec shodla pouze na tom, že bude v pracovních skupinách důkladně analyzovat jednotlivé oblasti činnosti FDJ a posléze vypracuje programový dokument jako

---

73 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2A/508. Prot. der PB-Sitzung vom 30.10.1956; srv. DY 30, J IV 2/2/514; KRÜGER, Joachim: Votum für bewaffnete Gewalt: Ein Beschluß des SED-Politbüros vom November 1956. In: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, roč. 34, (1992), s. 75–85.

74 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/9.04/, list 62. Aktennotiz über die Aussage mehrerer Kampfgruppenmitglieder, bez autora, 1.11.1956.

75 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/1/165–167. Prot. der ZK-Tagung vom 12.–14.11.1956.

76 Srv. k následujícímu *tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/315, listy 1–109. Prot. der Sitzung der Jugendkommission des ZK vom 10.12.1956.

77 Srv. *tamtéž*, DY 24, S.785. Redemanuskript Namokels, Bericht über die Lage und das Bewußtsein der FDJ und der Jugend in der DDR, nedatováno.

návrh usnesení pro stranické vedení. Zatímco se však členové komise zabývali svými analýzami, Walter Ulbricht jednal.

Návrat k dogmatické politice vůči mládeži (1957–1961)

V reakci na projevy politické oblevy roku 1956, jejichž příčinou byl údajně odklon od marxismu-leninismu, vyhlásil Walter Ulbricht v lednu 1957 na plénu ústředního výboru komplexní ideologickou protiofenzivu.[78] První oblastí, v níž mělo dojít k nápravě, byla politika vůči mládeži. Návrhy, jež v tomto smyslu předkládali funkcionáři FDJ, byly stranickým vedením několikrát odmítnuty. Zejména Ulbricht měl výhrady proti tomu, že dokumenty jsou politicky příliš indiferentní, a nakonec nařídil, že FDJ se musí prohlásit za socialistickou organizaci mládeže.[79] Evidentně se přitom obával Schirdewanových námitek – návrh předal politbyru k projednání v době, kdy byl Schirdewan na dovolené. Politbyro dokument schválilo teprve tehdy, když byly odstraněny všechny odkazy na předchozí Schirdewanův program.[80]

Před Ústřední radou FDJ, která měla usnesení schválit, Ulbricht argumentoval tím, že rada musí především „věnovat větší pozornost výchovné práci, výchově k socialistické uvědomělosti", neboť budování socialismu není prý ničím jiným než „převýchovou člověka".[81] Nejvyšší stranický představitel tak do značné míry navázal na dogmatický kurz SED z let 1951–1953. Poté co svaz mládeže v roce 1956 jen těsně unikl svému úplnému rozpadu, stala se pro Ulbrichta nejvyšší prioritou ideologická a organizační stabilizace FDJ. Teprve až svaz takto zkonsoliduje svou základnu, mohl podle něj pomýšlet na atraktivnější zájmové aktivity a rozšiřovat svou působnost na větší okruh mladých lidí. Vývoj v roce 1956 totiž prý prokázal, jak nebezpečné bylo zaměření FDJ na získání co nejširších sympatií mezi mladými lidmi.

Ulbrichtovy záměry vyjadřovalo usnesení „Svobodná německá mládež – socialistická organizace mládeže NDR", které přijala Ústřední rada FDJ.[82] Jako „velký výchovný cíl" prezentovalo ideální obraz mladého člověka, přesvědčeného socialisty, který své osobní zájmy neustále sladuje s politickými potřebami, aktivně obhajuje politiku SED a v soukromí i na veřejnosti se chová příkladně a morálně. Znovu byla zdůrazňována nezbytnost politické výchovy a ideologického školení. Členství v FDJ se mělo stát vyjádřením politického rozhodnutí ve prospěch socialismu; všichni členové FDJ tak byli usnesením prohlášeni za socialisty. Dokument sice rovněž ve stručnosti požadoval, aby se více dbalo na kulturní a sportovní činnost a aby byly

78 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/1/170, listy 112–121. Prot. der ZK-Tagung vom 30.1.–1.2.1957.

79 Srv. *tamtéž*, DY 30, IV 2/1/193, list 193 n., zejména list 260 n. Namoklovo retrospektivní vylíčení, Prot. der ZK-Tagung vom 3.–6.2.1958.

80 Srv. *tamtéž*, DY 30, J IV 2/2/536. Prot. der PB-Sitzung vom 9.4.1957; DY 30, J IV 2/2A/562. PB Vorlage, 23.4.1957; DY 30, J IV 2/2/538. Prot. der PB-Sitzung vom 23.4.1957.

81 *Tamtéž*, DY 24, 2.180. Prot. der ZR-Tagung vom 25.4.1957.

82 Srv. Die Freie Deutsche Jugend – die sozialistische Jugendorganisation der DDR. In: *Dokumente der 16. Tagung des Zentralrats der FDJ*: Berlin 25. April 1957. Vyd. Zentralrat der Freien Deutschen Jugend, bez místa a roku, s. 22 n., cit. s. 26.

zakládány „ochotnické soubory, pěvecké sbory ... agitační a kulturní skupiny". Tato snaha byla však reliktem minulosti; u dospívající generace, která se stále více zajímala o rock'n'roll, o hollywoodské filmy a o západní životní styl, mohla stěží získat mnoho příznivců.

Usnesení ústřední rady z dubna 1957 utvářelo programovou linii FDJ do roku 1961. Rozpor mezi pokusem o politickou a ideologickou indoktrinaci mládeže a snahou získat co největší okruh mladých lidí se tím nezmírnil. Vedení FDJ znovu bezradně stálo před otázkou, jak má svou klientelu „vychovávat", když ta se – bez ohledu na formální členství – organizaci do značné míry vyhýbá. Stále častěji se přetřásala omšelá myšlenka nabízet mladým „specifické možnosti zájmového vyžití".[83] V praxi však zůstávala až do roku 1961 pouhou frází.

Téměř čtyři roky po usnesení, jímž byla FDJ prohlášena za socialistickou organizaci mládeže, se ani stranické vedení neoddávalo už žádným iluzím o úspěchu své mládežnické politiky. V zevrubné diskusi o situaci v NDR vylíčil Kurt Hager v politbyru současný stav docela výmluvně: „Proč se nám u části mládeže nedaří? (...) Když chce dnes někdo studovat, musí být členem FDJ, jinak ho nepřijmou. Když nejsi v FDJ, nemáš ve své profesi šanci. To však vede k tomu, že v jistých vrstvách existuje proti FDJ odpor, a ptám se, co z toho FDJ má, že v ní máme 100 % mládeže a čtvrtina nebyla aktivní. (Vstup soudruha Ulbrichta: Chceš říct, že tři čtvrtiny nejsou aktivní.) Takový stav máme v FDJ. FDJ je formální záležitostí. Lidé se hlásí do FDJ z formálních důvodů, protože to potřebují, jinak nemají o FDJ zájem."[84]

V reakci na toto střízlivé hodnocení podniklo vedení SED další pokus posílit vliv FDJ, přičemž navázalo na iniciativy Karla Schirdewana, proti nimž ještě v roce 1957 silně brojilo. Podle nové změny kurzu, jenž byl zveřejněn nezvykle umírněnou formou jako tisková zpráva politbyra, měla práce FDJ opět zohledňovat „zájmy a potřeby mládeže".[85] K tomu, aby byli mladí lidé přivedeni do řad FDJ, měla znovu posloužit zájmová činnost. Avšak dříve než se tento nový kurz vůči mládeži mohl uplatnit, zastínila jej stavba Berlínské zdi a po ní následující usnesení jej znovu zrušila. Problémy, s nimiž se FDJ bezúspěšně potýkala v padesátých letech, tak většinou přetrvávaly i v letech šedesátých.[86]

---

83 Srv. např. diskusi v sekretariátu Ústřední rady FDJ 1.12.1958 (*SAPMO-BArch*, DY 24, 2/621) a Namoklův referát před 6. parlamentem FDJ, 12.5.1959. (*Protokoll des VI. Parlaments der Freien Deutschen Jugend*: Rostock vom 12. bis 15. Mai 1959. Berlin, bez roku, s. 25 n., zejména s. 57 n.)

84 *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/2/744. Prot. der PB-Sitzung vom 10.1.1961; ve skutečnosti v té době byla členy FDJ méně než polovina všech mladých lidí.

85 Srv. Kommuniqué des Politbüros des Zentralkomitees der SED zu Problemen der Jugend vom 2.2.1961. In: *Partei und Jugend*: Dokumente marxistisch-leninistischer Jugendpolitik. Ost-Berlin 1980 (2. vyd.), s. 411 n., cit. s. 418. Ke vzniku srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/2A/799. Arbeitsprot. der PB-Sitzung vom 24.1.1961; DY 30, J IV 2/2A/801, vom 7.2.1961 srv. též SCHUSTER, Ulrike: Die SED-Jugendkommuniqués von 1961–1963: Anmerkungen zur ostdeutschen Jugendpolitik vor und nach dem Mauerbau. In: *Jahrbuch für zeitgeschichtliche Jugendforschung*, č. 1 (1994–1995), s. 58 n.

86 Srv. WIERLING, D.: Die Jugend als innerer Feind, s. 404 n.

„Klikatou cestou k socialismu"

Ústřední kontrolní komise jako zvláštní orgán režimu SED

Jutta Braunová

Německý orgán státní kontroly

Ústřední kontrolní komise (Zentrale Kontrollkommission – ZKK), narozdíl od ministerstva Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), téměř zcela vymizela z historické paměti,[1] přestože činnost obou těchto institucí byla v mnoha ohledech překvapivě podobná: zaujímaly postavení trestněprávních vyšetřovacích orgánů a vedle svých oficiálních mocenských kompetencí disponovaly spoustou ještě rozsáhlejších pravomocí neformálních. Jednotná socialistická strana Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) využívala obou úřadů k pronásledování skutečných nebo domnělých politických protivníků. Kontrolní komise však vstoupila do akce mnohem dřív než MfS, vytvořené v roce 1950; první případ, který vedl k veřejnému politickému procesu, vyšetřila již v létě 1948. V obou aparátech se projevovala maximální míra shody mezi vůlí vládnoucí strany a státní autoritou.

Od svého založení 29. května 1948 byla komise obsazena téměř výlučně pracovníky loajálními vůči SED, kteří se rekrutovali převážně z okruhu bývalých členů její předchůdkyně, Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD). Pro výběr „kádrů" bylo kromě stranické příslušnosti rozhodující i další kritérium: „Čím déle kdo seděl ve vězení, tím lépe se hodí pro aparát státní kontroly,"[2] tak charakterizoval předseda komise Fritz Lange[3] požadovanou životopisnou kvalifikaci

---

1 Jediná studie, která se zabývá ZKK, se při výkladu omezuje na Braniborsko a na interval let 1947–1949. Srv. SCHIERSTJANOI, Elke: *Volkskontrolle und zentrale staatliche Kontrolle im Land Brandenburg 1947–1949*. (Disertace) Berlin (Ost) 1987.

2 *Bundesarchiv* (*BA*), Cosswig, Bestand: Zentrale Kommission für staatliche Kontrolle (ZKSK), D C-1, 1516.

3 Lange, Fritz (1898–1981): 1919–1924 učitel na obecné škole v Berlíně; 1919 USPD (Nezávislá sociálnědemokratická strana Německa), 1920 KPD; 1925–1933 krajský zastupitel pro Neukölln, městský zastupitel pro Berlín; předseda frakce KPD krajského zastupitelstva; 1927–1933

svých spolupracovníků v ZKK. Sám Fritz Lange, stejně jako mnozí další členové kontrolní komise, strávil za nacistického režimu jistý čas ve vězení a v koncentračních táborech.

Vytvoření orgánu německé státní kontroly v Sovětské okupační zóně (SOZ) na jaře 1948 je pozoruhodné již tím, že z hlediska německých ústavních dějin nemohl navázat na žádného přímého institucionálního předchůdce. Organizačním vzorem byla naopak sovětská státní kontrola, nazývaná též Dělnická a rolnická inspekce (neboli Rabkrin), již zpočátku vedl sám Stalin a která i později ve vnitropolitických bojích o moc ve dvacátých a třicátých letech zůstala jeho loajálním nástrojem.[4] Toto těsné propojení státní kontroly se stranickou špičkou napodobila i ZKK v SOZ/NDR: formálně byla sice podřízena nejprve Německé hospodářské komisi (*Deutsche Wirtschaftskommission* – DWK) a později ministerskému předsedovi NDR, avšak fakticky byla odpovědná v prvé řadě osobně Waltru Ulbrichtovi.

Úkoly komise byly formulovány v následujících bodech:

„a) Zabezpečit plnění hospodářských plánů, zejména kontrolovat dodržování kázně při plnění plánu výroby a distribuce.

b) Odstraňovat byrokracii v hospodářství a administrativě.

c) Odhalovat nezákonné jednání poškozující hospodářství, zejména hospodářskou sabotáž, spekulaci, překupnictví a nepřípustný výměnný obchod.

d) Ústřední kontrolní komise a zemské kontrolní komise předkládají při vyhodnocování výsledků kontroly příslušným úřadům návrhy na zlepšení práce a úspory v hospodářství a administrativě a na vytvoření lepších kontaktů s obyvatelstvem."[5]

Podstatné pro úkoly kontrolní komise byly pravomoce, jimiž disponovala vůči jiným státním institucím: Měla například „právo za účelem odhalování nezákonného jednání vést vyšetřování a ... využívat přitom zaměstnance správy". Všechny orgány a osoby činné ve správě, soudnictví a hospodářství byly povinny podávat ZKK a LKK (zemským kontrolním komisím) informace a musely rovněž poskytovat k nahlédnutí své spisy. Nejdůležitější a pro činnost komise jako vyšetřovacího orgánu v hospodářských trestních kauzách zvlášť problematická pravomoc však byla vyjádřena v následující formulaci:

---

redaktor oddělení agitace a propagandy ÚV KPD; 1930–1932 říšský vedoucí Svazu bojovníků proti fašismu; 1933 vězněn v Sonnenburgu; později ilegální práce mj. ve skupině Bästlein-Guddorf; 1943 odsouzen do vězení, internován mj. v Brandenburg-Gördenu; 1945–1948 starosta Brandenburgu nad Havolou; 1948–1954 předseda ZKK; 1950–1958 poslanec Lidové sněmovny a kandidát ÚV SED; 1954–1958 ministr školství; odvolán po kritice na pátém sjezdu strany; 1960–1961 pracovník Německého ústavu vojenské historie v Postupimi.

4 K dějinám sovětské státní kontroly srv. REES, E. A.: *State Control in Soviet Russia*: The Rise and Fall of the Workers' and Peasants' Inspectorate, 1920–1934. New York 1987.

5 Entschließung der staatspolitischen Konferenz der SED in Werder über die Aufgaben der Zentralen Kontrollkommission bei den Landesregierungen und der Kontrollbeauftragten in den Kreisen und kreisfreien Städten der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands. 23.–24.7.1948. Přetištěno in: *Geschichte des Staates und des Rechts der DDR*. Berlin (Ost) 1984, s. 161 n.

„Pokud existuje důvodné podezření z trestné činnosti, Ústřední kontrolní komise a zemské kontrolní komise mají právo závazně pověřit policii, popřípadě justici, aby daly zatknout osoby a zajistit předměty."[6]

„Odhalování jednání poškozujícího hospodářství" se v letech 1948–1953 stalo klíčovou oblastí práce ZKK, oblastí, jež se vyznačovala maximální politickou výbušností. Pro pochopení specifického vymezení úkolů kontrolní komise a jejího mocensko-politického významu je zapotřebí přiblížit zvláštní funkci, jakou SED v počátcích vývoje NDR přikládala hospodářskému trestnímu právu.

Hospodářské trestní právo

Legislativa hospodářského trestního práva, která byla pro celou zónu v září 1948 upravena nařízením o postihování hospodářské trestné činnosti (*Wirtschaftsstrafverordnung* – WStVo),[7] sloužila především bezproblémovému splnění prvního pololetního plánu v SOZ; klíčovým požadavkem přitom bylo zamezit nejrůznějším formám ilegálního obchodu.

SED však viděla v hospodářském trestním právu nejen prostředek v boji s kriminalitou a při regulaci hospodářského života, ale chápala je i jako nástroj politického řízení, který měl napomáhat při ustavování nového společenského řádu; na zřeteli přitom měla zejména možnost trestněprávní konfiskace soukromého majetku.

Ve fázi přípravy WStVo docházelo proto ke sporům mezi zástupci SED a členy občanských stran. Rozdílné priority se střetly v podobě dvou návrhů nového nařízení o postihování hospodářské trestné činnosti: první zpracovala komunisty ovládaná Německá hospodářská komise,[8] druhý připravila Německá justiční správa (*Deutsche Justizverwaltung* – DJV), která byla pod silným vlivem CDU (*Christlich-Demokratische Union*) a LDPD (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*).

Jádrem sporu bylo rozdělení pravomocí mezi řádnými soudy a hospodářskou správou. SED měla v úmyslu co nejvíce okleštit kompetence soudů a předat je správě, aby tak bylo možné maximum případů řešit v pořádkovém trestním řízení (*Ordnungsstrafverfahren*).[9] Tyto snahy komunistů lze vysvětlit tím, že sektor soudnictví v roce 1948 ještě zdaleka nepředstavoval loajální oporu politiky SED.[10] Walter

6 *Tamtéž*, s. 162.

7 Toto nařízení shrnovalo hlavní skutkové podstaty válečného hospodářského nařízení, trestního nařízení pro regulaci spotřeby a dalších válečných hospodářských zákonů, rozšiřovalo je a vytvářelo řadu nových skutkových podstat.

8 DWK fungovala od jara 1948 v SOZ jako pseudovláda, měla právo vydávat závazná nařízení hospodářskému a správnímu aparátu sovětské zóny.

9 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* (SAPMO-BArch), Berlin, DY 30, IV 2./1.01/70, list 61. Dritte Tagung des Ausschusses für Rechtsfragen, 3.–4.1.1948

10 Úřad předsedy Německé justiční správy převzal po liberálním Eugenu Schiffererovi Max Fechner (SED) až 3. října 1948. Kromě toho podíl členů SED mezi soudci a státními zástupci činil v roce 1947 pouze 17 %. Do ledna 1950 vzrostl na 58 %, zatímco podíl členů CDU a LDPD zůstal na konstantní úrovni 25 %. Viz WELSH, Helga A.: *Revolutionärer Wandel auf Befehl?* München 1989, s. 164.

Ubricht si na to stěžoval v lednu 1948 na třetím zasedání výboru SED pro právní otázky, který se zabýval i novým systémem hospodářského trestního práva:

„Musíme však brát v úvahu to, že v soudnictví máme úplně jinou situaci než ve všech ostatních oblastech, například v hospodářství a v lidovýchově. Tam máme program, který je do značné míry splněn. Tam jsme si vychovali funkcionáře a tam je také snazší je vychovávat. V soudnictví je situace úplně jiná. Tam je vliv starých sil mohem silnější než v oblasti lidovýchovy a hospodářství. (...) V oblasti soudnictví bojují staré síly všemi prostředky, které mají k dispozici, zatímco značná část našich soudců z SED zatím nebojuje, ale stojí na půdě starých skutečností. (...) Je nám jasné, že LDPD a CDU v oblasti soudnictví vedou systematický a tvrdošíjný boj a my stojíme před obtížným úkolem získat co největší část členů LDPD a CDU, kteří jsou soudci a pracují v justiční správě, pro pokrokovou demokratickou linii."[11]

Rovněž podle názoru místopředsedy DWK Fritze Selbmanna chápaly občanské strany soudnictví „jako svou zvláštní doménu", a z toho důvodu chtěly přenechávat co nejvíc případů řádným soudům.[12] Na poradě předsednictva strany s prezidenty zemských sněmů o otázkách legislativy v dubnu 1948 vysvětlil Selbmann pochybnosti své strany o pravomocích soudů v hospodářských trestních kauzách:

„Jsme toho názoru, že řádný soud ani při nejlepší vůli – a tu rozhodně nemůžeme při stíhání hospodářských případů předpokládat – není s to posoudit, jaká je trestní odpovědnost za jednání narušující hospodářství a jaká trestní sazba by měla být vyměřena. Řádný soud bude například otázku uzavření podniku nebo zabavení majetku vždy posuzovat z hlediska formální míry trestní odpovědnosti, podle obecných formálně právních a morálních úvah, a to ještě jen pokud má dobrou vůli. Jedině hospodářský úřad je však schopen rozhodnout, kdy je trest uzavření podniku nutný v zájmu jeho dalšího nerušeného vývoje. Z tohoto důvodu je postupování stíhaných přestupků proti hospodářskému pořádku řádným soudům něčím, co musíme v novém zákonu překonat."[13]

Cílem SED bylo dosáhnout stavu, aby majetkové tresty byly výlučně v kompetenci hospodářské správy. Selbmann zdůraznil, že v tomto bodě jde o to, aby správa mohla „sáhnout samozřejmě až ke konfiskaci veškerého podnikového majetku".[14] Návrh DJV naproti tomu odmítal možnost nařídit v pořádkovém trestním řízení konfiskaci majetku a uzavření firmy; taková rozhodnutí měla zůstat vyhrazena pouze soudům.[15] SED kromě toho chtěla prosadit, aby vydávání příkazů k uvalení vazby, zajišťování obviněných a propouštění z vazby bylo vázáno na souhlas příslušného resortního ministra. Tím by se legalizovaly administrativní zásahy do rozhodování soudů a dále omezily jejich kompetence.

---

11 *SAPMO BArch*, ZPA, IV 2/1.01/70, list 196 n. Dritte Tagung des Ausschusses für Rechtsfragen des Parteivorstandes der SED, 3.–4.1.1948.

12 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/86, list 31. Tagung des Parteivorstandes mit den Landtagspräsidenten zu Fragen der Gesetzgebung, 27.4.1948.

13 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/86, list 31.

14 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/86, list 35.

15 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/70, list 51.

Od tohoto záměru však SED z politické opatrnosti zprvu ustoupila, což vysvětloval právník Fritz Geyer takto: „Hospodářské trestní právo teď nemůžeme uspořádat jen podle našich představ, musíme je navrhnout podle politických možností. Věci, o nichž víme, že je nemůžeme prosadit, a které by v některých směrech eventuálně vyvolaly velké znepokojení, nesmíme vůbec předložit k veřejné diskusi. Nemůžeme si dovolit, aby návrh hospodářského trestního práva zacházel do otázek, které by druhá strana mohla označit za změnu ústavy a o kterých víme, že bychom o ně museli v zemských parlamentech svádět ostré boje, jež by potom ve většině případů stejně nevedly k cíli. (...) Proto takové věci jako zásah příslušného resortního ministra, které nejsou pro tuto chvíli přiměřené, musejí z návrhu pryč."[16]

Při formulaci trestního práva tedy SED svým ohledem na reakci občanských stran prokázala schopnost kompromisu. [17] Od navrhovaného práva intervence resortního ministra proto zcela ustoupila a v otázce vymezení kompetencí soudu a správy se dohodla se svými občanskými partnery na kompromisu: Rozhodnutí o druhu trestního stíhání – soudním nebo pořádkovém správním řízení – zůstalo na hospodářské správě. Naopak udělování trestů odnětí svobody, vyšších peněžitých trestů a rozhodnutí o zabavování majetku spadalo do kompetence soudů.[18]

Ve dvou důležitých bodech dokázala SED prosadit své představy: Definitivní podoba WStVo nakonec počítala s tím, že za všechny vyjmenované delikty, včetně formálních, bude možno udělit trest zabavení majetku a uzavření podniku. Do

---

16 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/70, list 72.

17 Vedle tohoto ohledu na postoj občanských stran vedení SED projevilo určitou citlivost i vůči chápání práva v západních zónách Německa. Odborník na trestní právo Eberhard Schmidt spatřoval „základní zlo" hospodářského trestního práva nacistické éry v tom, že „v oblasti trestního práva docházelo k bezzásadovému překrývání kompetencí soudních (policejních) orgánů pravomocemi správních (pořádkových) orgánů" („*grundsatzlose Überlagerung des Justiz-(Kriminal-)Strafrechts durch das Verwaltungs-(Ordnungs-)Strafrecht*"). To je třeba, jak psal, odstranit, aby se do hospodářského trestního práva znovu vrátil „duch právního státu", aby „vztah mezi správou a soudnictvím byl osvobozen od chaosu, do kterého jej uvrhla mocenská politika státu nepřátelská vůči zákonnosti". Viz SCHMIDT, Eberhard: Rechtsnot im Wirtschaftsstrafrecht und ihre Überwindung: Zum Entwurf eines Gesetzes zur Vereinfachung des Wirtschaftsstrafrechts. In: *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, roč. 3, č. 10 (1948), s. 571. Právník SED Wolfgang Weiss pak obhajoval široké uplatňování pořádkového trestního práva (*Ordnungsstrafrecht*), zavedené v SOZ nařízením o postihování hospodářské trestné činnosti, odkazem na Schmidtovy vývody: „Jestliže bylo proto při vydávání nařízení o hospodářské trestné činnosti rozhodnuto zavést hospodářské trestní řízení tohoto druhu a přenést tak na hospodářské úřady dalekosáhlé pravomoci, nestalo se tak z hlediska, které Schmidt označuje jako charakteristické pro legislativu nacistického období, že totiž převedení rozsáhlých trestních kompetencí na správu je výsledkem mocenské politiky státu nepřátelské vůči právnímu státu. Zavedení tohoto typu hospodářského trestního řízení vyplynulo naopak z ... poznání, že soudnictví ještě není schopno řešit všechny úkoly, které před ním stojí, a spočívá mimo jiné na vědomí, že nová demokratická správa ... nabízí dostatečnou záruku pro řádné zvládnutí hospodářského trestního práva i v hospodářském trestním řízení." Viz WEISS, Wolfgang: Wesen und Bedeutung des Wirtschaftsstrafrechts. In: *Neue Justiz*, roč. 3, č. 3 (1949), s. 57.

18 *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/6.02/113. Begründung zu den Abänderungen des Entwurfs einer Wirtschaftsstrafverordnung. DWK-Protokolle der Sekretariatssitzungen Mai–Nov. 1948, Jan. 1949.

konečné podoby se SED podařilo zakotvit i paušální předpis, devátý paragraf, který aplikaci trestního práva rozšiřoval na všechny budoucí hospodářské zákony a předpisy, pokud se budou odvolávat jen na WStVo. Cílem SED přitom prý nebylo nasazovat justici „množstvím přísných definic" nějaké „okovy", které by ji bránily „žádoucím tempem udržovat krok s budováním hospodářství". Přestože tak neměla „jít k čertu právní jistota", nové hospodářské trestní právo mělo být ovšem neustále dostatečně „pružné".[19] Zde tedy již jasně vysvítalo, že pro budoucnost se počítá s těsným propojením hospodářskopolitických rozhodnutí a aplikace trestního práva.

Výsledek jednání – nové nařízení o postihování hospodářské kriminality ze září 1948 – tedy v mnoha (byť ne ve všech) bodech odpovídal představám SED. Stranické vedení stálo před dilematem, protože novým trestním právem na jedné straně vytvořilo nástroj hospodářskopolitického řízení, na druhé straně však rozhodování v důležitých trestních kauzách muselo přenechat justici, která ve sféře jejího vlivu představovala tehdy ještě slabé místo.

Kontrolní komise a justice

V tomto kontextu je třeba chápat využití kontrolní komise jako vyšetřovacího orgánu v hospodářských trestních kauzách. Úkolem komise jakožto intervenčního nástroje vládnoucí strany v rouše vyšetřovacího orgánu bylo zajistit aplikaci práva ve smyslu SED. Napříště byla všechna řízení, která zahájila nebo kontrolovala Ústřední kontrolní komise nebo zemské kontrolní komise, zásadně považována za „důležité hospodářskoprávní záležitosti".[20]

Velmi brzy bylo jasné, že SED využívá nové trestní právo jako zbraň k postupné likvidaci soukromého sektoru v SOZ/NDR. Oficiálně se sice strana po ukončení sekvestračních řízení v dubnu 1948 vzdala provádění dalších vyvlastňovacích opatření. Ulbricht na první konferenci o státní politice ve Werderu v červenci 1948 potvrdil, že „poměr sil" se nebude měnit „vyvlastňovacími opatřeními", nýbrž že má dojít k „soutěži" mezi znárodněnými a kapitalistickými silami.[21]

Hospodářské trestní právo nyní ovšem nabízelo možnost, jak prosazovat vyvlastňování majetku, aniž by se tak muselo dít pod sporným heslem socialismu. A tak již na podzim 1948 byla zahájena pomlouvačná kampaň proti soukromému průmyslu, který se údajně stal vstupní branou pro agenty a sabotéry. Startovní výstřel vypustila ZKK svým prvním „případem" – takzvaným procesem s překupníky s textilem z Glauchau-Meerane. Třináct soukromých textilních podnikatelů podle šetření ZKK vytvořilo „nepřátelskou organizaci" a ilegálním obchodem provádělo „sabotáž". Obvinění své nezákonné obchody nijak nepopírali. Bylo ovšem známo, že se na těchto deliktech podílely i národní podniky a různí funkcionáři správy. Řízení vedené formou inscenovaného politického procesu ani vynesené rozsudky odnětí svobody

19 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/70, list 69 n.
20 *Tamtéž*, D P-1, 325. Erklärung des Justizministers von Thüringen, Loch, 2.9.1949.
21 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/95, list 39 n.

a trestů smrti však nevzaly v úvahu okolnost, že obvinění působili v právní „šedé zóně" za asistence státních úřadů. Kauza byla naopak prezentována jako příklad údajně zavrženíhodných úmyslů soukromého sektoru.

Při politickém hodnocení procesu na 13. zasedání předsednictva SED v září 1948 Ulbricht zdůraznil, že na výsledcích řízení je „nové a podstatné" to, že odhalilo „ilegální organizaci" soukromých podnikatelů, která působila „v zájmu boje proti demokratickému státnímu uspořádání". Z toho pak vyvodil nastávající „zostření třídního boje" a dal najevo, že s ZKK je napříště třeba počítat jako se zvláštním úřadem, který si může být jist neomezenou podporou stranického vedení.[22] Přivítal přitom, že „opatření kontrolní komise ozřejmila také všemu obyvatelstvu jedno: že ve východní zóně je pořádek a že kontrolní komise vyšetřuje to, co považuje za nezbytné. Chtěl bych zde členům předsednictva strany říci, že zaměstnanci justice a saských státních orgánů se pokoušeli zasahovat do průběhu šetření a že jsme řekli soudruhům v kontrolní komisi, že žádný ministr, žádný generální státní zástupce a nikdo se do toho nesmí vměšovat. Kontrolní komise je samostatnou instancí, nemusí podávat zprávy nikomu jinému než sekretariátu Německé hospodářské komise, a to po skončení vyšetřování. Do té doby nemá žádný ministr, žádný státní funkcionář a žádný státní zástupce do toho co mluvit nebo se pokoušet případně bránit zatýkání lidí nebo jejich propouštění. Zda jsou všechny zákroky kontrolní komise správné, to se ukáže, až soud rozhodne o jednotlivých případech. Ale nyní si musí obyvatelstvo jednou provždy ujasnit: existují orgány, které se starají o pořádek."[23]

Otázka kompetencí kontrolní komise vyvolávala od počátku mezi příslušníky justice zmatek. Příčinu k dotazům zavdávalo zejména právo pověřovat policii, popřípadě justici závaznými úkoly a nechávat zatýkat osoby v případě důvodného podezření ze spáchání trestného činu. V rozsáhlé korespondenci mezi zneklidněnými soudy a vyššími justičními úřady se úředníci snažili vyjasnit, zda ZKK nyní může samostatně vydávat příkazy k zatčení či nikoli. Jasné rozhodnutí v této otázce však nikdy nepadlo.[24]

Spor o kompetence komise je symptomatický v tom, že v žádném oběžníku nebo služebním pokynu by nebylo možno formulovat, co je skutečnou podstatou práce ZKK: formálně komise zaujímala při právním řízení proponovanou úlohu vyšetřují-

---

22 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/52, list 77 n.

23 *Tamtéž*, ZPA, IV 2/1.01/52, list 78 n.

24 *Tamtéž*, D P-1, 315. Chef der DJV an Justizministerium Sachsen-Anhalt, 20.12.1948. Sdružení německých právníků vysvětlilo, že se jedná pouze o předběžné zadržení, které v zásadě vyžaduje potvrzení soudcem. Aby se však „zabránilo nedorozumění", byly soudy v Sasku výslovně upozorněny, že „pokud kontrolní komise předloží žádost o uvalení vazby, měla by se v každém případě opírat o mimořádně těžké podezření, které by ospravedlňovalo vydání vazebního příkazu. Kdyby v takovém případě soudce zcela výjimečně došel k názoru, který by byl v rozporu s názorem komise, je třeba velmi pečlivě prověřit jak právní stav, tak skutkovou podstatu, a předložené rozhodnutí musí být mimořádně přesně a promyšleně podloženo." *Tamtéž*, Rundverfügung Nr. 38/49 des Oberlandesgerichtspräsidenten Dresden, Dr. Schmidt, an alle Gerichte des Bezirks, 4.2.1949.

cího orgánu, fakticky však dělala vše pro to, aby ve svůj prospěch rozostřila funkční rozdíly mezi soudcem, státním zástupcem a vyšetřujícím orgánem, a tak na sebe strhla rozhodovací pravomoc ve všech procesních otázkách.

Již při představování nové komise na zmíněné konferenci o státní politice ve Werderu v červenci 1948 vedoucí osobního oddělení německé justiční správy Hilde Benjaminová projevila znepokojení ohledně kompetencí ZKK a obrátila se kvůli tomu na Ulbrichta:

Benjaminová: „Proto nepovažuji za správné, aby se funkce justice podřizovala kontrolní komisi. Prosím vás, abyste mi vysvětlili větu: Kontrolní komise a zemské kontrolní komise mají právo, pokud existuje důvodné podezření z trestné činnosti, zajišťovat osoby i věci. Jsou soudy pouhými přitakávači? Musejí vždy podepsat formulář, který jim někdo předloží, nebo mají právo na vlastní přezkoumání, zda existuje důvodné podezření?"

Ulbricht: „Mluvíš, jako kdyby tví soudci a zaměstnanci justice byli demokraté. To je falešná představa."

Benjaminová: „Když je zapotřebí vydat příkaz k zatčení, má se kontrolní komise ptát soudu? Měli bychom mít odvahu říct: kontrolní komise může vydávat příkazy k zatčení."

Ulbricht: „Tak lehké to mít nebudete... Soudružko Benjaminová, ani v budoucnu neexistuje úmysl jakkoli snižovat úlohu soudů, ani v nejmenším!"[25]

Tato polemika dokládá, že konflikty mezi kontrolní komisí a justičním personálem pramenily nejen ze střetu instituce řízené SED s dosud značně „buržoazně" profilovanou justicí. Nutně vyplývaly již z toho, že na pole činnosti existujícího resortu se vetřel zvláštní úřad. Nedůvěra Benjaminové nepocházela z ideologické distance mezi ní a Waltrem Ulbrichtem, nýbrž z poznání, že v ZKK byl s jasným záměrem vytvořen zvláštní úřad, který by mohl omezit pole působnosti jejích vlastních pravomocí.

Kauza Glauchau-Meerane nezůstala ojedinělým případem. To se dalo vytušit už z poznámek Fritze Langa na konferenci ve Werderu, když svým stranickým soudruhům doporučoval, aby pro lepší porozumění politické situaci v SOZ „ne jednou, ale několikrát pozorně prostudovali materiál o Ramzinově[26] procesu v Sovětském svazu".[27]

Tento Langem zmíněný sovětský monstrproces z roku 1930 se konal ve fázi industrializace a kolektivizace. Stalinova „revoluce shora" po zahájení prvního pětiletého plánu byla doprovázena řadou procesů proti údajným škůdcům a špionážním organizacím ve státním a hospodářském aparátu. Účelem bylo zdiskreditovat ekonomické odborníky země a postupně je nahradit novými, komunistické straně oddanými specialisty. Kromě toho se strana pokoušela odvrátit pozornost od zodpovědnosti sovětského vedení za nedostatky ve vývoji ekonomiky tím, že je kladla za vinu sabotážní činnosti obviněných. V Ramzinově procesu, rovněž zná-

25 *Tamtéž*, DY 30, IV 2/1.01/95, list 195 n.

26 Ramzin, Leonid K. (1887–1948): inženýr tepelné techniky, profesor, ředitel Ústavu tepelné techniky SSSR. Hlavní obviněný v procesu proti takzvané Průmyslové straně.

27 *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/1.01/95, list 183.

mém jako „proces proti Průmyslové straně", byli vedoucí technici a vědci obviněni, že s podporou západních mocností plánovali v Sovětském svazu převrat. Důležitou funkcí Ramzinova procesu bylo, že posloužil jako výchozí bod pro následné „odhalení" dalších údajných skupin agentů a sabotérů v jiných úřadech a institucích, které byly prohlášeny za výhonky údajného spiknutí kolem Průmyslové strany.[28]

Skutečně také v měsících následujících po případu překupníků s textilem se hlášení typu „Odhalen nový Glauchau-Meerane!" stalo synonymem údajného odhalení dalších sabotérů v soukromém průmyslu. Cílem těchto procesů byla politická difamace soukromého hospodářského sektoru a rovněž trestněprávní převedení podniků do „lidového vlastnictví". Postihovaly jednotlivé podniky, často však i několik podnikatelů téhož oboru v jednom regionu, kteří byli společně postaveni před soud a zbaveni existenčního zázemí. Vedle případu saských textilních továrníků v Glauchau-Meerane zasáhl tento osud výrobce lékařských teploměrů v Ilmenau, výrobce skla v Lipsku a papírenské podnikatele v Drážďanech.

Když bylo v létě 1952 vyhlášeno „budování základů socialismu", trestní právo bylo znovu ve zvýšené míře zneužito proti takzvaným kulakům. Při rozhovorech s nejvyšším sovětským vedením v Moskvě 1. a 7. dubna 1952 byla delegace SED vyzvána k vytváření výrobních družstev na vesnicích, která by kulaky obklíčila. Přitom však měl být zaručen princip dobrovolnosti, neboť Stalinův pokyn zněl: Nikoho nenutit. Nekřičet. Z toho důvodu se při agitaci zemědělců do družstev obvykle neuplatňovaly státní donucovací prostředky, nýbrž se přiostřila již známá metoda, jak za pomoci trestního práva změnit vlastnické poměry. Význam trestního práva pro uskutečňování politického kurzu SED shrnul ministr spravedlnosti NDR Max Fechner ve stati otištěné v měsíčníku *Neue Justiz* 20. března 1953:

„Zdá se, že část našich soudců dosud nepochopila, že hlavním nástrojem při vytváření základů socialismu je naše státní moc, že proto musíme neustále upevňovat lidovědemokratické základy státní moci i s využitím zbraně našeho demokratického práva. Upevňování a posilování základů lidové demokracie znamená neustálé rozšiřování socialistického vlastnictví, omezování kapitalistických živlů a zlomení odporu svržených a vyvlastněných velkokapitalistů a velkoagrárníků, kteří se pokoušejí v Německé demokratické republice znovu nastolit moc kapitálu."[29] Fechner zřetelně zdůraznil souvislost mezi jednotlivými hospodářskopolitickými otázkami a uplatňováním hospodářského trestního práva: budování zemědělských výrobních družstev si vyžaduje „omezení kapitalistických živlů v zemědělství", což nyní musí nalézt „důsledný výraz" i v soudnictví. Dále poukázal na zamýšlené soustřeďování velkoobchodu v rukou státních obchodních orgánů a v souladu s tím požadoval co nejpřísnější potrestání „kapitalistických živlů v obchodě, které se zločiny proti našim

28 Srv. tituly BAILES, Kendall E.: *Technology and Society under Lenin and Stalin*. Princeton 1978, s. 95–121 LIH, Lars T. ad. (ed.): *Stalin*: Briefe an Molotow 1925–1936. Berlin 1996, s. 205–215.

29 FECHNER, Max: Über die Schwerpunkte der Rechtssprechung in Strafsachen. In: *Neue Justiz*, roč. 7, č. 8 (1953), s. 225.

zákonům pokoušejí bránit tomuto budování základů socialismu v oblasti distribuce zboží".[30]

Ruku v ruce s postupným budováním zemědělských výrobních družstev (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft* – LPG) zesiloval ekonomický tlak na soukromá hospodářství. Povinné dodávky byly v letech 1952 a 1953 podstatně zvýšeny a překročily tak kapacitu mnoha soukromých rolníků, což justici poskytlo možnost trestat je za nedodržování povinných dodávek podle WStVo a zabavovat jim majetek. Kontrolní komise přitom dostala pokyn, aby trestní stíhání zahajovala především v místech, kde již byla vytvořena LPG, aby tak inventář a půda odsouzených zemědělců mohly být přiděleny přímo družstvům.[31]

Samostatně hospodařící rolníci a soukromí výrobci v průmyslu byli dále zatíženi „prvním doplňovacím nařízením k dani z příjmu" z 5. března 1953, které v paragrafu sedm stanovilo, že daňové pohledávky představují „lidové vlastnictví" („*Volkseigentum*"). Kdo tedy úmyslně daň neodvedl nebo ji neodvedl včas, musel počítat s příslušným potrestáním podle WStVo. Fechner v souvislosti s tímto nařízením výslovně poukázal na to, že jako trest je „důrazně předepsáno zabavení majetku". Daňové nedoplatky je prý třeba hledat především u soukromých podnikatelů, kulaků a vlastníků nemovitostí.[32] Další způsob, jak vyvlastňovat soukromý majetek, poskytl nakonec nový hospodářský trestní zákon – Zákon na ochranu lidového vlastnictví a dalšího společenského vlastnictví – z 2. října 1952, jenž postihoval „krádež, zpronevěru nebo jiné zcizení" státního nebo družstevního vlastnictví.

Souběžně s rozšířením trestněprávní legislativy zahájila SED v srpnu 1952 teoretickou polemiku s pojmy subjektivní viny a „nedbalosti". Právnická argumentace chtěla docílit toho, aby i drobné a nedbalostní přestupky proti hospodářským směrnicím a nařízením bylo možno stíhat pro skutkovou podstatu sabotáže.

Odborník na trestní právo John Lekschas[33] věnoval v zásadním článku na toto téma obzvláštní poděkování Fritzovi Langovi, jenž krátce předtím veřejně vystoupil s poznámkami o „nesvědomitosti a nedbalosti" a označil přitom každé nedbalé jednání a „nevědomost" za výraz politicky nepřátelské nálady a za nejlepší zárodek sabotáží. Tento pohled se shodoval s Lekschasovým, neboť i on odmítal považovat nedbalost za lehčí formu zavinění než úmysl. I nedbalé jednání vyjadřuje prý odmítavý postoj vůči společenskému systému NDR. Při stanovování viny se mělo do značné míry odhlédnout od subjektivních momentů, neboť vina byla definována jako v jednání pachatele se projevující nepřátelská nálada vůči lidovědemokratickým základům státního zřízení. Narozdíl od rozkazu Sovětské vojenské správy v Německu č. 160, který ještě požadoval posoudit zlý úmysl (*Böswilligkeit*) pachatele, i narozdíl od WStVo, berouc v úvahu alespoň úmysl (*Vorsatz*), zákon na ochranu lidového

30 *Tamtéž.*

31 *BA*, Coswig, D C-1, 6268. Lange an den Leiter der Bezirksinspektion der ZKK Frankfurt/Oder, 26.9.1952.

32 FECHNER, M.: Über die Schwerpunkte..., s. 228.

33 Prof. John Lekschas byl jedním z vedoucích odborníků na trestní právo někdejší NDR.

vlastnictví v souladu s tímto teoretickým názorem nestanovoval už žádné subjektivní pohnutky pro naplnění skutkové podstaty tohoto trestného činu.

SED navíc vyzvala soudy, aby udělovaly co možná nejvyšší zákonem předepsané tresty. Na interním pracovním zasedání se zástupci justice a ZKK Fechner proto kritizoval soudy za údajně „smířliveckou" tendenci udělovat za trestné činy souzené podle zákona na ochranu lidového vlastnictví tresty v dolní hranici trestní sazby. Pokud šlo o procesy proti kulakům, dal Fechner pokyn, aby se v rozsudcích nezdůrazňovaly „objektivní potíže, které se občas vyskytují" a které přispěly k nesplnění povinných dodávek; chybějící množství bylo třeba naopak pečlivě vyčíslit.[34]

Jaké výměry trestů měly ovšem ze zpřísněného chápání hospodářského trestního práva vyplynout, nelze na tomto místě objasnit. K tomu by byla zapotřebí komplexní kvantitativní studie o uplatňování jednotlivých hospodářských trestních zákonů v příslušném období. Avšak přinejmenším u zákona na ochranu lidového vlastnictví je doloženo jeho vzrůstající uplatňování, zejména v roce 1953.[35]

Opatření realizovaná po druhém sjezdu vládnoucí strany byla při potlačování „kapitalistických živlů" velmi úspěšná: V zemědělství bylo možno do konce května 1953 převzít 22 773 zemědělských podniků pod státní správu, z toho 17 589 jen v období od února do května. Rovněž v soukromém průmyslu se za necelý půlrok snížil jak počet podniků, tak hrubá produkce o více než o desetinu. Ovšem vzhledem k existujícímu propojení soukromého a znárodněného průmyslu tím bylo poškozeno celé národní hospodářství, nastal pokles výroby a projevily se nedostatky v zásobování. Hospodářská krize se zhoršila i v důsledku nových vysokých výdajů na zbrojení a plnění všech reparačních závazků.

Politické procesy však sloužily nejen k zestátnění soukromých podniků, ale vytvořily i nástroj k likvidaci či transformaci družstevní samosprávy a institucí zastupujících zájmy soukromého hospodářství. Průmyslové a obchodní komory, zemědělská Raiffeisenova družstva a spotřební družstva se staly předmětem vyšetřování pro údajnou zákonickou činnost. Vyšetřování a procesy přitom stále sloužily jako záminka, aby postižené instituce byly krátce nato buď zrušeny nebo zcela podrobeny politické linii SED.[36] Nakonec následovala série procesů proti jednotlivým politikům a zaměstnancům státního a hospodářského aparátu, kteří byli pohnáni k odpověd-

---

34 *BA*, Coswig, D C-1, 6090. Bericht der ZKK, Arbeitsgruppe Justiz vom 8.4.1953 über die am 31.3.1953 vom Ministerium der Justiz mit den Direktoren der Bezirksgerichte und den Leitern der Justizverwaltungen der Bezirke durchgeführte Arbeitstagung.

35 Zákon měl podle Mittera a Wolleho „tak ničivé důsledky, že i sami jeho iniciátoři v dubnu 1953 značně ztlumili". Generální státní zástupce Melsheimer se obrátil na příslušného pracovníka ÚV a požádoval změnu uplatňování zákona. Podle Melsheimerových údajů rostl počet procesů měsíc od měsíce, takže v prvním čtvrtletí roku 1953 bylo souzeno za provinění proti „lidovému vlastnictví" 7775 osob. Melsheimer předpokládal, že při tomto trendu bude na konci roku 1953 za tyto delikty ve vazbě 40 000 lidí, což považoval za „prostě neúnosné". Srv. MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: *Untergang auf Raten*: Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte. München 1993, s. 47.

36 Srv. třeba oficiální stranické vyhodnocení raiffeisenského procesu: STREIT, Josef: Die landwirtschaftlichen Genossenschaften Mecklenburgs in den Händen von Bauernfeinden. In: *Neue Justiz*, roč. 4, č. 7 (1950), s. 252–253.

nosti za organizační nedostatky a potíže. Jejich selháním nebo destruktivními záměry byly vysvětlovány zejména závady v zásobování a dopravě.[37]

V krátkých odstupech se v roce 1950 konaly v režii ZKK čtyři monstrprocesy před Nejvyšším soudem:

- „*dessavský proces*" proti členům Německé kontinentální plynárenské společnosti (*Deutsche Continental-Gas-Gesellschaft*), na který navázala kampaň proti „sabotérům" v soukromém sektoru;[38]
- „*proces raiffeisenský*" v červenci 1950, jenž signalizoval nadcházející rozbití dosavadní organizace Raiffeisenových družstev a zglajchšaltování družstevnictví na venkově;
- „*proces s Moogem*", který byl veden v prosinci 1950 v nepřítomnosti proti durynskému liberálnědemokratickému ministru financí Leonhardu Moogovi a byl zaměřen proti „škůdcům z LDPD a CDU v daňovém a finančním aparátu";
- konečně též v prosinci 1950 „*proces s firmou Solvay*" proti zástupcům Belgičany vlastněných Deutsche Solvay-Werke za „hospodářskou špionáž" a „soustavné napomáhání nepořádkům v hospodaření".

Někdy se na „péči" o průběh procesu podílelo samo vedení SED, a tak obžaloby proti pracovníkům firmy Solvay a durynskému ministru financí Moogovi získaly osobní Ulbrichtovo schválení a požehnání.[39] Tyto přímé zásahy nejvyššího stranického vedení však zůstaly omezeny na nejokázalejší případy, ve většině menších procesů připadl úkol prosazovat vůli strany Ústřední kontrolní komisi. Zaměstnanci justice se však dost často chovali vyloženě nepoddajně a odmítali se řídit pokyny zástupců ZKK a akceptovat jako podklad pro trestní stíhání její zprávy, jež byly formálně i obsahově nedostatečné a pochybené.

To se týkalo nejen členů občanských stran a bezpartijních právníků. Ani mnozí členové SED nechtěli dovolit, aby se jejich vlastní činnost změnila ve frašku, a trvali v oblasti své kompetence na regulérním postupu a na kritériích racionality. Z toho důvodu musela ZKK často ještě před procesem vyvíjet nátlak, aby se jí „vyšetřený" případ vůbec začal projednávat. Zástupci ústřední komise i zemských kontrolních komisí, ve významných případech osobně předseda Fritz Lange, také pečlivě sledovali a řídili průběh soudních líčení. Proces proti Německé kontinentální plynárenské

---

37 K jednotlivým procesům srv. BRAUN, Jutta: Die Zentrale Kommission für Staatliche Kontrolle 1948–1953: Wirtschaftsstrafrecht und Enteignungspolitik. In: BRAUN, Jutta – KLAWITTER, Nies – WERKENTIN, Falco: *Die Hinterbühne politischer Strafjustiz in den frühen Jahren der SBZ/DDR*. (Schriftenreihe des Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, sv. 4.) Berlin 1997, s. 6–23.

38 ZKK se zde pokusila přenést do německých procesů metodu vynucených doznání, která byla charakteristická pro sovětské procesy. V prvním monstrprocesu proti profesoru Brundertovi dal Fritz Lange před Nejvyšším soudem najevo, že má sehrát stejnou úlohu jako svého času Ramzin v procesu s „Průmyslovou stranou" SSSR, a vyzval ho, aby učinil doznání. Brundert to však odmítl. Srv. BRUNDERT, Willi: *Es begann im Theater*: „Volksjustiz" hinter dem Eisernen Vorhang. Hannover 1958.

39 *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Berlin (*BStU*), Sekretariat des Ministers, 1481, list 44 n. ZK-Abt. Staatl. Verwaltung, Hentschel an Oberstleutnant Titow, 26.10.1950.

společnosti, který se konal v dessavském městském divadle, sledoval Lange – zcela symbolicky v souladu se svou funkcí – z lóže intendanta. Jeho zpráva Ulbrichtovi – zejména o chování generálního státního zástupce Melsheimera – příkladně dokumentuje typické metody, jimiž ZKK postupovala:

„Generální státní zástupce byl na ZKK při několika jednáních předem důtklivě a demonstrativně upozorněn, že v podstatě velmi komplikovaná faktická stránka věci vyžaduje vážné studium do nejmenších detailů a že je třeba počítat s tuhým odporem několika obviněných. (...) V dalším průběhu procesu, zejména při výslechu starého 'koncernového lišáka' Müllera, se však ukázalo, do jaké míry generální státní zástupce ke konci druhé fáze přestal fungovat a propadl pasivitě. (...) Na konci druhého jednacího dne si dovolil politickou nechutnost, když se obviněného Müllera naprosto bez motivu zeptal, které strany je nyní členem. Způsob, jakým položil otázku, byl tak neobratný, že si každý povšiml, že chceme setřít CDU. Toto vykolejení generálního státního zástupce bude dnes napraveno dovedným kladením dalších otázek, aby CDU neměla možnost učinit objektivitu soudu předmětem diskuse v bloku [*Parteiblock*, obdoba československé Národní fronty]. (...) Se soudem, generálním státním zástupcem i mezi námi se navíc denně koná čtyři až pět porad, v nichž jsou co nejdůkladněji prodiskutovány chyby, k nimž došlo, nebo očekávané komplikace. (...) Rovněž během jednání máme možnost prostřednictvím organizované lístkové služby dávat pokyny a rady, k nimž se ve většině případů přihlíží. (...) Závěrečná řeč generálního státního zástupce bude s námi předem projednána. (...) V těchto chvílích (11 hodin) se koná výslech Kaatze, který mistrovsky vede předsedkyně Benjaminová. (...) Existuje ovšem nebezpečí, že Melsheimer se i nyní pokusí upozornit na sebe bezduchým dotazováním. (...) 11.30: K tomu neštěstí tedy opět došlo. Melsheimer pokazil nekvalifikovaným vyptáváním krásný výsledek, jejž dosáhla soudružka Hilde Benjaminová. (...) V této záležitosti ho budeme muset o přestávce jednání znovu vrátit na správnou cestu."[40]

Sankce, jimiž byla trestána politická neposlušnost zástupců justice vůči ZKK, byly různě tvrdé. státní zástupce Hoffmann z meklenburského generálního státního zastupitelství stejně jako saský státní zástupce Werner Fischl byli pouze odvoláni od případu, směli však zůstat ve svém úřadě. Jiní zástupci justice byli však v důsledku střetu s ZKK přeloženi, popřípadě vyloučeni ze zaměstnání v oboru.[41] Pro státního

40 *SAPMO-BArch*, D C-20, 918, list 58 n. Zwischenbericht über den bisherigen Verlauf des Prozesses gegen Herwegen, Brundert u. a., 26.4.1950.

41 Lipská státní zástupkyně Grundmannová byla např. přeložena na okresní státní zastupitelství Postupim *BA*, Coswig, D C-1, 5248, ZKK-Arbeitsgruppe Justiz, Berlin, 13.10.1952 Vrchní státní zástupce Treptow z Meklenburska, který opustil v roce 1951 po různých střetech s ZKK generální státní zastupitelství, se stal advokátem. Další příslušníci justice byli odsunuti do nepolitických funkcí ve znárodněném hospodářství: vrchní soudce Frauenstein z obvodního soudu Freital, jemuž ZKK vytýkala příliš mírné rozsudky v hospodářských trestních věcech, skončil tímto způsobem jako právník koncernového podniku Tabak. Lipský ředitel zemského soudu Redetzki (SED), který zprostil dva soudce obvinění ze sabotáže, musel proto opustit justici a pokračoval v kariéře ako hlavní ředitel Saské zemské loterie. Další příklady viz *BA*, Coswig, D C-1, 5248, ZKK-Bericht über die Verhältnisse in der Justiz der DDR, 27.6.1951.

zástupce Erharda Formanna z generálního státního zastupitelství v Drážďanech měly názorové rozpory s ZKK dokonce trestněprávní dohru. V březnu 1951 byl zatčen, neboť se odmítl ujmout řady hospodářských trestních kauz. Proces, který byl proti němu veden, měl mít i výchovný účinek, takže k němu bylo přizváno devadesát soudců a devadesát státních zástupců ze všech zemí v Sovětské okupační zóně. Exemplárnímu případu, který tu zjevně měl být vytvořen, odpovídal vysoký trest patnáct let vězení za „sabotáž".

„Nový kurz" a ztráta významu ZKK

Způsob uplatňování hospodářského trestního práva v době vzniku NDR ukazuje, že toto právo – vedle ochrany hospodářství – sloužilo rovněž postupné transformaci vlastnických poměrů a institucionálního uspořádání společnosti. Průběh „procesu Glauchau-Meerane" je pozoruhodný tím, že se zde už velmi záhy, dříve než rok před založením NDR, projevil záměr SED učinit z inscenovaných politických procesů, které napodobovaly sovětský vzor, nástroj politického působení.

V poslání ZKK jako „vyšetřujícího orgánu" se odráželo napětí mezi společensko-politickými cíli SED a překážkami, které stály v cestě jejich prosazení. SED musela při realizaci své hospodářské politiky akceptovat kompromisy, které byly nezbytné jednak v souvislosti se sovětskými politickými záměry vzhledem k Německu, jednak s ohledem na reakce občanských stran. Tyto kompromisy se projevily v tom, že vládnoucí strana upustila od dalšího rozsáhlého znárodňování, i v tom, že v oblasti hospodářského trestního práva přenechávala důležité rozhodovací pravomoci justici.

Zapojení ZKK však ukázalo, že SED není v praxi ochotna tyto ústupky respektovat. I hospodářské trestní právo bylo zneužíváno k alespoň částečným změnám vlastnických vztahů, od nichž SED oficiálně upustila. A ZKK formálním i neformálním ovlivňováním justičních orgánů obcházela kompetence přenechané justici, které tvořily mezeru v mocenské sféře SED.

Stalin na konci roku 1948 předepsal vedení SED ostražitou politiku, „klikatou cestu" k socialismu.[42] S pomocí ZKK byla nyní uskutečňována proměna společnosti právě takovou oklikou: zvláštní stranický orgán působil jako praktický korektiv taktický motivované oficiální linie SED.

„Pružnost", kterou si SED přála, byla v letech 1948 až 1953 podstatným znakem hospodářského trestního práva. Vyhlašováním nových trestních zákonů, uváděním četných hospodářských nařízení do závislosti na WStVo a neustále se zostřující praxí soudů byl až do léta 1953 v rostoucí míře omezován rozsah soukromého hospodářství. Četní soukromí podnikatelé a samostatně hospodařící rolníci byli navíc ocejchováni jako pachatelé hospodářské trestné činnosti, a v důsledku konfiskace pak pozbyli svých podniků ve prospěch státu. Až usnesení sovětského vedení „O opatřeních k ozdravení politické situace v Německé demokratické republice" zavedlo do

42 BADSTÜBNER, Rolf: „Beratungen" bei J. W. Stalin: Neue Dokumente. In: *Utopie kreativ*, roč. 2, č. 7 (1991), s. 99–11

hospodářství, a tím i do trestního práva, nový kurz.[43] Sovětská direktiva označila vytváření zemědělských družstev i omezení středního a malého soukromého kapitálu za unáhlené. Jedním z důsledků bylo, že hospodářské trestní zákony se uplatňovaly jen omezeně, rušily se trestní sankce a některé soukromé podniky byly navráceny původním vlastníkům.

„Nový kurz" přinesl v oblasti justice rosáhlé změny v uplatňování hospodářského trestního práva. Max Fechner formuloval sebekritiku SED ohledně jurisdikce předchozích let takto: „Dosavadní kurz vlády nutil k vydávání zákonů a nařízení, jejichž uplatňování muselo vést ke značné tvrdosti vůči určitým vrstvám obyvatelstva. Tím lze vysvětlit tvrdé tresty vůči rolníkům, kteří zaostali v dodávkách, i rozsudky vynášené v rámci omezování kapitalistických sil proti kulakům, příslušníkům soukromého průmyslu a velkoobchodu. To všechno bylo dále důsledkem toho, že zákonodárce nedostatečně diferencoval trestní rámec zákona na ochranu lidového vlastnictví i dalších zákonů, stejně jako chybného uplatňování těchto zákonů v drobných případech, takže i naše demokratická justice přispěla k rozladění postižených skupin obyvatelstva a nepříznivě tím ovlivnila pevnou důvěru v orgány naší demokratické justice, získanou v předchozích letech. Při plnění usnesení rady ministrů z 11. června 1953 stojí nyní před justicí úkol, aby nasadila všechny své síly k posílení právních jistot v NDR."[44]

Tento „nový kurz" způsobil podstatnou změnu i v činnosti ZKK jakožto vyšetřovacího orgánu. Přestože některé politické procesy, na něž dohlížela a jež byly v létě 1953 přerušeny, v následujících letech dospěly k rozsudkům, ZKK postupem času úplně ztratila vyšetřovací pravomoci a spolu s tím i politický význam.

„Nový kurz" byl ovšem pouze katalyzátorem, nikoli příčinou ztráty politického významu, jejž si ZKK po pět let udržovala. Postupující zglajchšaltování justice a prakticky dokončená likvidace soukromého hospodářství vytvořily stav, kdy dalších intervencí ze strany ZKK již nebylo zapotřebí. Ve funkci vyšetřovacího orgánu se komise uplatnila pouze dočasně jako mimobyrokratická instance.[45] Vedle ní již dávno vznikl jiný orgán – Státní bezpečnost: Ta již brzy měla převzít její úkoly, a byla k tomu vybavena ještě daleko širšími pravomocemi v oblasti trestního práva.

Pro ZKK nenávratně skončila doba velkých procesů. Fritz Lange z ní v roce 1954 odešel a stal se ministrem školství. Kontrolní komisi byla do budoucna určena úloha odborného kontrolního orgánu státního a hospodářského aparátu. Pronásledováním „agentů a sabotérů" se od nynějška až do konce NDR zabývala Státní bezpečnost.

---

43 STÖCKIGT, Rolf: Ein Dokument von großer historischer Bedeutung vom Mai 1953. In: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, roč. 32, č. 5 (1990), s. 648–655.

44 *BA*, Coswig, D C-1, 5073, Max Fechner: Der neue Kurz der Regierung und die Aufgaben der Justiz.

45 ZKK měla – ve své funkci vyšetřovacího orgánu – znaky „mimobyrokratických výkonných štábů", které popsal Rainer Weinert. Podle jeho názoru taktika stranického vůdce „prosazovat všeobecnou linii oddělených výkonných štábů" představovala „ústřední byrokratickou konstantu stranického vedení SED". Srv. WEINERT, Rainer: Wirtschaftsführung unter dem Primat der Parteipolitik. In: PIRKER, Theodor ad. (ed.): *Der Plan als Befehl und Fiktion*: Wirtschaftsführung in der DDR. Opladen 1995.

Funkční proměna Státní bezpečnosti[1]

Roger Engelmann

Státní bezpečnost v Německé demokratické republice, podobně jako její sovětský vzor, plnila tři základní funkce: byla tajnou policií, tajnou zpravodajskou službou a oficiálním vyšetřovacím orgánem v politických i dalších trestních záležitostech důležitých pro bezpečnost; zároveň s tím byla vybavena všemi odpovídajícími výkonnými kompetencemi i pravomocemi týkajícími se trestního řízení. Tato základní struktura zůstala zachována po celé čtyřicetileté trvání NDR a vytvořila podmínky pro neomezené mocenské působení ministerstva Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS) jako nástroje nadvlády Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED). Avšak i MfS prošlo významnými proměnami, na které je třeba pohlížet v souvislosti s vývojem moci a společnosti a se změnami mezinárodního kontextu.[2] Jak se neustále rozšiřovala a diferencovala jeho agenda v souvislosti s úsilím o všepronikající působení na společnost, nejpozději v sedmdesátých letech se jeho činnost rozbujela do rozměrů přesahujících tradiční „čekismus" tajné policie a přiblížila se „komplexní řídicí a manipulační funkci".[3]

Z tohoto hlediska můžeme rozlišit zhruba tři fáze:

1 Primární zajištění moci ve střetu s principiálními odpůrci systému (do roku 1956);

---

1 K objasnění speciálních termínů vztahujících se k činnosti východoněmecké Stasi a k jejich porovnání s terminologií užívanou v souvislosti s československou StB publikujeme komentář v příštím čísle *Soudobých dějin*. (Pozn. red.)

2 Novější přehledné práce o vývoji MfS: SÜß, Walter: Zum Verhältnis von SED und Staatssicherheit. In: HERBST, Andreas – STEPHAN, Gerd-Rüdiger – WINKLER, Jürgen (ed.): *Die SED*: Geschichte – Organisation – Politik. Ein Handbuch. Berlin 1997, s. 215–240; GIESEKE, Jens: Das Ministerium für Staatssicherheit (1950–1990). In: DIEDRICH, Torsten – EHLERT, Hans – WENZKE, Rüdiger (ed.): *Im Dienste der Partei*: Handbuch der bewaffneten Organe der DDR. Berlin 1998, s. 371–422.

3 HENKE, Klaus-Dietmar: Zu Nutzung und Auswertung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 41, č. 4 (1993), s. 586.

2. preventivní represe v období stabilizovaného „reálného socialismu" (1956–1975);
3. defenzivní stabilizační strategie v době mezinárodního uvolňování napětí (1976–1989), pokoušející se simulovat „normální situaci" a doprovázené různými, navzájem se překrývajícími krizovými jevy.

Primární zajištění moci (do roku 1956)

SED a Stasi byly v této fázi konfrontovány s ofenzivní destabilizační politikou Západu zvnějšku a s principiální opozicí vůči systému zevnitř. Státní bezpečnost plnila v prvé řadě klasickou funkci tajné policie. Svou úlohu totiž viděla především v pronásledování „agentů", kteří jednají „z příkazu imperialistického nepřítele". Pokud tuto souvislost nebylo možno prokázat, snažila se ji někdy – minimálně do roku 1953 – vykonstruovat uměle.

Strukturálně dosud slabý aparát Stasi tehdy doslova ovládli sovětští instruktoři.[4] V porovnání s jejich určující úlohou byly řídicí struktury SED do roku 1953 velice nevyvinuté. Aparát ústředního výboru dokonce značně pokulhával i v řízení stranické organizace MfS. Dochoval se však výrok prvního ministra Státní bezpečnosti Wilhelma Zaissera, že „neexistuje žádné podstatné rozhodnutí ministerstva Státní bezpečnosti, až po zatýkání vlivných a významných osob", které by nebylo předem projednáno s generálním tajemníkem SED Waltrem Ulbrichtem.[5]

Státní bezpečnost tedy fungovala zároveň jako nástroj východoněmeckého stranického vedení i sovětské hegemonie. Toto spojení se projevilo zvlášť výrazně při pronásledování fiktivních nepřátel strany, při němž se navzájem proplétaly vnitrostranické zápasy o moc a z Moskvy řízené represivní rituály a čistky pozdního stalinismu.[6] Po vyhlášení „plánovitého budování socialismu" na druhém sjezdu SED v červenci 1952 byla Státní bezpečnost vytvářena s ještě větším úsilím a systematicky využívána k represivní podpoře nastoupené politické linie.[7]

---

4 ENGELMANN, Roger: Diener zweier Herren: Das Verhältnis der Staatssicherheit zur SED und den sowjetischen Beratern 1950–1959. In: SUCKUT, Siegfried – SÜß, Walter (ed.): Staatspartei und Staatssicherheit: Zum Verhältnis von SED und MfS. Berlin 1997, s. 51–72, zde 52–54; MARQUARDT, Bernhard: Die Zusammenarbeit zwischen MfS und KGB. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*, sv. VIII. Baden-Baden, Deutscher Bundestag 1995, s. 297–361, zde 302 n.

5 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlin (*SAPMO-BArch*), DY 30, IV 2/1/119, list 192, Protokoll des 15. Plenums des ZK, 24.–26.7.1953; viz též MÜLLER-ENBERGS, Helmut: *Der Fall Rudolf Herrnstadt*: Tauwetterpolitik vor dem 17. Juni. Berlin 1991, s. 280.

6 WEBER, Hermann: Schauprozeß-Vorbereitungen in der DDR. In: WEBER, Hermann – MÄLLERT, Ulrich (ed.): *Terror*: Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953. Paderborn 1998, s. 459–485.

7 K vývoji početního stavu pracovníků MfS srv. GIESEKE, Jens: *Die hauptamtlichen Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*. (*MfS-Handbuch*, sv. IV/1.) Berlin, BStU 1995, s. 37–44 a 98–101

Neuplynul však ani rok, a komunistický režim se znenadání ocitl ve slepé uličce. Lidové povstání 17. června 1953, jehož „hybnou silou" byli dělníci,[8] naprosto zpochybnilo legitimitu režimu. SED se s touto traumatizující událostí dokázala vyrovnat jen s pomocí politicko-ideologických fikcí. Namísto analýzy reálných příčin zplodila konstrukt o „fašistickém pokusu o puč", jejž naplánoval Západ a uskutečnili jeho „agenti". Podle vyjádření Waltra Ulbrichta Státní bezpečnost při jeho potlačení zcela selhala, a proto dostala za úkol, aby napříště ještě energičtěji likvidovala „nepřátelské základny", které „kontrarevoluční dobrodruzi" údajně vybudovali.

„Nový kurz", zahájený v roce 1953, se tudíž z hlediska dějin Státní bezpečnosti nejeví v žádném případě jako období menšího útlaku – jak by naznačovalo uvolňování v hospodářské a sociální politice, a dokonce i v justiční praxi[9] –, nýbrž spíše jako taktika cukru a biče. Z pověření SED a Sovětů Stasi nastoupila s novým šéfem Ernstem Wollweberem kurz ofenzivnější a v mnoha ohledech tvrdší: strategii a taktiku „koncentrovaných úderů".[10] Šlo o centrálně naplánované vlny mohutných represálií proti aktivním odpůrcům režimu, kteří tehdy často udržovali spojení s takovými západními organizacemi a institucemi, které Státní bezpečnost zahrnovala pod pojem „nepřátelské centrály": s východními kancelářemi západoněmeckých politických stran, s vyšetřovacím výborem Svobodných právníků (*Freiheitliche Juristen*), s Bojovníky proti nelidskosti (*Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit*), s rozhlasovou stanicí RIAS nebo i se západními tajnými službami. K tomu přistupovaly rozsáhlé a někdy rafinované aktivity zaměřené na „popularizaci" práce Státní bezpečnosti, v nichž se záměrné zastrašování pojilo se snahou vylepšit mezi obyvatelstvem obraz represivních orgánů. Ústřední roli v tom sehrávaly vykonstruované politické procesy, do jisté míry inscenované jako výchovné divadlo pro veřejnost, v nichž se předvádělo vynášení drakonických trestů pro pachatele a jež byly prezentovány jako zneškodnění společensky nebezpečných zločinců.

Fáze „koncentrovaných úderů" skončila v roce 1955 v souvislosti se změnou priorit Státní bezpečnosti, jež se nyní soustředila na výzvědnou činnost a na „operativní činnost na Západě" („*Westarbeit*"). Podle hodnocení rozhodujících činitelů byla strategie velkých akcí úspěšná, a proto ji bylo možno odložit *ad acta*. Skutečně lze stěží popřít, že ve svízelném období po červnovém povstání přispěla ke stabilizaci diktatury. Masová zatýkání a inscenované procesy vedly ke zdecimování odpůrců režimu, anebo aspoň k jejich demoralizaci. Přehlédnout nelze ani skutečnost, že akce, které Státní bezpečnost v této fázi rozvinula, hluboce narušily činnost někte-

---

8 Srv. DIEDRICH, Torsten: Zwischen Arbeitererhebung und gescheiterter Revolution in der DDR: Retrospektive zum Stand der zeitgeschichtlichen Aufarbeitung des 17. Juni 1953. In: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 1994, s. 288–305; MITTER, Armin: Der Tag X und die „Innere Staatsgründung" der DDR. In: KOWALCZUK, Ilko-Sascha – MITTER, Armin – WOLLE, Stefan (ed.): *Der Tag X. 17. Juni 1953*: Die „Innere Staatsgründung" der DDR als Ergebnis der Krise 1952/54. Berlin 1996 (2., přeprac. vyd.), s. 9–30.

9 WERKENTIN, Falco: *Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht*. Berlin 1995, s. 121 n.

10 Obsáhle k tomuto tématu viz FRICKE, Karl Wilhelm – ENGELMANN, Roger: *„Konzentrierte Schläge"*: Staatssicherheitsaktionen und politischen Prozesse in der DDR 1953–1956. Berlin 1998.

rých protirežimních organizací na Západě, respektive přispěly k jejich erozi. Politická rezignace, jež se po ztroskotání červnového povstání šířila mezi odpůrci režimu, se ve fázi „koncentrovaných úderů" prohloubila a zbytněla.

Když byly v říjnu 1954 podepsány pařížské dohody a v prosinci téhož roku francouzské Národní shromáždění schválilo přistoupení Spolkové republiky k NATO a EHS, vznikla ve střední Evropě pro Sovětský svaz nepříznivá politicko-vojenská situace. V reakci na ni sovětská strana iniciovala novou orientaci Státní bezpečnosti, spočívající v masivním posílení její „operativní činnosti na Západě". Na toto téma se v březnu 1955 v Moskvě uskutečnila porada bezpečnostních služeb Sovětského svazu, Polska, ČSSR a NDR. Hlavní pozornost se nyní zaměřila na „získávání informací z politických center nepřátelských zemí" a na „aktivní opatření k prohlubení rozporů" v nepřátelském táboře.[11] Konkrétním organizačním důsledkem bylo rozhodnutí zřídit při krajských správách do té doby neexistující výzvědná oddělení číslo XV, aktivizovat „zvláštní činnost" správy Velkého Berlína v Západním Berlíně a rozšířit výzvědné úkoly kontrašpionáže. Po ženevské konferenci na nejvyšší úrovni v červenci 1955, na níž byly vyslány nesmělé signály o uvolňování mezinárodního napětí, byla tato orientace potvrzena a upřesněna. Wollweber se netajil tím, že tyto operativní změny hlavního zaměření budou muset – přinejmenším do jisté míry – jít na úkor vnitrostátního sledování (*innere Überwachung*).[12]

Vzhledem ke svému hlubokému traumatu z událostí 17. června nepřijal Ulbricht tuto změnu orientace s velkým nadšením. Přesto se v dané situaci muselo stranické vedení se zadáním bratrské mocnosti nějak vyrovnat. Obrat, který Ulbrichtovi umožnil znovu prosadit v koncepci Státní bezpečnosti jeho priority, nastal až o půldruhého roku později, když polské a maďarské revolty v létě a na podzim 1956 opět odhalily nedostatečnou stabilitu komunistického systému v satelitních zemích Sovětského svazu. Nicméně orientace Stasi na působení v západních zemích v letech 1955 a 1956 zanechala v její struktuře i fungování hluboké stopy. Rozšíření „výzvědných" úkolů směrem k „aktivním opatřením" a mohutný příliv osvědčených „kádrů" tajné policie do Hlavní správy „A" (*Hauptverwaltung A*) čili rozvědky významně v MfS posílily princip „jednoty obranné a výzvědné činnosti" („*Einheit von Abwehr und Aufklärung*").[13]

Dvacátý sjezd KSSS měl na mocenské struktury režimu SED poměrně malý účinek. Ulbricht, jenž byl v největší míře odpovědný za dosavadní stalinistický kurz SED, se sice ocitl pod tlakem, byl však politicky dostatečně obratný, aby se nové linii přizpůsobil, a ze zároveň tím neotevřel cestu ke skutečné destalinizaci. Politbyro SED to pod Ulbrichtovým ideovým vedením formulovalo tak, že diskuse „o otázkách kultu osobnosti, nápravy chybných rozsudků, porušování socialistické zákonnosti v jiných zemích" by neměla vést k závěru, „že bychom stejným způsobem, tedy mechanicky,

---

11 *Tamtéž*, s. 222.

12 *Tamtéž*, s. 223 n.

13 Zevrubněji: FRICKE, Karl Wilhelm: Ordinäre Abwehr – elitäre Aufklärung? Zur Rolle der Hauptverwaltung A im Ministerium für Staatssicherheit. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", č. 50 (1997), s. 17–26.

šablonovitě, měli i my přenášet tato opatření bratrských stran do našich podmínek".[14] „Excesy, které by vedly k nespravedlivému odsuzování lidí," prý v NDR nenastaly, a tudíž není třeba „provádět tak hluboké korektury".[15]

Veškeré Ulbrichtovo úsilí se zaměřilo na omezení účinku Chruščovova „tajného projevu". Ve svém postavení měl přirozeně zájem zabránit „diskusi o chybách", která by se nezastavila před kritikou jeho osoby. Po třetím sjezdu SED v březnu 1956 nicméně musel, byť proti své vůli, přistoupit na flexibilnější kurz. Krátce nato zasedala pod jeho předsednictvím komise ústředního výboru, která nařídila propuštění mnoha politických vězňů.[16] Státní bezpečnost měla při svém rozhodování značně svázané ruce.[17]

Jedenáctého května 1956 na zasedání stranického aktivu ministerstva Státní bezpečnosti vydal Ulbricht novou, dvojznačnou směrnici pro činnost Stasi.[18] Připustil, že napříště je třeba zabránit „určitým nedostatkům a chybám" a „excesům" v práci Státní bezpečnosti, avšak přitom i nadále sledovat „pevně a důsledně linii".[19] Ve skutečnosti mu šlo o to, aby zdůraznil, že Státní bezpečnost je „teď u nás ještě potřebnější než dříve". Vycházel přitom z diagnózy nové taktiky údajného protivníka a nálad v intelektuálních kruzích i ve straně, které hodlal využít pro své cíle. Varoval, že v boji „mezi dvěma systémy v Německu se k nám protivník pokouší vetřít", ale strana a Státní bezpečnost na tyto „nové metody a formy" nejsou připraveny. Zvláště MfS tyto jevy dostatečně nezaznamenalo a nedokázalo odhalit ty, kdo skutečně tahají za nitky. „To znamená, že protivník nás může zaskočit ze zálohy a my si toho ani nevšimneme."[20] Tato slova nejvyššího činitele SED ohlašovala zásadní funkční přeměnu, kterou mělo MfS v následujících letech projít.

Bod politického obratu znamenalo maďarské povstání na podzim 1956. V Ulbrichtových očích představovalo vzorový případ „kontrarevoluce", způsobený ideologickým „ochabováním", které odhalil i v NDR. Zareagoval okamžitě a již několik dnů po krvavých událostech na 29. plénu ústředního výboru ohlašoval, že předpokládá zásadní změnu priorit v práci Státní bezpečnosti, která se za nových podmínek

14 Die leninistische Geschlossenheit unserer Partei: Artikel des Politbüros des ZK der SED. In: *Neues Deutschland*, (29.4.1956). Citováno podle: GABERT, Josef – PRIEß Lutz (ed.): *SED und Stalinismus*: Dokumente aus dem Jahre 1956. Berlin 1990, s. 134–145, zde s. 139.

15 *Tamtéž*, s. 140.

16 Srv. GABERT, Josef (ed.): *Zur Entlassung werden vorgeschlagen*: Wirken und Arbeitsergebnisse der Kommission des Zentralkomitees zur Überprüfung von Angelegenheiten von Parteimitgliedern 1956. Berlin 1991.

17 *Tamtéž*. Kromě toho viz dokument *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (BStU)*, ZA, DSt 101571. Erich Mielke an die Leiter aller Bezirksverwaltungen vom 6.4.1956: Berichterstattung über Strafsachen, zur Durchführung wichtiger Maßnahmen, die sich aus den Beschlüssen der 3. Parteikonferenz ergeben.

18 *Tamtéž*, ZA, SdM 2366, listy 20–34.

19 Rede Ulbrichts auf der Parteiaktivtagung des MfS am 11.5.1956. In: ENGELMANN, Roger – SCHUMANN, Silke: *Kurs auf die entwickelte Diktatur*: Walter Ulbricht, die Entmachtung Ernst Wollwebers und die Neuausrichtung des Staatssicherheitsdienstes 1956–57. Berlin, BStU 1995, s. 6.

20 Tamtéž.

projeví v zesílené politické represi.[21] Klíčovou událostí se v této souvislosti stal postup proti takzvané skupině Harich – Janka, který Ulbricht cíleně zinscenoval jako signál k zastrašení kritických intelektuálů a jako důležitý prvek ve strategii vedoucí k ukončení politického „tání". Na třicátém plénu, které se konalo koncem ledna a začátkem února 1957 pod jeho pružnou taktovkou, byly události v Maďarsku a Polsku, stejně jako různé „úchylkářské" diskuse roku 1956 v NDR,[22] zasazeny do kontextu „oslabovací taktiky imperialismu".[23] Pro Státní bezpečnost z toho vyplynulo, že se má zaměřit na ony nové metody „třídního nepřítele", které Ulbricht „odhalil" jako nástroj „ideologického rozkladu" za pomoci „revizionistických, oportunistických a liberalistických názorů".[24]

Politická tajná policie v „reálném socialismu" (1957–1975)

Na počátku této fáze stál naznačený zrod „politicko-ideologické diverze" (PID), která se stala klíčovým pojmem v repertoáru MfS. „Imperialismus" byl vinen ze subtilní strategie ideologického podkopávání NDR. Takzvaní nositelé PID, tedy občané, kteří zastávali odlišná politicko-ideologická stanoviska, byli z pohledu mocenského aparátu objektivně ve službách „imperialismu", a přitom si toho ani nemuseli být subjektivně vědomi. Politická opozice nebyla již pouze principiální, nýbrž „revizionistická"; podstatným znakem uplatňování moci se v této fázi stala kontrola a soudní sankcionování odlišného smýšlení občanů. Stasi se změnila v „ideologickou policii"[25] a položila tak základy policejního státu, jenž měl být později doveden k dokonalosti.

V únoru 1958 kolegium MfS s odvoláním na jednání 35. zasedání ÚV SED stanovilo definici: „Ideologická diverze je metoda nepřítele zaměřená na rozklad strany ve snaze odstranit její vedoucí úlohu při budování socialismu, s cílem oslabit NDR a celý socialistický tábor."[26] Na pátém sjezdu SED v červenci 1958 byl nový ministr Státní bezpečnosti Erich Mielke pověřen, aby varoval před „velkým plánem na oslabení socialistických zemí ideologickou diverzí".[27] Od roku 1960 v režimním slovníku zdomácněla nerozlučná dvojice pojmů „politicko-ideologická diverze" a jako její

---

21 *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/1/166, list 147 n. Stenographisches Protokoll des 29. ZK-Plenums, 12.–14.1.1956; dokumentováno in: ENGELMANN, R. – SCHUMANN, S.: *Kurs auf die entwickelte Diktatur*, s. 29 n.

22 Srv. *BStU, ZA*, DSt 102107. Analyse der Feindtätigkeit innerhalb der wissenschaftlichen und künstlerischen Intelligenz, nedatováno (1958).

23 Srv. *SAPMO-BArch*, DY 30, IV 2/1/170, listy 6–53, zde 30–40, Protokoll des 30. Plenums des ZK, 30.1.–1.2.1957: Bericht des Politbüros vorgetragen von Erich Honecker: *tamtéž*, listy 54–85, zde 77–85, Referat von Walter Ulbricht.

24 Srv. *BStU*, ZA, KL-SED 364, listy 1001–1003. Richtlinie der SED-Kreisleitung im MfS zur Auswertung des 30. ZK-Plenums in den Grundorganisationen vom 14.2.1957.

25 MAMPEL Siegfried: *Das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR als Ideologiepolizei: Zur Bedeutung einer Heilslehre als Mittel zum Griff auf das Bewußtsein für das Totalitarismusmodell*. Berlin 1996.

26 *BStU*, ZA SdM 1554, list 63, Protokoll der Kollegiumsitzung am 20.2.1958.

27 *Protokoll der Verhandlungen des V. Parteitages der SED*. Berlin 1959, s. 551.

projevy byly identifikovány „sociáldemokratismus, oportunismus, revizionismus".[28] Politicky odchylné smýšlení a jednání – nevyjímaje občany subjektivně loajální vůči NDR – neslo od té doby punc „imperialistické nepřátelské činnosti" a stalo se tak hlavním předmětem „obranné činnosti" tajné policie.

Podle Ulbrichtovy poučky z roku 1957, že „uvolňování" musí doprovázet ještě silnější úsilí o udržení moci,[29] Mielke právě ve fázích vnitropolitického a zahraničněpolitického zmírňování napětí systematicky rozšiřoval a vyškoloval svůj aparát, aby tak tajná policie mohla proniknout do všech „klíčových oblastí" společnosti. Ústředním politickým cílem se pro MfS stalo „koncipování efektivní politicko-operativní práce ve všech společenských sférách NDR, zaměřené na prevenci, odvracení [a] překonání vlivu politicko-ideologické diverze"[30] – a v konečných důsledcích všudypřítomnost tajné služby.

V důsledku této orientace aparát Státní bezpečnosti neomezeně narůstal od začátku Mielkeho éry až do osmdesátých let.[31] V této souvislosti lze v období 1957–1961 rozpoznat také první snahy MfS o celoplošnou kontrolu společnosti. Státní bezpečnost se začala chovat jako kontrolní orgán zodpovídající úplně za všechno a přisvojovala si též odpovídající pravomoci; přechodně si tím vysloužila dokonce kritiku ze strany vedení SED.[32] Jeden dokument ústředního výboru z konce roku 1962 kriticky poznamenával, že MfS se stará snad i o analýzu nemocnosti mezi zaměstnanci, o problémy řízení státních statků, o nedostatky politického vedení „při prosazování vědeckotechnického pokroku" v bavlnářském průmyslu, o stav zásob ve velkoobchodních skladech i o personální situaci v Národní frontě. Kromě toho se pozastavoval nad tím, „že okruh osob, na něž orgány ministerstva Státní bezpečnosti vedou svazky, je velmi rozsáhlý a v mnoha případech nemá nic společného s odhalováním a likvidací nepřátelské činnosti".[33] Konkrétně bylo zmíněno sledování „občanů a funkcionářů ze všech oblastí společenského života", „kádrové změny na místech vedoucích státních a hospodářských funkcionářů" a „v delegacích do spřátelené i kapitalistické ciziny". Dokument ministerstvu vytýkal, že využívá těchto poznatků, aby ovlivňovalo obsazování funkcí ve státním a hospodářském aparátu.[34] Co bylo ve zvláštní situaci „tání" roku 1962 kvalifikováno jako výstřelek a překročení pravomocí, ovšem nutně vyplývalo z dřívějšího politického zadání od SED a mělo se později – opět s požehnáním strany – stát samozřejmostí.

---

28 *BStU*, ZA, DSt 101156. Bruno Beater an die Leiter der Bezirksverwaltungen vom 21.11.1960.

29 Srv. ENGELMANN, Roger – SCHUMANN, Silke: Der Ausbau des Überwachungsstaates: Der Konflikt Ulbricht-Wollweber und die Neuausrichtung des Staatssicherheitsdienstes der DDR 1957. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 43, č. 2 (1995), s. 341–378, zde 350.

30 Viz učebnice *Die politisch-ideologische Diversion gegen die DDR*. Postdam, Juristische Hochschule (MfS) 1988, s. 269.

31 GIESEKE, J.: *Die Hauptamtlichen Mitarbeiter...*, s. 98 n.

32 Srv. SUCKUT, Siegfried: Generalbeauftragter der SED oder gewöhnliches Staatsorgan? Probleme der Funktionsbestimmung des MfS in den sechziger Jahren. In: SUCKUT, S. – SÜß, W. (ed.): *Staatspartei und Staatssicherheit*, s. 151–167, zde s. 152–154.

33 *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/202/62. ZK Papier, zřejmě z konce roku 1962, s. 13.

34 *Tamtéž*, s. 13 n.

Vedle těchto tendencí se období 1957–1961 vyznačovalo opětným politickým přituhováním, jež však neznamenalo prosté znovuzavedení bývalé represivní praxe. Ze strategie boje proti „politicko-ideologické diverzi" se odvíjela i praxe politického trestního soudnictví, které vzhledem k podřadné roli soudců a státních zástupců vůči MfS často fungovalo jako pouhá převodová páka bezpečnostně-policejní represe do sféry „spravedlnosti". V prosinci 1957 přijatá novela trestního zákoníku nabízela pro boj s odlišnými politickými názory instrumentář skutkových podstat trestných činů „vlastizrada" (§ 13), „propaganda a štvaní ohrožující stát" (§ 19) a „hanobení státu" (§ 20). Na základě dvou posledně jmenovaných paragrafů byl veden obrovský počet trestních řízení – jen v roce 1958 jich bylo více než deset tisíc.[35]

Boj s emigrací občanů na Západ, jež v letech 1960 a 1961 nabývala hrozivých rozměrů, byl s ohledem na svůj „bezpečnostněpolitický" význam tradiční doménou MfS. Začátkem léta 1960, kdy emigrační vlna skutečně ohrožovala stabilitu NDR, nasadil Mielke k jejímu potlačení celý svůj aparát. Znamenalo to, že veškerá „obranná a výzvědná činnost" a celá síť neoficiálních spolupracovníků (*Inoffizielle Mitarbeiter* – IM) se prioritně přeorientovaly na tento cíl.[36] Vedle rozšíření a zpřísnění specifických sledovacích opatření obdržela Státní bezpečnost i úkol, aby „ve spojení se stranickým a státním aparátem ... odstraňovala chyby a nedostatky, překážky a další jevy, které protivník využívá pro politicko-ideologickou přípravu a organizování emigrace a k získávání nových emigrantů".[37]

Po postavení Berlínské zdi se situace nejprve uklidnila. Zprostředkované působení 22. sjezdu KSSS, který v Sovětském svazu zahájil druhou fázi destalinizace, a vedením SED očekávaná konsolidace poměrů po uzavření území státu vedly k dalšímu politickému „tání". Zpočátku se projevilo zejména uvolněním v kultuře. Tvůrčí pracovníci v této oblasti, kteří byli v zásadě politicky loajální, získali větší obsahový a formální prostor, což přineslo rychlý kulturní rozkvět. Již v roce 1965 s ním však skoncovalo 11. plénum ÚV SED, pro něž se vžil název „*Kahlschlag*" – holoseč.[38]

Také v justici se začátek šedesátých let nejprve vyznačoval tendencí k uvolnění: 17. dubna 1962 politbyro ÚV SED schválilo předlohu, která nově – v liberálním duchu – interpretovala usnesení státní rady o dalším rozvoji soudnictví z 30. ledna 1961.[39] Po dlouhých letech, kdy v NDR vládla justiční svévole, pronásledující občany jen za to, že se odvážili vyjádřit odlišné názory, vsadilo vedení SED více na integraci a v tomto novém duchu podrobilo kritice i činnost MfS. Nyní shledávalo zavržení hodným, že Státní bezpečnost notoricky porušovala „socialistickou zákonnost". Tak například: Výjimečná zákonná opatření, jako zadržování osob bez zatykače nebo domovní prohlídky bez příkazu státního zástupce, se v minulosti stala pravidlem.

---

35 *BStU*, ZA, HA IX 5002, list 348 n. Staatsgefährdende Propaganda und Hetze, Aufstellung der HA IX, nedatováno (začátek roku 1959).

36 *Tamtéž*, ZA DSt 101427. Anweisung 1/60 des Ministers vom 4.5.1960.

37 *Tamtéž*.

38 AGDE, Günter (ed.): *Kahlschlag*: Das 11. Plenum des ZK der SED 1965. Studien und Dokumente. Berlin 1991

39 WERKENTIN, F.: *Politische Strafjustiz*..., s. 273 n.

Zatčení byli též systematicky nuceni vzdávat se zákonných prostředků obhajoby. Vedení SED dokonce přiznávalo, že dozor státních zastupitelství nad prací vyšetřovacích orgánů MfS zůstává i nadále naprosto nedostačující. Většina státních zástupců v (politickém) prvním oddělení je zcela v rukou Státní bezpečnosti, protože jejich postavení závisí na schválení ze strany MfS, a navíc jsou – stejně jako soudci – Státní bezpečností sledováni.[40] – Nyní samotné MfS důrazně nařizovalo vyšetřovacím orgánům, aby „co nejpřísněji dodržovaly" trestní řád a respektovaly „práva obviněných"; v rámci vyšetřování měl být napříště „všestranně objasněn stav věci", včetně ohledu na polehčující okolnosti, a vazba mohla být odůvodněna jen závažností trestného činu, respektive rizikem útěku nebo nebezpečím koluzního jednání.[41]

Tyto snahy o posílení spravedlnosti v roce 1965 vzaly zasvé, stejně jako všeobecné politické tání, aniž by nějak otřásly dominantní úlohou MfS při politických trestních procesech a jeho funkcí při zajišťování nadvlády SED. Vedly pouze k větší korektnosti vzhledem k formálnímu dodržování právních předpisů. Kontinuitu moci Stasi zabezpečil zdokonalený systém kontrolních a regulačních mechanismů spolu s vysokou „politickou spolehlivostí" justičních „kádrů", jíž bylo mezitím dosaženo.

Náznak reforem se projevil také v hospodářské oblasti, což mělo zpětný dopad i na fungování Státní bezpečnosti. SED reagovala na chronické nedostatky ve výkonnosti východoněmeckého hospodářství tím, že v červnu 1963 vyhlásila „Nový ekonomický systém plánování a řízení", jenž předpokládal omezené formy hospodářské samoregulace. Hlavním úkolem MfS se nyní stalo „zajištění materiální produkce", protože „nepříteli" musí být na tomto poli „zasazen rozhodující úder".[42] Na decentralizaci rozhodovacích ekonomických mechanismů reagovala Státní bezpečnost vytvořením příslušného systému sledování osob. Tento vývoj vyvrcholil v roce 1969 vytvořením struktury bezpečnostních referentů (*Sicherheitsbeauftragte*), sestávající z „kádrových" příslušníků MfS („důstojníci pro zvláštní úkoly" – *Offiziere im besonderen Einsatz*, OibE).[43] Ačkoli v Honeckerově éře se od flexibilnějšího řízení ustoupilo a opět se přešlo k rigidnějšímu plánovacímu systému, struktura bezpečnostních referentů napojených na MfS zůstala zachována a v sedmdesátých a osmdesátých letech tvořila významný prvek celoplošného sledování ekonomické sféry.

S hospodářskými reformami šedesátých let těsně souvisely i snahy o „zvědečtění" práce MfS, které byly ovlivněny tehdy aktuálními kybernetickými modely autoregulace. Prvním milníkem na této cestě byl rozkaz č. 299/65 „o zavedení nového jednotného systému politickooperativní vyhodnocovací a informační činnosti ministerstva Státní bezpečnosti", který Mielke vydal 24. července 1965 a jenž zahrnoval standardizaci struktur a postupů při zpracování informací a kvalifikované řízení informačních toků.[44] V následujícím období tak Státní bezpečnost prostřednictvím

40 *SAPMO-BArch*, DY 30, J IV 2/202/62, Dokument ÚV bez data (2. pololetí 1962), s. 2–7.
41 *BStU*, ZA, DSt 100347, Befehl 264/62 des Ministers für Staatssicherheit vom 18.5.1962.
42 HAENDCKE-HOPPE-ARNDT, Maria: *Die Hauptabteilung XVIII*: Volkswirtschaft. (*MfS-Handbuch*, sv. III/10.) Berlin, BStU 1997, s. 30.
43 *Tamtéž*, s. 48–50.
44 *BStU*, ZA, DSt 100457.

systému takzvaných funkčních orgánů na úrovni jak odborných, tak územních struktur aparátu dospěla k postupné integraci několika prvků: interní informace a jejího vyhodnocení, operativního pokynu a kontroly a rovněž plánování a řízení operativní činnosti. Tento systém, vycházející z představy kybernetické zpětné vazby mezi operativní a řídicí činností, byl v sedmdesátých letech zdokonalen zavedením elektronického zpracování dat. MfS si tím vytvořilo předpoklady, aby i při tehdejším enormním rozrůstání svého aparátu si zachovalo schopnost zpracovávat neustále narůstající objem informací.

S rokem 1968 se pojí dvě další události významné pro vývoj Státní bezpečnosti. V lednu vydal Mielke novou směrnici pro práci s neoficiálními spolupracovníky, která měla odrážet vykročení NDR k „rozvinutému společenskému systému socialismu", vyhlášené o osm měsíců dříve na sedmém sjezdu SED. Orgánům Státní bezpečnosti bylo uloženo, aby se „při plnění svěřených úkolů záměrně opírały o přednosti a hnací síly socialismu, zvláště o shodu osobních zájmů s celospolečenskými zájmy, a v procesu důvěrné spolupráce tuto pospolitost podporovaly".[45] Tajná policie měla nyní usilovat o „rozšíření operativní základny",[46] a proto zavedla mimo jiné kategorii „společenský spolupracovník bezpečnosti" (*Gesellschaftliche Mitarbeiter für Sicherheit* – GMS), jež byla definována jako „státně uvědomělí občané, kteří s ohledem na své demokratické právo podílet se na činnosti státu prohlásí, že jsou připraveni dočasně nebo trvale spolupracovat s ministerstvem Státní bezpečnosti".[47] U kategorie GMS nebyly kladeny takové nároky na konspiraci, narozdíl od klasických neoficiálních spolupracovníků si však od nich MfS slibovalo více vlastní iniciativy a schopnost prosadit se v rámci „preventivních opatření".[48]

Zvláštní význam pro Státní bezpečnost NDR mělo „pražské jaro". Reformy v Československu se nezastavily ani před tamní Státní bezpečností (StB), jež byla v liberalizačním procesu zbavena své tradiční úlohy represivního aparátu strany.[49] SED hodnotila tento vývoj jako „kontrarevoluci"; již od časného léta 1968 se proto ČSSR stala fakticky operační oblastí MfS. „K odražení kontrarevolučních vlivů a k posílení pokrokových sil v ČSSR"[50] se pod vedením KGB aktivizovala zejména Hlavní správa „A" MfS, odpovědná za zahraniční rozvědku. MfS sledovalo kontakty západních institucí, organizací a masmédií, které vedly do Československa. Kromě toho udržo-

45 Präambel der Richtlinie 1/68 für die Zusammenarbeit mit gesellschaftlichen Mitarbeitern für Sicherheit und Inoffiziellen Mitarbeitern im Gesamtsystem der Sicherung der Deutschen Demokratischen Republik vom Januar 1968. In: MÜLLER-ENBERGS, Helmut (ed.): *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*: Richtlinien und Durchführungsbestimmungen. Berlin 1996 (2., upravené vydání), s. 243.

46 *Tamtéž*, s. 246.

47 *Tamtéž*, s. 248.

48 *Tamtéž*, s. 247–249.

49 TANTZSCHER, Monika: Staatssicherheit mit „menschlichem Antlitz": Die Folgen des Prager Frühlings für den tschechoslowakischen Staatssicherheitsdienst und seine Wechselbeziehungen zum MfS. In: *Deutschland*, roč. 31, č. 4 (1998), s. 535.

50 *Tamtéž*, s. 537.

valo spojení s odpůrci reformy v československé StB, takže mělo přehled o poměru sil v klíčových mocenských sférách.[51] Po vojenské invazi pak už Stasi odložila veškerou zdrženlivost; z pohledu interventů byla „normalizace" ještě v nedohlednu. Pod kódovým označením „Sanace" vydal Erich Mielke 27. srpna 1968 operativním součástem svého ministerstva pokyn, aby „ihned precizně a průkazně zdokumentovaly ... nepřátelské postoje občanů ČSSR a všechny další projevy, které se budou vyznačovat nepřátelským chováním vůči NDR, socialistickému táboru a všem pokrokovým silám".[52] Akce se týkala území NDR, Západního Berlína, Spolkové republiky, a ovšem samotného Československa. V zastoupení StB, která z hlediska interventů dosud nebyla schopna náležitě fungovat, MfS provádělo špionáž v „kontrarevoluční revizionistické základně" sousední země a snažilo se vytipovat síly věrné Moskvě, z nichž se mělo rekrutovat jádro schopné porazit Dubčekovy stoupence a zajistit restauraci totalitního režimu.[53]

Československé události měly nezanedbatelný ohlas i v NDR. Docházelo k protestům proti potlačení reformního hnutí, při nichž se angažovala především mládež.[54] Měsíc po 21. srpnu 1968 zaznamenala Stasi po celé NDR 2129 protestních projevů, v prvé řadě „štvavých nápisů" a „rozšiřování pokoutně zhotovených štvavých písemností".[55] Udušení československého reformního hnutí vedlo z dlouhodobějšího hlediska i v NDR k deziluzi ohledně reformovatelnosti „reálného socialismu" a k erozi loajality vůči systému, především mezi kulturní inteligencí. Reflexe této tendence a poznání, jak významnou úlohu sehrály v „pražském jaru" kulturní elity a masmédia, vyústily v roce 1969 v další změny operativní činnosti MfS: Mielke vytvořil Hlavní oddělení XX/7, které fungovalo jako zvláštní odbor pro tajné sledování novinářů a spisovatelů a v pozdějších letech vyvíjelo – vzhledem k nevelkému okruhu sledovaných osob – naprosto nepřiměřenou činnost.[56] Zejména po protestech namířených proti perzekuci Wolfa Biermanna, který byl v roce 1976 zbaven občanství, se „bezpečnostní sféra literatura" stala explicitním těžištěm působení východoněmecké tajné policie.[57]

51 *Tamtéž*, s. 538–542.

52 Táž: *„Maßnahme Donau und Einsatz Genesung"*: Die Niederschlagung des Prager Frühlings 1968/69 im Spiegel der MfS-Akten. Berlin, BStU 1994, s. 103.

53 *Tamtéž*, s. 32–54; táž: Staatssicherheit mit „menschlichem Antlitz", s. 543–546.

54 Srv. MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: *Untergang auf Raten*: Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte. München 1993, s. 451–455.

55 TANTZSCHER, M.: *„Maßnahme Donau..."*, s. 36.

56 WALTHER, Joachim: *Sicherungsbereich Literatur*: Schriftsteller und Staatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1996, s. 157–167.

57 *Tamtéž*, průběžně. K bezprostřednímu kontextu Biermannova případu: BERBIG, Roland ad. (ed.): *In Sachen Biermann*: Protokolle, Berichte und Briefe zu den Folgen einer Ausbürgerung. Berlin 1994; HEYM, Stefan: *Der Winter unseres Mißvergnügens*: Aus den Aufzeichnungen des OV Diversant. München 1996.

Defenzivní čekismus (1976–1989)

Politika mezinárodního uvolňování v sedmdesátých letech postavila MfS do naprosto nové situace. Již v květnu 1972 – tehdy byla z plánovaného německo-německého systému smluv podepsána teprve smlouva o tranzitu – Mielke před vedoucími pracovníky svého úřadu zdůraznil, že ministerstvo Státní bezpečnosti stojí vzhledem k oteplujícím se vztahům mezi Východem a Západem před „mimořádnou zkouškou", jelikož protivník má „podstatně větší možnosti politicko-ideologické diverze a nepřátelské kontaktní činnosti".[58] V těchto nových podmínkách, pravila prognóza ministra Státní bezpečnosti pro nejbližší období, vzniknou „nejrůznější, více či méně legální možnosti pro politicko-ideologické ovlivňování" a přibude i příležitostí k emigraci.

Smluvní politika skutečně přinesla podstatné zintenzivnění styků mezi oběma německými státy. V letech 1971–1976 se téměř šestinásobně zvýšil počet cest občanů západního Německa a Západního Berlína do NDR a počet telefonních hovorů mezi oběma zeměmi v sedmdesátých letech stoupl třicetkrát.[59] MfS na to reagovalo vybudováním příslušných sledovacích struktur. Týkalo se to především Hlavního oddělení VI, vytvořeného již v roce 1970, které odpovídalo za sledování veškerých styků se zahraničím. Ze stejných důvodů se také enormně rozrostl aparát kontrarozvědky, která kromě svých tradičních úkolů převzala odpovědnost za sledování zahraničních diplomatů a novinářů. Celkově se aparát Státní bezpečnosti od roku 1968 do roku 1982 zvětšil o 123 procent a dosáhl stavu 82 tisíc „kádrových" pracovníků.[60] Počet tajných spolupracovníků činil v roce 1983 zhruba 172 tisíc.[61]

V úzké souvislosti se zlepšenými možnostmi cestování byla v roce 1975 zřízena ústřední koordinační skupina MfS pro boj s emigrací. Již záhy se však musela věnovat hlavně tíživému problému žadatelů o vycestování. Když NDR v Helsinkách podepsala Závěrečný protokol Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, který zaručoval právo na svobodu cestování, východoněmečtí občané se jej stále více dovolávali. „Zájemci o vycestování" („*Ausreisewilligen*") se tak – nejpozději v osmdesátých letech – stali pro Stasi prvořadým problémem. Od roku 1978 k vrcholu v roce 1984 se roční počet takzvaných prvožadatelů zdesateronásobil na 57 600.[62] Ministerstvo Státní bezpečnosti jako orgán trestního stíhání se v osmdesátých letech zabývalo především represemi vůči žadatelům o emigraci a o vycestování, která tak tvořila převážnou část jeho tehdejší trestní agendy.[63] Zastavit příliv žadatelů o vy-

58 *BStU*, ZA, Dst 102209. Referat Mielkes auf der Dienstkonferenz am 10.3.1972, s. 1, 2 a 4.

59 BENDER, Peter: *Neue Ostpolitik*: Vom Mauerbau bis zum Moskauer Vertrag. München 1986, s. 279 n.

60 GIESEKE, J. *Die Hauptamtlichen Mitarbeiter...*, s. 41.

61 MÜLLER-ENBERGS, H. (ed.): *Inoffizielle Mitarbeiter...*, s. 59.

62 EISENFELD Bernd: *Die Zentrale Koordinierungsgruppe*: Bekämpfung von Flucht und Übersiedlung. (*MfS-Handbuch*, sv. III/17.) Berlin, BStU 1995, s. 50.

63 VOLLNHALS, Clemens: Der Schein der Normalität: Staatssicherheit und Justiz in der Ära Honecker. In SUCKUT, S. – SÜß, W. (ed.): *Staatspartei und Staatssicherheit*, s. 213–247, zde 218.

cestování však nedokázaly ani represe – část takzvaných zatvrzelých žadatelů byla odsouzena k trestům vězení na více než jeden rok – ani nabídky k integraci či opakované otevírání výjezdního ventilu liberálnějším povolováním žádostí.[64]

Zcela jinou strategii Státní bezpečnost uplatňovala v boji s opozicí. Vzhledem k požadavkům politiky uvolňování mezinárodního napětí a s ohledem na zahraničněpolitickou reputaci země převládala tendence vyhýbat se zatýkání a soudním procesům. Proti politickým protivníkům režimu se od počátku sedmdesátých let stále častěji používaly konspirativní prostředky, jejichž posledním a nevyšším stupněm byla takzvaná rozkladná opatření (*Zersetzungsmaßnahmen*). Tuto změnu ve způsobech uplatňování moci odrážela směrnice určená ke zpracování takzvaných operativních postupů, jež byla vydána v roce 1976 a znamenala kodifikaci „tiché formy teroru".[65] Jestliže až dosud operativní řízení končilo obvykle v okamžiku, kdy vyšetřovací orgány MfS zahájily oficiální soudní stíhání podle trestního řádu, nyní byl jako „samostatné ukončení" zaveden a definován „rozklad" osob a skupin, tedy jejich konspirativní zneškodnění. Podle směrnice měl být zvolen vždy takový druh ukončení operativního řízení, který přinese „největší užitek z hlediska bezpečnostní politiky".

Jako „osvědčené formy rozkladu" směrnice mimo jiné uváděla „systematickou diskreditaci veřejné pověsti, vážnosti a prestiže", „systematické organizování profesionálních a společenských neúspěchů, zaměřené k podrývání sebedůvěry jednotlivých osob" a „vytváření, popřípadě využívání a posilování rivality v rámci skupin, seskupení a organizací".[66] Pod vlivem oboru takzvané operativní psychologie, jenž se rozvíjel pod ochrannými křídly Státní bezpečnosti, byly metody „rozkladu" dovedeny k dokonalosti a částečně tak nahradily trestněprávní stíhání představitelů opozice.[67]

I v případech, kdy režim zasahoval proti opozici soudní cestou, se pokud možno vyhýbal klasickým paragrafům politického trestního práva a snažil se jednání „ne-

---

64 Srv. EISENFELD, Bernd: Die Ausreisebewegung – eine Erscheinungsform widerständigen Verhaltens. In: POPPE, Ulrike – ECKERT, Rainer – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR. Berlin 1995, s. 192–223.

65 FUCHS, Jürgen: *Unter Nutzung der Angst*: Die „leise Form" des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS. Berlin, BStU 1994.

66 Richtlinie 1/76; dokumentováno in: GILL, David – SCHRÖTER, Ulrich: *Das Ministerium für Staatssicherheit*: Anatomie des Mielke-Imperiums. Berlin 1991, s. 390 n.

67 Srv. SÜß, Sonja: *Politisch mißbraucht?* Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR. Berlin 1998, s. 673–688; táž: *Subtilere Formen der Repression in der späteren DDR*: Strategien der Zersetzung des MfS gegen „feindlich-negative" Gruppen und Personen. (Wissenschaftliche Expertise für die Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit".) Berlin 1997 (nepublikovaný rukopis); KNABE, Hubertus: „Weiche" Formen der Verfolgung in der DDR: Zum Wandel repressiver Strategien in der Ära Honecker. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 30, č. 5 (1997), s. 709–719; BEHNKE, Klaus: Lernziel: Zersetzung. In: BEHNKE, Klaus – FUCHS, Jürgen (ed.): *Zersetzung der Seele*: Psychologie und Psychiatrie im Dienste der Stasi. Hamburg 1995, s. 12–43; FUCHS, Jürgen: Bearbeiten, dirigieren, zuspitzen: Die „leisen" Methoden des MfS. In: *tamtéž*, s. 44–83.

přátelských osob" kvalifikovat jako kriminální trestnou činnost. Bylo to politicky méně nápadné a lépe se to hodilo k diskreditaci postižených před veřejností. Ukázkovým příkladem bylo devizové řízení proti kritikovi režimu Robertu Havemannovi v roce 1979, jež se poté, co vedení SED vyneslo zásadní rozhodnutí, konalo zcela v režii Státní bezpečnosti, ačkoli oficiálním vyšetřovacím orgánem – v souladu s trestným činem, jenž byl Havemannovi podsouván – byla vyšetřovací služba celní správy.[68] V témže roce bylo sice zpřísněno politické trestní právo, praxe se však fakticky nezměnila; opatření sloužilo spíše jako výstraha.

V hospodářství NDR se od konce šedesátých let hromadily problémy, které výrazně narušovaly její stabilitu. Negativní dopad měly především rostoucí ceny surovin, zejména ropy, v rámci RVHP a pomalu postupující mezinárodní zadlužení země. Hlavní oddělení XVIII, odpovědné v MfS za „ochranu národního hospodářství", zjistilo již v roce 1980, že situace v zahraničním obchodě je nanejvýš vážná. Příslušný dokument však zůstal bez odezvy.[69] V dalších letech se situace dále zhoršovala. Nedostávalo se nezbytných investic do značně zastaralých výrobních zařízení, dramaticky se množily výpadky ve výrobě. MfS v tom spatřovalo „bezpečnostněpolitické" riziko a bylo nuceno zaměřit se i na kompenzaci disfunkcí a zaostávající modernizace „reálněsocialistické" výroby. Ani Státní bezpečnost však nemohla zjednat rychlou nápravu. O zjištěných nedostatcích v prvé řadě informovala rozhodující politické orgány, jejichž „ochota vzít situaci na vědomí, nebo dokonce něco podniknout", se vyvíjela „nepřímo úměrně k nárůstu ekonomických problémů".[70]

V průmyslu bylo MfS poměrně „úspěšné" ve svých „tradičních" úkolech, tedy při kontrole osob vysílaných do zahraničí (*Reisekader*) a západních kontaktů, v perzekuci osob usilujících o přesídlení a v potírání „politických úchylek". Navzdory pokusu vytvořit ve strukturách ekonomického řízení jakousi paralelní stínovou moc ovšem zcela ztroskotalo „v boji s vlastním a téměř neporazitelným nepřítelem, totiž s hospodářstvím založeným na trvalém nedostatku a příkaznictví".[71] Značných úspěchů MfS naopak dosáhlo v průmyslové špionáži, především na ekonomicky (a vojensky) zvlášť významném poli mikroelektroniky.[72] Ani to však nestačilo, aby byl překonán modernizační propad a příslušné obory ekonomiky se vyrovnaly západní úrovni. Úspěšné výsledky své špionáže sama Státní bezpečnost na druhé straně do jisté míry

---

68 VOLLNHALS, Clemens: *Der Fall Havemann*: Ein Lehrstück politischer Justiz. Berlin 1998.

69 HAENDCKE-HOPPE-ARNDT, M.: *Die Hauptabteilung XVIII*, s. 75 n.

70 Táž: Wer wußte was? Der ökonomische Niedergang der DDR. In: HELWIG, Gisela (ed.): *Rückblicke auf die DDR*: Festschrift für Ilse Spittmann-Rühle. Köln/R. 1995, s. 120–131.

71 HERTLE, Hans-Hermann – GILLES, Franz-Otto: *Überwiegend Negativ*: Das Ministerium für Staatssicherheit in der Volkswirtschaft dargestellt am Beispiel der Struktur und Arbeitsweise der Objektdienststellen in den Chemiekombinaten des Bezirks Halle. Berlin 1994; zhuštěné vydání téže práce: Stasi in die Produktion: Die „Sicherung der Volkswirtschaft" am Beispiel der Struktur und Arbeitsweise der Objektdienststellen des MfS in den Chemiekombinaten. In: HENKE, Klaus-Dietmar – ENGELMANN, Roger (ed.): *Aktenlage*: Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung. Berlin 1995, s. 118–137, citát s. 131.

72 HAENDCKE-HOPPE-ARNDT, M.: *Die Hauptabteilung XVIII*, s. 99.

neutralizovala tím, že omezovala využití špičkových technologií kvůli svým hypertrofovaným snahám o utajení a ochranu.[73]

Legalizace nezávislých odborů Solidarita v Polsku 30. srpna 1980 znamenala z pohledu SED kapitulaci před „kontrarevolucí" a učinila z východního souseda, tak jako v letech 1968 a 1969 z Československa, operační území východoněmecké Státní bezpečnosti.[74] Strašidlo „polských poměrů" ovlivňovalo jednání vládců i jejich tajné policie. Přes částečné úspěchy postupně dávkovaných represí a konspirativního působení MfS nedokázalo opoziční hnutí v NDR natrvalo zastavit, třebaže mělo jiné formy a bylo podstatně slabší než v Polsku. Pod ochrannou střechou protestantské církve a zčásti i západoněmecké veřejnosti formulovala opozice svá stanoviska především v souvislosti s mírovým hnutím, ekologií a v rostoucí míře i s lidskými právy.[75] Když se režim na přelomu let 1987 a 1988 pokusil reagovat na politizaci opozičního hnutí otevřenou represí, nevedlo to už k zastrašení, ale naopak k jeho radikalizaci.

V následujícím roce se situace vyhrotila. Vedení SED přerůstaly přes hlavu ekonomické problémy. Příklad perestrojky v Sovětském svazu a reformního procesu v Polsku a Maďarsku působil na vnitřní poměry v NDR jako katalyzátor. Sílil tlak lidí, kteří chtěli vycestovat, i tlak politické opozice, jež stále zřetelněji nabývala povahy demokratického hnutí, a tím začala režim zásadně zpochybňovat. Na podzim 1989 již vedení SED a její bezpečnostní orgány nedokázaly tento dynamický vývoj zvládnout. Selhal tvrdý postup Ericha Honeckera stejně jako měkčí přístup jeho nástupce Egona Krenze. Velká demonstrace v Lipsku 9. října 1989 dosáhla bodu, z něhož už nebylo návratu, a pád Berlínské zdi 9. listopadu pak doslova a do písmene otevřel všechna stavidla.

Neschopnost SED jednat způsobila, že i východoněmecká tajná služba pozbyla jakékoli vlastní iniciativy. Znovu se ukázalo – a tentokrát v nezvyklé formě – že MfS, jakožto „štít a meč" strany, postrádá samostatnou identitu. Navíc Státní bezpečnost se prakticky každodenně ocitala v nové, pro udržení svých pozic stále nepříznivější politické situaci a byla zaháněna do defenzivy. Musela krok za krokem ustupovat demokratickému hnutí, přičemž tento vývoj byl doprovázen – a pravděpodobně také podmíněn – dalekosáhlým rozkladem jejich struktur. Náhle, pod vlivem společensko-politického převratu, se v pohledu „kádrů" na svou vlastní existenci začaly projevovat rozpory, které až do té doby zakrývala vojenská disciplína a ideologická

---

73 BUTTMANN, Reinhard: *Kadersicherung im Kombinat VEB Carl Zeiss Jena*: Die Staatssicherheit und das Scheitern des Mikroelektronikprogramms. Mit einem Vorwort von Walter Süß. Berlin 1997.

74 TANTZSCHER, Monika: „Was in Polen geschieht, ist für die DDR eine Lebensfrage!": Das MfS und die polnische Krise 1980–81. In: *Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur"*, sv. V/3. Baden-Baden, Deutscher Bundestag 1995, s. 2601–2760; LABRENZ-WEIß, Hanna: *Die Hauptabteilung II*: Spionageabwehr. (*MfS-Handbuch*, sv. III/7.) Berlin, BStU 1998, s. 64–68.

75 NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Berlin 1998 (2. rozšířené vyd.), s. 335–769; k charakteristice v dokumentech MfS viz EISENFELD, Bernd: Widerständiges Verhalten im Spiegel von Statistiken und Analysen des MfS. In: HENKE, K-D. – ENGELMANN, R. (ed.): *Aktenlage*, s. 157–176.

výchova. Kolos tajné policie, od něhož se odvrátili reprezentanti dosud vládnoucí strany, se zhroutil. Když stateční, avšak mírumilovní občané v prvních prosincových dnech začali obsazovat budovy Státní bezpečnosti, nebyli už „čekisté" schopni žádné protiakce.[76]

Závěrem lze říci, že činnost Státní bezpečnosti se v Honeckerově éře vyznačovala přechodem od „klasických" represivních metod zajištění moci SED k novým strategiím celospolečenské preventivní kontroly a konspirativního ovlivňování. Hlavním cílem těchto „tichých" mocenských technik byla simulace normality a konsenzu směrem dovnitř i navenek. MfS někdy zacházelo dokonce tak daleko, že v určitých společenských sférách přebíralo regulační a kompenzační funkce. Požadavek neustálého zjemňování metod represe byl však v dlouhodobé perspektivě neslučitelný s nejvyšší odpovědností za stabilitu režimu. Oběma nárokům zároveň prostě nemohla Stasi vyhovět.

76 K tomu viz: SÜß, Walter: Politische Taktik und institutioneller Zerfall: MfS und SED in der Schlußphase des Regimes. In: SUCKUT, S. – SÜß, W. (ed.): *Staatspartei und Staatssicherheit*, s. 249–269; týž: *Entmachtung und Verfall der Staatssicherheit*: Ein Kapitel aus dem Spätherbst 1989. Berlin, BStU 1994. Ve zkrácené podobě též in: *Deutschland-Archiv*, roč. 28, č. 2 (1995), s. 122–151.

O všem rozhodují kádry

Styl řízení a vlastní obraz východoněmeckých elit

Arnd Bauerkämper, Jürgen Danyel

„Jeho pozice musí vyplývat z důvěry členů vlastní strany; musí být schopen mistrovsky zvládat určené úkoly; musí být co nejtěsněji spojen s masami lidu, mít jejich důvěru, aby se mohl při realizaci politiky strany kdykoli spolehnout na iniciativu mas."[1]

V těchto požadavcích na nový typ funkcionáře SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*), které vyslovil v roce 1946 Franz Dahlem, se již zřetelně projevují rozpory v tom, jak „kádry" v NDR chápaly vlastní pozici a jaký styl řízení prosazovaly. Vůdčí skupiny kolísaly mezi egalitářským habitem, jenž byl v souladu s obrazem společnosti podle představ režimu SED, a elitářským vyzdvihováním vlastní pozice, jež pramenilo z leninské doktríny o straně jakožto revoluční „avantgardě" dělnické třídy. Centralizované vedení dělnické třídy požadovali již Marx a Engels, aby se posílila její jednota a zvýšila její politická síla. Lenin na základě postulátu o identitě státu a společnosti přisoudil proletářské straně „klíčovou roli" v revolučním procesu a k tomu nezbytné „mobilizaci mas". Podle marxismu-leninismu bylo upevňování moci „kádrů" tudíž obsaženo v samých základech sovětského státního socialismu a stalinismu. Ve společenské utopii sovětského typu, zatížené voluntaristickými rysy, byl význam „kádrů" pro politický vývoj nakonec až groteskně přeceňován, jak ukazuje Stalinova přemrštěná vize budoucnosti z roku 1939: „...kdybychom dovedli naše kádry všech oborů vyškolit ideologicky a zocelit politicky tak, aby se mohly samostatně orientovat ve vnitřní a mezinárodní situaci, kdybychom z nich dovedli učinit zcela vyspělé marxisty-leninovce, schopné rozhodovat bez vážných chyb o otázkách řízení naší země, pak bychom plným právem mohli pokládat všechny naše otázky už z devíti desetin za vyřešené."[2] Ve skutečnosti však upevněná

---

1 DAHLEM, Franz: Der neue Typus des Funktionärs der SED. In: Einheit, roč. 1, č. 4 (1946), s. 195–199.

2 STALIN, Josef V.: Zpráva o činnosti Ústředního výboru Všesvazové komunistické strany (bolše-

vláda „kádrů" v SSSR – stejně jako v NDR – kolidovala s vizí egalitářské komunistické společnosti budoucnosti, aniž by ji zcela vytlačila jako legitimizující základnu režimu.[3]

„Elity", „kádry" a „inteligence"

„Elity" jako překonaný společenský fenomén odmítali nejen strážci grálu marxisticko-leninské ideologie v SED, ale i široké skupiny společnosti v NDR. Odpůrci elit se vyslovovali nejen proti představě exkluzivní a privilegované „elity hodnot" vybavené vynikajícími morálními a charakterovými vlastnostmi, nýbrž i proti „funkčním elitám" jakožto „více nebo méně uzavřeným sociálním a politickým vlivovým skupinám, které se formou delegování nebo konkurence vyčleňují z širokých vrstev společnosti a jejích větších a menších skupin, aby v sociální a politické organizaci systému převzaly určitou funkci".[4] „Elita" byla v marxistických společenských vědách ostouzena jako buržoazní doktrína. „Svou sociální a politickou podstatou je výrazem nároku nejreakčnějších složek monopolistické buržoazie na moc"[5] a v socialismu ji údajně nahradí vláda „lidových mas" jakožto „tvůrců dějin".[6] Vedení SED se přitom mohlo opírat o skepsi vůči kompetenci a etickým kvalitám elit, zejména tradičním vůdčím skupinám v Německu; tato skepse byla mezi obyvatelstvem široce rozšířena a s uchopením moci nacisty v roce 1933 a pak se zhroucením třetí říše v roce 1945 ještě výrazně vzrostla. I proto je tento pojem v nových spolkových zemích ještě v současné době přijímán se značnými výhradami.[7]

---

viků) na XVIII. sjezdu strany z 10. března 1939. In: týž: *Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1948, s. 574.

3 ZIMMERMANN, Hartmut: Überlegungen zur Geschichte der Kader und der Kaderpolitik in der SBZ/DDR. In: KAELBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen – ZWAHR, Hartmut (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart 1994, s. 348–353. K doktríně o „avantgardě": MEYER, Albert G.: Historical Development of the Communist Theory of Leadership. In: FARRELL, R. Barry (ed.): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. London 1970, s. 5–16; GLAEßNER, Gert-Joachim: *Herrschaft durch Kader*: Leitung der Gesellschaft und Kaderpolitik in der DDR. Opladen 1977, s. 53–78. Pro doplnění celkově neuspokojivý přehled: VOIGT, Dieter – GRIES, Sabine: Karriereangebote, Karrieremuster und Eliterekrutierung. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*, sv. III/3. Baden-Baden, Deutscher Bundestag 1995, s. 1947 n.

4 STAMMER, Otto: Das Elitenproblem in der Demokratie. In: Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, roč. 71, 2. půlsv., č. 5 (1951), s. 9. Přehled o této diskusi: BAUERKÄMPER, Arnd: Die tabuisierte Elite: Problembereiche, Fragen und Hypothesen der zeithistorischen Forschung über Führungsgruppen in der DDR. In: *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 9 (duben 1997), s. 1 n., 25–28.

5 ASSMAN, Georg ad. (ed.): *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin (Ost) 1977, s. 157.

6 BÖHME, Waltraud ad. (ed.): *Kleines politisches Wörterbuch*. Berlin (Ost) 1973, s. 191.

7 KLINGEMANN, Hans-Dieter – STÖSS, Richard – WEßELS, Bernhard: Politische Klasse und politische Institutionen. In: týž (ed.): *Politische Klasse und politische Institutionen*: Probleme und Perspektiven der Elitenforschung. Dietrich Herzog zum 60. Geburtstag. Opladen 1991, s. 10. Historiografická literatura o nacistickém podílu tradičních elit na „uchopení moci" a jejich roli v systému vlády je téměř nepřehledná. Srv. zejména: BROSZAT, Martin – SCHWABE, Klaus (ed.):

V NDR se slovem „kádr" naproti tomu označovaly vedoucí osoby, které měly vynikat „stranickostí, znalostí věci, kázní a tvořivostí, skromností a vzorovým působením na své okolí v práci i v osobním životě".[8] Vůdčí skupiny v NDR samy sebe tudíž za „elity" nepovažovaly. Dožadovaly se však rozsáhlých rozhodovacích pravomocí, které odvozovaly především ze své příslušnosti k dělnické třídě jakožto nové vládnoucí vrstvě. S tímto vlastním obrazem byly spojeny obsáhlé nároky na ideologickou pravdu, jejichž důsledky však byly dvojznačné. Monopol na definování politického programu vůdčí skupiny nejenže sociálně a kulturně vzdálil od obyvatelstva, ale zároveň je vystavil vysokému tlaku očekávání. „Kádrům", které o všem rozhodovaly, byla přitom přidělena tak rozsáhlá řídicí pravomoc, že nevyhnutelně vznikaly přemrštěné nároky a docházelo k zablokování systému. Napětí mezi egalitářským postulátem a elitářskou mocenskou praxí v NDR přitom vyplývalo nejen z programových rozporů v „kádrové" doktríně marxismu-leninismu. Pocházelo též z rozporu mezi homogenizací východoněmecké společnosti a funkčními požadavky na řízení industriální společnosti, jež dosáhla určitého stupně dělby práce.[9]

Tento rozpor určoval i poměr mezi „pracujícími" a „inteligencí", která byla po absolvování středních a odborných vysokých škol převážně vysoce kvalifikovaná, vykonávala především tvůrčí duševní a odbornou řídicí práci a svým způsobem života se lišila od řadových dělníků. Z řad těchto „funkčních kádrů" se však nemohli – narozdíl od „pozičních kádrů", určených pro obsazování významných pozic – rekrutovat lidé na vedoucí místa. „Inteligence" tudíž zahrnuje ten segment „kádrů", které zastávaly vedoucí funkce ve společenských sektorech – zejména v plánování, vědě, výzkumu, výchově a vzdělávání – a měly vysokoškolské vzdělání. Podle programových zásad SED měla „nová inteligence", která se postupně utvářela již od padesátých let, splynout s dělnickou třídou. V osmdesátých letech byl tento ideál společenského rovnostářství váhavě opouštěn ve prospěch prosazující se tendence k uznání společenských rozdílů. „Inteligenci" byl v této souvislosti opět připisován dalekosáhlý význam při rozvoji „reálného socialismu".[10]

Die deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg. München 1989; FISCHER, Fritz: *Bündnis der Eliten*: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945. Düsseldorf 1985 (2. vyd.), zejména s. 93–95.

8 Citováno podle: BÖHME, Waltraud ad. (ed.): *Kleines politisches Wörterbuch*. Berlin (Ost) 1978 (2. vyd.), s. 420. Souborně: ZIMMERMANN, H.: Überlegungen zur Geschichte der Kader..., s. 323 n. K zacházení s pojmy „elita" a „kádry" v NDR: BAUERKÄMPER, Arnd – DANYEL, Jürgen – HÜBNER, Peter: „Funktionäre des schaffenden Volkes"? Die Führungsgruppen der DDR als Forschungsproblem. In: tíž a ROß, Sabine (ed.): *Gesellschaft ohne Eliten?* Führungsgruppen in der DDR. Berlin 1997, s. 33, 56 n.

9 GEIßER, Rainer: *Die Sozialstruktur Deutschlands*: Ein Studienbuch zur gesellschaftlichen Entwicklung mit einer Zwischenbilanz zur Vereinigung. Opladen 1996 (2. vyd.), s. 104 n.

10 MEUSCHEL, Sigrid: *Legitimation und Parteiherrschaft*: Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989. Frankfurt/M. 1992, s. 242–249. O pojmu „inteligence": ERBE, Günter: *Arbeiterklasse und Intelligenz in der DDR*: Soziale Annäherung von Produktionsarbeiterschaft und wissenschaftlich-technischer Intelligenz im Industriebetrieb? Opladen 1982, s. 18–25, 45 n.; RUDOLPH, Irmhild: Kader – Intelligenz – Elite: Zu einigen herrschaftssoziologischen Aspekten der Sozialstruktur in der DDR. In: *30 Jahre DDR*: Zwölfte Tagung zum

Od starých elit k novým kádrům: Proměna sebereflexe východoněmeckých vůdčích skupin

Jak příslušníkům mocenské elity SED, tak funkcionářům v podřízených „aparátech"[11] a vedoucím pracovníkům v různých sektorech propůjčovala příslušnost k dělnické třídě specifický nimbus vyvolenosti. Vlastní obraz „elit proti své vůli"[12] nebyl založen na pouhých antielitářských resentimentech, nýbrž byl poznamenán – přinejmenším v padesátých letech – i politickým cílem odstranit elitářská „buržoazní" privilegia, například v oblasti vzdělávání. Kromě toho mnozí státní a straničtí funkcionáři, kteří koncem čtyřicátých let prosazovali monopol vlády SED, skutečně vyšli z dělnické třídy.

Elitářská sebereflexe zejména u starších nejvyšších funkcionářů měla také historické kořeny. Tato skupina díky své účasti v odboji proti nacistickému režimu cítila morální nadřazenost vůči většině obyvatelstva, která nacionální socialismus podporovala nebo se mu do značné míry přizpůsobovala.[13] S koncem sociálních změn poválečného období a generační výměnou v šedesátých letech však příslušnost k „pracujícím" a „antifašismus" stále více degenerovaly v téměř rituálně deklamovaný kolorit. Už jen stěží zakrývaly neomezené mocenské nároky vedení SED a elitářskou rozhodovací praxi „kádrů". Egalitářská sebereflexe vůdčích skupin však neodrážela pouze mocenskou legitimaci režimu SED, ale byla také výrazem dalekosáhlé sociální homogenizace východoněmecké společnosti a tomu odpovídajícího zvýšení citlivosti obyvatelstva vůči sociálním rozdílům.

Vytlačování tradičních elit a privilegizace nových vůdčích skupin vyplynuly zejména z toho, že vedení SED si činilo nárok na prosazení svého mocenského monopolu, na vytvoření nového společenského řádu a na výchovu lidí jakožto „socialistických osobností", jež budou neomezeně loajální vůči straně, odborně vysoce kvalifikované a charakterově na výši.[14] Velká část tradičních elit byla zbavena moci v důsledku denacifikace a pozemkové reformy již v létě a na podzim 1945. Do konce roku 1949 bylo v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) vyvlastněno více než 7160 zemědělských statků. Statkáři v Německu tím ztratili svou moc jako vůdčí skupina na venkově a společenská elita. Koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let vedení SED do značné míry deklasovalo i zemědělce s více než dvaceti hektary půdy, kteří byli

---

Stand der DDR-Forschung in der Bundesrepublik. 5. bis 8. Juni 1979. (Sonderheft des *Deutschland-Archiv*.) Köln/R. 1979, s. 126–132; ZIMMERMANN, H.: Überlegungen zur Geschichte der Kader..., s. 346 n.

11 Podle Lenina byly sověty zárodečnou formou státního aparátu nového typu po vzoru pařížské komuny, na které je třeba pohlížet jako na centralizované politické „protistátní stroje" a které se tím liší od buržoazních orgánů vlády. Srv. LABICA, Georges – BENSUSSAN, Gérard (ed.): *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 1. Berlin 1983, s. 78 n.

12 RUNGE, Irene: Eliten, die keine sein wollten. In: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, roč. 41, č. 10 (1996), s. 1165–1170.

13 BENSER, Günter: Zur sozialen und politischen Struktur der KPD und ihres Kaders (1945–1946). In: *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, roč. 39, č. 4 (1997), s. 17–40.

14 Srv. všeobecně KOCKA, Jürgen: Eine durchherrschte Gesellschaft. In: KAELBLE, H. – KOCKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 548 n.

označeni za „kulaky".[15] V průmyslu denacifikace v roce 1945 postihla ředitele a vedoucí pracovníky podniků, kteří se zkompromitovali jako funkcionáři nacistického režimu. Po referendu o vyvlastnění nacistických a válečných zločinců z 30. června 1946 v Sasku a následných referendech v ostatních zemích a provinciích SOZ byla v mnoha průmyslových podnicích zjevně dosazena přechodná elita rekrutující se z někdejších vedoucích zaměstnanců a manažerů, kteří nyní zaujali funkce správců. Vedle toho se z dělníků stali podnikatelé, správci (*Treuhänder*) nebo „jmenovaní vedoucí podniků" („*Kommissarische Betriebsleitern*") a v padesátých letech vytlačili hospodářskou buržoazii i ze středních stupňů řízení.[16]

Důsledky výměny elit, která započala na konci čtyřicátých let, se dotkly i vzdělaných středních vrstev. Ve východním Německu byli experti z řad „buržoazie" až do začátku padesátých let v ústřední státní správě nenahraditelní: hospodářská a společenská výstavba vyžadovala spolupráci odborníků, neboť počet kvalifikovaných mladých lidí, kteří mohli být dosazeni do vedoucích pozic, byl ještě příliš malý. SED ovšem podrobovala osoby „buržoazního původu" ve vedoucích funkcích ústředních správních orgánů již na konci čtyřicátých let přísné kontrole, která se týkala i jejich soukromého života, protože strana je měla v podezření, že nebudou politicky loajální.[17] V profesních skupinách s vysokými kvalifikačními nároky se cílené delegování osob na studia a budování nových vzdělávacích institucí, jako byly „ústavy přípravného studia" („*Vorstudienanstalten*") a „dělnické a rolnické fakulty", plně projevilo dokonce až v šedesátých letech. Například většina profesorů v padesátých letech svým sociálním původem, způsobem života i sebedefinováním patřila mezi vzdělané střední vrstvy.[18]

Sociální skupina lékařů se vyvíjela opačným směrem: Poté co na konci čtyřicátých a v padesátých letech stoupl podíl studentů medicíny z dělnických a rolnických rodin, v šedesátých letech se tato skupina opět víc rekrutovala z prostředí vzdělaných

---

15 BELL, Wolfgang: *Enteignungen in der Landwirtschaft der DDR nach 1949 und deren politische Hintergründe*: Analyse und Dokumentation. Münster – Hiltrup 1992, zejména s. 46–60 a 76–79; BAUERKÄMPER, Arnd: Von der Bodenreform zur Kollektivierung: Zum Wandel der ländlichen Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und DDR 1945–1952. In: KAELBLE, H. – KOCKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 122 n.; týž: Neue und traditionale Führungsgruppen auf dem Lande: Politische Herrschaft und Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone. In: *Initial*: Berliner Debatte, č. 4–5 (1995), s. 85–90.

16 SCHULZ, Frank: Elitenwandel in der Leipziger Wirtschaftsregion 1945–1948: Von den Leipziger „sächsischen Industriefamilien" zu Kadern aus dem Leipziger Arbeitermilieus. In: *Comparativ*, roč. 5, č. 4 (1995), s. 112–126.

17 BOYER, Christoph: „*Die Kader entscheiden alles...*": Kaderpolitik und Kaderentwicklung in der zentralen Staatsverwaltung der SBZ und frühen DDR (1945–1952). Dresden 1952, zejména s. 45–48, 53; HOFFMANN, Dierk: „Umsiedler" in den Funktionseliten Brandenburgs 1945–1952: Erste Ergebnisse am Beispiel des Ministeriums für Land- und Forstwirtschaft. In: WILLE, Manfred (ed.): *50 Jahre Flucht und Vertreibung*: Gemeinsamkeiten und Unterschiede bei der Aufnahme und Integration der Vertriebenen in die Gesellschaften der Westzonen/ Bundesrepublik und der SBZ/DDR. Magdeburg 1997, s. 238–248.

18 JESSEN, Ralph: Professoren im Sozialismus: Aspekte des Strukturwandels der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära. In: KAELBLE, H. – KOCKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 221–225, 239.

středních vrstev. Ačkoli lékaři ztratili své korporativní řídicí funkce a byli těsně integrováni do systému státního zdravotnictví, neprojevily se mezi nimi žádné dekvalifikační tendence. Zachovali si své stavovské povědomí, zvlášť když udělováním cen a řádů jim vedení SED propůjčovalo značnou společenskou prestiž.[19] Stavba Berlínské zdi, generační obměna a cílená výchova mladých „kádrů" urychlily vzestup „nové technické inteligence", která v NDR vystřídala tradiční profesní skupinu inženýrů. Specifický profesní étos inženýrů však tímto způsobem nešlo zcela odstranit.[20] Vedení SED silně reglementovalo akademické profese, čímž dovedlo k vrcholu tradici státního usměrňování této socioprofesní skupiny v Německu. S tím souvisící profesionální stavovské vědomí, zaměřené proti liberální společnosti, vykazovalo proto i v NDR značnou setrvačnost a bylo s vládou SED minimálně zčásti slučitelné.[21]

V podnicích se musel technický personál podrobovat „proletkultu" politicky loajálních „kádrů", jež se často vypracovaly z dělnického prostředí. Rovněž příkaznický tón, v centrálně plánovaném hospodářství obvyklý, se dotýkal stavovského sebevědomí vysoce kvalifikovaných funkcionářských elit, takže klesala jejich ochota k vysokým pracovním výkonům. Jejich degradace ve všednodenní práci v podniku nadto přispívala k emigraci, která koncem padesátých let rychle nabývala na dynamice a dosahovala míry, jež ohrožovala stabilitu celého komunistického režimu. V roce 1960 proto Walter Ulbricht dokonce vyzval stranické a státní funkcionáře, aby svou řídicí činnost vůči podřízeným vykonávali s „velkým taktem, citlivě a s lidskou velkorysostí".[22]

„Nová inteligence" si ještě v sedmdesátých letech udržovala specifický sociální profil ve využívání volného času a ve výběru životních partnerů a přátel. „Funkční kádry" se ve volném čase často dále vzdělávaly, navštěvovaly kulturní akce nebo se angažovaly ve společenských aktivitách v místě bydliště. Jejich životní partneři často absolvovali vysokou nebo odbornou školu, takže se ve vysokoškolsky vzdělaných rodinách zachovaly zbytky měšťanského habitu. Režim SED tuto potřebu sociálního

---

19 ERNST, Anna Sabine: *„Die beste Prophylaxe ist der Sozialismus"*: Ärzte und medizinische Hochschullehrer in der SBZ/DDR. 1945–1961. Münster 1997, s. 99–142; táž: Von der bürgerlichen zur sozialistischen Profession? Ärzte in der DDR, 1945–1961. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*: Staat und Gesellschaft in der DDR. Göttingen 1996, s. 25–48.

20 AUGUSTINE, Dolores L.: Frustrierte Technokraten: Zur Sozialgeschichte des Ingenieurberufs in der Ulbricht Ära. In: BESSEL, R. – JESSEN, R. (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*, s. 51, 56, 68 n.

21 K vývoji a dominantním vzorům profesí v Německu: SIEGRIST, Hannes: Bürgerliche Berufe: Die Professionen und das Bürgertum. In: týž (ed.): *Bürgerliche Berufe*: Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich. Göttingen 1988, s. 11–48, zejména s. 22 n.; JARAUSCH, Konrad H.: Die unfreien Professionen: Überlegungen zu den Wandlungsprozessen im deutschen Bildungsbürgertum 1900–1955. In: KOCKA, Jürgen (ed.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, sv. 2: Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger. Göttingen 1995, s. 200–222.

22 Citováno podle: ERNST, Anna-Sabine: Erbe und Hypothek: (Alltags-)kulturelle Leitbilder in der SBZ/DDR 1945–1961. In: *Kultur und Kulturträger in der DDR*: Analysen. Berlin, Stiftung Mitteldeutscher Kulturrat 1993, s. 44.

odlišení akceptoval tak, že materiální zajištění a kulturní nabídku diferencoval podle skupin.[23]

Potlačování tradičních elit a vytváření nových rozhodovacích a řídicích struktur vedlo v padesátých letech ke zvýšené poptávce po vedoucích pracovnících, kteří z velké části pocházeli z dosud znevýhodněných vrstev. Politicky značně loajální „kádry" vycházely nejen z rychlokurzů a nově vytvořených vzdělávacích institucí; jako katalyzátor obměny elit významně fungovaly i společenské organizace jako Svobodná německá mládež (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ).[24] Nové „kádry" byly připravovány a pak cíleně delegovány jak do státních podniků, tak do zemědělství – například do stanic pro výpůjčky strojů (*Maschinen-Ausleih-Stationen* – MAS, pozdější strojní a traktorové stanice) a do státních statků jako „opěrné body socialismu na venkově". Tito *homines novi* získávali vedle odborného vzdělání také specifickou politickou kvalifikaci ve stranických školách, akademiích, ústavech a zvláštních kurzech, jež vesměs zřizovala SED. Pro nadřízené stranické a státní orgány z toho vyplývala povinnost umísťovat funkcionáře podle jejich kvalifikace, „neboť vyspělé kádry nesmějí zůstat ležet ladem". S tím spojená zkušenost rychlého vzestupu pak zvyšovala sebevědomí příslušníků nových vůdčích skupin a silně ovlivňovala i jejich styl řízení: zčásti i přes výhrady zaměstnanců urychlovali hospodářský růst podniku, s nímž se v rostoucí míře identifikovali.[25]

Samy na sebe pohlížely „kádry" v hospodářství a ve společnosti v padesátých a šedesátých letech s hrdostí na vědeckou kvalifikaci, vyznačovaly se téměř neomezenou důvěrou v pokrok, idealizovaly si racionalitu a modernost a byly značně loajální vůči vedení SED. Tato sebereflexe vycházela především z ideologického přesvědčení, idealismu, privilegovaného postavení a kvalifikace. Odborné vzdělávání vedoucích funkcionářů šlo ruku v ruce s politickou indoktrinací. V druhé polovině padesátých let tak znatelně vzrostl podíl odpovědných činitelů s ukončeným vysoko-

23 *Tamtéž*, s. 46–48; ERBE, G.: *Arbeiter und Intelligenz in der DDR*, s. 200–203. „Habitus" označuje podle Bourdieuova kulturně-sociologického výzkumu „ten dispoziční systém sociálních aktérů, který charakterizují určitá schémata vnímání, myšlení, zkušenosti, usuzování a hodnocení". „Habitus" tedy spojuje společenské struktury a individuální praxe jednání. Srv. REICHARDT, Sven: Bourdieu für Historiker? Ein kultursoziologisches Angebot an die Sozialgeschichte. In: MERGEL, Thomas – WELSKOPP, Thomas (ed.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*: Beitrage zur Theoriedebatte. München 1997, s. 74.

24 NOACK, Gert: Das Führungspersonal der Freien Deutschen Jugend zwischen 1945 und 1955: Konzeptionelle Überlegungen zu einem Forschungsprojekt „Der Elitenwechsel in der SBZ/DDR. Das Beispiel Freie Deutsche Jugend". In: *Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung*: Jahresbericht 1992. Berlin 1993, s. 91–102; týž: Die Rolle der FDJ beim Elitenwechsel in der SBZ/DDR. In: GOTSCHILICH, Helga – LANGE, Katharina – SCHULZE, Edeltraud (ed.): *Aber nicht im Gleichschritt*: Zur Entstehung der Freien Deutschen Jugend. Berlin 1997, s. 133–138. K funkci FDJ jako „kováře kádrů" v poválečném období též: SCHWABE, Klaus: *Arroganz der Macht*: Herrschaftsgeschichte von KPD und SED in Mecklenburg und Vorpommern 1945–1952. Schwerin 1997, s. 159.

25 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* (dále *SAPMO-BArch*), Berlin, Sg Y 30/2154 (Kurt Reinhold), listy 36–40. Citováno podle: *Brandenburgisches Landeshauptarchiv* (dále *BLHA*). Potsdam, Bez. Pdm. Rep. 401, č. 1224, s. 726.

školským vzděláním. Od padesátých let bylo ve stále větší míře podmínkou kariéry vedoucích pracovníků navštěvování okresních stranických škol SED nebo školení FDJ, popřípadě Svazu svobodných německých odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB).[26]

„Kádrová politika" a její vliv na styl řízení východoněmeckých elit

Kvalifikace vůdčích skupin ve východním Německu se sice od padesátých let zřetelně zvýšila, avšak v deficitní ekonomice a centrálně plánovaném hospodářství NDR narážela „kádrová politika" na strukturální bariéry. Přemísťování „kádrů" ze státních podniků do stranického aparátu, které bez okolků nařizovala krajská vedení SED, bránilo průmyslovým a zemědělským podnikům v plynulém rozvoji. Rovněž vysílání do škol pro funkcionáře bylo dvojsečnou zbraní. Ředitelé podniků se do značné míry soustřeďovali na nadřazený cíl – splnit plán, a proto se nejen obávali rizika zavádění inovací do výroby, ale také odmítali uvolňovat pracovní síly za účelem dalšího zvyšování kvalifikace: soudruzi vybraní pro pokračující vzdělávání byli často označováni za „nepostradatelné" nebo nebyli vysíláni na studia s odůvodněním, že „tito soudruzi by se do vlastního podniku popřípadě už nevrátili".[27]

Tento strukturální problém měla kompenzovat systematická „kádrová politika", podle níž měly být na vedoucí místa dosazovány vybrané a vyškolené „kádry". Na základě plánu potřeby a rozvoje „kádrů" byla v podnicích za „kádrovou práci" odpovědná zvláštní oddělení, která zodpovídala zejména za „řízení, plánování, organizaci a kontrolu výběru, rozvoje a využití kádrů". Úřady a stranické orgány měly provádět cílený nábor vedoucích pracovníků, vyškolovat je a určovat jim takové odborné pole působnosti, které by odpovídalo jejich schopnostem. Ke kontrole a řízení politicky loajálních a nadprůměrně kvalifikovaných vedoucích pracovníků přitom sloužily „kádrové materiály", které je doprovázely po celý pracovní život.[28]

---

26 Jako příklad tohoto trendu v zemědělství viz *BLHA*, Bez. FfO. Rep. 601, č. 3741 (Schreiben v. 27.2.1957); Bez. FfO. Rep. 601, č. 3746 („Material für die LPG-Konferenz", 15.1.1958).

27 Tamtéž, Bez. FfO. Rep. 730, č. 3184 (Bericht v. 14.7.1970). K orientaci na plán a jejím důsledkům všeobecně: BUCHHEIM, Christoph: Die Wirtschaftsordnung als Barriere des gesamtwirtschaftlichen Wachstums in der DDR. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, roč. 82, č. 2 (1995), s. 194–210. K problémům v důsledku nekoordinovaných přesunů: MARTIN, Hermann: Die Kaderpolitik im Staatsapparat. In: *SBZ-Archiv*, roč. 6, č. 13 (1955), s. 193–195.

28 Citováno podle: BADER, Heinrich ad. (ed.): *Ökonomisches Lexikon H–P*. Berlin (Ost) 1979 (3. vyd.), s. 166. Souhrnně: VOIGT, Dieter – VOß, Werner – MECK, Sabine: *Sozialstruktur der DDR*: Eine Einführung. Darmstadt 1987, s. 245–248, 249–260; VOIGT, Dieter – MERTENS, Lothar: Kader und Kaderpolitik. In: EPPELMANN, Rainer – MÖLLER, Horst – NOOCKE, Günter – WILMS, Dorothee (ed.): *Lexikon des DDR-Sozialismus*: Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen Republik. Paderborn 1996, s. 322–324. Jako dobová zpráva je poučné: STERN, Carola: Kaderpolitik in der „DDR". In: *SBZ-Archiv*, roč. 5, č. 15 (1954), s. 228–231; MARTIN, H.: Die Kaderpolitik im Staatsapparat. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 13 (1955), s. 193–195.

Od konce čtyřicátých let NDR převzala rovněž sovětský nomenklaturní systém, jenž stanovoval seznamy vedoucích činitelů SED, státní správy a hospodářství. Tyto seznamy pořizoval od padesátých let ústřední stranický aparát SED a ministerstvo vnitra (pro státní aparát) pro nejvyšší mocenské orgány (politbyro a Ústřední výbor SED, radu ministrů a Státní radu), pro oblastní stranické orgány a pro krajské a okresní rady. Mimoto nomenklatura zahrnovala seznam osob, s nimiž příslušné nadřízené „aparáty" počítaly do funkcí. Vedoucí pracovníci byli tedy v NDR kooptováni, nikoli delegováni nebo voleni. Institucionální dualismus orgánů SED a státní správy v systému nomenklatury „kádry" strukturálně rozděloval, takže musely působit v hierarchicky uspořádaných, strukturně od sebe oddělených pilířích moci.[29]

Tato zdvojená struktura stranických orgánů na jedné straně a státního aparátu, plánovací byrokracie a hospodářského vedení na straně druhé poznamenala i styl rozhodování a řízení východoněmeckých vůdčích skupin. „Kádry" SED byly v systému nomenklatury zároveň subjekty i objekty vlády. Musely provádět politiku stranického vedení, a přitom byly podrobeny přísnému, paternalisticky degradujícímu dohledu stranických kontrolních komisí. V chování takzvaných vedoucích kádrů se tak ideologická argumentace spojovala ve specifické symbióze s poručnickým tónem státních direktiv. Tento styl řízení vyvolával protesty především u těch odpovědných pracovníků, kteří si byli vědomi vlastního postavení, a snižoval jejich ochotu podávat výkon a respektovat příkazy. I když význam ideologických faktorů v případě funkčních elit například v hospodářské oblasti v sedmdesátých a osmdesátých letech ustupoval do pozadí a prosazoval se spíš technokraticky orientovaný styl řízení, meze režimu tento konflikt nikdy nepřerostl. Výběrové mechanismy uplatňované v účinné „kádrové politice" a spolu s tím široký rezervoár politických sankcí bránily prosazování neideologického, profesionálního stylu řízení ve smyslu moderního managementu nebo profesionální autonomie. Celkově tak „kádrová politika" dosáhla očekávané kombinace politické loajality a odborných vědomostí.[30]

---

29 SCHNEIDER, Eberhard: Nomenklatur. In: EPPELMANN, R. – MÖLLER, H. – NOOCKE, G. – WILMS, D. (ed.): *Lexikon des DDR-Sozialismus*, s. 437 n.; týž: Karriereangebote, Karrieremuster und Eliterekrutierungen. In: *Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED Diktatur in Deutschland"*, sv. III/3. Baden Baden, Deutscher Bundestag 1995, s. 1715; WAGNER, Matthias: Gerüst der Macht: Das Kadernomenklatursystem als Ausdruck der führenden Rolle der SED. In: BAUERKÄMPER, A. – DANYEL, J. – HÜBNER, P. – ROß, S. (ed.): *Gesellschaft ohne Eliten?*, s. 87–108. K sovětskému vzoru: MÜLLER, Christoph – HODNETT, George: „Kader", „Kaderpolitik". In: *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*: Eine vergleichende Enzyklopädie, sv. 3. Freiburg 1969, s. 458–461. Ke kooptaci jako náborovému postupu: RUDOLPH, I.: Kader – Intelligenz – Elite, s. 133; VOIGT, D. – VOß, S. – MECK, S.: *Sozialstruktur der DDR*, s. 248 n.

30 ERNST, A. S.: Erbe und Hypothek, s. 43, 46; VOIGT, D. – GRIES, S.: Karriereangebote, Karrieremuster und Eliterekrutierung, s. 1909; AUGUSTINE, D. L.: Frustrierte Technokraten, s. 53, 69. Ke komplexnímu systému kontroly v SED a k vnitrostranickým „čistkám": KLEIN, Thomas: Die Herrschaft der Parteibürokratie: Disziplinierung, Repression und Widerstand in der SED. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", č. 20 (1996), s. 3–12; SCHWABE, K.: *Arroganz der Macht*, s. 159–163.

Když se NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech ocitla ve zvýšené míře pod modernizačním tlakem, ukázalo se, že hospodářský řídicí personál nedisponuje mentálními a organizačními schopnostmi potřebnými pro inovaci. Socialističtí manažeři za své kariéry získali takové řídicí vlastnosti, s jakými mohli přežít v houštině politických direktiv, fiktivních směrných čísel, střídajících se kampaní, mimoekonomických tlaků a permanentního nedostatku plánovaného hospodářství. Sociologická studie o připravenosti vedoucích ekonomických pracovníků v NDR na inovace dospěla v roce 1986 ke zneklidňujícímu závěru, že „požadavky vědecko-technického pokroku ... se v myšlení vedoucích pracovníků ani zdaleka neodrážejí".[31] Dotazovaní vedoucí pracovníci neviděli ve škále požadavků žádné významné rozdíly mezi rutinními úkoly a inovačními procesy. V sebehodnocení vedoucích zaujímaly přední místo takové ctnosti jako „operativní obratnost", „sebekázeň" a „vytrvalost a cílevědomost", těsně následovány „účinným politicko-ideologickým vlivem na kolektiv". Naproti tomu „ochota riskovat" a „schopnost zpochybnit dosavadní praxi" obsadily v katalogu požadavků z devatenácti položek sedmnácté, respektive poslední místo.[32]

Nedostatečná ochota riskovat byla u východoněmeckých manažerů důsledkem chybějící autonomie společenských subsystémů. Přestože SED a stát byly „kádrově" odděleny, hranice mezi oběma oblastmi byla na úrovni konkrétních rozhodnutí pohyblivá. Přímé zásahy politického aparátu do státních úřadů i do hospodářských, sociálních a kulturních procesů byly normální. Při obtížích v zásobování obyvatelstva nebo při plnění hospodářského plánu se čelní funkcionáři SED prostřednictvím operativních skupin stranického aparátu ujímali věci osobně. Tento dirigismus žádný ze strukturálních problémů trvale neřešil, poznamenal však rozhodovací chování funkčních elit v příslušných oblastech. „Neustálé vnější zásahy, koncentrace rozhodovacích pravomocí na vrcholu hierarchie, přetěžování vyšších stupňů řízení operativní prací a degradace nižších úrovní řízení na pouhé vykonavatele, to vše přetrvávalo a vedlo k formalismu ve vnitropodnikových a mezipodnikových vztazích, k vyhýbání se konfliktům a přizpůsobování, ke znehodnocování kreativity a profesní etiky."[33]

Zároveň byla většina státních a hospodářských funkcionářů začleňována i do politických struktur SED; vlastní vystupování vedoucích pracovníků tak začalo oscilovat mezi politicko-ideologicky a odborně motivovanými typy chování. Tyto struktury u funkčních elit v jistém smyslu vyprodukovaly specifickou formu rozhodovací zdrženlivosti – chování, které bylo navíc posilováno diskrepancí mezi pracovní zátěží a poměrně malými možnostmi výdělku ve vedoucích pozicích. Při řešení krizových situací v NDR dominoval politicky motivovaný sklon připisovat problémy v řízení a nedostatky nikoli strukturálním chybám, nýbrž vždy takzvanému „subjektivnímu

---

31 Srv. BOHRING, Günter – LADENSACK, Klaus: *Wie Leiter den wissenschaftlich-technischen Fortschritt bewältigen*. Berlin (Ost) 1986, s. 154.

32 Srv. *tamtéž*, s. 153 n.

33 Srv. HÜBNER, Peter: Industrielle Manager in der SBZ/DDR: Sozial- und mentalitätsgeschichtliche Aspekte. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 24, č. 1 (1998), s. 78.

faktoru". Zásahy „shora", které byly z mocenských důvodů „odsouzeny k úspěchu", často vyústily v personálněpolitické důsledky. K „racionalitě" východoněmeckých vedoucích pracovníků, jež byla pro systém specifická, tudíž patřila zásada neexponovat se v určitých konfliktních situacích přespříliš, protože by to mohlo mít následky pro vlastní kariéru. Právě styl řízení elit tak přispíval k zablokování modernizace, což bylo pro NDR charakteristické. Obdobně strukturované průzkumy politických funkčních elit v oblastních a místních strukturách SED nebo v ústředním stranickém aparátu by prokázaly podobné sebehodnocení i u elity politické.

Elity v „moderní diktatuře"?

Z hlediska dějin elit však tato zjištění nestačí, abychom nalezli odpověď na otázku po modernosti diktatury v NDR. Především bude účelné rozlišit různé fáze vývoje NDR. Rozchod s politickými a společenskými tradicemi z období před rokem 1945 a „slabost původu" elit jsou z hlediska struktury elit v západních společnostech hodnoceny jako příznaky modernizace a demokratizace. Západoněmecké elity tak vykazují širokou základnu, z níž vzešly, a disponují mnohostranným a členitým odborným profilem.[34] Uplatníme-li na NDR toto kritérium modernity, převzaté z teorie elit, dopadne výsledek rozporně. Tendence k rozšiřování základny pro výběr elit, jež byly charakteristické pro mobilitu společenského vzestupu v padesátých a šedesátých letech, se na první pohled jeví jako prvek modernity. Zároveň s tímto procesem docházelo k dalekosáhlému vytlačování tradičních elit – proces, jenž ve svých důsledcích zašel daleko nad rámec eliminace vedoucích pracovníků zatížených nacismem.

Rovněž silné zdůrazňování dělnické třídy jako nového zdroje východoněmeckých vedoucích pracovníků lze chápat jako tendenci k další separaci při výběru elit. NDR měla tedy elity s „výrazně profilovaným původem", což platí jak pro jejich sociální strukturu, tak pro jejich politický profil. Vazba na dělnickou třídu nebyla postulována jen ideologicky, nýbrž definovala rozhodující cesty při výběru nových východoněmeckých elit. Inflační rozšíření kritéria dělnického původu sice zmnožilo základnu pro výběr, avšak za cenu jejího mentálního přizpůsobení oficiálním ideálním představám a kariérním modelům. Navíc se sociální struktury NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech znovu upevnily, což s sebou přineslo tendenci k uzavřenosti při výběru sociálních skupin a vrstev. Vedlo to k zablokování mobility i při tvorbě elit.

V této souvislosti je třeba se zabývat také fází hospodářských reforem v NDR, která započala v první polovině šedesátých let za vlády Waltra Ulbrichta.[35] Pokusy o zpruž-

---

34 GREIFFENHAGEN, Martin: *Politische Legitimität in Deutschland*. Gütersloh 1997, s. 124. Správních a hospodářských elit se restrukturalizační procesy přinejmenším do 50. let ovšem dotkly jen málo. Srv. ZAPF, Wolfgang: *Wandlungen der deutschen Elite*: Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919–1961. München 1965, s. 169, 195.

35 K tomu viz studie: KAISER, Monika: *Der Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker*: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962–1972. Berlin 1997. Autorka se snaží na základě nových pramenů prokázat Ulbrichtův podíl na těchto „reformách shora".

ční systému ekonomického plánování v NDR zvýšily poptávku po odborně kvalifikovaných „kádrech". S tím souvisící posun kritérií při výběru elit diagnostikoval již Peter Christian Ludz v jedné z prvních základních studií o „stranické elitě v procesu změn". Autor popsal tento posun jako formu „konzultativního autoritářství".[36] Vedoucí političtí pracovníci, vynesení do svých funkcí v průběhu tohoto vývoje, projevovali také sklon ke změněnému stylu řízení, v literatuře často popisovanému jako „technokratický". Při bedlivějším pohledu je však zřejmé, že šlo spíš o symbiózu politického koncepčního nároku, vyplývajícího z marxistické ideologie, a dobově podmíněné euforie z techniky, vědy a budoucnosti. Tuto náladu výrazně ilustrovalo nadšení čelných funkcionářů SED pro systémové vědy a prognostiku, jež obráželo pokus o to, aby komunistická víra v sestrojitelnost nové společnosti byla v technicistním hávu přizpůsobena požadavkům modernizace. Přes prognózy mnoha západních sociologů a politologů, které dlouhodobě předpokládaly tendenci ke zvyšování odbornosti východoněmecké mocenské elity, však tyto snahy uvízly hned v počátcích.[37] Nakonec ztroskotaly na tom, že mocenská elita SED byla sice ochotna přistoupit na korekce v hospodářské politice, nikoli však k odpovídajícím politickým změnám.

Elity jako „pečovatelská instance"?

Formující působení systému politické moci v NDR na profil východoněmeckých elit se projevuje i v jiné oblasti. Konrad Jarausch ve svém obrazu NDR jako „pečovatelsky obležené" společnosti poukázal na vzájemné ovlivňování diktátorské mocenské praxe a egalitářské sociální utopie. Tato dualita východoněmecké společnosti se odráží i v chování a v sebeprojekci východoněmeckých vůdčích skupin. Na jedné straně zkonstruovala oficiální ideologie identitu zájmů mezi vedoucími pracovníky vybavenými autoritou „státu dělníků a rolníků" a jim podřízenými sociálními vrstvami: „Socialistickému stylu řízení a práce jsou cizí jak autoritářské rysy, tak projevy liberalismu, přestože při řídicí činnosti lze ještě často na zbytky takového jednání narazit. Podstatnými znaky je aktivní činnost všech členů kolektivu a odstranění rozporů mezi procesem řízení a realizace, jež jsou typické pro kapitalistický podnik."[38]

Na druhé straně socialistickým řídicím „kádrům" příslušely nejenom určité funkce v hierarchických strukturách moci, nýbrž byly pro podřízenou společnost zároveň významnou regulační, výchovnou a pečovatelskou instancí. Prostřednictvím politických organizací a pracovní sféry hluboko zasahovaly do každodenního života lidí. Příručka socialistické nauky o řízení – standardní kompendium řídicích pracovníků

---

36 Srv. LUDZ, Peter Christian: *Parteielite im Wandel*: Funktionsaufbau, Sozialstruktur und Ideologie der SED-Führung. Köln/R. 1968, s. 258. K tomu též příspěvek: KAISER, Monika: Neu gelesen: Peter Christian Ludz, Parteielite im Wandel. In: BAUERKÄMPER, A. – DANYEL, J. – HÜBNER, P. – ROß, S. (ed.): *Gesellschaft ohne Eliten?*, s. 253–264.

37 Srv. též RICHERT, Ernst: *Die DDR-Elite oder Unsere Partner von morgen?* Reinbek 1968.

38 ERBE, G.: *Arbeiter und Intelligenz in der DDR*, s. 42–46; srv. *Leiter, Kollektiv, Persönlichkeit*: Handbuch für die sozialistische Leitungstätigkeit. Berlin (Ost) 1982, s. 396.

v hospodářství – zcela logicky připisuje vedoucímu rozsáhlé sociální kompetence: od utváření „kolektivu" a rozvoje osobnosti „pracujících" přes jejich motivaci a charakterovou výchovu až k duchovně kulturnímu povznášení nebo k „podpoře tělesné kultury a sportovních aktivit".[39] Je ostatně dostatečně známo, jak straničtí tajemníci museli urovnávat manželské krize a ředitelé podniků zajišťovali pro své pracovníky byty nebo místa v jeslích.

Pečovatelské zasahování do problémů každodenního života tak v „kádrové politice" přímo korelovalo s řízením a kontrolou. Vedení SED tím navazovalo na tradici autoritářsko-paternalistické politiky vůči společnosti, tradici, která od pozdního 19. století rozhodujícími měrou přispívala ke „zvláštní německé cestě" (*deutscher Sonderweg*). Protože vedení SED očekávalo od podřízených „kádrů" vynikající povahové vlastnosti a řádný, morálně nezávadný způsob života, systémově inherentní nedostatky „kádrové politiky" byly převáděny do personální morální roviny. Stranické skupiny a závodní organizace SED proto svolávaly zasedání svých členů, aby chybující vedoucí pracovníky neprodleně „s podporou všech vrátili na správnou kolej".[40] Rovněž kritika příslušných nadřízených řídicích orgánů se zaměřovala na jednotlivce, jimž byl vytýkán chybný postup nebo slabost při řízení. Tato politika sice SED koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let otevírala přístup ke klíčovým postavením, jež obsazovala loajálními straníky; personalizující a moralizující kritika však zakrývala vážné strukturní nedostatky centrálně plánovaného hospodářství v „reálněsocialistické" diktatuře. „Kádrová práce" v komunistické diktatuře proto nepřipouštěla žádnou autokorekci a na vedoucí pracovníky kladla odpovědnost, jíž nemohli dostát.[41]

Jednotlivec byl ve východoněmecké společnosti – pokud se tomu vědomě nebránil – do značné míry integrován do různých typů politických a sociálních komunit. To platí i pro východoněmecké elity. Na první pohled se zdá, že tento „kolektivismus" prostupoval napříč vší hierarchií a že podporuje tezi o značné homogenizaci společnosti. Symboly sociálního statutu a tomu odpovídající rozdíly mezi různými způsoby života hrály při profilování vůdčích skupin skutečně menší roli – přesto ale takové symboly existovaly a byly vzhledem k egalitářskému postulátu přijímány nanejvýš kriticky. Odhlédneme-li od „výkladních skříní" a několika protežovaných vědců

39 *Tamtéž*, s. 368 n.

40 Tato dikce pregnantně charakterizuje dalekosáhlé nároky paternalistické diktatury rozhodovat o způsobu života jednotlivců a řídit společenský vývoj. Srv. *BLHA*, Bez. Pdm. Rep. 401, č. 1224, list 232.

41 BOYER, Ch.: *„Die Kader entscheiden alles..."*, s. 16 n., 23, 50, 52, 54. Ke strukturálním nedostatkům centrálně plánovaného hospodářství v NDR: BUCHHEIM, Ch.: Die Wirtschaftsordnung..., s. 207–210. K diskusi o autoritářsko-paternalistických tradicích v rámci „zvláštní německé cesty" souhrnně: KOCKA, Jürgen: German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 23, č. 1 (1988), s. 3–16; GREBING, Helga: Einleitung: Der deutsche Weg – ein Sonderweg? In: táž ad.: *Der „deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945*: Eine Kritik. Stuttgart 1986, s. 11–22. K tradicím vrchnostenského státu v NDR odkaz: KOCKA, Jürgen: Ein deutscher Sonderweg: Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 40 (1994), s. 45.

a umělců, neexistovalo v NDR téměř žádné sociální odlišení vůdčích skupin. Při bedlivějším pohledu však uvidíme, že přítomnost vedoucích pracovníků v různých typech těchto komunit vládnoucímu systému otevírala přístup i do takových společenských prostředí, jako je rodina, bydliště anebo různé zájmové komunity. Tyto přístupové cesty měly ruku v ruce s ostatními mechanismy vládnutí a s dalšími institucemi udržovat kontrolu nad celou sítí sociálních vztahů. Únik východních Němců z těchto předepsaných komunit do pověstných „skulinek" může být proto zároveň vykládán jako útěk z náruče státem dekretované péče o člověka.

Vlastní obraz a styl řízení v generační obměně

„Kádrová politika" komunistického režimu zůstávala úzce spojena s politickými „aparáty", jež byly navzájem strukturálně odděleny. Navzdory tomu, že vůdčí skupiny různých sektorů mezi sebou neformálně komunikovaly, společná všednodenní kultura a korporativní duch v podobě závazného kánonu hodnot a způsobů jednání se vytvořily zjevně v míře pouze omezené. Ustupovala však nejen horizontální, ale i vertikální integrace, která nastala s výměnou elit bezprostředně po válce spolu s enormně zvýšenou mobilitou společenského vzestupu. Vůdčí skupiny jednotlivých sektorů byly v NDR kooptovány, nikoli – jako v parlamentních demokraciích s pluralitními společnostmi – voleny nebo delegovány. Nastupující mladá generace „kádrů", která od konce padesátých let obsazovala vedoucí hospodářské a společenské pozice, získala vzdělání převážně již v NDR, částečně byla dokonce socializována. Protože kooptací byla odměňována především politická loajalita, vazba na sociální původ se stále uvolňovala. Spolu s tím světonázorově-biografická profilace postupně pozbývala vliv na styl řízení i na sebereflexi „kádrů" v NDR a převahu získávala sekundární socializace v „aparátech".[42]

Přitom lze konstatovat zřetelné rozdíly mezi politickou elitou a funkčními elitami co do jejich stylu a rozhodovacích kompetencí. Čelní funkcionáři SED ze starší generace se považovali za aktéry společenského převratu, jejichž cíle a systém hodnot byly výsledkem životních zkušeností v třídním boji ve třicátých letech a v komunistickém odboji. Jejich politické jednání v klíčových pozicích „státu dělníků a rolníků" zřetelně prozrazuje vzory převzaté z organizačního života komunistického hnutí. Zatímco politická elita buržoazních společností pocházela z profesí, které jí přinášely možnost uplatnění a potřebnou kvalifikaci pro „politiku jako povolání",[43] u aparátu politické moci v NDR takové modely nástupu do profese zcela chyběly. Pro nejvyšší funkcionáře, kteří se politicky socializovali ještě v Komunistické

---

42 von BEYME, Klaus: Art: „Elite". In: KERNIG, C. D. (ed.): *Marxismus im Systemvergleich*: Soziologie, sv. 1. Frankfurt/M. 1973, s. 154. K tomu též práce o teorii elit: BAUERKÄMPER, Arnd: Die tabuisierte Elite: Problembereiche, Fragen und Hypothesen der historischen Forschung über Führungsgruppen der DDR. In: *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 9 (duben 1997), s. 19–33.

43 WEBER, Max: Politik als Beruf. In: týž: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen, Johannes Winckelmann 1988 (5. vyd.), s. 505–560. (Česky: *Politika jako povolání*. Praha 1929.)

straně Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD), byl charakteristický rychlý vstup do profesionální politiky po relativně krátkém profesním životě. Pravidlem byly čistě aparátnické kariéry. Elita politické moci NDR se přitom naučila takové formě politického jednání, jež vyžadovala především schopnost mobilizovat vlastní členskou základnu, ideologicky konformní agitaci a organizační talent. Politické myšlení této skupiny bylo silně poznamenáno obrazem nepřítele, který se směrem do vlastních řad projevoval strachem ze spiknutí a syndromem „úchylkářů", navenek kritikou kapitalismu a podezíravostí vůči údajným fašizujícím tendencím, zejména ve vztahu ke Spolkové republice.

Funkční elita vzešlá z následujících generací sdílela v mnohém – tak jako v dalších generacích veškerá východoněmecká elita – přesvědčení otců-zakladatelů, orientovala se však podle konkrétní společenské situace v NDR, přičemž se pokoušela za rostoucí vlastní deziluze tak či onak etablovat.

Pro politickou elitu NDR zůstávala až do roku 1989 charakteristická „zkušenost z vylučovacích zápasů a bojů o přežití".[44] Z toho vyplývající vlastnosti, jako například „bdělost, cit pro mocenské přesuny a pro vytváření nebezpečných skupin a koalic",[45] určovaly však i styl řízení funkčních elit, které v centrálně spravovaném hospodářství musely být prostředníkem mezi společenským očekáváním „pracujících" a úkoly nadřízených politických institucí.

Rozsáhlá spjatost východoněmeckých vůdčích skupin se vztahy politické subordinace vedla v osmdesátých letech k tomu, že v těchto skupinách, ačkoli pociťovaly reformní pnutí ve společnosti stejně jako obyvatelstvo, se vytratila schopnost a ochota k politické intervenci proti kurzu gerontokracie SED. Stejně nepatrný byl podíl východoněmeckých elit na politickém převratu; ke změně je vesměs přiměl až tlak opozice a dramatická ztráta jejich společenské akceptace, jež vyplynula z rozpadu komunistického panství v NDR.

Německá demokratická republika vtiskla společnosti svou pečeť a nadále přežívá i v elitách. Dnes velmi diskutovaná setrvačná síla mentality a prostředí v nových spolkových zemích se obráží v hodnotové orientaci funkcionářů východoněmeckého původu v nové, celoněmecké elitě. Tito lidé, kteří v současné době zvlášť v médiích a ve vědeckých strukturách zaujímají relativně vysoký podíl vedoucích pozic, se zřetelně silněji orientují na hodnoty pospolitosti a veřejného blaha než příslušníci elity západoněmecké. Před individuální svobodou a autonomií ve stále stejném duchu preferují rovnost a spravedlnost. Jak doložila v roce 1997 zveřejněná postupimská studie o elitách, východoněmecké elitní skupiny se od západoněmeckých vedoucích pracovníků odlišují rovněž svým chápáním státu a demokracie. Zdůrazňují všelidový základ demokracie oproti zastupitelskému systému a přisuzují přitom státu větší odpovědnost za vývoj společnosti.[46]

---

44 ENGLER, Wolfgang: *Die zivilisatorische Lücke*: Versuche über den Staatssozialismus. Frankfurt/M. 1992, s. 70.

45 *Tamtéž*, s. 71.

46 BÜRKLIN, Wilhelm: Eliteforschung in der Bundesrepublik: Historische Bedingungen und aktuelle Herausforderungen. In: týž ad. (ed.): *Eliten in Deutschland*: Rekrutierung und Inte-

A tak mezi východoněmeckými elitami působí nadále takové představy o vlastním fungování, jimiž „pečovatelská diktatura" NDR navázala na hodnoty vrchnostenského státu a na etatistické tradice „zvláštní německé cesty". V pluralitní společnosti a v systému parlamentní demokracie sjednoceného Německa naopak očekávání spojená se sociálním státem poskytují naději na větší odpovědnost elit vůči skupinám, které je zvolily nebo delegovaly. V tom smyslu by představa východoněmeckých vedoucích činitelů o jejich vlastní úloze mohla posílit sociální základ celoněmeckých elit, oživit jejich zpětnou vazbu na společnost a zabránit fixaci izolované „třídy politiků". Zda tato základní sociální orientace, zbavena tradičního vrchnostenského poručnictví, bude ve sjednoceném Německu působit ve smyslu posílení demokratických hodnot, anebo – tak jako jiné rysy z doby před rokem 1989 – bude spíše slábnout, ukáže až čas.[47]

---

gration. Opladen 1997, s. 29 n., 33; KAINA, Viktoria: Wertorientierungen im Eliten-Bevölkerungsvergleich: Vertikale Distanzen, geteilte Loyalitäten und das Erbe der Trennung. In: *tamtéž*, s. 376, 378–380, 382, 387 n. K přežívajícím paternalistickým postojům též: GLAEßNER, Gert-Joachim: Regimewechsel und Elitentransfer: Parlamentarisch-politische und Verwaltungseliten in Ostdeutschland. In: *Deutschland Archiv*, roč. 29, č. 6 (1996), s. 849–862.

47 K vědecké diskusi o „třídě politiků": von BEYME, Klaus: Der Begriff der politischen Klasse – Eine neue Dimension der Elitenforschung? In: *Politische Vierteljahresschrift*, roč. 33, č. 1 (1992), s. 4–32; týž: Brauchen wir eine Politische Klasse? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 50 (1991), s. 3–13; WEßELS, Bernhard: Zum Begriff der „Politischen Klasse". In: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, roč. 43, č. 9 (1992), s. 541–549. Ke konceptu odpovědnosti, která teoreticky zdůvodňuje vládu elit v demokracii, zejména: UPPENDAHL, Herbert: Repräsentation und Responsivität: Bausteiner Theorie responsiver Demokratie. In: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, roč. 12, č. 1 (1981), s. 123–134. K problému všeobecně: KÖSER, Helmut: Demokratie und Elitenherrschaft: Das Eliteproblem in der Demokratietheorie. In: OBERNDÖRFER, Dieter – JÄGER, Wolfgang (ed.): *Die neue Elite*: Eine Kritik der kritischen Demokratietheorie. Freiburg 1975, s. 149–192.

„A čím jsme, tím jsme díky ní"

SED v každodenním životě NDR

Stefan Wolle

Když se v NDR hovořilo o straně, nebylo potřeba se ptát, kterou stranu má mluvčí na mysli. Stranou byla Jednotná socialistická strana Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED). Navzdory latinskému kořenu *pars* – což, jak známo, znamená část – a navzdory logice, že část celku předpokládá existenci dalších částí, existovala ve skutečnosti pouze jedna *strana*. Fakt, že v zemi byly čtyři další korporace, které rovněž měly ve svém názvu slovo „strana", hovorový úzus zcela ignoroval, a tak adekvátně odrážel politickou realitu. Totéž platí pro četná souslovi, jako „stranický tajemník", „vedení strany", „stranická legitimace", „stranická disciplína", „stranická linie", a dokonce i pro pejorativní spojení jako „stranický papaláš" (*Parteibonze*), „stranický kariérista" atd. Hovorový a oficiální úzus se v tomto případě shodovaly.

Jazyk i zde odkrývá podvědomé vrstvy kolektivní mentality, a proto se vyplatí studovat jazykové zvyklosti důkladněji. Nazvat stranu pouhou kombinací písmen, tedy říci prostě SED, znělo příliš chladně a rezervovaně. Při slavnostních příležitostech bylo třeba název pronést v celé délce.

Aby se NDR „odlišila od imperialistické SRN", pokoušela se od roku 1971 vyřadit ze svého slovníku výrazy *německý* a *Německo*. Označení státu, názvy stran a masových organizací ani pojmenování ústředních orgánů strany se sice nezměnily, stále více se však ukrývaly za zkratkami a náhradními pojmy. Podobně jako o *naší republice* se s oblibou od té doby hovořilo i o *naší straně*. Při vyslovení jejího názvu se slušelo uctivě snížit hlas. Přízvuk měl jambicky nalehnout na druhou slabiku, tvrdá souhláska se vyslovila po saském způsobu změkčeně. Přesto však občas – například šlo-li o polemiku s „negativními argumenty" – mohlo být slovo *Partei* vysloveno krátce s kovovou tvrdostí, že to znělo, jako když se nabíjí samopal. Mazlavá intonace vylhané svornosti byla ta tam.

Je pozoruhodné, že v době zkratek a akronymů – k nimž se jazykový úzus totalitních systémů vždy kloní – získávalo provokativní příchuť označení *Sozialisti-*

sche Einheitspartei Deutschlands, bylo-li vysloveno v celé délce a pronikavě, jakoby proti srsti. Mnozí současníci si časně zrána dopřávali drobné potěšení, když u stánku s novinami požádali dvojznačně o *Neues Deutschland* (Nové Německo).

Podobné sémantické zúžení jako pojem „strana" prodělal výraz *soudruh* (*Genosse*). „Kde je soudruh, tam je strana," znělo heslo a nikoho nenapadlo, že by snad mohlo jít o člena spotřebního družstva (rovněž *Genosse*). „Soudruh" bylo synonymum pro člena SED. Pouze v armádě a u policie bylo oslovení „soudruh" předepsáno a všeobecně užíváno. Mezi nižšími hodnostmi – zvláště u vojáků základní služby – bylo však i mnoho nečlenů SED, a tak si vojáci vypomáhali, pokud chtěli výslovně oslovit pouze členy SED, výrazem *Parteigenosse*, výrazem už neobvyklým, protože připomínal jazykový úzus NSDAP.

Opakem pojmu „soudruh" byl „ne-soudruh" (*Nicht-Genosse*), který ovšem patřil spíše do hovorového úzu funkcionářů nebo se používal v interních dokumentech. Synonymním a poněkud oficiálnějším terminem byl „nestraník" (*Parteiloser*) nebo „nestranický kolega" (*parteiloser Kollege*). Při oficiálních příležitostech se však řečníci uchylovali k oslovení „kolega" a na akcích, kde byli přítomni i nečlenové SED, říkali korektněji „soudruzi a kolegové". Všude tam, kde se předpokládala velká většina mladých, například ve školách a na univerzitách, se obdobně užívalo oslovení „přátelé mládežníci" (*Jugendfreunde*, doslova přátelé z mládí). Mluvčí se tím však rozhodně neobraceli na své přátele z dávných dnů, měli na mysli členy Svobodné německé mládeže (*Freie Deutsche Jugend* – FDJ).

Hranice mezi „soudruhy" a „nesoudruhy" byla ostrá. NDR byla zemí dotazníků, a nebylo dotazníku, v němž by otázka po členství ve stranách a organizacích chyběla. Již v jeslích se do kartotéky zapisovala stranická příslušnost rodičů. V mateřské školce a na školách tyto kolonky pokračovaly. Občas se dokonce hovořilo o „dětech soudruhů" (*Genossenkinder*). To mělo samozřejmě věcný důvod. Ředitelé škol museli při sestavování rodičovských výborů dbát, aby strana byla zastoupena rozhodujícím způsobem i v těchto orgánech.

Členství v SED hrálo důležitou roli i v zaměstnání. V každém pracovním kolektivu bylo známo, kteří kolegové jsou ve straně. Začasté bývali soudruzi tajemně sníženým hlasem zváště svoláváni, někdy po pracovních poradách nebo schůzích: „Soudruzi tu, prosím, ještě chvíli zůstanou." „Nesoudruzi" pak museli odejít z místnosti a členové strany zůstali, aby probrali skutečně důležité věci. Tyto pro NDR typické každodenní výjevy však též charakterizují ambivalenci členství v SED. Jedni měli pauzu na kávu nebo směli jít domů, druzí zůstali v zasedací místnosti a museli poslouchat referáty. Privilegované postavení si vyžadovalo svou cenu. Podobně vypadala situace i na školeních, při cestách delegací do spřátelené ciziny, a dokonce i při turistických zájezdech s cestovními kancelářemi. Členové strany tvořili jakousi příležitostnou základní organizaci. Byli pravidelně informováni o politické situaci, vyžadovala se od nich zvláštní bdělost před „úklady třídního nepřítele" a měli být schopni správně politicky argumentovat. Jakkoli se takové zvláštní úkoly a privilegia mohou zdát bezvýznamné, zvyšovaly sebevědomí členů strany a dodávaly jim pocit, že patří k vyvoleným a privilegovaným kruhům. V orgánech společenských organizací, tedy v odborech nebo v FDJ, kde se kladl na spolupráci s bezpartijními členy

velký důraz, existoval unikátní zvyk, že při zvlášť významných bodech jednání posílali členy orgánu, kteří nebyli v SED, na několik minut ven.

Ve zprávách, akčních programech a referátech stranických skupin SED se neustále hovořilo o „vedoucí úloze strany". Takto osobovaný nárok nebyl frází, nýbrž každodenní skutečností. Strana tvořila kostru společnosti. Nikdy v dějinách komunistických diktatur neexistoval výrazný vliv ostatních nositelů státní moci. Ani tajné služby, ani armáda nemohly ve srovnání se stranou dosáhnout skutečného významu. I všemoc šéfů tajné služby spočívala v jejich stranické funkci. Ve všech komunistických státech od roku 1917 tvořilo centrum moci vedení strany.

Paralelně s administrativní strukturou státní správy existoval stranický aparát. Oba aparáty byly navzájem těsně propojeny. „Státní funkcionář", tj. ředitel podniku nebo ústavu, býval zpravidla členem stranického vedení, a tak byl „personální unií" napojen na stranickou hierarchii. Historické porovnání s poměrem státu a církve ve středověku je zcela zavádějící. V křesťansko-feudální společnosti existoval skutečný dualismus mezi duchovní a světskou mocí. Odhlédneme-li od církevních knížectví, biskupové a papežové vykonávali světskou moc jen zčásti. Naproti tomu v socialismu nebyl mezi státem a stranou žádný dualismus, nýbrž extrémní koncentrace moci v rukou kolektivního nebo individuálního stranického vedení. Spíš než křesťanský středověk připomíná tato struktura státu staré orientální kněžské státy. To neznamená, že by vůbec neexistovaly skupinové zájmy. Přesto byla celá společnost, od nejvyšší špičky po poslední úřad, uspořádána přísně vojensky. Vždy bylo jasné, čí příkaz je rozhodující. Policie, armáda, Státní bezpečnost, justice, hospodářské orgány, komunální úřady, vzdělávací a kulturní zařízení, dokonce i masové organizace, strany jednotného bloku (*Blockparteien*, obdoba československé Národní fronty) i veškeré volené orgány, jako například okresní a krajské rady – všechny tyto instituce podléhaly stranickým instancím. V případě stížností nemělo smysl dovolávat se „formálního práva". Jedinou nadějí bylo odvolání k nadřízené stranické instanci.

Již na střední úrovni řízení byly struktury SED velmi těsně propojeny se státními – takříkajíc „vlastními" – správními strukturami. „Státní funkcionář" byl zpravidla v „personální unii" členem stranického vedení, což výrazně omezovalo možnosti postupu pro „nesoudruhy". Funkcionáři ze stran jednotného bloku a někteří „nesoudruzi", kteří byli začleňováni do řídicích struktur, projevovali často ostatně ještě větší horlivost a poslušnost než funkcionáři SED. Zřeknout se členství ve straně znamenalo rezignovat na společenský vzestup, být vyloučen z privilegií vládnoucí vrstvy a mít menší možnosti vzdělání a kariéry pro děti.

Strana však byla víc než jen odrazovým můstkem ke kariéře. Zejména pro starší členy představovala ztělesnění transcendentní myšlenky vykoupení. *Píseň o straně* Louise Fürnberga byla často předmětem výsměchu, zvlášť kvůli přísloveckému verši „Strana, strana, ta vždy pravdu má" (*Die Partei, die Partei, die hat immer recht*). Básník však toto *confessio fidei* mínil s trpkou vážností. Z básně hovoří hluboká touha intelektuála po jistotě víry.[1]

1 FÜRNBERG, Louis: Strana. In: Týž: *Sláva života*. Přeložil Valter Feldstein. Praha, Čs. spisovatel

Nám všecko na světě dala,
slunce a vzduch, jasnou záři dní,
a životem se nám stala,
my rostli a zráli jsme v ní.

S námi šla po všechny časy,
hřála nás, když se svět měnil v led.
S ní kupředu kráčely masy,
bezpečně nás vedla vpřed.

(...)

Když však jsi v boji zakolísal,
tu pohladí tě dlaň něžná:
Jen vzhůru! – a vpřed jdeme dál.

Sie hat uns alles gegeben,
Sonne und Wind, und sie geizte nie
und wo sie war, war das Leben,
und was wir sind, sind wir durch sie.

Sie hat uns niemals verlassen,
und wenn die Welt fast erfror, war uns warm
Uns führte die Mutter der Massen,
es trug uns ihr mächtiger Arm.

(...)

Sank uns im Kampf aber einmal der Mut,
so hat sie uns leis nur gestreichelt:
Zagt nicht! – und gleich war uns gut.

Zřídka je náboženský charakter spojení jednotlivce se stranou vyjádřen zřetelněji. „Strana," vysvětluje Rubašov, ústřední postava románu Arthura Koestlera *Tma o polednách*, „je něco více než ty i já... Strana je ztělesnění revolučního ideálu dějin. Dějiny neznají okolky ani váhání. Neúchylně a neomylně spějí k svému cíli. A v každé zátočině zanechávají bláto a utopence. Dějiny znají svou cestu. Nedopouštějí se omylů. A ten, kdo nemá naprostou víru v dějiny, nepatří do řad strany."[2] Tak se mnozí komunisté vyrovnávali se zatracením Stalina v roce 1956 nebo se zmizením Ulbrichta v díře paměti stranického dějepisectví. V jistém smyslu tak strana dokonce dokazovala svou sílu. Byla všemocná a všudypřítomná. Náležela jí nejvyšší věrnost. Strana byla nejvyšším božstvem komunistického státního náboženství.

Nomenklatura

„Kádry rozhodují o všem", říkali v NDR často funkcionáři strany a FDJ. Větu pokaždé doprovázel mírně přezíravý úsměv, neboť pocházela od tatíčka Stalina, jehož portréty a sebrané spisy byly již dlouho odklizeny do komory mezi haraburdí. Po několika pivech se lidé s oblibou vzájemně označovali za „staré stalinisty", a možná vůbec netušili, jak přesné je to tvrzení. Systém strany „kádrů" a nomenklatury byl vskutku dílem Josefa Džugašviliho. Na „kádrovém" kmeni strany spočívala její vláda, právě on jí umožnil přežít čtyři desetiletí a dodnes bývalé socialistické země tíží jako mlýnský kámen.

Slovo kádr pochází z latinského *quadrus* a v italštině označovalo obdélníkový rám (*quadro*). Ve francouzské vojenské terminologii 18. století znamenalo slovo *cadre*

1954, s. 148–149.

2 KOESTLER Arthur: *Tma o polednách*. Praha, Odeon 1992, s. 40.

základní stav důstojníků vojenské jednotky. V ruštině se jeho význam rozšířil a představoval úhrn členů strany. V tomto smyslu byl pojem „kádr" používán v poválečném období především v NDR. V jazyce SED byl uplatňován v jednoznačně pozitivním smyslu. „Kádr" byl disciplinovaný, ideologicky pevný, morálně čistý, zásadový, kvalifikovaný. Dokonce i pojmu „kovárna kádrů" pro prestižní vzdělávací instituce se ve funkcionářských kruzích místy užívalo beze vší ironie. Přesto však byl pojem „kádr" nejasný. „Kádrem" byl v principu každý. Personální oddělení se v NDR nazývala „oddělení pro kádry a školení" (*Abteilung Kader und Schulung*) a jejich šéfem byl „kádrový vedoucí" (*Kaderleiter*). Přesný obsah měly pojmy označující čtyři druhy „kádrů": „perspektivní kádry" (*Nachwuchskader*), „rezervní kádry" (*Reservekader*), „výjezdní kádry" (*Reisekader*), „nomenklaturní kádry" (*Nomenklaturkader*). Mnohé instituce, jako například ústavy Akademie věd NDR, dělily své pracovníky na „A-kádry" a „B-kádry". „A-kádry" byli politicky spolehliví členové SED. Kromě toho byly „A-kádry" považovány za odborně zdatné a společensky aktivní. Ve smyslu „plánování kádrů" měli mít tito pracovníci ve všem zelenou. „B-kádry" byli většinou „ne-soudruzi"; nemohly se tedy stát „výjezdními kádry" a nemohly zaujmout vedoucí pozice. Byly trpěny z nouze. Zčásti bylo zapotřebí jejich odborné práce. Toto rozdělení bylo přirozeně přísně důvěrné a přišlo se na ně až po převratu.

Přesnější byl pojem „nomenklatura" (*Nomenklatur*), který stejně jako „kádr" přešel z latiny přes ruštinu i do východní němčiny. S ruskou koncovkou, jako *Nomenklatura*, byl termín používán spíš na Západě, a to s negativním podtextem.

„Kádry", to byla tedy dobře promazaná, vzájemně zaměnitelná a spolehlivá kolečka v hnacím mechanismu celého systému. Okřídlené Stalinovo úsloví mělo své opodstatnění: „Kádry" rozhodovaly o všem – ale kdo rozhodoval o „kádrech"?

Matthias Wagner nazývá nomenklaturní systém „srdcem socialistické kádrové politiky".[3] Ač se o „nomenklaturních kádrech" nebo prostě o „nomenklatuře" hodně mluvilo, nikdo neznal její přesný mechanismus a po zániku NDR se na tom mnoho nezměnilo. „Snad neexistuje jiné téma z oblasti státního socialismu," píše k tomu Wagner, „které by bylo tak zahaleno tajemstvím. (...) A kde prokmitává záhada, tam je prostor pro výklady i pro spekulace."[4] Neomezená vláda strany byla do značné míry uskutečňována prostřednictvím rozhodovací pravomoci v personálních otázkách. „Kádrová nomenklatura" rady ministrů byla *de facto* extraktem „kádrové nomenklatury" ÚV SED. O všech důležitých pozicích ve správě, hospodářství, vědě a kultuře rozhodovalo příslušné oddělení ústředního výboru. Systém výkonu moci na nejvyšších místech se opakoval na podřízených úrovních v krajích a okresech. Pro všechny tyto úrovně existovaly vlastní „kádrové nomenklatury", a to vždy ve zdvojené podobě jako stranický aparát a státní aparát. Poslanci legislativních orgánů – tedy krajských sněmů, okresních sněmů a sněmovny lidu – byli vedeni v „kádrové nomenklatuře" státního aparátu. Totéž platilo pro úředníky a zástupce masových organizací a stran jednotného bloku. O jejich jmenování se rozhodovalo v „oddělení

3 WAGNER, Matthias: *Ab morgen bist Du Direktor*: Das System der Nomenklaturkader in der DDR. Berlin 1998, s. 12.

4 *Tamtéž*, s. 9.

pro spřátelené strany" (*Abteilung befreundete Parteien*) ÚV SED. Tvrzení, že strany bloku si zachovaly zbytek samostatnosti, je – přinejmenším na úrovni funkcionářů – naprostým omylem nebo dodatečně zkonstruovaným ospravedlněním.

Odborná kompetence a schopnosti byly v NDR při obsazování funkcí v nejlepším případě druhořadým měřítkem. V centru pozornosti byla vždy politická spolehlivost, společenská aktivita, třídní původ a věrnost NDR. To platilo pro členy SED stejně jako pro členy stran jednotného bloku nebo pro bezpartijní kolegy. Pochopitelně už ani k tomu se dnes mnozí současníci raději nehlásí. Příslušné směrnice a nomenklatura však svou jednoznačností nenechávají žádné místo pro pochybnosti. Wagner hovoří o „plánovitém hospodaření s lidmi". Kontrolní mechanismy byly tak dokonalé, že zásah ministerstva Státní bezpečnosti byl potřebný jen zřídka. Vytřídění nejistých kandidátů se dělo už na nejnižší úrovni. Čím déle systém existoval, tím propracovanější byly metody výběru „kádrů".

Hluboký přelom v této otázce znamenal devátý sjezd SED v květnu 1976, na němž byly schváleny nové směrnice. Sedmého června 1977 přijal sekretariát ÚV SED usnesení „O práci s kádry", jež ukládalo vypracovat „kádrové programy pro plánovitý výběr, vzdělávání, výchovu a distribuci kádrů". Na tomto základě pak vydala podobné usnesení i rada ministrů. Byly v něm jasně definovány zmíněné čtyři kategorie „kádrů": „nomenklaturní kádry", „rezervní kádry", „perspektivní kádry" a „kádry pro využití v cizině" (*Kader für den Auslandseinsatz*).

V „centrální kádrové databázi" (*Zentrale Kaderdatenspeicher*) rady ministrů prý bylo evidováno 331 980 osob. Na jiném místě se v této souvislosti hovoří o 420 tisících osob. Tato čísla ovšem nezahrnují jen vyložené „nomenklaturní kádry". Na druhé straně v tomto soupisu chybějí „kádry" ozbrojených složek a masových organizací.

Jedinou oblastí společnosti, která stála mimo přímou a neomezenou dispoziční pravomoc SED, byla církev. Do rozhodování o personálních záležitostech v církvi neměla strana právo zasahovat. Není proto náhoda, že ministerstvo Státní bezpečnosti bylo v této oblasti mimořádně aktivní, aby mohlo důležitá rozhodnutí ovlivňovat aspoň nepřímo.

Zbývá otázka: Kde byly ty dokonale školené a organizované „kádry", když se na podzim 1989 celý jejich stát zhroutil jako domeček z karet? Proč se na jeho obranu nepostavili aspoň ti, kdo měli z nomenklaturního systému prospěch? Wagner zde nabízí snad jediný možný výkladový model: Komunistický systém si ve svých oporách vytvořil zároveň vlastní hrobníky. „Kádry", které byly desítky let cvičeny v subordinaci, disciplíně a poslušnosti, selhaly v okamžiku, když přestala fungovat centrála. V aparátu vypukla na podzim 1989 panika a započal velký závod o nejvýhodnější výchozí pozici ve svobodné tržní společnosti.

Členové strany

„Být členem Jednotné socialistické strany Německa je velká čest. Příslušnost k Jednotné socialistické straně Německa znamená pro každého komunistu velké závaz-

ky."[5] Těmito slovy začíná oddíl „Členové strany, jejich práva a povinnosti" ve stanovách SED, platných od roku 1976 a celkově už pátých v pořadí. Členství ve straně se skutečně bralo velmi vážně. Být členem strany znamenalo přihlásit se k ideologii a praxi vlády SED a zároveň to představovalo předpoklad společenského vzestupu.

Vstup do strany byl slavnostním iniciačním obřadem. Na počátku stál dotazník, vlastnoručně psaný životopis, dvě pasové fotografie, jména dvou ručitelů a písemné odůvodnění přihlášky, které muselo končit formulkou: „...z těchto důvodů prosím o přijetí do řad Jednotné socialistické strany Německa". Vše pak nadřízené vedení přísně prověřilo a nakonec dalo své svolení. Přijetí předcházela roční čekatelská lhůta, během níž se kandidát měl osvědčit ve společenské a profesní práci. Prověřovala se jeho „ideologická zralost", „třídní postoje" a „morální bezúhonnost". Důležitou roli hrál rovněž „třídní původ". Podle možností mělo 75 procent členů pocházet z „dělnické třídy" nebo z „třídy pracujících rolníků". Toto procento se dařilo dodržovat jen díky velkému kouzlení s čísly. Straničtí statistikové započítávali mezi „dělnickou třídu" celý funkcionářský aparát i příslušníky ozbrojených sil. Kdo jednou pocházel z „dělnické třídy", zůstal dělníkem i po studiu a po promoci, a dokonce i jeho děti ušly potupě, aby musely v žádosti o přijetí na střední nebo vysokou školu napsat do příslušné kolonky diskriminující „I" (inteligence). Byly vedeny jako „A/2", kde „A" znamenalo *Arbeiterklasse*, dělnická třída. Přes toto přikrašlování statistik činilo studentům a intelektuálům často obtíže, aby byli do SED přijati. A jako na mnoho jiných věcí, i zde se čekalo ve frontě.

Samotné přijetí bylo považováno za slavnostní akt. Na začátku byl přečten životopis, zdůvodnění a písemná prohlášení ručitelů, potom uchazeč musel ještě jednou ústně přednést důvody svého kroku. Ostrý křížový výslech se týkal odborného životopisu, rodinných záležitostí, „ideologických úchylek" a mnoha dalších okolností. Před stranou člověk nesměl mít žádná tajemství. Potom schůze aklamací hlasovala o přijetí kandidáta. Pokud všechno šťastně proběhlo, dostal nový člen legitimaci a kytici rudých karafiátů. Na závěr směl zaplatit svůj první stranický příspěvek.

Strana vyžadovala od svých členů přísnou kázeň, která sahala až do soukromé sféry. Ve straně se projednávaly dokonce i problémy v manželství nebo s alkoholem či potíže dětí ve škole, v některých případech podnikalo stranické vedení „výchovná opatření". Diskuse o „nemorálním způsobu života" nebo o „porušování norem stranického života" však byly často jediným světlým místem v šedé nudě nekonečných stranických schůzí.

Časové nároky na „stranickou práci" byly i pro řadového člena velmi vysoké a s každou funkcí se zvyšovaly. Zpravidla jednou měsíčně byla svolána stranická schůze, která mohla trvat i několik hodin a narozdíl od schůzí odborářských se konala mimo pracovní dobu. V celé zemi byl pro ni vyhrazen pondělní večer. K tomu přistupovalo – rovněž jednou měsíčně – stranické školení, které aspoň teoreticky předpokládalo strastiplnou četbu projevů ze sjezdů a plenárních zasedání. Dále byli členové SED vedeni k tomu, aby zastávali různé funkce v masových organizacích nebo v místě bydliště.

---

5 Statut der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Berlin (Ost) 1976, s. 1.

Ale řadové členství v SED bylo pouze vstupenkou k úspěchu, nikoli již úspěchem samotným. Každý člen musel podle možností prokazovat aktivity, funkce, absolvovat stranická školení a získávat vyznamenání. Pro každou činnost byla kolonka v „kádrových materiálech" a zapisovala se do nich.

Je důležité připomenout, že minimálně v sedmdesátých a osmdesátých letech nebyl na nikoho vykonáván nátlak ke vstupu do SED. V určitých fázích a pro určité profesní skupiny bylo naopak dokonce obtížné stát se kandidátem strany. Například od roku 1971 do roku 1976 platil zákaz přijímat příslušníky inteligence. V té době panovala snaha zdůraznit dělnický charakter strany. O stoprocentní členství všech občanů v SED se nikdy neusilovalo, k tomu sloužily takzvané masové organizace. Strana sama sebe chápala jako „uvědomělý a organizovaný předvoj dělnické třídy". Ve svých řadách sjednocovala „nejpokrokovější příslušníky dělnické třídy, třídy družstevních rolníků, inteligence a ostatních pracujících".[6]

Fakticky byly ovšem všechny vedoucí pozice obsazeny členy SED. Pouze několik málo postů bylo vyhrazeno paritně členům takzvaných stran jednotného bloku. V oblasti základního, vysokého a odborného školství, v médiích a vyšší ministerské byrokracii byl podíl členů SED vždy nadproporční. Rovněž v masových organizacích byly všechny důležité funkce i aparát v rukou členů SED. O nižších funkcích na úrovni základních organizací rozhodovala rovněž strana. Zde se ovšem orgány SED cíleně snažily, aby organizačně začlenily i „nesoudruhy".

SED občas zveřejňovala oficiální počty svých členů. Z těchto údajů vychází pro roky 1970 až 1988 následující přehled:

červen 1971:	1 909 859	prosinec 1985:	2 293 289
prosinec 1973:	1 951 924	duben 1986:	2 304 121
květen 1976:	2 043 697	únor 1987:	2 322 175
březen 1977:	2 074 799	prosinec 1987:	2 238 331
prosinec 1980:	2 130 671	prosinec 1988:	2 324 995
květen 1984:	2 172 110		

V květnu 1984 bylo členy nebo kandidáty SED přes 17 procent dospělé populace NDR. Percentuální podíl členů SED mezi lidmi v produktivním věku byl ještě vyšší. V roce 1981 činil 21,9 procent. Do roku 1988 tato čísla ještě mírně vzrostla.

Podíl žen podle oficiálních údajů činil v roce 1976 31,3 procent a do roku 1981 se zvýšil na 33,7 procent. Při podílu žen v celé populaci 53 procent to znamenalo výrazně poddimenzované zastoupení. Rovněž aparát a vedení SED byly přes všechna prohlášení o opaku strukturovány čistě patriarchálně. V ústředním výboru tvořil sice podíl žen 11,7 procent, avšak ženy i zde měly převážně dekorativní funkci. Do vnitřního mocenského okruhu, mezi členy politbyra, kteří měli právo hlasovat, nepatřila nikdy ani jedna žena. Věková struktura odpovídala zhruba struktuře celé populace. V roce 1981 činil podíl věkové skupiny 31–40 let 42,5 procent. V roce 1981 bylo 59,7 procent všech členů strany mladších než padesát let.

---

6 *Tamtéž*, s. 5.

Členské schůze

SED byla rozdělena na základní organizace (ZO), v nichž byli členové organizováni podle místa zaměstnání. Mezi ZO byly stranické skupiny, které zahrnovaly členy pracovní skupiny (brigády), oddělení nebo studentského kruhu. Platil tedy přísný princip rozdělení podle pracoviště. SED to poskytovalo na nejnižší úrovni téměř neomezenou moc nad profesionálním postupem jednotlivce. Stranické orgány rozhodovaly o povýšeních, o vysílání na studia, o disciplinárních případech. Drobnosti – rekreaci, výplatu prémií atd. – strana přenechávala masovým organizacím, zejména odborům (Freier Deutscher Gewerkschaftsbund – FDGB). Ale o tom, kdo tam měl slovo, rozhodovala zase SED. Žádná pozice v masových organizacích nebyla obsazena bez souhlasu SED. Kromě ZO existovaly uliční organizace (*Wohnparteiorganisation* – WPO), v nichž byli organizováni všichni členové strany, kteří nechodili do zaměstnání – tedy zpravidla důchodci a ženy v domácnosti. Každý straník byl kromě toho přiřazen i určité WPO, aby byl v místě bydliště k dispozici pro výpomoc při volbách, při sobotních brigádách, jako „společenská síla" při zvláštních příležitostech a podobně.

Pravidelné schůze bývaly nudné: probíralo se poslední plénum ústředního výboru, direktiva nebo důležitý projev některého vedoucího představitele strany. To vše tisklo v plném znění *Neues Deutschland*. I když denní četba ústředního tiskového orgánu SED patřila k povinnostem každého straníka, na schůzi se všechno ještě jednou přežvýkalo. Při důležitých plenárních zasedáních a sjezdech strany byla látka rozdělena do témat a jednotliví straníci byli pověřeni úkolem přednést o těchto tématech referáty. Totéž se opakovalo ještě jednou na stranických školeních. U referátů šlo o to umně balancovat v těsném prostoru mezi přesným opakováním dokumentů a „vlastními myšlenkami a závěry". Doslovná reprodukce projevu byla stejně nežádoucí jako výrazné odchylky ve výběru slov a argumentaci. Referáty měly přitom hovořit i konkrétně o perspektivním plánování vlastního podniku, o plnění plánu, o zlepšování práce. Tak se vyvinul specifický jazyk stranických schůzí, plný „dřevěných" stereotypů, abstraktních formulací a frází. Práce musela být neustále „dále zlepšována", hledaly se „rezervy", „ideologickou práci" bylo nutno „aktivizovat" atd. Největší hrůzu neměli účastníci z toho, že budou kritizováni pro nedostatečnou aktivitu, ale že dostanou stranický úkol. Každý se krčil, když se rozhodovalo, který straník bude odpovědný za oživení mládežnické nebo odborové práce. Znamenalo to dlouhé únavné schůze, trpnou četbu referátů, sepisování hlášení.

Řídkými vrcholy života ve straně se stávalo porušování „norem stranického života", nebo dokonce stranické tresty. Zvyk projednávat incidenty ze soukromí na stranických schůzích sice v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let ustoupil do pozadí, avšak i nadále platila zásada, že straník může být pohnán k odpovědnosti i za svůj způsob života. Opilost na pracovišti, menší kriminální delikty, občas dokonce i rozpad manželství nabízely látku k diskusi na celou schůzi. Stranické skupiny projednávaly i „ideologické úchylky". Měl-li soudruh „ideologické bolení břicha", zacházelo se s ním vlídně a byl postižen menším trestem. Před stranickými skupinami se však odehrávaly i opravdové čarodějnické procesy. Většinou jim byli

přítomní soudruzi z vyššího vedení. V nejhorších případech přišlo na řadu udání od „bezpečnosti". Pak začaly nepříjemné výslechy o ideologických prohřešcích.

SED a začátek perestrojky

Ve východoněmeckých kancelářích a úřadech bylo vždy co slavit. Lhostejno zda MDŽ, prémie na konci roku nebo advent; se stejnou láskou se slavily církevní i státní svátky. Nejpozději po obědě se podávala káva s domácím pečivem a z lednice se vytáhly láhve s likérem.

Tak tomu bylo i 11. listopadu 1982. V duchu dané příležitosti byly všude připraveny záviny a šumivé víno, aby přesně v 11 hodin 11 minut mohl být náležitě odstartován karneval – Fasching. Radostné očekávání bláznivého řádění se však zkalilo. Od časného dopoledne šířily zpravodajské agentury hlášení, že předchozího dne zemřel generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu soudruh Leonid Iljič Brežněv. Minimálně v úřadovnách strany a jí blízkých institucí se považovalo za vhodné přejít vzhledem k těžké ztrátě pro pokrokovou část lidstva k tlumenějším tónům. Jak se později zjistilo z dokumentů Státní bezpečnosti, ve východoněmeckém rozhlase byl velký malér z toho, že se tam ještě krátce před uvedením smutné zprávy hrály náladové písně. „Protivník", který byl vždy o kousek napřed, již zprávu TASSu o úmrtí soudruha Brežněva zveřejnil, zatímco na stanici Radio-DDR ještě běžel známý karnevalový hit *Heute hau'n wir auf die Pauke* (Dnes tlučeme na buben).[7] O několik minut později změnil i „demokratický rozhlas" svůj hudební program a uváděl klavírní skladby Petra Iljiče Čajkovského.

V úřadovnách státního aparátu a strany se tentokrát upustilo od papírových nosů a krymský sekt se upíjel mlčky. Snad v tento smutný listopadový den mnozí vytušili, že uhodila osudová hodina i pro NDR. Za dlouhé Brežněvovy vlády se nad sovětským impériem rozhostila ochromující agonie. Později v osmdesátých letech se v Sovětském svazu často označovala obě desetiletí Brežněvovy vlády za „období stagnace". Ale o stagnaci v pravém slova smyslu nelze hovořit. Zdálo se, že společnost zetlela v živou mrtvolu a vazalské státy nadlouho zachvátil rozklad. Léta olověně uplývala, aniž se rýsoval obrat k lepšímu. Rozměr nadcházející krize samozřejmě nikdo netušil, a přesto, kdo měl všech pět pohromadě, mohl její přibližování stěží přehlédnout.

Epicentrum tektonických otřesů, které ve druhé polovině osmdesátých let přivodily kolaps zvětralé budovy socialismu, leželo jednoznačně na východě. Existence NDR byla svázána s politickou vůlí sovětského vedení, které chtělo získat předpolí své vojenské síly. Důsledně vzato, moc SED spočívala na sovětských bodácích. Na to blahosklonní západní pozorovatelé občas zapomínali. Vládnoucí nejvyšší funkcionáři SED si však tuto závislost stále uvědomovali. Je možné, že u funkcionářské generace, která zaujímala v roce 1989 nejvyšší pozice, sehrál podstatnou roli trau-

---

[7] *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Berlín (dále *BStU*), MfS, ZAIG, Information über Reaktionen auf das Ableben des Generalsekretärs der KPdSU, Genossen Leonid Iljitsch Breschnjew, am 10. November 1982 vom 13.11.1982.

matický zážitek ze 17. června 1953. Stále znovu se tento klíčový moment objevoval v projevech obstarožních členů politbyra. Na jedné služební poradě 31. srpna 1989 přerušil Erich Mielke plukovníka, který podával hlášení, vystrašenou otázkou: „Takže zítra vypukne 17. červen?"[8] Plukovník se pokusil svého ministra uklidnit a odpověděl: „Zítra není 17. června, a 17. červen se neuskuteční, proto jsme přece tady."[9] Den, kdy sovětské tanky zachránily vládnoucí kliku NDR před vlastním národem, byl tedy v myslích komunistických gerontokratů stále přítomen.

Honecker měl na počátku svého funkčního období pověst bezpodmínečného vazala Rusů. „Proč stojí 'Neues Deutschland' patnáct feniků?" žertovalo se v NDR. Odpověď znělа: „Deset feniků papír a pět feniků překlad 'Pravdy'." Na počátku osmdesátých let však západní pozorovatelé s oblibou bájili cosi o poměrně velké Honeckerově nezávislosti na sovětské moci. Existovaly dohady, že je přece jen „německým komunistou". Možná tomu tak bylo. Přesto se s nástupem Gorbačova historická funkce tohoto manévrovacího prostoru změnila. Byl využíván k tomu, aby se zabránilo reformám. Je třeba poznamenat, že taková politika byla z Honeckerovy perspektivy prozíravá, prostá iluzí a realistická. Narozdíl od mnoha upřímných „Gorbyho fanoušků" vedoucí tým SED spolehlivým instinktem vytušil nebezpečí, jež přinášela Gorbačovova politika. Dům byl již dávno příliš zchátralý na to, aby snesl přestavbu. Říká se, že staré domy často drží pohromadě už jen tapety. Když strhnete tapety, odpadne ze stěn omítka, je vidět vlhké zdivo a červotočivé trámy, objeví se houba ve stěnách a další škody, které lze přestavbou těžko odstranit. Výměna tapet je kritickým bodem v politice stejně jako při renovaci bytu. Mnohé revoluce ve světové historii začaly pokusem o přestavbu a skončily zhroucením staré společenské budovy. Tak svolal v květnu 1789 Ludvík XVI. generální stavy, aby pomohl na nohy svým rozvráceným státním financím. O deset týdnů později se uskutečnil útok na Bastilu a zhruba čtyři roky poté skončil král pod gilotinou.

Profesor Kurt Hager použil správný výraz, když začátkem dubna 1987 v rozhovoru pro týdeník *Stern* uvedl: „Mimochodem, když Váš soused tapetuje svůj byt, cítil byste povinnost vytapetovat nově i Váš byt?"[10] Text rozhovoru byl otištěn i v *Neues Deutschland* a vyvolal mezi obyvatelstvem NDR – zejména u mnohých členů SED – velké rozhořčení.[11] Ústřednímu výboru docházela záplava dopisů – výběr z nich byl předán archivu SED. „Dáváme Tobě a soudruhům z politbyra na vědomí, že rozhodující názory k otázkám vnitřní politiky, které se dají v interview ve 'Sternu' postřehnout ...

8 MITTER, Armin – WOLLE, Stefan: *„Ich liebe euch doch alle!"* Befehle und Lageberichte des MfS. Januar – November 1989. Berlin 1990, s. 125.

9 *Tamtéž*, s. 125.

10 *Der Stern*, (9.4.1987); text interview vyšel také 10.4.1987 v *Neues Deutschland*. Tam stojí, že rozhovor byl poskytnut 20.3.1987. Otázky časopisu *Stern* byly skutečně předloženy písemně a stejným způsobem byly zodpovězeny. Text schválilo politbyro. Srv. *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlin (dále *SAPMO-BArch*), ZPA, DY 30/Nl. 2611, Büro Hager. Wortlaut des Interviews Hager für Stern als Information an die Mitglieder des Politbüros vom 18.3.1987, mit Anschreiben vom 20.3.1987. Tam stojí, že *Stern* zveřejní text ve vydání z 19. a 26.3.1987.

11 *Tamtéž*, ZPA, DY 30/42228, Büro Hager, Reaktionen der Bevölkerung zu den Ausführungen Kurt Hagers im Interview mit der Illustrierten Stern.

vyvolaly mezi soudruhy naší základní organizace mimořádný údiv a otázky," napsala stranická skupina Státní činohry v Drážďanech. Ohledně perestrojky stálo v dopise: „Charakterizovat tento revoluční proces jako 'výměnu tapet' je podle našeho názoru nejen absolutně nesprávné, ale i dezorientující."[12] Tato dikce byla v NDR ve styku se „soudruhy ze stranického vedení" více než neobvyklá. Kolektivní formulace odporu byla v zásadě otevřenou vzpourou proti „principu demokratického centralismu".

V dopisech, které ústřední výbor v oněch dnech dostával, se mísily tóny perestrojkové argumentace, inspirované ideálem demokratického socialismu, s hlasy, které požadovaly „prostě jen" demokracii a svobodu, v marxistické terminologii tedy „buržoazní demokracii". Lékařka R. H. z Wernigerode Kurtu Hagerovi napsala: „Váš samolibý tón a samolibý úsměv nejsou vzhledem k pokračujícímu špatnému hospodaření na místě. I my potřebujeme demokracii a reformy! A stát, který musí držet své občany na uzdě pomocí trestních zákonů, odpovídá na otázku po hodnotě svého systému jasně a zřetelně."[13] Takové dopisy by ještě krátce předtím přivedly k odesílateli nevítanou návštěvu. Reakce státní moci nebyla v těchto případech vždy předvídatelná. Jisté však je, že lidé v NDR bývali posíláni do vězení za mnohem neškodnější projevy. Za normálních podmínek by se vylučovalo ze strany a přesouvalo do výroby, pokud ne rovnou zatýkalo. Ale normální podmínky už nevládly. Svět se vymknul z kloubů.

Ohromný psychologický účinek této nové a nezvyklé konstelace lze docenit pouze tehdy, uvědomíme-li si, že v NDR byli již malým dětem ve škole dáváni za vzor sovětští Leninovi pionýři. Právo nosit rudý šátek sovětských pionýrů byla velká čest. V čítankách se předkládaly příběhy o Leninově dětství a stalinistický hrdinský román Nikolaje Ostrovského *Jak se kalila ocel* byl povinnou četbou v sedmé třídě základní školy. Studovat sovětskou vědu měl každý student z povinnosti i z lásky, a dokonce i studenti romanistiky byli posíláni k důkladnému studiu francouzštiny na sovětské univerzity. Postoj k Sovětskému svazu byl tedy vždy konečným měřítkem „správné ideologické vyspělosti", která byla rozhodující pro budoucí profesionální růst.

Často užívané heslo „Učit se od Sovětského svazu znamená učit se vítězit" získalo nyní ironickou příchuť. Žáci a studenti s potěšením sledovali, jak bezmocní jsou učitelé občanské nauky a straničtí propagandisté, jsou-li konfrontováni s kritickými projevy sovětského tisku. Mladí nosili nálepky s Gorbym a trička s nápisem „perestrojka" a radovali se z povedené provokace, kterou jim nadřízení mohli stěží zakázat, neboť přátelství se Sovětským svazem – v každém případě aspoň navenek – bylo stále ještě hlavní státní doktrínou. Dokonce došlo k malému zázraku, který ovšem neměl dlouhého trvání. Hodiny ruštiny, které byly vždy považovány za protivnou povinnost, se najednou začaly těšit nevídané oblibě. Horlivě se překládala *Pravda* a další sovětské noviny, aby lidé nebyli odkázáni pouze na německy psané tiskoviny o Sovětském svazu, a nejeden stranický funkcionář byl citáty ze sovětského tisku zahnán do úzkých. V analýze ministerstva Státní bezpečnosti „O některých pozoruhodných aspektech reakce obyvatelstva na informace v mé-

12 *Tamtéž.*

13 *Tamtéž*, Schreiben an Hager vom 12.4.1987.

diích NDR o tendencích vývoje v socialistických státech" z 2. března 1989 se o tom praví: „V rostoucí míře se šíří názor, že vnitřní problémy rozvoje socialistických zemí, především v ekonomické oblasti, mají trvale negativní vliv na mezinárodní prestiž socialismu. (...) Podle předložených dokladů jsou tyto problémy stále častějším předmětem zájmu studentů vysokých a odborných škol i v rámci marxisticko-leninského studijního základu, přičemž podle názoru vyučujících jsou tyto dotazy kladeny stále naléhavěji. Často přitom zaznívá zásadní požadavek většího prostoru pro 'otevřené diskuse o socialismu' a je zastáván názor, že 'řešení, která mohou socialismus posunout kupředu, je možno najít pouze ve vědeckém střetu názorů'. Podle značně rozšířeného úsudku studentů se učitelé vyhýbají názorovému střetu o předložených problémech a otázkách a zč[ásti] uhýbají k všeobecným tématům. Studentům je často upírána schopnost přesvědčivé argumentace."[14]

Bylo by však zásadně chybné chápat tehdy velmi rozšířené odvolávání na Gorbačovovu politiku jen jako provokaci nebo taktický kalkul. Na krátký historický okamžik se Sovětský svaz stal pro mnoho lidí v NDR říší svobody a naděje. To se pochopitelně týká zejména intelektuálů, zvlášť těch, kteří byli v SED a stále doufali v demokratickou transformaci socialistického systému. Takové naděje samozřejmě mohly být i obranou před obviněním – v neposlední řadě sebe sama –, že se člověk stal členem strany z čirého oportunismu a kvůli kariéře. Ale i když tomu tak bylo, inspirace Gorbačovovou politikou obnovy socialismu zůstává součástí reálných dějin. Iluze o možné demokratické reformě socialismu, tolerované Sovětským svazem, byla v těchto letech každopádně mimořádně rozšířena.

V interní analýze ministerstva Státní bezpečnosti z roku 1989, jejímž předmětem byl zájem o dění v Sovětském svazu, stojí: „Obecně jsou všechny informace v médiích širokým okruhem obyvatelstva sledovány s velkou pozorností a jsou podnětem k různorodým a diferencovaným projevům. Názory přitom sahají od souhlasu s procesem přestavby v SSSR ... až po pochybnosti a skepsi týkající se možnosti politiku přestavby prosadit."[15] Zpráva dále líčí reakce na účtování se stalinismem, které se stalo mimo jiné i důvodem k zákazu časopisu *Sputnik* v roce 1988, a končí odvoláním na takzvané progresivní síly, jimiž byli míněni věrní soudruzi z SED: „Podle jejich názoru je zřejmé, že toto negativní chápání dosavadního společenského vývoje bude mít deprimující účinek i na sovětský lid a povede ke ztrátě důvěry v politiku KSSS. Z toho by mohly vyplývat rovněž politicky a ideologicky destabilizující účinky v dalších socialistických zemích."[16]

Zákaz Sputniku

V březnu 1985 začal konečně vát čerstvý vítr z východu. Sovětské tiskoviny v němčině šly z ruky do ruky. Zejména spisy generálního tajemníka Gorbačova, které

14 MITTER, A. – WOLLE, S.: *„Ich liebe euch doch alle!"*, s. 40.
15 *Tamtéž*, s. 41.
16 *Tamtéž*.

vycházely v malém nákladu i v německém překladu, získaly prakticky punc „nepřátelské propagandy".

Funkcionářům strany dělal starost zejména sympaticky upravený sovětský měsíčník *Sputnik*, napodobující americký *Readers' Digest*. Od roku 1967 vycházel každý měsíc v různých jazykových mutacích a distribuoval se ve vysokém nákladu do zahraničí. Velikost nákladu činila v osmdesátých letech celkem asi milion výtisků, z toho 180 tisíc v němčině. Vzhledem k neutěšené domácí nabídce tisku se v NDR tato pěkně ilustrovaná směs cestopisů, kuchařských receptů a článků o kultuře těšila čtenářské oblibě již od počátku perestrojky. V druhé polovině osmdesátých let byl *Sputnik* téměř stejně žádaný jako *Magazin*, časopis vyhledávaný pro fotografie aktů. Ve *Sputniku* nalézali čtenáři zprávy o změnách v Sovětském svazu. Byla to doba postupných rehabilitací kdysi proskribovaných umělců a spisovatelů, odhalování Stalinových zločinů, propukajících diskusí o společenských změnách. Pro občana NDR, který se zajímal o politiku, nemohla existovat napínavější četba. Předplatitelé *Sputniku* u východoněmecké poštovní a novinové služby se mohli považovat za děti štěstěny, protože měli k dispozici zdroj nových informací.

Devatenáctého listopadu 1988 přinesl deník *Neues Deutschland* ve svém víkendovém vydání drobnou zprávu pod lapidárním titulkem „Sdělení tiskového odboru ministerstva pošt a telekomunikací".[17] Stálo tam, že časopis *Sputnik* byl „vyřazen ze seznamu distribuovaných tiskovin. Nepředstavuje žádný přínos upevňování německo-sovětského přátelství, naopak přispívá ke zkreslenému pohledu na dějiny."[18] Podnětem pro toto opatření byly dva příspěvky v říjnovém čísle o Stalinovi, v nichž byl sovětský diktátor připodobněn k Hitlerovi.

Velké rozhořčení nad tímto krokem působí v retrospektivě nepochopitelně, možná dokonce překvapivě, uvědomíme-li si, že v NDR samozřejmě existovaly zákazy tiskovin a praktikovaly se bez jakéhokoli zvláštního oznamování. I publikace z jiných socialistických zemí byly v NDR již dříve konfiskovány, popřípadě se nedistribuovaly, jako například německy vydávaný *Prager Volkszeitung* po skončení „pražského jara" v srpnu 1968. Již před 19. listopadem 1988 bylo ostatně ve vší tichosti přerušeno expedování sovětského týdeníku *Novoje vremja*, jenž byl stejně jako *Sputnik* určen v různých jazykových mutacích pro zahraničí. Inkriminovaná čísla otiskla divadelní hru známého dramatika Michaila Šatrova.

Přesto až zákaz *Sputniku* vyvolal vlnu rozhořčení. Byla to silácká póza veřejně vyhlášeného zákazu sovětské publikace, spojená se zbabělou lživostí vnější formy tohoto oznámení. Tvrzení, že *Sputnik* vyřadil ze seznamu distribuovaných časopisů ministr pošt, se musel zasmát každý, kdo znal strukturu moci komunistického státu. Tehdejší ministr, politik CDU Rudolph Schulze, po převratu skutečně potvrdil, že se o svém rozhodnutí dozvěděl až z *Neues Deutschland*.

Zákaz *Sputniku* měl ještě satirickou dohru. Protože předplatné se platilo čtvrtletně, v polovině prosince dostal každý odběratel *Sputniku* zpátky čtyři marky za předpla-

17 *Neues Deutschland*, (19.–20.11.1988).
18 *Tamtéž*.

cená, ale nedodaná čísla, a příslušný úřad pošt a telekomunikací mu na tuto částku zaslal písemné potvrzení – příznačný, pro NDR tak charakteristický příklad kombinace despotické zvůle a byrokratické malichernosti.

Ztráta moci na konci osmdesátých let

Bylo by naprosto falešné se domnívat, že pokud jde o perestrojku, existovala v NDR jasná polarizace mezi členy SED a zbytkem obyvatelstva. Společenský neklid, jenž od jara 1985 zasáhl i NDR, byl zprvu nejnápadnější uvnitř státostrany.

Je možno zřetelně odlišit dva navzájem protikladné základní směry. Na jedné straně bylo mnoho členů SED, kteří vkládali v Gorbačova důvěru, zlobili se kvůli zákazu sovětských filmů a časopisů a přáli si, aby tým rigidních starců kolem Ericha Honeckera co nejdřív odešel. Na druhé straně se mnoho straníků obávalo, že nový kurz sovětského vedení uvrhne socialismus do krize. Oběma těmto hlavním proudům bylo jedno společné: politicky se nestrukturovaly, ale tiše a skromně věřily ve stranické vedení.

Tuzí dogmatici uvnitř SED se cítili jako spráskaní psi. Věrnost Sovětskému svazu byla základním pilířem jejich obrazu světa. Čtyřicet let statečně štěkali, když se ke dvorku jejich pána přiblížil nezvaný host. Nyní se zdálo, že jejich vlastní pán už o ně nestojí. Zapomnělo se na jejich věrné služby, a strach, že je vyženou docela, ochromoval oddané psí duše jinak tak sebejistých zastánců „tvrdé linie". Zvláštní mrtvolnou ztuhlost, která systém ovládla od poloviny osmdesátých let, lze vysvětlit pouze na základě sociální psychologie.

Příznivci reformy systému měli z téhož důvodu mocný vítr v zádech. V členské základně SED se zhruba od roku 1986 vzmáhal neklid. Přesto však toto hnutí zůstalo celkově neorganizované, slabé a bez vlivu. Uvnitř strany nebyl až do listopadu 1989 jakýkoli pohyb prakticky možný. Bouře rozhořčení nad prohnilým systémem vypukla, když už bylo příliš pozdě. Do té doby lidé doufali ve změny na nejvyšších místech, spokojili se špičkováním a postranními poznámkami. Nespokojenost tisíců a desetitisíců občanů s vedením země nenalezla politickou artikulaci. Celá bezmocnost vnitřní opozice v SED se projevila v tehdy často citovaném hesle o „biologickém řešení" krize, jež spočívalo ve vyčkávání, až Honecker pro stáří odstoupí. To bylo nejen cynické, ale i krátkozraké, neboť starý generální tajemník se držel u moci se stejnou houževnatostí jako o dvacet let před ním Walter Ulbricht. I kdyby tu byly vnitřní předpoklady úspěchu politiky východoněmecké perestrojky – a to se tehdy domnívali mnozí uvnitř i vně SED – ve druhé polovině osmdesátých let nebyl žádný „německý Gorbačov" na obzoru.

Přitom v těchto letech nechyběly v řadách strany známky nového ideového neklidu. Praskalo v trámoví, ve stěnách moci, na první pohled tak pevně spojených, se objevovaly trhliny a v napjatém klidu oněch let bylo zřetelně cítit, jak opotřebovaný materiál pracuje.

Velmistr marxistických hospodářských dějin Jürgen Kuczynski publikoval v roce 1985 útlou knížku, kterou nazval *Dialog mit meinem Urenkel*. Kuczynski sám po

zhrouceni NDR *Dialog* pyšně nazval „nejkritičtějším pohledem a analýzou našich poměrů, jaká kdy byla v knižní podobě v NDR zveřejněna".[19]

Ve skutečnosti to bylo spíš takové zakašlání mouchy, které se v hrobovém tichu východoněmecké společnosti rozlehlo jako úder hromu. Ještě před vydáním se kolem knihy objevily polemiky. Hager si k sobě autora zavolal, aby formuloval své námitky. Po půldruhé hodině Kuczynski prohlásil, že „souhlasí se všemi námitkami a provede příslušné změny".[20]

Dialog byl otevřenou diskusí, jež se ovšem ustrašeně držela v těsných mezích. Charakteristický je v tomto směru dopis renomovaného vědce Manfreda von Ardenne Kuczynskému. V dopise, jehož kopie nakonec také skončila na Honeckerově psacím stole, von Ardenne uvádí: „Jsem potěšen, když čtu, že schvalujete a podporujete veřejnou konstruktivní kritiku. Socialistický systém tuto kritiku potřebuje k optimalizaci svého hospodářství, protože mu oproti kapitalismu chybí motivační princip konkurence. Domnívám se, že dozrál čas, abychom u nás zavedli metody veřejné kritiky, pokud se omezí na základnu našeho hospodářství."[21] Zde se projevilo celé dilema „gorbačovců". Společenská potřeba názorového střetu a kritiky se nedala přehlédnout, avšak diskuse měly být „konstruktivní", nikoli „nepřátelské a negativní". Kritika se měla odehrávat v rámci systému, nesměla zpochybňovat moc. Měly se konat volby, ale výsledek musel být dán předem. Důsledkem tohoto neřešitelného rozporu byla vnitřní slabost stoupenců reformy uvnitř strany. Argument dogmatiků, že glasnosť a perestrojka znamenají kontrarevoluci, nedokázali účinně odmítnout.

Dvaadvacátého září 1989 poslal ministr Státní bezpečnosti Erich Mielke jedenácti členům politbyra, mezi něž nepatřil Erich Honecker, analýzu svého ministerstva pod titulem „Upozornění na pozoruhodné reakce členů a funkcionářů SED k jednotlivým aktuálním aspektům situace v NDR a k vnitrostranickému životu".[22] Materiál je datován 11. září. Taková analýza byla na poměry v NDR něčím nezvyklým. Zatímco ministerstvo Státní bezpečnosti infiltrovalo všechny oblasti společnosti, stranický aparát, a zvlášť profesionální straničtí funkcionáři, zůstával pro Stasi zakázaným pásmem. Princip podřízenosti bezpečnostní služby straně byl nedotknutelný. Materiál, který 22. září dostali vybraní členové stranické špičky, nebyl tedy žádnou rutinní zprávou, ale výrazem toho, že vedení SED začíná hořet půda pod nohama.

---

19 KUCZYNSKI Jürgen: *Ein linientreuer Dissident*: Memoiren 1945–1989. Berlin – Weimar 1992, s. 364.

20 *SAPMO-BArch*, ZPA, DY 30/27501, Büro Hager, Schriftwechsel, Aktennotiz über eine Aussprache mit Genossen Jürgen Kuczynski am 7.9.1982 über das vorliegende Manuskript „Dialog mit meinem Urenkel" (Aufbau Verlag), list 5; srv. KUCZYNSKI, Jürgen: *Dialog mit meinem Urenkel*: Neunzehn Briefe und ein Tagebuch. Erstausgabe der unzensierten und ungekürzten Fassung. Frankfurt/M. 1997; v novém vydání jsou znovu zařazeny a vyznačeny pasáže, k nimž měl Hager námitky a které byly vypuštěny.

21 *SAPMO-BArch*, ZPA, Büro Hager, Schriftwechsel, Schreiben Manfred von Ardenne an Jürgen Kuczynski vom 28.8.1986; Kopie mit Anschreiben von Kurt Hager an Erich Honecker vom 12.9.1986.

22 *BStU*, MfS, ZAIG, O/223, „Hinweise auf beachtenswerte Reaktionen von Mitgliedern und Funktionären der SED zu einigen aktuelleren Aspekten der Lage in der DDR und zum innerparteilichen Leben", s. 1 n.

„Podle předkládaných informací vyjadřují mnozí, především dlouholetí členové strany velkou starost o současnou všeobecnou náladu mezi velkou částí pracujících, zejména v podnicích, což je částečně doprovázeno vážnými obavami o zachování politické stability NDR. Tento názor opírají především o osobní zjištění z oblasti zaměstnání, bydliště a volného času, jako například o tyto skutečnosti:

- podstatný nárůst diskusí o stavu zásobování a služeb, o mzdové a cenové politice, o materiálně-technickém zabezpečení výroby, diskusí charakterizovaných rozhořčením a nespokojeností a vedených stále agresivnějším tónem,
- narůstající projevy pasivity a lhostejnosti mezi pracujícími ve vztahu k politickému a společenskému životu v NDR celkově i v obvodech,
- další snížení pracovní kázně a výkonnosti,
- podstatné zvýšení projevů spekulantství a korupce.

V praxi se podle těchto soudruhů ukazuje, že takové názory a jednání se projevují i u četných členů strany, kteří se v tom už téměř neliší od nestraníků. V této souvislosti poukazovali členové a funkcionáři SED opakovaně na to, že obsah diskusí pracujících k výše uvedeným problémům vykazuje v rostoucí míře tendenci činit za vzniklou situaci odpovědným vedení strany a státu a upírat mu schopnost řešit všechny různorodé problémy, především s odkazem na věkové složení.

S ohledem na zjištění o náladě mezi pracujícími, na drastické zvýšení počtu osob usilujících o vystěhování, resp. o 'masový útěk' občanů NDR do SRN a do Západního Berlína, ale také s poukazem na množící se případy vystoupení z SED, resp. avizovaného záměru vystoupit, dospěli členové SED a další progresivní síly k závěru, že se jedná o narůstající ztrátu důvěry mezi obyvatelstvem a stranÍky. (...)

Členové a funkcionáři SED ... místy ostře kritizují práci nadřízených stranických vedení i obsah a průběh členských schůzí. (...) Problémy se podle nich obcházejí. Na konkrétní otázky se jim nedostává odpovědi, resp. každá kritická diskuse je s poukazem na stranickou disciplínu 'zardoušena'. Kdo prý na stranických schůzích poukáže na existující problémy a požaduje jasné odpovědi, je velmi rychle označen za kverulanta. Profesionální funkcionáři působí ve své argumentaci 'bezmocně'; někdy se vyhýbají nepohodlným otázkám. Na stranických akcích chybějí přesvědčivé argumenty a doplňující informace. Ve straně vládne značný nedostatek informací. To je prý důvod, proč mnoho členů strany rezignuje, neboť se se svými problémy cítí osamělí.

Učitelé vysokých škol (členové SED) prohlašují, že chodí na přednášky a semináře s rostoucí nevolí, neboť studenti stále častěji otevírají politicky citlivá témata a kladou otázky, na které nelze dát přesvědčivou odpověď bez zpochybnění základních pozic strany. (...)

Kromě toho podle jejich názoru chybí masmédiím v NDR objektivita při popisu vnitropolitických problémů. Poskytují obraz 'neporušeného světa' (*'heilen Welt'*) socialismu v NDR, což je částečně v příkrém rozporu se skutečností."

Načrtnutý, téměř dojemný obraz bezradnosti, politické a lidské ztráty orientace a ochromujících pochybností o správnosti politického kurzu strany přesně odpovídá skutečnosti. Jen o několik týdnů později se tato situace stala živnou půdou pro

počínající rozklad komunistické moci. Zpráva Stasi tak v podstatě odpovídá na často kladený dotaz, proč byl rozpad SED tak rychlý a proběhl bez odporu.

Zbývá otázka: dostalo se naléhavým dotazům po perspektivách SED – které, jak vidíme, byly vznášeny nejen v opozičních kruzích, nýbrž i na stranických schůzích – vůbec nějaké odezvy u stranických špiček? I když vezmeme v úvahu vysoký věk Honeckera a jeho věrných v politbyru, kde se dalo nové myšlení stěží očekávat, zůstává ještě celá ta garda vyšších funkcionářů SED, mezi nimiž byli i mladší a dostatečnou inteligencí obdaření lidé. Normální reakcí na popis stavu, jaký podala Mielkeho zpráva z 22. září, by přece bylo rezignovat na funkci a přidat se k opozici – i kdyby to mělo být jen kvůli politickému přežití. Odpověď na tyto otázky je šokující: kam dohlédneme, nikde žádné známky odporu. Svržené veličiny SED bohatě obšťastnily své současníky memoárovými díly. Nikde se nenajde ani zmínka, že by v aparátu SED existoval skutečný odpor proti Honeckerově pštrosí politice. Žádné takové zmínky neobsahují ani materiály ministerstva Státní bezpečnosti.

Socialismus deformuje člověka tak dlouho, že už není schopen projevit odpor vůči nadřízeným. Všechny povahové vlastnosti nezbytné pro společenskou změnu za dlouhá léta zakrní. Tvořivost, fantazie, inteligence, vzdělání, ochota podstoupit riziko, iniciativa a občanská odvaha, vědomí odpovědnosti – to vše bylo pro kariéru ve stranickém aparátu většinou na překážku. Kdo se těsně spojil s mocí, utrpěl i duchovní a povahovou újmu. Ti, kdo nakonec zasedali v řídicích orgánech, byli produktem dlouhé a systematické negativní selekce. Socialismus nepadl za oběť velkému spiknutí nebo činnosti nepřátelských mocností, nýbrž se zhroutil následkem systematického odumírání těch lidských vlastností, bez nichž se žádná společnost neobejde. Čím dokonaleji fungoval systém vládnutí a reglementace lidí, tím labilnější byla socialistická státní moc. Čím rozsáhlejší byly monopolistické nároky strany, tím víc strana slábla. Komunistický systém a jeho vedoucí strana se zhroutily kvůli sobě samým.

Zvláštnost pokojné revoluce v NDR v rámci převratu ve východní, střední a jihovýchodní Evropě[1]

Michael Richter

Pro převrat (*Umbruch*), který započal v roce 1989, se v Německu záhy prosadil nepříliš ambiciózně znějící výraz „změna" (*Wende*); označuje se jím hluboký zásah do všech životních podmínek, jaký zažili lidé na východě Německa. Tento pojem reflektuje především každodenně prožívanou skutečnost, bez nároku na kategorizaci událostí. Ujal se právě proto, že výraz „změna", narozdíl například od označení „pokojná revoluce" (*friedliche Revolution*), může být pro svou neurčitost používán nezávisle na tom, jak kdo události interpretuje – ať jako reformu, revoluci, kontrarevoluci, národní obrodu či jinak.[2] Víceznačnost pojmu, která jako určitá komunikační výpomoc má snad své opodstatnění v běžném jazykovém úzu,[3] je zcela nevyhovující, jde-li o vědecké pojetí skutečnosti. Zde je zapotřebí jasného pojmového aparátu, jehož se v souvislosti s výrazem „změna" nedostává. Ve vědě i v publicistice se od podzimu 1989 rozvinula sice obsáhlá, avšak vágní diskuse, která prokazuje, že debata o teorii revolucí se v důsledku vývoje v poslední fázi „reálného socialismu" dostala do krize. Jazykový úzus tu vyplynul především ze dvou vzájemně odlišných pojetí revoluce, jež se prosadily od 19. století, totiž z pojetí liberálně demokratického

---

1 Příspěvek je přepracovanou verzí studie Michaela Richtera *Die Revolution in Deutschland 1989/90*: Anmerkungen zum Charakter der „Wende". (Berichte und Studien, č. 2) Dresden 1997 (3. vyd.).

2 Srv. JARAUSCH, Konrad H.: *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*. Frankfurt/M. 1995, s. 114.

3 Steffen Heitmann tento pojem zcela odmítá. HEITMANN, Steffen: Revolution und Wende: Über den schwierigen Aufbau des vereinten Deutschlands. In: SCHWILK, Heimo – SCHACHT, Ulrich (ed.): *Die selbstbewusste Nation*: „Anschwellender Bocksgesang" und weitere Beiträge zu einer deutschen Debatte. Frankfurt/M. – Berlin 1994, s. 447–456, zde s. 447.

a marxistického.[4] Po „změně" stáli nad troskami svého scholastického učení především ideologové marxisticko-leninští. Někteří nepoučitelní zastánci tvrdé linie se dál řídili svou dosud platnou doktrínou a události důsledně označovali jako kontrarevoluci.[5] Jiní socialističtí teoretici interpretovali celý proces jako revoluci pravého socialismu proti jeho stalinské deformaci,[6] případně akribicky rozlišovali mezi revolucemi interformačními a intraformačními (*interformationellen und intraformationellen Revolutionen*), z nichž první vedou k vnitřním změnám a druhé k proměně společenského zřízení.[7] Z desítky let trvajícího revolučně teoretického sporu vyšly tedy vítězně nikoli tyto modely vycházející z marxistické revoluční teorie, jejichž apologetický charakter je zřejmý na první pohled, nýbrž koncept liberálně demokratický. Tento úspěch nás však nesmí nechat na pochybách o tom, že ani tady téměř neexistují nosné teorie, které by vysvětlovaly přechod od socialismu k otevřené společnosti, a že dosavadní systémy pojmů a teorie užívané pro analýzu převratu ve východním bloku lze použít jen s výhradami.[8]

Vzhledem ke všeobecné nedostatečnosti revolučně teoretických modelů se naskýtá zásadní otázka, zda lze vůbec ještě účelně užívat politicky i vědecky sporného pojmu „revoluce" a zda by se nemělo hovořit o „stárnutí" či odumírání původní revoluční ideje a o celosvětově nových formách změny.[9] Víceznačný a ideologicky měnlivý pojem „revoluce" byl stejně už dávno problematický: označoval tak odlišné procesy, jakými jsou třeba konfesijní boje a selské války před velkými revolucemi 17. až 19. století, i autoritářská a totalitní uchvácení moci ve 20. století.[10] Po inflační aplikaci pojmu „revoluce" na nesčetné převraty a uzurpace moci ve „třetím světě"

---

4 Srv. BRACHER, Karl-Dietrich: *Wendezeiten der Geschichte*: Historisch-politische Essays 1987–1992. Stuttgart 1992, s. 41.

5 Např. HONECKER, Erich: *Erich Honecker zu dramatischen Ereignissen*. Hamburg 1992, s. 10 a 26.

6 Srv. FEST, Joachim: *Der zerstörte Traum*: Vom Ende des utopischen Zeitalters. Berlin 1991 (2. vyd.), s. 7–9; týž: Schweigende Wortführer. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. (30.12.1989).

7 Srv. KOSSOK, Manfred: Die Revolution hatte die richtigen Verlierer: Aber wird sie auch die richtigen Gewinner haben? In: CERNY, Jochen (ed.): *Brüche, Krisen, Wendepunkte*: Neubefragung von DDR-Geschichte. Příspěvky ke kolokviu Neubefragung von DDR-Geschichte konanému v prosinci 1989 a v lednu 1990 na Akademii věd NDR odborem „Historie NDR" v Ústředním historickém ústavu (*Zentralinstitut für Geschichte*) a odborem „Socialismus" v Ústavu pro hospodářské dějiny (*Institut für Wirtschaftsgeschichte*) a rovněž pracovní skupinou „Literatura NDR" v Ústředním ústavu pro dějiny literatury (*Zentralinstitut für Literatur-geschichte*). Leipzig – Jena – Berlin 1990, s. 297–305, zde s. 303. Srv. *Neues Deutschland*, (10.–11.3.1990).

8 Srv. DAHRENDORF, Ralf: Die offene Gesellschaft und ihre Ängste: Rede auf dem 25. Soziologentag. In: *Frankfurter Rundschau*, (13.10.1990).

9 Srv. BRACHER, K.-D.: *Wendezeiten der Geschichte*, s. 38 n. Jinam míří návrh Oskara Negta, aby se vzhledem k významové proměně a s ní související vágnosti od pojmu „revoluce" zcela upustilo. Za nejpřijatelnější a moderní společnosti nejpřiměřenější pojetí revoluce označuje „sumu občanských iniciativ" jakožto „propojený tvar občanské neposlušnosti". NEGT, Oskar: Wandlungen im Begriff der Revolution. In: NEGT, Oskar – KLUGE, Alexander: *Maßverhältnisse des Politischen*: 15 Vorschläge zum Unterscheidungsvermögen. Frankfurt/M. 1992, s. 75–88, zde s. 82.

10 Srv. TILLY, Charles: *Die europäischen Revolutionen*. Z angličtiny přeložil Hans-Jürgen Baron von Koskull. München 1993, s. 23.

byl pod tento pojem, jejž lze i tak interpretovat zcela protichůdně, zahrnut vývojový proces na konci „reálného socialismu", a tím došlo k jeho dalšímu znehodnocení.[11]

Navzdory těmto pochybnostem je však na druhé straně obtížné vzdát se určitého pojmu, jenž v polemikách o hodnocení událostí od roku 1989 zaujímá ústřední postavení. Teoretické reflexe o ideologickém charakteru, a tím o nosnosti pojmu, jsou ve sporu o hodnocení vývoje téměř bezvýznamné. Běžné jazykové užití pojmu má charakter především politickopolemický, jeho teoretické objasnění je nedostatečné. Historik, který se zaobírá revolucí v letech 1989 a 1990, se s takovouto dvojakostí problematiky musí vyrovnat, pokud na jedné straně nechce upadnout do každodenního žargonu a na druhé straně si ani nečiní ambice přijít se základními teoretickými aspekty k objasnění deficitů v teorii revoluce. To, co zbývá, je možnost orientovat se podle dosud přijatelných definicí. Práce, kterou předkládáme, se bude v tomto smyslu řídit pojetím revolucí jakožto trvalých a pronikavých změn ve struktuře politických, společenských, hospodářských a sociálních poměrů. Násilnost, náhlost a utopie tak nepatří nutně k jejím konstitutivním rysům.[12]

Charakter převratu ve východní, střední a jihovýchodní Evropě

Byla „změna" v Německu na pozadí této definice revolucí? Jelikož vývoj byl součástí přelomového procesu ve východní, střední a jihovýchodní Evropě a odsud se mu dostávalo i rozhodujících impulzů,[13] naskýtá se v první řadě otázka po charakteru celkového vývoje v jeho poměru k chodu událostí v jednotlivých státech. Bez ohledu na všechny názorové rozdíly existuje shoda v pohledu na převrat v letech 1989 a 1990 jako na součást dalekosáhlých globálních změn, které vedly k likvidaci systému světového socialismu a ke zcela novému uspořádání východní, střední

11 Bracher poukazuje kromě toho na rozšíření pojmu revoluce jeho užíváním ve smyslu „modernizace". Srv. BRACHER, K.-D.: *Wendezeiten der Geschichte*, s. 39, pozn. 4.

12 Srv. Revolution. In: NOHLEN, Dieter (ed.): *Pipers Wörterbuch zur Politik*, sv. 1. München 1985, s. 870; PREUß, Ulrich K.: *Revolution, Fortschritt und Verfassung: Zu einem neuen Verfassungsverständnis*. Berlin 1990, s. 51; von BEYME, Klaus – CZEMPIEL, Ernst-Otto – KIELMANSEGG, Peter Graf – SCHMOOCK, Peter (ed.): *Politikwissenschaft: Eine Grundlegung*, sv. 1: Theorien und Systeme. Stuttgart ad. 1987, s. 269. Pro Arnolda Vaatze znamená označení „pokojná revoluce" přímo „verbální překonání neblahé, protože s násilím spojené revoluční myšlenky". VAATZ, Arnold: Die friedliche Revolution war ein guter Anfang. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (19.5.1994). Pro Hannah Arendtovou bylo rozhodujícím kritériem revolucí násilí. Srv. ARENDT, Hannah: *Über die Revolution*. München 1974, s. 19.

13 KOCKA, Jürgen: Umbrüche – aber ohne neue utopische Ideen: Die Sogkraft des Nationalen und der Beitrag der Bundesrepublik zur Revolution in der DDR. In: *Frankfurter Rundschau*, (11.7.1990). Otištěno též in: GOLOMBEK, Dieter – RATZKE, Dietrich (ed.): *Dagewesen und aufgeschrieben*: Reportagen über eine deutsche Revolution. Frankfurt/M. 1990, s. 49–58 (cit. bez stránkového údaje podle *Frankfurter Rundschau*). Srv. OLDENBURG, Fred: *Die Implosion des SED-Regimes*: Ursachen und Entwicklungsprozesse. (Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, č. 10, 1991), s. 1. Srv. REIMAN, Michal: Die Krise in Mittel-Osteuropa. In: REißIG, Rolf – GLAEßNER, Gert-Joachim (ed.): *Das Ende eines Experiments*: Umbruch in der DDR und die deutsche Einheit. Berlin 1991, s. 61–74, zde s. 67.

a jihovýchodní Evropy.[14] Forma a intenzita změn opravňují hovořit o „historické krizi" v Burckhardtově slova smyslu. Ve světle proměn, jež vývoj vyvolal v mezinárodním systému, se převrat jeví dokonce jako ještě závažnější než takové světodějné cézury, jakými bylo mírové uspořádání Vídeňského kongresu nebo vytvoření bipolární struktury v poválečné době. Byl hlubší a převratnější – vždyť také nešlo o pouhé vyvážení změněného poměru sil či nové seskupení znepřátelených aliancí, nýbrž o zakončení desítky let trvajícího rozštěpení států a společností Evropy a pokus o všeobsáhlé vyrovnání zájmů vedoucích členů světového společenství, propojeného vzájemnou závislostí.[15] Proměnil se obraz celého 20. století. Zmizely totalitní systémy, které toto století v Evropě do značné míry utvářely.[16] Po fašismu a nacismu náhle skončila i expanze komunismu. Intenzita stále ještě neukončeného převratu skutečně dovoluje ve zmíněném smyslu hovořit o procesu revolučním.[17]

Pád a zavržení komunistické diktatury ve státech bývalého východního bloku probíhaly přitom velmi rozdílným způsobem. Kromě dominantních vnějších faktorů působily všude i faktory vnitřní.[18]

Rozdíly mezi vnějšími faktory plynuly především z geografické polohy a ze strategického významu jednotlivých zemí. Vnější faktory spolupůsobily v rozhodující míře především při událostech v NDR, která byla západním opěrným pilířem sovětského impéria a zároveň částí rozděleného národa. Rozdíly ve vnitřních faktorech existovaly mezi státy, které se mohly upomínat na starší demokratické tradice z doby před nastolením totalitní diktatury, jako bylo Československo, Polsko nebo Maďar-

---

14 Ke srovnání revolucí ve východní, jihovýchodní a střední Evropě viz TIMMERMANN, Heinz: Die Volksrevolutionen in Osteuropa: Charakter, Probleme, Perspektiven. In: GORHOLT, Martin – KUNZ, Norbert W. (ed.): *Deutsche Einheit – Deutsche Linke*: Reflexionen der politischen und gesellschaftlichen Entwicklung. Köln/R. 1991, s. 9–24; NIETHAMMER, Lutz: Das Volk der DDR und die Revolution: Versuch einer historischen Wahrnehmung der laufenden Ereignisse. In: SCHÜDDEKOPF, Charles (ed.): *„Wir sind das Volk!"* Flugschriften, Aufrufe und Texte einer deutschen Revolution. Doslov Lutz Niethammer. Reinbek 1990, s. 251–279, zde 254; KOCKA, J.: Umbrüche – aber ohne neue utopische Ideen, s. 49 n. Anatolij Butenko se naopak domnívá, že vzhledem k tomu, že skutečný socialismus dosud neexistoval, nemohla nastat ani revoluce proti socialismu. Socialistická idea žije prý dál. Srv. BUTENKO, Anatolij: Von „samtenen" und anderen Revolutionen in Osteuropa. In: *Osteuropa*, roč. 42, č. 2 (1992), s. 1069–1077.

15 Srv. BRACHER, K.-D.: *Wendezeiten der Geschichte*, s. 28, pozn. 4; HENKE, Sergej: UdSSR, USA, Deutschland – neue Optionen der sowjetischen Strategie. In: *Osteuropa*, roč. 41, č. 5 (1991), s. 438–447, zde s. 438.

16 Srv. HORNUNG, Klaus: *Das totalitäre Zeitalter*: Bilanz des 20. Jahrhunderts. Berlin – Frankfurt/M. 1993, s. 9 n.

17 Arnulf Baring ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (16.10.1991) pochybuje o tom, že jsme prožili revoluční časy, a považuje „revoluční" charakteristiku událostí ve východní Evropě za „matoucí". Jak model z roku 1789, tak z roku 1917 prý reprezentuje docela jiné pochody. „Revoluce" ve státech východního bloku měly prý jednu vnější příčinu, totiž jistotu, kterou skýtala Gorbačovova politika, že nedojde k žádné sovětské intervenci. Viz týž: „Durch das Tal der Tränen zur Demokratie?" In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (19.2.1991).

18 Tak také OLDENBURG, Fred: Vom realen Sozialismus zur freiheitlichen Demokratie in der DDR. In: *Eichholz Brief*, č. 1 (1990), s. 28–44.

sko, a těmi státy, pro které demokracie v důsledku sociokulturních struktur neznamenala víc než pokus o přizpůsobení Západu.

Skutečnost, že odvržení systému „reálného socialismu" proběhlo vesměs revolučním způsobem, měla na vývoj jednotlivých národů omezený vliv především proto, že až teprve v rámci tohoto procesu byla těmto národům poprvé opět dána možnost, aby samy rozhodovaly o svém vývoji. Existovaly sice ústřední impulzy i společné příčiny a motivy, které určovaly charakter revolučních změn v celém východním bloku. Neexistovalo však jakékoli jejich ústřední řízení. Celkový revoluční proces v jednotlivých státech na pozadí jejich historického dědictví a vzhledem ke specifickým momentálním podmínkám proto akcentoval buď reformní, anebo revoluční vývojové tendence.[19] Něco revolučního však v sobě měl vývoj v každé zemi.[20] Místy vznikal dojem, že poměry, které během desítek let komunistické diktatury zcela zamrzly, se opět začínají dávat do pohybu právě směrem k tomu stavu, v němž se nacházely před komunistickým uchvácením moci. Revoluce přesto ještě neznamenaly restauraci;[21] jen s obnovením starých vnitroevropských divergencí a konfliktů uvolnily cestu vývojovým procesům, které nebyly překonány, nýbrž pod tlakem všudypřítomného socialistického systému a jeho zdánlivých řešení nasměrovány mimo skutečná východiska. Důležitou hybnou sílu přitom představoval znovu se probouzející nacionalismus,[22] jenž byl ve státech východního bloku obdařen „legitimitou mučednictví".[23] Jako dějinná ironie působila skutečnost, že důsledkem „sametové revoluce" v Československu bylo národně motivované rozdělení na Česko a Slovensko, zatímco národní hybná síla v Německu vedla k pravému opaku, totiž k překonání dvojí státnosti.

Kromě národní renesance bylo zprvu společným cílem připojit se k vývoji na Západě.[24] Tento trend ve všech zemích později nepřetrval, respektive byl opuštěn.

---

19 Tak Timothy Garton Ash spatřuje v událostech v Polsku a v Maďarsku směs reformy a revoluce a vytváří pro to pojem „refoluce". Viz interview s Timothy Gartonem Ashem. In: *FAZ Magazin*, č. 560 (23.11.1990). Srv. JAHN, Egbert: Der Umbruch in Osteuropa – ein Ereignis mit weltpolitischen Auswirkungen. In: *Osteuropa*, roč. 43, (1993), s. 21–32, zde s. 23. Pro NDR tento pojem odmítá Konrad H. Jarausch v knize *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, s. 114, pozn. 2, protože neodpovídá rozsahu tohoto převratu.

20 Srv. TILLY, Ch.: *Die europäischen Revolutionen*, s. 335.

21 Viz KOCKA, Jürgen: Revolution und Nation 1989: Zur historischen Einordnung der gegenwärtigen Ereignisse. In: ECKERT, Rainer – KÜTTLER, Wolfgang – SEEBER, Gustav (ed.): *Krise – Umbruch – Neubeginn*: Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft. Doslov Jürgen Kocka. Stuttgart 1992, s. 85–105, zde s. 87 a 90.

22 K problému návratu nacionalismu a diferenciace moci v zemích bývalého východního bloku srv. GLOTZ, Peter: Die Einheit und die Spaltung Europas: Die Auswirkungen der mitteleuropäischen Revolution von 1989 auf Gesamteuropa. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", roč. 42, č. 6 (1992), s. 50–61, zde s. 50 n.

23 AVINERI, Shlomo: Eine neue Welt – oder die Wiederkehr der alten? Über Postkommunismus, Nationalismus und das vermeintliche Wende der Geschichte. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (2.2.1993).

24 Hans Peter Schwarz hovoří o tom, že v revolucích se obnovila „ona vzájemnost ideje svobody a národní myšlenky", typická pro revoluci roku 1789. SCHWARZ, Hans-Peter: *Die Zentralmacht Europas*: Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne. Berlin 1994, s. 181.

Zpočátku však převládalo zaměření na západní svět, a tím i na ekonomickou a státní modernizaci, na demokracii a lidská práva a v další modifikaci obou těchto cílů na reintegraci do světového hospodářství a do nadnárodních bezpečnostněpolitických souvislostí.[25] Revoluce, jež se zdá být srovnatelná s revolucí roku 1789,[26] tak směřovala k poměrům, které v jiných částech světa byly už skutečností.[27] V tom smyslu může být označována za revoluci „dohánějící" (*nachholende*),[28] „nazpět se odvíjející" (*rückspulende*) či za „revoluci dobíhající" (*Aufhol-Revolution*), jež působivě dokázala, že francouzská revoluce byla budoucností říjnové revoluce v Rusku, a nikoli naopak.[29]

Z této zvláštnosti vyplývá otázka hybné ideje, motivace, jež k takovému vývoji vedla. Revoluce ve východní, střední a jihovýchodní Evropě nepřinesla nové požadavky, nýbrž požadavky roku 1848, které tam nebyly do té doby naplněny nebo jejichž výsledky byly v minulosti opět likvidovány. Nebylo žádné „sociálně revoluční" nadšení, objevilo se jen málo myslitelů-proroků revoluce (*Vordenker*), pramálo touhy po novém, dosud nedosaženém řádu, a z revoluce nevzešly ani nosné vize alternativních hospodářských, společenských a ústavních pořádků.[30] Vývoj byl naopak determinován spíše odmítnutím velkých cílů i dějinných úkolů, „vůbec všeho, co má ideový obsah".[31] Pokud v předpolí revoluce někdo formuloval utopický návrh, jako třeba Wolfgang Ullmann nebo Edelbert Richter, charakter událostí jej zbavil vlivu i inspirujícího působení. Jak revoluce postupovala, stále více se orientovala na hmatatelné reality Spolkové republiky. O utopie tu moc nešlo, a už vůbec ne o vzdálené dějinné cíle. Naskýtá se proto také otázka, zda vzhledem k ignoranci vůči

---

25 Srv. PRADETTO, August: Europa nach der Revolution: Ost und West vor säkularen Herausforderungen. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 42, č. 6 (1992), s. 3.

26 Srv. NOLTE, Ernst: Die unvollständige Revolution. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (24.1.1991).

27 Srv. Gustav Seibt ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* z 29.12.1989. Arnulf Bahring ve *FAZ* z 16.10.1991 jde dokonce tak daleko, že události charakterizuje jako „kontrarevoluční", protože pojem „revoluce" znamená v jeho pojetí jak destrukci starého, tak i „nalézání nového" pořádku. Události jsou prý opakem revoluce, jelikož jde o „obnovu, jež si za vzor bere Západ".

28 HABERMAS, Jürgen: *Die nachholende Revolution*. (Kleine politische Schriften, 7). Frankfurt/M. 1990, s. 180; FEST, J.: *Der zerstörte Traum*, pozn. 6; DEPPE, Rainer – DUBIEL, Helmut – RÖDEL, Ulrich (ed.): *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt/M. 1991, s. 8. Rovněž Sigrid Meuschelová spolu s Habermasem označuje „převzetí komunikačních forem rozvinutého kapitalismu" za „revoluci dohánějící" (Die DDR auf dem Wege zur deutschen Einheit. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 9 (1990), s. 1442–1449). Srv. SCHILLER, Karl: Eine wahrhaft nachholende Revolution. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (30.6.1990). Nestačí však redukovat „dohánějící revoluci" na „dohánějící modernizaci" ve smyslu teorie modernizace koncipované pro průmyslovou společnost. Srv. LAY, Conrad: Aufholjagt endet in der Sackgasse: Die Kritik der ostdeutschen Soziologen an der „nachholenden Modernisierung". In: *Frankfurter Rundschau*, (19.10.1993).

29 KOCKA, J.: Umbrüche – aber ohne neue utopische Ideen, s. 50.

30 Týž: Revolution und Nation 1989, s. 86.

31 FEST, J.: *Der zerstörte Traum*, s. 9.

utopickým myšlenkovým podnětům lze vůbec hovořit o revoluci. Podle dosavadních představ jsou koneckonců utopie a revoluce propojeny jako siamská dvojčata.[32]

Řada důvodů však přesto dovoluje, abychom tu hovořili o revoluci i v případě, když ve smyslu jejího rozšířeného pojetí vezmeme při definování v úvahu kritérium utopie, ovšem v modifikované podobě. Utopie tu určitou roli sehrávají jednak v předehře a v rané fázi revoluce, jednak v sobě má utopické rysy vlastně i velmi pragmatický způsob sbližování s vytouženou západní společností. V době ničím neomezovaného toku informací vedla „železnou oponou" způsobená informační blokáda k tomu, že sice reálná, pro většinu lidí ve východním bloku však nedosažitelná společnost byla idealizována. V této podobě se stala náhražkou utopie a konkurovala utopickým nabídkám církevních konceptů budoucnosti i alternativním myslitelům-prorokům revoluce. Tajemstvím obestřený a za zdí uzavřený svět Západu měl po dlouhá desítiletí podobu konkrétní utopie svého druhu, s níž se poměřovaly i hybridní utopické aspirace, jimiž se všichni komunističtí diktátoři pokoušeli odůvodnit svou moc. Václav Havel příznačně prohlásil, že železná opona „nás dělila od ideálů, o něž jsme všichni usilovali", a „od Evropy bez všech zdí a železných opon".[33] Tento dojem podporovalo selektivní vnímání skutečnosti a tendenční prezentace v médiích.[34]

Podstatnější je však to, že revoluce, jež vedla k zániku „reálného socialismu", znamenala politické vymanění ze systému, který v tradici revoluce i v ideologizované utopii spatřoval svou legitimitu. Revoluce roku 1989 byla aktem sebeosvobození z revoluční tradice totalitního systému a je projevem odhodlání vykročit směrem k liberální demokracii, která svou ústavou, dělbou moci, právním řádem a politickým uspořádáním společnosti nereprezentuje nic jiného než „systém institucionalizované anti-revoluce" a „revoluce institucionálně vyřazené do starého železa".[35] Otevřená

---

32 Srv. IASKY, Melvin J.: *Utopie und Revolution*. Hamburg 1989; BIERLING, Stephan G.: Die sieben Mythen der Wiedervereinigung. In: GROSSER, Dieter – BIERLING, Stephan – KURZ, Friedrich: *Die sieben Mythen der Wiedervereinigung*: Fakten und Analysen zu einem Prozeß ohne Alternative. München 1991, s. 68–122, zde s. 72. Oprávnění užívat pojmu „revoluce" považuje za „velmi pochybné" i Eckhard Jesse, protože chyběla revoluční skupina s utopicko-vizionářskými aspiracemi a přechod k parlamentní demokracii se uskutečnil pokojně a plynule. JESSE, Eckhard: Der innenpolitische Weg zur deutschen Einheit: Zäsuren einer atemberaubenden Entwicklung. In: JESSE, Eckhard – MITTER, Armin (ed.): *Die Gestaltung der deutschen Einheit*: Geschichte – Politik – Gesellschaft. Bonn 1992, s. 111–141, zde s. 138, pozn. 20. Rovněž Habermas považuje za pozoruhodný rys této revoluce „téměř naprostý nedostatek inovačních, do budoucnosti směřujících idejí". Srv. HABERMAS, J.: *Die nachholende Revolution*, s. 181.

33 Citováno podle *Die Zeit*, (28.9.1990).

34 Srv. BÖHME, Irene: *Die da drüben*: Sieben Kapitel DDR. West-Berlin 1983, s. 13 n.

35 LÜBBE, Hermann: *Freiheit statt Emanzipationszwang*: Die liberalen Traditionen und das Ende der marxistischen Illusionen. Zürich 1991, s. 88 n.; týž: Die Evolution frißt die Revolution: Über das Veralten des Neuen in einer dynamischen Zivilisation. In: HOLTMANN, Dieter (ed.): *Die Revolution in Mittel- und Osteuropa und ihre Folgen*. Bochum 1991, s. 86. Farář Christian Führer z Lipska tuto intenci vyjadřuje slovy: „Myslím, že zkušenost pokojné revoluce ve smyslu převrácení původního významu toho slova je čímsi mimořádným." Citováno podle KUHN, Ekkehard: *Der Tag der Entscheidung*: Leipzig, 9. Oktober 1989. Berlin – Frankfurt/M. 1992, s. 147.

společnost se natolik neřídí ideologizovanými, do utopií stylizovanými teoriemi. Je orientována spíše pragmaticky a přístupná vůči událostem a idejím, pokud mají dostatek přesvědčivosti pro *common sense*. S touto strukturou a vzhledem k takovémuto zacházení s inovačními koncepty nechává revoluce „vyšumět" do prázdna. Otevřená společnost revoluční impulz vstřebá, zužitkuje a spotřebuje pro sebe.

Právě pro tento antiutopický charakter se jednalo o mimořádně důsažný proces; Evropané se rozloučili se svou *idée fixe*, s „nejfatálnějšími momenty utopického uvažování", s projektovaným velikášstvím, s postulátem totality a definitivnosti.[36] Skutečně to nebyla revoluce ve smyslu 19. století, protože nešlo o ideály, o utopie, nýbrž o to, jak se od nich osvobodit.[37] Specificky postideologický charakter této „antirevoluce" je však kromě pojmového zplanění dalším závažným důvodem k tomu, abychom se spolu s věkem ideologických veleprojektů zbavili i s nimi spjatého pojmového aparátu, popřípadě jej opět přistřihli do jasně definovatelných, a tím i diskutovatelných dimenzí.

Specifika německého vývoje

Na pozadí diskuse o charakteru celkového vývoje a jeho poměru k procesům v jednotlivých státech východního bloku se dalece rozcházejí i představy o tom, jak chápat vývoj v letech 1989 a 1990 v Německu. Hovořit o charakteru revoluce v NDR znamená klást si otázky jednak po fázích a trvání převratu, jednak po aktérech revoluce, „revolučním subjektu". Při jejich zodpovídání se střetají dvě protichůdné interpretace, jejichž polarita celou diskusi vymezuje. Zatímco jeden směr vychází z přesvědčení, že (podzimní) revoluce v důsledku německého sjednocování víceméně ztroskotala, druhý razí tezi, že revoluce prostřednictvím demokratizace dospěla k jednotě, která ji pak posílila a stabilizovala. Jestliže na podzim 1989 panoval zprvu spontánní konsenzus v tom, že se události označovaly jako revoluce, pak především od „obratu ve změně" („*Wende in der Wende*") v zimě 1989–1990 a tváří v tvář sjednocení obou německých států následovala diferenciace názorů. Od počátku roku 1990 se množily hlasy, které vyjadřovaly přesvědčení, že revoluce je u konce. Razil se pojem „podzimní revoluce" (*Herbstrevolution*), za jejíž mezníky bylo označováno otevření hranic se Spolkovou republikou 9. listopadu či útok na krajské centrály Úřadu národní bezpečnosti (*Amt für Nationale Sicherheit* – AfNs) počátkem prosince 1989.[38] Jestliže přijmeme toto pojetí, pak s „tendencí k nacio-

---

36 ENZENSBERGER, Hans-Magnus: Gangarten – Ein Nachtrag zur Utopie. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (19.5.1990).

37 Srv. SEILER, Manfred: Die Furcht, wieder normal zu werden. In: *Rheinischer Merkur*, (14.12.1990).

38 Srv. REIßIG, Rolf: Der Umbruch in der DDR und das Scheitern des „realen Sozialismus". In: REIßIG, Rolf – GLAEßNER, Gert-Joachim (ed.): *Das Ende eines Experiments*: Umbruch in der DDR und deutsche Einheit. Berlin 1991, s. 12–59, zde s. 21 a 23; SÜß, Walter: Revolution und Öffentlichkeit. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 6 (1990), s. 907–921; týž: Öffnung der Mauer vor einem Jahr: Weltgeschichte in voller Absicht oder aus Versehen? In: *Das Parlament*,

nální restauraci"[39] nastal pohyb ve směru k „předsocialistickým poměrům"[40] a vývoj „degeneroval" v „kontrarevoluci".[41] V důsledku bonnské „politiky anšlusu" dospěla revoluce ke svému konci,[42] „protože národní otázka velmi rychle překryla otázku politickou a sociální a už nezůstal autonomní prostor pro jakýkoli svébytný vývoj".[43] Přeměna v západním smyslu tudíž nebyla žádným revolučním aktem.[44] Zelené revoluční preludium se v barevném moři rozmanitých politických názorů rozplynulo, „utopické ekopacifistické a fundamentálně demokratické žhavé jádro revoluce"[45] se ochladilo a ke svému konci dospěla „romantická fáze, onen divoký čas kvasu a víru" revoluce.[46] Opozičním silám, které „za naši zem" vyšly do ulic, byla „pokojná revoluce" odebrána.[47] Revoluce neuspěla, protože ji zardousily hory zboží, na něž na každém kroku naráželi v tomto směru nepřipravení občané NDR.[48] K zahanbujícímu konci dospěla v obchodních domech Spolkové republiky.[49]

Jakkoli je tento pohled na skutečnost odůvodňován v jednotlivostech odlišně, je patrný jeden společný rys. Všeobecně se odmítá pojetí, které na celý politický, hospodářský a společenský převrat související s německým sjednocením pohlíží jako na revoluci, a revoluce se redukuje na podzimní politický převrat. Jestliže však dění na podzim 1989 analyzujeme důkladněji, vnucují se jiné závěry. Mnozí z těch, kdo

(9.–16.11.1990); MAAZ, Hans-Joachim: Psychosoziale Aspekte im deutschen Einigungsprozeß. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 40, č. 19 (1991), s. 4; srv. příspěvek Manfreda Stolpeho ve zvláštní příloze *Kölner Stadt-Anzeiger* z 27.11.1990. (*Das deutsche Jahr*: Von der friedlichen Revolution bis zur ersten gesamtdeutschen Wahl. Dokumentationen, Analysen, Interviews), s. 5.

39 KOSSOK, M.: Die Revolution hatte die richtigen Verlierer, s. 300. Prvně otištěno v *Neues Deutschland*, (10.–11.3.1990).

40 HÖPCKE, Klaus: Die Kühnheit, richtig zu denken. In: NEUMANN, Peter (ed.): *Träumen verboten*: Aktuelle Stellungnahmen aus der DDR von Wolfgang Berghofer, Manfred Gerlach, Klaus Höpcke, Helga Königsdorf, Friedrich Schorlemmer, Heinz Warzecha, Konrad Weiß, Christa Wolf und Markus Wolf. Göttingen 1990, s. 57–74, zde s. 57.

41 *Junge Welt*, (5.1.1990). Podle Heinera Müllera je třeba „se rozloučit s levicovým zafazováním pojmu revoluce", žijeme ve „století kontrarevoluce". Cit. podle: SCHIRRMACHER, Frank: Jeder ist mit seiner Wahrheit allein: Die Schriftsteller und die Revolution. In: rýž (ed.): *Im Osten erwacht die Geschichte*: Essays zur Revolution in Mittel- und Osteuropa. Stuttgart 1990, s. 225–234, zde s. 229 n. Jürgen Kuczynski v *Die Zeit* z 29.12.1989 hovoří zdrženlivěji o „konzervativní revoluci". Srv. MÜLLER, Manfried: „Wende" – Revolution oder Konterrevolution? In: *Weißenseer Blätter*, č. 5 (1994), s. 31–39.

42 KOCKA, J.: Umbrüche – aber ohne neue utopische Ideen.

43 GLAEßNER, Gert-Joachim: *Der schwierige Weg zur Demokratie*: Vom Ende der DDR zur deutschen Einheit. Opladen 1992 (2., přeprac. vyd.), s. 22.

44 Srv. REIßIG, R.: Der Umbruch in der DDR und das Scheitern des „realen Sozialismus", s. 37.

45 Heimo Schwilk v *Rheinischer Merkur*, (12.1.1990).

46 ZIMMERLING, Zeno und Sabine: *Neue Chronik DDR*: 4./5. Folge: 23.12.1989 – 18.3.1990 Berichte, Fotos, Dokumente. Berlin 1990, s. 130.

47 Srv. KRENZ, Egon: *Wenn Mauern fallen*: Die Friedliche Revolution. Vorgeschichte – Ablauf – Auswirkungen. Wien 1990, s. 199.

48 Srv. WEIß, Konrad: Ich habe keinen Tag in diesem Land umsonst gelebt. In: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, č. 5 (1990), s. 555–558.

49 Srv. výzkumy Bernd-Lutze Langeho in: TETZNER, Rainer: *Leipziger Ring*: Aufzeichnungen eines Montagsdemonstranten Oktober 1989 bis 1. Mai 1990. Frankfurt/M. 1990, s. 117. Podobně se vyjádřil i Stefan Heym.

hovoří o konci revoluce, neformulovali tenkrát žádné revoluční požadavky, nýbrž usilovali o demokratickou reformu společnosti.[50] Za argumentem, že revoluce se zhroutila v okamžiku svého národně-demokratického obratu (*Wende*), se skrývá tvrzení, že konec revoluce byl výsledkem kolapsu hnutí usilujícího o reformu společnosti a o zachování obnovené NDR. Vzhledem k razanci a šíři, v jaké je teze prezentována mediálně i jinak, i vzhledem ke komplikované a chaotické situaci na podzim 1989 vyvstává nezbytnost důkladněji prozkoumat, jaké pozice zastávali během podzimu ti, kdo později hovořili o zhroucení revoluce.

Nejspíš jako málo případné budeme posuzovat pokusy vedoucích funkcionářů Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED), jako je Egon Krenz, kteří sami sebe označují za revolucionáře, jejichž zásluhou se změna (*Wende*) vůbec rozběhla.[51] Na Krenzově převzetí moci nebylo nic revolučního. Stejně tak to nebyl žádný státní převrat (*Staatsstreich*), či mluvíme-li o diktatuře SED, případně stranický puč (*Parteistreich*). Krenz převzal moc teprve tehdy, když Honecker sám prohlásil, že odstupuje, a politbyro mu poděkovalo za jeho působení. Krenz sám však především neměl v úmyslu zásadně měnit komunistickou diktaturu.[52]

Mnohem přijatelnější jsou interpretace, které spočívají na akcionistickém pojetí revoluce. Ty se mohou opřít o skutečnost, že na podzim skutečně došlo k revolučním změnám. V té době byl nejenom destabilizován mocenský aparát SED, ale společnost získala pluralistickou strukturu a přivlastnila si veřejná prostranství.[53] Není pochyb o tom, že na podzim 1989 prošla revoluce svou první, rozhodující fází. Akcionistické pojetí revoluce se při své charakteristice podzimních událostí ovšem neopírá tolik o revoluční změny v politice a společnosti. Ty v roce 1990 s ohromnou intenzitou nejenom pokračovaly, ale zasáhly už všechny oblasti politiky, hospodářství a společnosti. Přesto se na tyto změny nepohlíží jako na součást revolučního převratu. Podle akcionistického pohledu na věc k revoluci náležejí především revoluční události.[54] Hans-Christian Ströbele, člen spolkového předsednictva strany Zelených, tyto představy názorně popisuje: „Představovali jsme si tu revoluční změnu v NDR jinak. K našim obrazům revolučního převratu v NDR patřily celé týdny trvající masové demonstrace ve všech větších městech, útok na ústředí Stasi, rozbourání Zdi a strženi

---

50) Srv. BOHRER, Karl Heinz: Deutsche Revolution und protestantische Mentalität. In: *Merkur*, č. 522–523 (1992/9–10), s. 958–964, zde s. 959

51) Steffen Heitmann pojem „změna" (*Wende*) pro označení revoluce odmítá z toho důvodu, že Egon Krenz jím označil svou politiku. To však ještě není důvod pro to, aby se Krenzovi tento pojem přenechával. Jelikož dnes se o „změně" hovoří zcela obecně, je účelnější naplnit pojem určitým obsahem.

52) Jestliže moc uchopí hrstka lidí na vrcholku sociální pyramidy, hovoří se tradičně o státním převratu. Nositeli státního převratu bývají osoby, které se na výkonu moci v čelných pozicích podílely už před převratem. Srv. NAWIASKY, Hans: *Allgemeine Staatslehre*, II/2. Einsiedeln b.d., s. 41.

53) Srv. SÜß, W.: Revolution und Öffentlichkeit, s. 914–917.

54) K rozlišení srv. TILLY, Ch.: *Die europäischen Revolutionen*, s. 335 n.

drátů. Ale ne už bezpodmínečné připojení k SRN, nekritické převzetí kapitalistického tržního hospodářství..."[55]

To, co se tu označuje za podstatný rys revoluce, se týká spíš revolty, povstání obyvatel, kteří si prošli nejdřív první fází revoluce na podzim 1989.[56] Toto pokojné povstání rozrůstající se části obyvatelstva však mělo jak revoluční, tak reformistický náboj a přineslo odpovídající první výsledky v přeměně (*Umgestaltung*) společnosti. Avšak vzhledem k tomu, že vedení SED principiálně odmítalo jakoukoli společenskou změnu (*Veränderung*), ať reformistickou či revoluční, mohly se reformy uvést do pohybu jedině prostřednictvím revolty. Část protestů se tedy zaměřovala na reformy, jiná na revoluci. Revoluční záměry se z taktických důvodů skrývaly za požadavky společenské reformy. Obě tendence se překrývaly a až do fáze vzájemné diferenciace cílů nebyly výrazně odděleny. Zpočátku nebylo nikterak jasné, zda vůbec a do jaké míry bude reforma systému možná; vzhledem k tomu i v důsledku neústupného postoje vedení SED sázelo mnoho z těch, kdo vlastně byli pro revoluční změny, zpočátku ve smyslu minimálních požadavků na reformu socialistického systému. Tuto tendenci posilovaly pochybnosti o tom, jakým směrem se vývoj vůbec může ubírat vzhledem k zasazení německé otázky do mezinárodních souvislostí. Na demonstracích byly zprvu formulovány cíle, v nichž se zračily rysy společnosti zanikajícího socialismu. Útočilo se hlavně na represivní mechanismy, jež znemožňovaly participaci občanů na politickém a společenském dění.

V počáteční fázi mělo na průběh událostí rozhodující vliv – kromě všeobecně převažujícího pokojného chování obyvatel – především odhodlání k reformám, které dávaly najevo takřka všechny skupiny obyvatelstva, včetně mnoha členů SED. Vzhledem k tomu, že požadavek společenských reforem sdílely i reformní síly SED, byla uvnitř strany ochromena vůle k odporu. Touha po reformě socialismu tam byla kvůli panující gerontokracii rovněž rozšířena. Obyvatelstvo NDR bylo zase navyklé každou kritiku systému formulovat skrytě a mezi řádky. Zpochybňování diktatury mělo po celá dlouhá desetiletí trestněprávní důsledky. Toto školení přišlo nyní vhod. Většina lidí věděla, oč běží a co všechno je v sázce. Společenská reforma tudíž nereprezentovala jen vážně míněný požadavek mnoha přívrženců demokratizace socialismu, nýbrž i otevřeně propagovaný cíl těch, kdo měli vlastně jiné záměry. Teprve pozdější vývoj prokázal, že ne všichni, kdo hovořili o reformě, měli reformu vskutku na mysli. Podobná byla ostatně i situace ve Spolkové republice, kde jak zastánci východoněmeckých reforem a další existence dvoustátí, tak přívrženci německé jednoty se na podzim 1989 omezovali na to, že požadovali v NDR pouze reformy. Se zcela opačným odůvodněním se zde v té době neustále ozývalo varování, aby se s požadavky na znovusjednocení nerozutekli všichni zájící najednou. Čemu jedni chtěli požadavkem reforem zabránit, k tomu druzí touž cestou usilovně směřovali. Jestliže jedni zamýšleli

---

55 STRÖBELE, Hans-Christian: Deutsche Linke, was tun? In: BLOHM, Frank – HERZBERG, Wolfgang (ed.): *„Nichts wird mehr so sein, wie es war"*: Zur Zukunft der beiden deutschen Republiken. Leipzig – Frankfurt/M. 1990, s. 187–201, zde 188.

56 Srv. WARBECK, Hans Joachim: *Die deutsche Revolution 1989–1990*: Die Herstellung der staatlichen Einheit. Předmluva Ernst R. Zivier. Berlin 1991, s.

pomocí reformované NDR zajistit dvojí státnost, vedla pro druhé cesta k německé jednotě – vzhledem k začlenění německé otázky do zbytnělých a smlouvami fixovaných mezinárodních struktur a po společném západoněmecko-sovětském prohlášení ze 13. června 1989 – přes reformovanou NDR. Tak i ve východním Německu nakrátko převládlo navenek podobné stanovisko, na něž tehdejší odpůrci sjednocení s polemickým záměrem dodnes odkazují, aby přívržencům německé jednoty s výčitkou připomínali, že ani oni přece sjednocení nechtěli.

Podobná situace jako na demonstracích v NDR, na nichž byly zpočátku zastoupeny téměř všechny politické proudy obyvatelstva, které si všeobecně přály změnu, panovala i v různých uskupeních občanského hnutí. I tady teprve pozdější vývoj ukázal, jak široké bylo spektrum názorů a cílů těch, kteří se tehdy shromažďovali a seskupovali. Tak například zatímco v Sasku se do čela vývoje směřujícího k německému sjednocení postavili v roce 1990 prominentní zástupci občanských skupin, jiní mluvčí z politické scény odešli, sotva byl splněn jejich požadavek rozbít zkostnatělé struktury socialistického systému. Tato heterogenita přístupů mezi občanskými skupinami byla zpočátku jen málo patrná. Přispěla k tomu média, jež se ve svém zpravodajství koncentrovala na berlínské mluvčí těchto skupin, kteří otevřeně propagovali cíl základní demokratické a ekologické obnovy společnosti. Tato důležitá skupina kolem Bärbel Bohleyové zprvu nevystupovala proti platným zákonům frontálně, nýbrž usilovala o změny na zákonném podkladě. Nové fórum (*Neues Forum*) na podzim 1989 zdůrazňovalo svou loajalitu k ústavě NDR, a vůči SED se prezentovalo jako jistý druh nové masové organizace, která dodržuje zákony a uznává kompetenci státu SED. Vládnoucí straně i ministerstvu Státní bezpečnosti však bylo jasné, že tu jde většinou o taktický manévr, jímž chtějí opoziční síly iniciovat změny.[57]

Mluvčí občanských skupin, z nichž se v době od září do listopadu 1989 staly symbolické postavy celého převratu, byli i ve vlastních očích revolucionáři především jako muži a ženy akce, méně už co do radikálnosti avizovaných změn. Jejich stanoviska a programy z podzimních měsíců svědčí o tom, že představovali většinou reformní síly, jejichž revoluční a emancipační náboj se vyčerpal odstraněním samovlády SED a s ní spjatého represivního aparátu. Jelikož podobné tendence se projevovaly i v měnící se SED, byla tato strana záhy ochotna pojmout reformní síly v občanských hnutích do svého modelu demokratického socialismu a z podílu na formování společnosti napříště vyloučit jen definitivně nesocialistické směry. Je zjevné, že u zrodu tohoto konceptu stály osvědčené modely lidové fronty. Společné vystoupení reformátorů z SED a ministerstva Státní bezpečnosti, socialistických intelektuálů a zástupců občanských skupin 4. listopadu 1989 na berlínském Alexanderplatz tuto blízkost ozřejmilo stejně jako provolávané heslo „Za naši zem".

Od listopadu 1989 se i v řadách Nového fóra podobně jako u ostatních občanských hnutí daly do pohybu divergenční procesy, v jejichž důsledku se různými cestami

---

57 Odlišný byl postoj obnovené sociální demokracie (*Sozialdemokratische Partei in der DDR* – SDP), která komunistickou diktaturu odpočátku zpochybňovala.

vydali reformátoři a zastánci revolučního, výrazněji národně-demokratického směru. Ovšem ani do listopadu 1989, ani později revoluci neprováděli, neumožňovali či v rozhodující míře nerozhýbávali intelektuálové nebo nové občanské skupiny.[58] Odbývala se tu spíš revoluce bez výrazné účasti intelektuálů.[59] Těch nemnoho vzdělanců s vizí změněné NDR vývoj odsunul na okraj dění. Narozdíl od Polska nebo Československa to tedy nebyli ani „inteligenti", ani občanské skupiny, kdo revoluci vyvolal. Ti druzí se na scéně objevili teprve tehdy, když změny už byly v plném

---

58 Tento názor zastávají: WEBER, Hermann: *Aufbau und Fall einer Diktatur*: Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR. Köln/R. 1991, s. 192; FINK, Hans Jürgen: Bündnis 90: Die Revolutionäre der ersten Stunde verloren die Wahl. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 5 (1990), s. 515–517; WEILEMANN, Peter R. ad.: *Parteien im Aufbruch*: Nichtkommunistische Parteien und politische Vereinigungen in der DDR. 2., aktual. vydání s výsledky voleb do Lidové sněmovny z 18. března 1990 (ed. fada Deutschland-Report, č. 8). Melle 1990, s. 9; LEONHARD, Wolfgang: *Das kurze Leben der DDR*: Berichte und Kommentare aus vier Jahrzehnten. Stuttgart 1990, s. 227; MEIER, Artur: Die Revolution entläßt ihre Theoretiker. In: GIESEN, Bernd – LEGGEWIE, Claus (ed.): *Experiment Vereinigung*: Ein sozialer Großversuch. Berlin 1990, s. 28. Podle Reißigova názoru přispěly ke změně čtyři skupiny aktérů: 1. nové politické skupiny; 2. část evangelické církve; 3. část kritické inteligence; 4. kritický, reformně orientovaný proud v SED. Jiného názoru jsou po průzkumech veřejného mínění Opp a Voß, kteří reformátory z SED nezahrnují mezi nositele změny. Třebaže existovaly kritické proudy v SED, její členové se na protestech téměř nepodíleli. Srv. OPP, Karl-Dieter – VOß, Peter – GERN, Christiane: *Die volkseigene Revolution*. Stuttgart 1993, s. 203. S jinou interpretací přichází Ehrhart Neubert, který hovoří o „protestantské revoluci". Aby to odůvodnil, vyzvedává jako údajně dominující nositele vývoje alternativní a neformální skupiny v církevní sféře. Neubert popisuje celou změnu „spíše jako rozpad než jako výsledek náporu bojovně naladěných mas". Jako nositele revoluce vylíčí občanská hnutí a nato hovoří o „vyvlastnění revolucionářů" a o „ukradené revoluci". Srv. *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 9 (1990), s. 1450. Opačný názor reprezentují mimo jiné studie Uwe Thaysena Der Zentrale Runde Tisch der DDR: Leistungen und Legenden. In: FRICKE, Karl-Wilhelm – LECHNER, Hans – THAYSEN, Uwe: *Errungenschaften und Legenden*: Runder Tisch, Willkürherrschaft und Kommandowirtschaft im DDR-Sozialismus. (Deutschland Report, č. 11.) Melle 1990, s. 76, a studie Hubertuse Knabeho Die deutsche Oktoberrevolution. In: KNABE, Hubertus (ed.): *Aufbruch in eine andere DDR*: Reformer und Oppositionelle zur Zukunft ihres Landes. Reinbek 1989, s. 9. Rovněž Peter Glotz soudí, že „středoevropská revoluce" byla uvedena do pohybu „shora", z Moskvy, a nikoli, jak se často tvrdí, „udatnými, ušlechtilými, ale povětšinou izolovanými, slabými a často apolitickými opozičními hnutími". Viz GLOTZ, P.: Die Einheit und die Spaltung Europas, s. 52. Robert Darnton se domnívá, že revoluci neprováděli intelektuálové, nýbrž lid. DARNTON, Robert: Ein Zusammenbruch geborgter Legitimität: Die deutsche Revolution 1989 entsprach nicht den Handbüchern und Wünschen der Intellektuellen. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (7.11.1990). Stejně tak Bierling zdůrazňuje, že neexistovala žádná vedoucí skupina, žádná revoluční elita. Ani masové protesty nebyly podle něho připravovány opozičními skupinami, nýbrž ve „spontánní kooperaci občany NDR". Viz BIERLING, S. G.: Die sieben Mythen der Wiedervereinigung, s. 68 n. Rovněž Opp varuje před zveličováním role opozičních skupin. Srv. OPP, Karl-Dieter: DDR '89: Zu den Ursachen einer spontanen Revolution. In: JOAS, Hans – KOHLI, Martin (ed.): *Der Zusammenbruch der DDR*: Soziologische Analysen. Frankfurt/M. 1993, s. 194–221. Srv. POPPE, Peter: Wer war denn das Volk? Eine erste soziologische Studie über den Umbruch in der ehemaligen DDR. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (30.1.1991).

59 Srv. FEST, Joachim: Schweigende Wortführer. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (30.12.1989); týž: *Der zerstörte Traum*, s. 7–9.

proudu. Svým cílem obnovy socialismu a zachování státnosti NDR zůstali připoutáni k ideji reformy společnosti, a tak se ani nestali rozhodujícími mluvčími revoluce. Důležitou výjimku tvořila ovšem „technická inteligence", jež byla ideologicky celkem nenápadná a v NDR převážně patřila mezi méně privilegované vrstvy. Tato skupina průběh revoluce podstatným způsobem spoluurčovala ve všech fázích.

Revoluční „změnu" („*Wende*") tedy v prvé řadě vyvolalo obyvatelstvo, demonstranti, ti, kteří houfně opouštěli zemi (*Ausreisern*).[60] Revoluce se připravovala v kostelech. Zde se hovořilo o nezbytnosti společenských změn, odtud vycházely téměř všechny demonstrace. Církevní hodnostáři měli na obsah a průběh revoluce větší vliv než všichni ti mluvčí z občanského hnutí, které západní média vystavila světlům ramp a prezentovala mediální veřejnosti. Bylo by však nesprávné tvrdit, že církev demonstrace organizovala. Kostely, církve a jejich modlitby sloužily občanům ochotným jít demonstrovat jen jako krystalizační faktory. Samotné demonstrace, jak to prokazuje jejich analýza, neorganizovaly ani církve, ani Nové fórum či jiná občanská skupina. Formovaly se spíš ve spontánní spolupráci občanů. Typické pro první fázi vývoje bylo, že se individuálně angažoval rostoucí počet neorganizovaných občanů. Spontánní projevy součinnosti stále většího množství demonstrantů vyplývaly z toho, že se ocitali ve stejných situacích a na základě podobných očekávání přijímali ve vzájemné izolovanosti táž rozhodnutí.[61] Církevní akce tu ovšem působily jako katalyzátory. Na nich se lidé setkávali, z nich vyráželi do ulic. Odtud vzešla revolta „v atomizovaném stavu utkvělé společnosti individuí"[62] proti takové struktuře společnosti, která podvazovala lidskou akceschopnost a soudnost. V Lipsku byli od října 1989 hybnou silou demonstrací především dělníci, zakořenění v tradicích, a ti se později také zvlášť intenzivně vyslovovali pro sjednocení Německa.[63] Studenti se na lipských demonstracích podíleli právě tak málo jako „místní kulturní prostředí".[64] Rovněž v Berlíně se největší skupina demonstrantů rekrutovala z řad dospělých kvalifikovaných dělníků – mužů.[65] Právě obyvatelstvo bylo tou silou, na které

---

60 Srv. KNABE, H.: Die deutsche Oktoberrevolution, s. 9.

61 Srv. OPP, K.-D.: DDR '89, s. 302–321; POPPE, P.: Wer war denn das Volk?; SCHNEIDER, Wolfgang: Oktoberrevolution 1989. In: *Leipziger Demontagebuch*: Demo Montag Tagebuch Demontage. Sestavil a chronologii doplnil W. Schneider. Leipzig – Weimar 1990 (2.vyd.), s. 5.

62 ENGLER, Wolfgang: Stellungen, Stellungnahmen, Legenden: Ein ostdeutscher Erinnerungsversuch. In: DEPPPE, R. – DUBIEL, H. – RÖDEL, U. (ed.): *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*, s. 48–75, zde s. 50; týž: Auf dem Wege zu einer Gesellschaft der Individuen? Kollektive Handlungschancen jenseits und gegenüber von Vermachtung und Vermarktung. In: *„Initial"*: Zeitschrift fur Politik und Gesellschaft, roč. 1, č. 4 (1990). Berlin 1990, s. 389–398.

63 RINK, Dieter – HOFMANN, Michael: Oppositionelle Gruppen und alternative Milieus in Leipzig im Prozeß der Umgestaltung in Ostdeutschland. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 24, č. 9 (1991), s. 945.

64 Tamtéž, s. 947.

65 *Bundesarchiv*, Berlin, MdI DDR, 54024 GLKA. Präsidium der Volkspolizei Berlin. Information. Betreff: Nichtgenehmigte Demonstration in den Stadtbezirken Berlin-Mitte und Prenzlauer Berg am 07.10.1989.

spočívala podzimní revolta, která svrhla stát SED, a tím položila základy k překonání rozdělení Německa.[66]

Obrat k národně-demokratické revoluci

Během listopadu došlo k diferenciaci politických cílů jak demonstrantů, tak i nových politických sil organizujících se ve skupinách a stranách. Už na manifestaci 4. listopadu v Berlíně signalizovaly transparenty s částečně si odporujícími požadavky značně širokou paletu rozcházejících se představ. Otevření hranic 9 listopadu poskytlo možnost začít sbírat první dojmy na Západě. Východoněmecká společnost se změnila do té míry, že už bylo možné veřejně formulovat téměř každý politický požadavek, aniž hrozily trestněprávní důsledky nebo vyobcování ze společnosti. První fáze revoluce rozbila zatvrdlé společenské struktury a položila základ k tomu, aby byly jasně zformulovány názory, jež se mezi obyvatelstvem latentně vyskytovaly.

Od listopadu především vykrystalizovaly dva hlavní směry, které pak ještě celé měsíce působily paralelně. První se i nadále orientoval na demokratickou obnovu společnosti, případně na revoluční rozbití mocenských struktur státu SED. Druhý, stále zřetelněji dominující a většinou společnosti formovaný směr mířil za všechny dosavadní požadavky a cestou revize rámcových podmínek existence státu usiloval o zásadní revoluční proměnu (*Veränderung*) veškerých politických, společenských, hospodářských a sociálních poměrů. Shoda obyvatelstva s nejsilnějším občanským hnutím značně ochabla poprvé tehdy, když berlínští mluvčí tohoto hnutí přestali označovat Nové fórum za platformu společenského dialogu vedeného bez předběžných politických intencí, jako to činili při založení fóra, nýbrž zřetelně začali vyznávat emancipačně orientovanou reformu společnosti za současného zachování státnosti NDR. Většina proslovů na manifestaci 4. listopadu 1989 a výzva „Za naš zem" byly posledními pokusy zavázat obyvatelstvo k tomu, aby zůstal uchován socialistický reformní kurz, respektující fakt rozděleného Německa.

Takový postoj byl však už dávno vzdálen přáním a cílům většiny obyvatelstva. Nastala renesance latentně přítomného celoněmeckého povědomí. Otázka systému a národní otázka působily se stejnou nakažlivou silou.[67] Rychle se prosadil názor, že společná cesta se Spolkovou republikou je zdaleka nejlepším řešením většiny problémů. Přitom hospodářské kalkulace a úvahy o národní identitě nebyly z hledi-

---

66 Rozhodující roli obyvatelstva zdůrazňují mimo jiné erfurtský evangelický pastor Heino Falcke a Wolfgang Hartung. Falcke hovoří o samoosvobození lidu a cituje metaforu Christopha Heina o „rozvážnosti ulice". Srv. REIN, Gerhard (ed.): *Die Opposition in der DDR*: Entwürfe für einen anderen Sozialismus. Texte, Programme, Statuten von Neues Forum, Demokratischer Aufbruch, Demokratie Jetzt, SPD, Böhlener Plattform und Grüne Partei in der DDR. West-Berlin 1989, s. 219; HARTUNG, Klaus: Der große Radwechsel oder Die Revolution ohne Utopie. In: BLOHM, Frank – HERZBERG, Wolfgang (ed.): *„Nichts wird mehr so sein, wie es war"*, s. 164–186, zde s. 170.

67 Srv. HOLTMANN, Dieter (ed.): *Die Revolution in Mittel- und Osteuropa und ihre Folgen*. Bochum 1991, s. 2.

ska obyvatel v žádném rozporu.[68] Při hledání politických sil, které byly ochotny a schopny zabránit tomu, aby dosažené dílčí vítězství nad komunistickou diktaturou ohrozila dezorientace a nežádoucí společenské experimenty, vsadilo obyvatelstvo na spolkovou vládu. Stalo se tak v situaci, která Raineru Eppelmannovi zavdala začátkem prosince 1989 podnět ke konstatování, že v NDR leží moc na ulici.

Spolkový kancléř a jeho poradci rozpoznali nedozírný historický význam této situace a nabídli obyvatelstvu NDR desetibodový plán, který vytyčoval politickou cestu ke sjednocení obou států. Nejpozději při nadšeném přijetí kancléře během jeho návštěvy Drážďan se ukázalo, že spolková vláda vystoupila do pozice rozhodujícího centra politické moci v národně-demokratické revoluci, která tím přesáhla hranice NDR.[69] Obyvatelstvo nové vedení v podání bonnských politických elit rychle přijalo. Spolková vláda, již ústava stejně zavazovala usilovat o německou jednotu, se tedy v určité rozhodující fázi revolučního vývoje vyrovnala s celoněmeckou odpovědností a od konce listopadu 1989 aktivně převzala vůdčí úlohu, jež jí byla přisouzena.[70]

Během několika týdnů se politická scéna NDR polarizovala kolem konceptu sjednocení. CDU (*Christlich-Demokratische Union*) a LDPD (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*), které tvořily součást bloku politických stran pod patronátem SED (*Blockparteien*), získaly jako východoněmecké filiálky bonnských stran nový profil, a zakládaly se i nové strany, které se od počátku chápaly jako sesterské organizace spolkových stran. Obnovení německé jednoty najednou patřilo k základním bodům, na nichž se shodly všechny důležité strany, s výjimkou SED, přejmenované na PDS (*Partei des Demokratischen Sozialismus*), a některých mluvčích občanského hnutí. V základních rysech tím vznikla konstrukce celoněmecké politické scény. Vnitroněmecké vztahy nahradila nová německá vnitřní politika, jejímž nejdůležitějším sporným tématem byly modality na cestě ke státní jednotě.

---

68 Pro Lothara Fritzeho měl hlavní motiv národního obratu (*nationale Wende*) pokojné revoluce ekonomickou povahu: „Jisté je, že vůli k demokracii lze jen těžko chápat jako rozhodující moment, neboť NDR byla koneckonců nejpozději za vlády Lothara de Maizièra na cestě k demokratickému státu. Z toho vyplývá, že vůle k demokracii sotva mohla být rozhodujícím motivem pro připojení." Viz FRITZE, Lothar: Irritationen im deutsch-deutschen Vereinigungsprozeß. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 27 (1995), s. 3 n.

69 Srv. ZWAHR, Hartmut: Umbruch durch Ausbruch und Aufbruch: Die DDR auf dem Höhepunkt der Staatskrise 1989. In: KAELBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen – ZWAHR, Hartmut (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart 1994, s. 433; týž: Die Revolution in der DDR. In: HEITLING, Manfred (ed.): *Revolution in Deutschland?* Sieben Beiträge. Göttingen 1991, s. 132 n.; JARAUSCH, K. H.: *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, s. 206; RICHTER, Michael: Zum nationalen Charakter der friedlichen Revolution in der DDR. In: *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat*, č. 4 (1997), s. 17–25.

70 Müller-Enbergs hovoří v této souvislosti o „revoluci v revoluci", jež propukla spolu s požadavkem německé jednoty a v jejímž důsledku došlo k výměně „revolučních elit". Srv. MÜLLER-ENBERGS, Helmut: Schritte auf dem Weg zur Demokratie: Die Rolle der Bürgerbewegungen in der Volkskammer. In: GLAEßNER, Gert-Joachim (ed.): *Eine deutsche Revolution*: Der Umbruch in der DDR, seine Ursachen und Folgen. (Ed. řada Berliner Schriften zur Politik und Gesellschaft im Sozialismus und Kommunismus, č. 4). Frankfurt/M. – Bern – New York – Paris 1991, s. 94–107, zde s. 96.

Z politiky sjednocení, vzkříšené k novému životu při jednáních grémií bonnských stran už v září 1989, vycházela nyní přes nezbytný ohled na rámcové mezinárodní podmínky enormní revoluční dynamika. Společné západoněmecko-sovětské prohlášení z června 1989 se ukázalo být klíčovým dokumentem, který poprvé po desetiletích poskytoval možnost opětného sjednocení, a to cestou přes suverénní, demokratickou NDR. Kancléř Kohl se příliš neohlížel na nejrůznější obavy evropských sousedů a rychle se chopil své nové role koordinátora a tahouna celoněmecké vnitřní politiky a – spolu s ministrem zahraničí Genscherem – rozhodujícího vyjednavače zastupujícího celé Německo. Revoluční přeměna (*Umwandlung*) politiky, hospodářství a společnosti se začala nyní uskutečňovat po státní linii a v rámci procesu sjednocení Německa. Z bonnských úředníků a politiků se stali aktéři revolučního převratu a z nového německo-německého smluvního systému a privatizačního úřadu (*Treuhandanstalt*) důležité instituce nikoli jen „dohánějící" revoluce, ale ve smyslu připojení k západní společnosti i opakující se revoluce občanské (*bürgerliche Revolution*). Z mnoha revolučně se projevujících bojovníků za občanská práva se vyklubali revoltující reformátoři, z politiků Spolkové republiky a jejich zástupců v NDR, dosud téměř bez kompetencí, východními Němci najatí tvůrci typické německé revoluce prostřednictvím zákona a pořádku.

Občanské skupiny, ještě v říjnu krystalizační jádra lidového povstání, byly teď už skutečně odsunuty stranou – třebaže i nadále hrály eminentně důležitou roli při destrukci struktur ministerstva Státní bezpečnosti i při jednání u „kulatých stolů" a na jiných veřejných fórech, kde ještě svým vystupováním budily dojem určující síly a svou prací zajišťovaly revoluční vývoj. Averzí vůči moci ve své většině zdůrazňovaly nedostatečnou ochotu transformovat se ve strany, a tím zároveň definovaly svou druhořadou, i když nikoli nedůležitou roli ve formující se celoněmecké společnosti. Cestu do utvářejících se celoněmeckých stran a do nových rozhodujících mocenských pozic nalezli pouze někteří jejich aktivisté. Síly prosazující jen základní demokratické přeměny nebo reformu socialismu se naopak ocitaly ve stále hlubším rozporu s většinou obyvatelstva. Od listopadu 1989 nebyla na manifestacích a demonstracích patrná už jen distance od SED a bezpečnostních struktur, lidové hnutí se nyní obracelo i proti reformním silám, které propagovaly nový socialismus nebo cestu základních demokratických reforem, vedoucí mimo trh i plán. Polarizace na demonstracích sílila, a v souvislosti s národně-demokratickým směrem vývoje vycítily příležitost rovněž pravicově extremistické síly, které se chtěly prezentovat jako údajní zachránci národa. Patřilo sice i nadále k dobrému tónu občanské skupiny přímo nenapadat, ale demonstrace, od ledna 1990 přecházející ve volební boj, už jasně naznačily, že většina obyvatelstva se vymezuje jak vůči PDS, tak vůči těm občanským iniciativám, které vzdorovaly sjednocení Německa. A tak v lednu 1990 se revoluční přeměna společnosti už dávno neubírala směrem, který si přála „revolučně romantická inteligence".[71]

---

71 LÜBBE, H.: *Freiheit statt Emanzipationszwang*, s. 88.

Jelikož vývoj dovedl prosazování všech reformně socialistických a fundamentálně demokratických představ *ad absurdum*, ocitlo se obyvatelstvo v palbě intelektuální polemiky. Šířila se roztrpčenost z nasměrování celého procesu. Nelibost některých mluvčích občanského hnutí a četných intelektuálů kulminovala po volbách 18. března 1990, které byly výrazem přetrvávajícího odhodlání obyvatelstva pokračovat ve změnách a k bezvýznamnosti odsoudily přívržence reformované NDR i všech třetích cest.[72] I hlasování úspěšné pro Alianci pro Německo (*Allianz für Deutschland*), narychlo sestavené v Bonnu, bylo znamením toho, že obyvatelstvo si přeje hluboké změny vytyčené a zabezpečené rámcem německé jednoty. Na volbu Aliance pro Německo a s tím spojený hlas pro co nejrychlejší připojení NDR ke Spolkové republice reagovalo mnoho intelektuálů a politiků z levé části politického spektra místy s cynickým pohrdáním.

Jestliže revoluce nebyla omezena na události podzimu 1989, zbývá otázka, které její výsledky a procesy a v kterých obdobích můžeme považovat za konstitutivní. Podstatnou součástí revoluce jsou bezesporu podzimní události. Nevyhnutelnými podmínkami revolučního převratu (*Umbruch*) v poslední fázi existence NDR a v procesu německého sjednocování bylo lidové povstání proti režimu SED, konec neomezené samovlády SED, ochromení represivního aparátu a další, už zahájené změny v politice a společnosti. Kromě právem obdivované fáze revoluce na podzim 1989 ovšem převrat tvořily i hluboké změny v hospodářské, finanční a sociální struktuře, které následovaly v roce 1990 a vyústily v politickou, státní a právní jednotu Německa.[73] A stejně jako podzimní demonstrace vystihují „kus východoněmecké revoluce" také byrokratické termíny z repertoáru smlouvy o sjednocení.[74] Jestliže revolucí nerozumíme jen lidové povstání a změny mocenských struktur, ale také naprostý zánik starého státního a společenského řádu i ustavení nových politických, hospodářských a společenských struktur a institucí, pak je třeba hovořit o pokračování této společenské změny (*Wandel*) ještě během celého roku 1990.[75] Dokonce i po obnovení

---

72 Ulrich Beck se domnívá: „Ten, kdo při prvních a posledních volbách do Lidové sněmovny volil CDU, ten *v horizontu* NDR jednal jestliže ne revolučně, pak určitě radikálně, protože dopomáhal k moci opoziční systémové alternativě." BECK, Ulrich: Marktwirtschaft – und keine Widerworte! Warum es die Opposition im neuen Deutschland so schwer hat. In: *Die Zeit*, (15.3.1991).

73 Stejně tak jako nelze akceptovat redukci revoluce jen na období podzimu 1989, je nepřijatelné i opačné stanovisko, označující za „převrat (*Umwälzung*) v pravém revolučním duchu" jen změny z roku 1990. Viz SCHLAFFKE, Winfried: Die DDR als Labor? In: *Informationsdienst des Instituts der deutschen Wirtschaft*, č. 7 (1990), s. 2.

74 MÜLLER, Gottfried: Der Umbruch ist notwendig. In: *Rheinischer Merkur*, (15.2.1991).

75 Srv. MEIER, A.: Die Revolution entläßt ihre Theoretiker, s. 28; MÜLLER, Helmut L.: Die unvollendete Revolution in Osteuropa: Charakter und Ziele des politischen Umbruchs von 1989. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 10 (1993), s. 19; TEMPLIN, Wolfgang: Von der Opposition der ersten Stunde zur Bedeutungslosigkeit. In: *Das Parlament*, (14.9.1990); JAHN, E.: Der Umbruch in Osteuropa – ein Ereignis mit weltpolitischen Auswirkungen, s. 21; TELTSCHIK, Horst: Die deutsche Frage im internationalen Kontext. In: SÜSSMUTH, Hans (ed.): *Wie geht es weiter mit Deutschland?* Politisches Gespräch am 24.–25. Januar 1990. (Ed. fada Dialog in Deutschland, č. 1.) Baden-Baden 1990, s. 119–126, zde 120; týž: *329 Tage*: Innenansichten der

státní jednoty se ještě dohánělo a dokončovalo to, „co protagonisté doby změn na konci roku 1989 a na počátku roku 1990 započali, či aspoň předestírali jako svůj záměr".[76] Koncepce pokračování revoluce i po národně-demokratickém „obratu ve změně" („*Wende in der Wende*") se zakládá na – v normativním smyslu – pozitivní interpretaci událostí, jež v nich rozeznává občanský,[77] demokratický,[78] liberální a národní charakter.[79] Konstatuje přitom úplný převrat v politických, hospodářských a společenských strukturách v procesu německého sjednocení a přičítá jej revoluč-

Einigung. Berlin 1991, s. 155; MEIER, Christian: Ungeduld steht uns noch bevor: Wann hat die „Revolution" in der DDR gesiegt? Die Gewaltlosigkeit hat auch ihren Preis. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (13.2.1990); HAKKE, Christian: Deutschland und die neue Weltordnung: Zwischen innenpolitischer Überforderung und außenpolitischen Krisen. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 46 (1992), s. 3.

76 MÜLLER, G.: Der Umbruch ist notwendig.

77 Podle názoru Rolfa Schneidera byl v NDR „strukturální feudalismus stalinské nomenklatury" nahrazen „vítězstvím občanské revoluce" (*bürgerliche Revolution*). Viz SCHNEIDER, Rolf: Die Kerzen-Revolution. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 6 (1990), s. 871.

78 Srv. WEIZSÄCKER, Richard von: *Von Deutschland nach Europa*: Die bewegende Kraft der Geschichte. Berlin 1991, s. 160; VOIGT, Karsten D.: Deutschlandpolitische Perspektiven der Linken. In: DOWE, Dieter (ed.): *Sozialdemokratie und Nation in Geschichte und Gegenwart*. (Ed. fada Forum Deutsche Einheit: Perspektiven und Argumente, č. 2.) Bonn 1990, s. 53; RÜRUP, Reinhard: *Die Revolution von 1918/19 in der deutschen Geschichte*: Vortrag vor dem Gesprächskreis Geschichte der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn am 4. November 1993. (Ed. řada Gesprächskreis Geschichte, č. 5). Bonn 1993, s. 18; ZWAHR, Hartmut: Die Revolution in der DDR. In: HEITLING, M. (ed.): *Revolution in Deutschland?*, s. 122–143, zde s. 122; WARBECK, H. J.: *Die deutsche Revolution 1989–1990*, s. 22.

79 Podle názoru bonnského odborníka na státní právo Josefa Isensee se pokojná revoluce zaměřovala na tři cíl: byla „revolucí za liberální demokracii, revolucí za sociální tržní hospodářství, revolucí za státní jednotu německého národa". Podle tohoto názoru, jejž sdílejí rovněž téměř všichni politici, se kromě toho demokratický a národní charakter revoluce v NDR nedá od sebe oddělit. ISENSEE, Josef: Verfassungsrechtliche Wege zur deutschen Einheit. In: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, roč. 21, č. 2 (1990), s. 310. Pro Hans-Petera Schwarze se hnutí za svobodu, o které podle něj od počátku šlo, spojuje s národní otázkou, jež se ve Spolkové republice „už octla na smetišti dějin". Viz SCHWARZ, Hans Peter: Deutsches Selbstgespräch 1992: Variationen zu einer Melodie von Johannes Gross. In: *Deutschland, ein Land in Europa*: Eine Bestandsaufnahme vor der Jahrtausendwende. Johannes Gross von seinen Freunden gewidmet. 6. Mai 1992. Vyd. redakce Impulse (mimo knižní trh). Köln/R. 1992, s. 370. Berlínská socioložka Sigrid Meuschelová soudí, že o revoluci se v NDR dá hovořit zaprvé vzhledem k „pronikavému, systémovému převratu všech struktur", zadruhé byla tato revoluce vynucena „zdola" a zatřetí byla určována „enormním urychlením, které je příznačné pro každou revoluci". Konečně začtvrté „převrat v NDR revolucionizoval i mezinárodní kontext a postavil na hlavu poválečné uspořádání". Viz MEUSCHEL, Sigrid: Revolution in der DDR. In: SPITTMANN, Ilse – HELWIG, Gisela (ed.): *Die DDR auf dem Weg zur deutschen Einheit*: Probleme, Perspektiven, offene Fragen. Dreiundzwanzigste Tagung zum Stand der DDR-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland 5. bis 8. Juni 1990. Köln/R. 1990, s. 5. I pro Steffena Heitmanna bylo ústředním motivem revoluce dosažení svobody. Viz HEITMANN, Steffen: Die Revolution in der Spur des Rechts: Verdienst und Schwäche des Umbruchs in der früheren DDR. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (30.12.1994).

nímu procesu.[80] Tento pohled při hodnocení událostí bere v úvahu nejenom revoluční situace, ale také a především výsledky revoluce.[81]

Přesto jsou i při tomto úhlu pohledu namístě pochybnosti: vzhledem k tomu, že občanský věk byl v Německu zahájen už před více než sto lety, je možné označovat vývoj v NDR jako „dohánění" revoluce? To platí i pro ostatní země východního bloku. V NDR se revoluci na přelomu osmdesátých a devadesátých let navazovalo na liberální a demokratické tradice z doby před rokem 1933; jelikož ty však v německém vývoji až do konce druhé světové války neměly zvlášť velký vliv, je v případě NDR přijatelnější hovořit o připojení k západní přítomnosti, a jen nepřímo o opětném přijetí demokratických tradic. Přítomnost byla pro obyvatele NDR směrodatnější než „buržoazní revoluce", o kterých se ve škole učili, že byly předstupni „proletářské revoluce", a tudíž diktatury SED.

Jelikož Němci v NDR spolu s demokracií vybojovali i jednotu Německa, vtiskli tím revoluci její národně-demokratický charakter. To podle názoru bývalého spolkového prezidenta Romana Herzoga znamená víc „než Hambašská slavnost a svatopavelský chrám dohromady".[82] Ve veřejné prezentaci pokojné revoluce se však její význam pro německou demokracii a státní jednotu do značné míry ignoruje. Po dobu třiceti let byl ve Spolkové republice politickým svátkem 17. červen; dokumentoval význam, jaký se oficiálně přikládal ztroskotanému lidovému povstání z roku 1953. Nyní, vzhledem k tomu, že v NDR dopadlo lidové povstání úspěšně a umožnilo státní jednotu, vyznívají jeho oslavy spíše skromně. Mnoho západních Němců události ještě chápe „spíše jako nepříjemné přerušení rutinního chodu spolkové demokracie"[83] a ignoruje legitimizující funkci revoluce pro německou demokracii. Přitom jen několik měsíců před začátkem pokojné revoluce Kurt Sontheimer konstatoval, že německým dějinám dosud chyběla skutečná revoluce. To, že Němci nebyli dosud

---

80 Například Horst Lange a Uwe Matthes vycházejí tudíž z následující periodizace revoluce: 1985 až jaro 1989; květen 1989 až počátek září 1989; polovina září 1989 až 9. listopad; 10. listopad 1989 až polovina ledna 1990; polovina ledna až 18. březen 1990; 19. březen 1990 až 3. říjen 1990. Viz LANGE, Horst – MATTHES, Uwe: Ein Jahr danach: Auf der Suche nach Fragen und Antworten zur Wende in der DDR. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 11 (1990), s. 1744–1750. O čtyřech etapách revoluce hovoří i Carola Wuttkeová a Bernd Musiolek. Viz MUSIOLEK, Bernd – WUTTKE, Carola (ed.): Parteien und politische Bewegungen im letzten Jahr der DDR: Oktober 1989 bis April 1990. Úvod Ralf Rytlewski. Berlin 1991, s. 13–16. Po první etapě následovala od 9. listopadu 1989 do konce ledna 1990 druhá a od 18. března 1990 čtvrtá etapa revoluce.

81 Srv. TILLY, Ch.: *Die europäischen Revolutionen*, s. 335 n.

82 Antrittsrede von Bundespräsident Roman Herzog. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (2.7.1994). Martin Walser se domnívá, že „je to poprvé v tomto století, co německá historie probíhá dobře. Je to poprvé, co se německá revoluce daří." Viz WALSER, Martin: *Über Deutschland reden*. Frankfurt/M. 1990, s. 115. Rovněž Wolfgang Bergsdorf zastává názor, že „to byla první úspěšná revoluce v německých dějinách, v níž lidé pokojně a bez krveprolití dobyli svobodu a krok za krokem uskutečnili svou touhu po jednotě". Viz BERGSDORF, Wolfgang: Das Plebiszit. In: *Politische Meinung*, č. 254 (leden 1991), s. 35.

83 TEMPLIN, Wolfgang. Selbst-Bewusstsein und Verantwortung: Über Unheilsgeschichte und die neue Identität der Deutschen. In: SCHWILK, H. – SCHACHT, U. (ed.): *Die selbstbewusste Nation*, s. 457–463, zde s. 461.

s to vlastními silami vytvořit životnou demokracii, podle něho poznamenává historické vědomí Němců ve Spolkové republice.[84]

Pokojná revoluce vytvořila nové skutečnosti. Jestliže zásluhou mnoha západních Němců bylo po válce pevně etablováno nejliberálnější společenské uspořádání v německých dějinách a byly zachovány předpoklady německé státní jednoty, pak velké části obyvatelstva NDR patří zásluha, že toto společenské uspořádání v pokojné revoluci vlastní vzdorovitostí zástupně za všechny Němce dodatečně legitimizovali. Zvláštní situace v rozděleném Německu s sebou zároveň přinesla i to, že revoluce nezavedla nějaký nový model demokracie, nýbrž se orientovala přímo na Spolkovou republiku.[85] Vzhledem k atraktivitě modelu, který ztělesňovala Spolková republika, byly všechny pokusy vydat se v NDR po nových cestách odsouzeny na základě historicky podmíněných afinit k nezdaru. S ohledem na přesvědčivost zastupitelské demokracie ve Spolkové republice, zajištěné materiálním blahobytem a občanskou svobodou, se většina obyvatelstva NDR ani nesnažila objevovat Ameriku, zvláště když šlo spíše o vypilovanou, technicky vysoce vyspělou konstrukci onoho již objeveného než o sám objev.

Pokojný charakter revoluce

Úsilí obyvatelstva NDR připojit se k cestě Spolkové republiky podstatně přispělo k pokojnému, třebaže ne zcela nenásilnému charakteru „soft revoluce v NDR".[86] Ovšem ke striktnímu zachovávání umírněnosti a ke spolupráci se starou státní mocí nutily i jiné důvody. Spočívaly v tom, že způsob jednání s vedením SED se vždycky dotýkal rovněž mezinárodních struktur. NDR byla stejně jako Československo od-

---

84 SONTHEIMER, Kurt: Brauchen wir noch eine Revolution? In: *Der Spiegel*, č. 29 (1989).

85 Tehdejší koordinátor „kulatého stolu" v drážďanském kraji a nynější prezident saského zemského sněmu Erich Iltgen soudil: „Neboť předem daný instrumentář a definice demokracie tvořily uzavřený, nezpochybnitelný model. Neměli jsme nic, co bychom mu ubrali ani co bychom k němu přidali, museli jsme se jen co nejrychleji naučit jej aplikovat a fungovat v něm." Viz ILTGEN, Erich: Strukturreformen und Einstellungen in der ehemaligen DDR. In: SPIEKER, Manfred (ed.): *Vom Sozialismus zum demokratischen Rechtsstaat*: Der Beitrag der katholischen Soziallehre zu Transformationsprozessen in Polen und in der ehemaligen DDR. (Ed. řada Politik- und Kommunikationswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, č. 11). Paderborn a d. 1992, s. 101–107, zde 105.

86 *Privatarchiv Staatsminister Matthias Rößler*, Sächsisches Forum Dresden: Niederschrift zur 1. öffentlichen Beratung des Sächsischen Forum vom 26.7.1990. (Anlage, unredigierte Bandaufzeichnung.) Rovněž všechny východoevropské dílčí revoluce – s výjimkou rumunské – proběhly relativně nenásilně. Srv. WEIß, Robert (ed.): *Chronik eines Zusammenbruchs*: Der „heiße" Herbst 1989 und seine Folgen in den Ländern des Warschauer Paktes. Berlin 1990; GARTON ASH, Timothy: *Eastern Europe*: The Year of Truth. Cit. in: DEPPE, R. – DUBIEL, H. – RÖDEL, U. (ed.): *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*, s. 8; ZWAHR, Hartmut: Wir sind das Volk! Leipzig am 9. Oktober 1989. In: ECKERT, Rainer – von PLATO, Alexander – SCHÜTRUMPF, Jörn (ed.): *Wendezeiten – Zeitenwände*: Zur „Entnazifizierung" und „Entstalinisierung". Hamburg 1991, s. 95–110, zde s. 95.

hodlaným předvojem Varšavské smlouvy vůči NATO. Stejně jako ostatní vazalské státy byla i NDR součástí proměnami procházejícího sovětského impéria. Změny v SSSR i v celém východním bloku tak podstatně spoluurčovaly pokud ne přímo výsledek „změny" v NDR, pak aspoň její charakter. Sovětská nadvláda generovala takové změny, které vedení v Moskvě mohlo akceptovat, a dodrželo také svůj slib, že do záležitostí NDR vojensky nezasáhne. Především v počáteční fázi revoluce bylo tudíž důležité, že se vůči vedení SED bylo možno odvolávat na vývoj v SSSR. V souvislosti s tím, že Gorbačov očekával reformy v NDR, existovala mezi východoněmeckým obyvatelstvem a sovětským vedením nikdy nevyslovená úmluva: Sověti dávali najevo zdrženlivost, a obyvatelstvo svrhlo morbidní režim SED způsobem, který sovětskému státnímu a vojenskému vedení umožnil zachovat si tvář. Obavy z nevypočitatelnosti režimu SED na konci jeho vlády vyvažovala jistota, že povstání proti reakčnímu systému vychází vstříc sovětským přáním a představám a že rovněž sleduje trend politiky mezinárodního uvolnění. Tuto skutečnost si začala uvědomovat i část stranického a vojenského vedení NDR, a proto dávala najevo zájem o změny. Když se už nemohla spolehnout na sovětské krytí, nebyla ochotna k záchraně režimu použít násilí.[87] Rezervovaný postoj četných funkcionářů vůči možnému užití násilí bral vítr z plachet latentně přítomnému sklonu sahat k represím a přispíval k tomu, že se převrat odehrál bez krveprolití.[88] Po pěti letech sovětské reformní politiky a s ní spojeného odklonu od Brežněvovy doktríny bylo zapotřebí už jen silného impulzu k tomu, aby se morálně zdiskreditovaný a vnitřně vyprázdněný režim SED zhroutil. Imploze systému vyšla revoluci vstříc, usnadnila ji a měla rozhodující vliv na její pokojný charakter.[89]

Imploze a revoluce neznamenaly žádný protiklad, naopak se doplňovaly. Pokojný průběh byl výsledkem jejich společného působení. Jen těžko nás mohou přesvědčit názory, že se režim SED zhroutil bez přičinění obyvatelstva,[90] nebo dokonce že došlo

87 Srv. SONTHEIMER, Kurt: *Deutschlands Politische Kultur*. München 1990, s. 186.

88 BAHR, Egon: Die Deutschlandpolitik der SPD nach dem Kriege. In: DOWE, D. (ed.): *Sozialdemokratie und Nation in Geschichte und Gegenwart*, s. 11–40, zde s. 29.

89 BRACHER, K.-D.: *Wendezeiten der Geschichte*, s. 329. Armin Mohler hovoří dokonce o „vzorovém příkladu imploze". Viz MOHLER, Armin: Die Tücke der unblutigen Revolution. In: *Deutschland, ein Land in Europa*, s. 233–250, zde 254.

90 Fred Klinger a Rainer Schwarz se domnívají, že pokojné srůstání dvou států nelze označit za revoluci. Nikde nebyly formulovány revoluční teze. Nešlo o revoluci, nýbrž o zhroucení určitého režimu (*Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 9 (1990), s. 1451). Rovněž Gert-Joachim Glaeßner se vyhýbá pojmu „revoluce" a hovoří o tom, že starý systém „zkolaboval". Viz GLAEßNER, Gert-Joachim: Das Ende des „realen" Sozialismus. In: *Das Parlament*, (14.9.1990). Také Gerd-Rüdiger Stephan mluví o implozi. Srv. STEPHAN, Gerd-Rüdiger: Die letzten Tagungen des Zentralkomitees der SED 1988/89: Abläufe und Hintergründe. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 26 (1993), s. 296–325. O implozi hovoří i Shlomo Avineri. Pojem revoluce se u něj v souvislosti s událostmi nevyskytuje. Viz AVINERI, Shlomo: Eine neue Welt – oder die Wiederkehr der alten? Označení „imploze" dává přednost také Stephan Bierling, protože události podzimu 1989 lze pojmem revoluce charakterizovat jen nedostatečně. V tomto smyslu zažil svět zcela novou formu systémové změny: „implozi stranické diktatury v důsledku masového odepření poslušnosti". Viz BIERLING, S. G.: Die sieben Mythen der Wiedervereinigung, s. 68 a 78. Proti tomu argumentuje

k „sebelikvidaci východoněmeckého režimu".[91] Takové názory vycházejí zpravidla z přesvědčení, že revoluce zůstala omezena jen na podzim 1989. Přehlížejí, že ve své druhé, národně-demokratické fázi se obracela i proti pokusům o pouhou společenskou reformu. Revoluční lidové zástupy vedly v této fázi revoluci na dvou frontách: proti SED a proti reformním silám, které chtěly NDR zachovat, aby se v jejím rámci vydaly po nových cestách vývoje společnosti.

Další příčina pokojného charakteru revoluce spočívá v množství prvků postupné transformace systému,[92] která vyplynula z rozmanitých forem kooperace mezi zástupci státní moci a občanského hnutí. „Změna" všechny dosavadní mocipány nezatlačila do kouta, naopak mnohým z nich vystavila jízdenku na cestu do nové společnosti.[93] Tak například se až do voleb ponechávalo ve značné míře na vládě vedené PDS, aby sama zorganizovala svou vlastní výměnu. Modrowova vláda dokázala využít odkladu, který jí byl poskytnut, k tomu, aby pojistila majetky SED a zničila kompromitující materiály.[94] Omezený konsenzus, jehož výrazem byly rozmanité formy kooperace, přispěl k pokojnému průběhu revoluce, a tím i k jejímu zdaru,[95] vedl však i k tomu, že mnoho bývalých vedoucích funkcionářů dodnes zastává odpovědné funkce.

V první fázi revoluce zůstala státní moc u nenásilného postupu i proto, že očekávala vývoj vedoucí k reformě socialismu. V souvislosti s různými formami kooperace tento dojem dlouho přetrvával a ochromoval odhodlání představitelů starého režimu k odporu. Následná spolupráce u různých „kulatých stolů" a zde převládající vliv reformních sil dlouho zakrývaly fundamentální převrat systému, jenž si razil cestu mezi obyvatelstvem. „Legalistická záměna" SED ale pokračovala i po volbách do Lidové sněmovny v březnu 1990, které revoluční změnu (*Veränderung*) definitivně stvrdily.[96] Události nyní nesly znaky jak revolučního vývoje, tak legálního přechodu.[97] Vláda Lothara de Maizière v žádném případě nepřepsala staré východoněmecké bezpráví vlastním revolučním rukopisem, nýbrž zásadně předpo-

Konrad H. Jarausch v knize *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, s. 114.

91 Viz ALTMANN, Rüdiger: Der neue Horizont. In: *Deutschland, ein Land in Europa*, s. 21–44, zde s. 27.

92 Srv. GLAEßNER, G. J.: Der schwierige Weg zur Demokratie, s. 85.

93 Srv. SCHLÖGEL, Karl: Die stille Revolution. 5. pokračování: Der Umbruch im Osten Europas. In: *Der Spiegel*, č. 7 (1993). Erich Iltgen vidí vlastní hodnotu pokojné revoluce v tehdejší politické kultuře, „která v člověku odlišné smýšlejícím, ba i v protivníkovi spatřovala a ctila především člověka s jeho nedotknutelnou důstojností". Viz ILTGEN, E.: Strukturreformen und Einstellungen in der ehemaligen DDR, s. 104.

94 SCHRÖDER, Friedrich-Christian: Revolution mit Schonfristen. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (9.6.1990).

95 SCHÄUBLE, Wolfgang: Vergangenheit aufarbeiten – Eine gemeinsame Aufgabe für die gemeinsame Zukunft. In: *Wirklichkeit und Wahn des „Realen Sozialismus"*: Zur Aufarbeitung der SED-Diktatur durch eine Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages. (Zeitthemen, Schriftenreihe der CDU/CSU-Bundestagsfraktion, č. 3), Bonn 1991, s. 5.

96 Týž: *Der Vertrag*: Wie ich über die deutsche Einheit verhandelte. Vydali a předmluvu napsali Dirk Koch a Klaus Wirtgen. Stuttgart 1991, s. 15–17.

97 Srv. týž: Der Einigungsvertrag in seiner praktischen Bewährung. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 25, (1992), s. 233 n.

kládala další existenci dosavadního uspořádání. Lidová sněmovna pozměnila staré právo NDR, a tím je stvrdila. Revoluce byla obdařena právními normami[98] a institucionalizována. Na jedné straně tak byl zajištěn výsledek revoluce, na druhé straně se však výrazně zbrzdil proces obnovy.[99]

Avšak všechny kompromisy, smířlivost projevovaná vůči dosavadním vládcům i jejich účast na utváření vývojových procesů byly podřízeny nejvyššímu kritériu revoluce, efektivitě při dosahování politických cílů. Nenásilí a ochota ke spolupráci přitom společně tvořily nejúčinnější strategii a taktiku.[100] To byly páky, které přivedly systém k pádu.[101] Tajemstvím úspěchu podle Rainera Eppelmanna „byla tato dvě slova: žádné násilí!".[102] Díky svému pokojnému charakteru získaly protestní pochody už v počáteční fázi revoluce nepředvídanou průraznost. Jedině zavržením násilí bylo možno ty u moci donutit, aby proti demonstrantům sami nepoužili sílu. O nenásilnost demonstrací se však v rozhodující míře zasloužily evangelické církve. Svými modlitbami za mír a přímluvnými bohoslužbami vytvořily atmosféru klidu a rozvahy, která se přenášela i na následné demonstrace. V kostelech také neustále zaznívaly výzvy, aby se nasahalo k násilí.[103] Většina obyvatelstva se nedomnívala, že by násilné akce nějak změnily politické a hospodářské poměry v NDR.[104] Princip nenásilí jako mravní

98 Srv. HEITMANN, S.: Die Revolution in der Spur des Rechts.

99 Srv. týž: Revolution und Wende, s. 448. Pro Jürgena Habermase „fyziognomickým rysem" vývoje, který „nejvíce bil do očí", byl „instrumentální charakter zahraničněpoliticky šikovně zaštítěného, hospodářským imperativům přizpůsobeného administrativního postupu". Viz HABERMAS, Jürgen: *Vergangenheit als Zukunft*. Ed. Michael Haller. Zürich 1991, s. 56.

100 K taktickému významu nenásilí srv. SCHWARZ, Hans-Peter: *Die Zentralmacht Europas*, s. 181.

101 Srv. REICH, Jens: *Rückkehr nach Europa*: Zur neuen Lage der deutschen Nation. München – Wien 1991, s. 182; POPPE, P.: Wer war denn das Volk?

102 Výrok Rainera Eppelmanna cituje E. Kuhn v knize *Der Tag der Entscheidung*, s. 146. Proti takovým názorům stojí výrazná kritika nedostatečné radikality. Novinář Peter Merseburger se už na počátku roku 1990 tázal, zda revoluce nebyla příliš pokojná, příliš poslušná, ba příliš německá a zda v ní nebylo přespříliš trpělivosti namísto revoluční netrpělivosti. Chybějí mrtví, soudí i K. H. Bohrer. Viz BOHRER, Karl Heinz: Deutsche Revolution und protestantische Mentalität, s. 958. Také Christian Meier se domnívá, že nenásilí si vyžádalo svou cenu, neboť při převratu (*Umsturz*) se leccos „vyřídí snadněji", než jak se může udát cestou státoprávní. MEIER, Christian: Der Preis der Gewaltlosigkeit: Über die „Revolution" in der DDR. In: SCHIRRMACHER, Frank (ed.): *Im Osten erwacht die Geschichte*: Essays zur Revolution in Mittel- und Osteuropa. Stuttgart 1990, s. 133–142, zde s. 134. Podobně argumentují Wolfgang Schäuble a Stephan Bierling. Viz SCHÄUBLE, W.: *Der Vertrag*, s. 15–17; BIERLING, S.: Die sieben Mythen der Wiedervereinigung, s. 94 n. Nejkritičtěji se se smířlivostí obyvatel NDR vypořádává Hans-Joachim Maaz. V absenci násilí nespatřuje rezultát vyzrálého politického postoje, nýbrž výraz „neurotických bariér". Přimlouvá se za „odůvodněnou agresivitu", ale neupozorňuje přitom na to, že pokojný charakter přispěl k úspěchu celého lidového povstání. Nenásilnost se svou „osudovou brzdou afektu" tak podle autora tomuto „povstání neurózy" propůjčuje podobu pouhého obratu od podrobení straně k podrobení „příslibům kapitánů německé marky". Viz MAAZ, Hans-Joachim: *Der Gefühlsstau*: Ein Psychogramm der DDR. Berlin 1990, s. 140 a 168.

103 Srv. FORCK, Gottfried: Der Beitrag der Kirchen zur politischen und gesellschaftlichen Umgestaltung in der DDR. In: HOLTMANN, D. (ed.): *Die Revolution in Mittel- und Osteuropa und ihre Folgen*, s. 21–29, zde s. 29.

104 Srv. OPP, K.-D. – VOß, P. – GERN, Ch.: *Die volkseigene Revolution*, s. 136.

alternativa k „Leninově ideologii brutality" přesvědčil občany, kteří dosud byli bezperspektivními obětmi represivního násilí.[105] Pokojný průběh však korespondoval s míněním veřejnosti, jejíž rekonstituce náležela k prvním požadavkům demonstrantů a hnutí Nové fórum.

V důsledku ignorantské a ohlupující mediální politiky, jakou praktikovalo vedení SED, přibyla západním médiím v revolučním procesu jedna důležitá funkce. Šířením smířlivosti přímo na místě se s jejich pomocí stala z pokojných demonstrantů veřejná síla, jíž se vedení SED navzdory svému po zuby ozbrojenému bezpečnostnímu aparátu nedokázalo téměř nijak postavit.[106] Média nejenže urychlovala a usměrňovala pokojný průběh revolučního převratu,[107] nýbrž události přímo definovala. „Změna" („*Wende*") byla první revolucí, která sama sebe sledovala na monitoru, a tím dospívala k vědomí vlastní síly. Podobně jako francouzská revoluce byla komunikační událostí, tentokrát se však neopírala o literární kroužky a kluby, nýbrž o média.[108] Díky globálnímu informačnímu propojení participovala na událostech celá světová veřejnost. Celosvětový zájem o pokojnou revoluci v Německu a o pád Berlínské zdi byl příznakem enormního významu historického procesu v srdci Evropy pro mezinárodní společenství.

105 Srv. SCHWARZ, H.-P.: *Die Zentralmacht Europas*, s. 181.

106 Srv. HERLES, Wolfgang: *Nationalrausch*: Szenen aus dem gesamtdeutschen Machtkampf. München 1990, s. 117.

107 Srv. WALSER, Martin: Zum Stand der deutschen Dinge: Vom schwierigen Umgang mit der sanften Revolution. In: SCHIRRMACHER, F. (ed.): *Im Osten erwacht die Geschichte*, s. 85–93, zde s. 85.

108 Srv. HERLES, Helmut – ROSE, Ewald (ed.): *Parlaments-Szenen einer deutschen Revolution*: Bundestag und Volkskammer im November 1989. (Ed. řada Bouvier Forum, č. 2). Bonn 1990, s. 8. Hans-Peter Schwarz hovoří o „revoluci obrazů". Srv. SCHWARZ, H.-P.: *Die Zentralmacht Europas*, s. 181.

Recenze

Nové výzkumy z historie státu SED

Souhrnná recenze publikací o technice a hospodářství NDR

Rainer Karlsch

• SCHROEDER, Klaus (spolupráce Steffen Alisch): *Der SED-Staat*: Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990. München, Carl Hanser Verlag 1998, 423 stran.
• WOLLE, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur*: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989. Berlin, Christoph Links Verlag 1998, 782 stran.
• JUDT, Matthias (ed.): *DDR-Geschichte in Dokumenten*: Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse. Berlin, Christoph Links Verlag 1998, 637 stran.
• HOFFMANN, Dieter – MACRAKIS, Kristie: *Naturwissenschaft und Technik in der DDR*. Berlin, Akademie Verlag 1997, 410 stran.
• PETZINA, Dietmar – BÄHR, Johannes: *Innovationsverhalten und Entscheidungsstrukturen*: Vergleichende Studien zur wirtschaftlichen Entwicklung im geteilten Deutschland 1945–1990. Berlin 1996, 408 stran.
• Technik im Systemvergleich. In: *Technikgeschichte*, sv. 63, č. 4 (1996), a sv. 64, č. 1 (1997).
• HEIMANN, Christian: *Systembedingte Ursachen des Niedergangs der DDR-Wirtschaft*: Das Beispiel der Textil- und Bekleidungsindustrie 1945–1989. Frankfurt/M. 1997.
• *Schlußbericht der Enquete-Kommission „Überwindung und Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit"*. Vydal Německý spolkový sněm 10.6.1998 jako tisk č. 13/1000.
• KÜHR, Rüdiger: *Die Reparationspolitik der UdSSR und die Sowjetisierung des Verkehrswesens der SBZ*: Eine Untersuchung der Entwicklung der Deutschen Reichsbahn 1945–1949. Bochum, Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer 1996, 594 stran.
• KÜCHLER, Falk: *Die Wirtschaft der DDR*: Wirtschaftspolitik und industrielle Rahmenbedingungen 1949 bis 1989. Berlin, FIDES Verlags- und Veranstaltungsgesellschaft Berlin 1997, 159 stran.
• WENZEL, Siegfried: *Plan und Wirklichkeit*: Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen. St. Katharinen, Scripta Mercaturae Verlag 1998.

Přehledy historie NDR

Od konce éry NDR se studie o dějinách a transformaci státu SED[1] (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) těší velké oblibě. Dosud vyšlo množství sudií týkajících se jednotlivostí, které často zajímají úzký okruh specialistů, zdá se však, že nastala doba pro větší studie, edice dokumentů a příručky.

Kniha *Klause Schroedera* byla očekávána s jistým napětím. Autor je spoluzakladatelem Sdružení pro výzkum státu SED (*Forschungsverbund SED-Staat*) na Svobodné univerzitě v Berlíně. V posledních letech na sebe toto sdružení vícekrát upozornilo polemickými publikacemi, ale i ostrými útoky proti staršímu západoněmeckému bádání o NDR. Na uvedení knihy v Domě demokracie na berlínské Friedrichstraße část publika očividně přišla s očekáváním nových kontroverzí. Polemizovalo se sice hlasitě, s vervou a nevěcně, obsah knihy k tomu však poskytl jen málo podnětů.

Obsahem i formou má kniha charakter učebnice pro studenty historie. Začátek každé kapitoly tvoří stručné shrnutí a kronika událostí. Text vychází z nejnovějšího stavu bádání. V první části autor chronologicky pojednává o histori NDR, v prostřední části podává strukturní analýzu východoněmecké společnostia ve třetí části se zabývá determinantami historie NDR.

Ústřední postavení zaujímá historie vládnoucí moci. Pro Schroedera byla NDR v první řadě politickou společností, v jejímž centru stála SED. Pro popis a hodnocení historie NDR se podle autorova názoru hodí postklasický mode totalitarismu lépe než jiné přístupy. Souhrnně tak NDR prezentuje z hlediska vnějších podmínek jako „sovětizovanou část německého státu" a z hlediska vnitřních struktur jako „(pozdně) totalitní zaopatřovací a dohlížitelský stát". Souběžně s výstavbou mocenského aparátu SED také zvyšovala úsilí o připoutání obyvatelstvak sobě hustou sociální sítí, a proto autor charakterizuje NDR také jako „pracovní společnost a zaopatřovací stát".

Kromě chronologického historického nástinu se v oddělených kapitolách pojednává o centrálních strukturách a o pojmovém členění, což vede k opakování a je na újmu čtivosti knihy. Napětí se tak při četbě dostavuje jen zřídka. Bylo možné upustit od dodatku s šestatřiceti dokumenty, zejména když jsou otištěny už na jiných místech. Přes svá omezení je kniha Klause Schroedera důležitou příručkou pro všechny, kdo se zajímají o historii NDR.

Tomu, kdo není zvlášť nakloněn učebnicím a má rád spíš historiografii naplněnou vyprávěním a pointami, lze doporučit knihu *Stefana Wolleho*. S náležitým odstupem, ale i s vtipem a ironií dokáže autor navázat na zdánlivě idylické stránky všedního dne v NDR i názorně zpodobnit permanentní akrobacii mezi přizpůsobením a vzdorem.

Ten, kdo v NDR nežil, může se z knihy dozvědět o jejím fungování mnohem víc než z většiny tradičních historických knih. Ale i východní Němci si znovu objeví mnoho stránek své „kolektivní biografie". Přímo autorovou vizitkou je líčení groteskních a směšných rysů „reálného socialismu".

---

1 Německý výraz *der SED-Staat* překládáme jako „stát SED" (pozn. překl.).

Překvapivě rychlý konec NDR je pro píšící čechy dodnes zdrojem hádanek, jež vyvrcholily v ironické otázce, zda tento stát vůbec kdy existoval. Leckdo považoval zánik NDR dokonce za důmyslné spiknutí, a podle daného úhlu pohledu to byla buď CIA, KGB anebo Státní bezpečnost (Stasi), které vymyslely scénář. Wolle takovým teoriím (a dodejme, že právem) nepřičítá pražádnou váhu. Jeho závěrečná teze zní, že socialismus v NDR neztroskotal proto, že byl plný nedostatků, nýbrž proto, že se naplnily jeho dny.

Jiný přístup k historii NDR poskytuje kniha *DDR-Geschichte in Dokumenten* od *Matthiase Judta*. Osm autorů sesbíralo 471 dokumentů, které tu jsou ve výňatcích publikovány z velké části poprvé. O volbě dokumentů by v jednotlivých případech bylo možno polemizovat, ale na omluvu autorů je třeba uvést, že narozdíl od podobných běžných edic dokázali zkombinovat jak dokumenty týkající se vládnoucí moci, tak svědectví o každodenním životě. Historie se tak prezentuje jak z hlediska vládců, tak „ovládaných". Právě v této kombinaci dokumentů zcela odlišného charakteru spočívá půvab této knížky.

Dějiny techniky a vědy

Dosud představeným knihám je společné to, že mají politické východisko. K hospodářství, vědě a technice se soudobá historiografie bohužel chová stále ještě velmi macešsky. Přitom víra v pokrok zaujímala v propagandě socialistických států ústřední postavení. To platilo zejména pro NDR, zemi chudou na přírodní zdroje, která tudíž nezbytně potřebovala inovace.

První inventuru politiky na poli vědy a výzkumu předložili *Dieter Hoffmann* a *Kristie Macrakisová*. Spolu s dalšími patnácti autory zkoumají politické souvislosti vědy a výzkumu v NDR, vývoj jednotlivých institucí a disciplín i biografie vynikajících vědců. Se zajímavými novými pohledy přicházejí mimo jiné články o problémech transferu technologií do NDR. Studie Burgharda Weisse o jaderném výzkumu a Burgharda Cesly o výrobě letadel zároveň dokládají, že spolupráce se Sovětským svazem narážela na úzce vymezené hranice tam, kde byly dotčeny vojenskotechnické velmocenské zájmy.

Narozdíl od Spolkové republiky nemohla NDR v padesátých a šedesátých letech prakticky modernizovat své hospodářství pomocí importovaných technologií. Podléhala *de facto* dvojímu embargu – Západ blokoval dodávky moderních technologií jejich zařazením na seznam chráněných technologií Cocom a v Sovětském svazu poskytování *know how* bránil vojenskoprůmyslový komplex. Jako „kladivo na embargo" Západu měl proto působit především sektor hospodářství a techniky na ministerstvu Státní bezpečnosti a odbor komerční koordinace, známý pod zkratkou „Koko".

Přes značné úsilí o to, aby NDR pomocí průmyslové špionáže získala aktraktivní technologie, byly výsledky skrovné. Nejlepším příkladem byl nezdařený pokus vybudovat v NDR počítačový průmysl. Narozdíl od oficiální interpretace se kombinátu Carl Zeiss Jena nepodařilo na podzim 1988 vyrobit čip o velikosti jednoho megabitu. Ukázkový exemplář, který Honecker předal Gorbačovovi, byla atrapa přivezená ze Západu.

Studie o jednotlivých hospodářských odvětvích

V rámci tematicky profilovaného programu „Inovace, strukturní a regionální změny v rozděleném Německu" (*Innovationen, struktureller und regionaler Wandel im geteilten Deutschland*), podporovaného Německým společenstvím pro výzkum (*Deutsche Forschungsgemeinschaft* – DFG), vzniklo na řadě vysokých škol mnoho disertací i jednotlivých studií o vývoji průmyslových odvětví, podniků a průmyslových oblastí. Tyto studie spojuje usilí o srovnání vývoje ve Spolkové republice a v NDR. Vyšlo přitom najevo, že klasický soubor nástrojů systémové komparace není dostačující. Vyslovenou překážkou je rozdílná kvalita národohospodářských a podnikových dat.

Kompatibility dlouhých řad číselných údajů má být nyní dosaženo zpětným přepočítáním východoněmeckých statistik na základě metody SNA (*System of National Accounts*). Dosud jsou k dispozici zpětně přepočítaná data pouze pro rok 1980.[2] Spornou otázkou zůstává, k jakým výsledkům takový záměr vůbec může vést, neboť podniky v plánované ekonomice NDR hospodařily podle odlišných cílových zadání než podniky v tržní ekonomice Spolkové republiky.

První ze sborníků v rámci tematicky profilovaného programu se soustřeďuje předně na otázky inovačního chování a rozhodovacích struktur v jednotlivých hospodářských odvětvích a podnicích v NDR a ve Spolkové republice. Z oblasti těžkého průmyslu se výzkum zaměřil na zavádění kyslíkové technologie do ocelářského průmyslu. Vlastní těžiště však tvořila čtyři odvětví zpracovatelského průmyslu (chemie, elektroprůmysl, strojírenství a jemná mechanika – optika), na něž se v rozděleném Německu soustřeďoval inovační potenciál ekonomiky.

Vzhledem k příkrému rozdílu v produktivitě mezi západním a východním Německem jsou hospodářské dějiny nuceny pojmenovávat příčiny tohoto vývoje co nejpreciznějí. Ze všech příspěvků je zřejmé, že až do konce padesátých let byly podniky v NDR schopny držet krok s vývojem v západním Německu. Počátkem šedesátých let se začal namnoze vyjevovat už jiný obrázek. Příčiny lze spatřovat jak ve vnějších, tak ve vnitřních faktorech, z nichž za nejdůležitější lze označit odpojení ekonomiky NDR od světového hospodářství, koncentraci investic na několik klíčových programů a latentní ochablost výzkumu a vývoje v důsledku absence dlouhodobějších podnětů.

Aspoň částečně se výsledky tematicky profilovaného programu odrazily ve dvou tematických svazcích časopisu *Technikgeschichte*, které vydal *Hans-Joachim Braun*. Pod titulkem Technika v systémovém porovnání se zkoumá obnova civilního letectví, inovační procesy v ocelářském průmyslu, rozhodující koncepce v plánování dopravy a rozvoj automobilového průmyslu obou německých států. Jednotlivé články poskytují množství podrobných informací, zvláštní půvab jim dodává srovnávací perspektiva.

---

2 Srv. LUDWIG, Udo – STÄGLIN, Reiner: Die gesamtwirtschaftliche Leistung der DDR in den letzten Jahren ihrer Existenz: Zur Neuberechnung von Sozialproduktdaten für die ehemalige DDR. In: *Jahrbuch für Sozialgeschichte*, č. 2 (1997), s. 55–82.

Rámcové příspěvky *Hanse-Joachima Brauna* a *Harma Schrötera* provádějí mezibilanci srovnání obou německých států z hlediska dějin techniky. Schröter mluví o „kumulativním procesu ekonomického zaostávání". Uvažování v kategoriích příkaznictví, vlastní všem plánovaným ekonomikám, přispělo podle autora k vypěstování „techniky v obležení", s důsledky pro národní hospodářství nakonec zničujícími.

Oba autoři však varují před líčením historie techniky v NDR výlučně v černých barvách a poukazují na průkopnické technické počiny, jakými byl pletací stroj Malimo, laserový mikroanalyzátor z podniku Carl Zeiss Jena, obráběcí stroj Prisma 2 a řada dalších. Rovněž ze studie o výrobě tiskařských strojů vyplývá, že existovaly též obory a podniky, které se až do konce NDR nemusely obávat srovnání s mezinárodní konkurencí. Na celkové negativní bilanci však tyto mimořádné případy mění jen málo.

Autorem instruktivní studie o vývoji textilního a oděvního průmyslu v letech 1945–1989 je *Christian Heimann*. Popisuje, jak toto odvětví přes minimální investice zásadně přispělo k průmyslovému rozmachu v padesátých letech a sloužilo jako „zdroj akumulace" pro rozvoj těžkého průmyslu. V sedmdesátých letech, při klesající rentabilitě exportů, byl pak textilní průmysl v rostoucí míře využíván jako „výrobna deviz". Tím se tomuto průmyslu prodloužil život. Pozastavená restrukturalizace v důsledku německo-německých obchodů se zbožím vyráběným na zakázku vedla pak po roce 1990 k dramatickému poklesu zaměstnanců v textilním průmyslu.

Zvláštní půvab má pro dějepisce hospodářství a techniky krátká historie produkce letadel (1954–1960). K tomuto tématu vyšla po roce 1991 řada studií.[3] Zájem se soustředil na otázku, z jakého důvodu byla po kompletní demontáži všech leteckých závodů v NDR v letech 1945 a 1946 znovu zahájena výroba letadel od poloviny padesátých let a už roku 1961 opět zastavena. Jaký prostor měli k dispozici letečtí technici a jakou roli hráli inženýři navracející se ze Sovětského svazu? Bylo opětné vybudování leteckého průmyslu jen prestižním, a tím pro malou NDR od samého počátku „příliš velkým" projektem? Do značné míry dnes panuje shoda v tom, že konec východoněmeckého leteckého průmyslu nepřivodily přímé sovětské příkazy, nýbrž zjištění, že není odbyt.

Výzkumy historie leteckého průmyslu dospěly zatím v jistém smyslu do závěrečného stadia, i když v jednotlivostech zbývá leccos prodiskutovat. O projektech, které se zabývají budováním mikroelektronického průmyslu a jaderného průmyslu, to ještě říci nelze. K oběma odvětvím jsou k dispozici první studie nebo se takové studie v současnosti připravují k publikování.[4]

---

3 Srv. k tomu přehled literatury: DIENEL, Hans-Liudger: „Das wahre Wirtschaftswunder": Flugzeugproduktion, Fluggesellschaften und innerdeutscher Flugverkehr im West-Ost Vergleich 1955-1980. In: PETZINA, D. – BÄHR, J. (ed.): *Innovationsverhalten und Entscheidungsstrukturen*, s. 370 n.; CIESLA, Burghard: Von der Luftkriegsrüstung zur zivilen Flugzeug-produktion: Über die Entwicklung der deutschen Luftfahrtforschung und Flugzeugproduktion in der SBZ und UdSSR 1945–1954. In: TEUTEBERG, H.-J. (ed.): *Schriftenreihe der Deutschen Verkehrswissenschaftlichen Gesellschaft*. Bergisch Gladbach 1994.

4 Srv. SOBESLAWSKI, Erich – LEHMANN, Nikolaus Joachim: *Zur Geschichte von Rechentechnik und Datenverarbeitung in der DDR 1946–1968*. Dresden 1996; REICHERT, Mike: *Die Geschichte*

Doprava

Dějiny hospodářství a techniky dlouho opomíjely historii dopravy a přepravců NDR. Práce na těchto tématech zažívá v současnosti malý *boom*.

Demontáž „druhé koleje" v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) platila dosud za jednoznačné synonymum zdánlivě neúčinné a krátkozraké sovětské politiky. Přesto dosud neexistoval podrobný výzkum válečných a reparačních ztrát Německých říšských drah. Tuto mezeru zaceluje nyní kniha *Rüdigera Kühra*.

Zásluhnost práce spočívá především v tom, že sestavuje velice podrobné bilance škod, které utrpěly východoněmecké dráhy, a člení je na škody vzniklé válkou, demontážemi a opotřebením. Užitek přináší v tomto směru mimo jiné 85 tabulek, některé z nich s detailními komentáři. Pro odborníka na hospodářské dějiny je hotovým pokladem zejména obsáhlý dodatek (268 stran!).

Autor by však udělal lépe, kdyby textovou část knihy tolik nepřetěžoval výkladem svých početních úkonů a analýzami ročních plánovaných a reálných ukazatelů. Zbytečně se tím narušuje plynulost textu.

Studie už nenechává nikoho na pochybách, že ztráty způsobené demontážemi kolejí se dosud nadsazovaly. Podle Kührových metodicky bezchybných výzkumů bylo odstraněno asi 25 procent hlavních kolejí. Zvlášť závažné byly pro říšské dráhy ztráty nákladních vagonů a lokomotiv. V důsledku války, respektive demontáží klesl jejich stav v letech 1946 a 1947 ve srovnání s rokem 1936 na asi 37 a 58 procent. K tak těžké dopravní krizi, která by už v letech 1945 a 1946 ohrozila průmyslový vývoj, jak si představoval Wolfgang Zank[5] v roce 1987, zpočátku ovšem nedošlo. Kührovy výzkumy prokazují, že závěry o západoněmeckém poválečném vývoji, pokud jsou analogicky přenášeny na vývoj východoněmecký, mohou být bez dostatečné opory v pramenech zavádějící.

Na Kührově práci je třeba ještě vyzvednout jeho rozbor nízkých přepravních kapacit na východoněmecké dráze v padesátých letech. Nejdřív byl rozhodující překážkou nedostatek provozuschopných vlakových souprav, později nepostačující propustnost tratí. V protikladu k redukovaným kapacitám se projevovala naopak zvýšená potřeba transportního prostoru. Nepoměr mezi poptávkou a nabídkou mohly říšské dráhy zmírňovat jen intenzivnějším využíváním existujících kapacit. Podle jedné z Kührových ústředních tezí následky reparačních konfiskací pocítily říšské dráhy v plném rozsahu až se zpožděním jednoho desetiletí.

Otázky po rozsahu reparačních konfiskací zodpovídá autor takřka beze zbytku, pozadí sovětské politiky v SOZ však zůstává do značné míry otevřené. V tom smyslu slibuje druhý díl knihy (*Sowjetisierung des Verkehrswesens*) víc, než čeho je možno dosáhnout výlučně na základě německých pramenů.

Bohužel jen velmi zběžně pojednává autor o tom, jak rozsáhlé byly konfiskáty lokomotiv a vagonů ze strany Britů a Američanů v květnu a červnu 1945, a o doho-

---

der Kernenergiewirtschaft der DDR 1945–1990. Disertace. Berlin, Humboldt Universität 1999.

5 Srv. ZANK, Wolfgang: *Wirtschaft und Arbeit in Ostdeutschland*. München 1987.

dách mezi Sovětským svazem a NDR z 29. června 1950 (Dohoda o válečné kořisti), ze 14. dubna 1951 a z 10. května 1952 o navrácení vagonů a demontovaného zařízení. Německé říšské dráhy v rámci těchto dohod do roku 1952 od Sovětského svazu „zpětně odkoupily" mimo jiné téměř 51 tisíc nákladních vagonů. Měřeno podle stavu z roku 1936, odpovídalo to téměř třetině vozového parku SOZ!

Nejdůležitější poznatky Kührovy práce byly od té doby už také potvrzeny, a sice výzkumem *Christophera Koppera*.[6] Ten v rámci badatelského projektu „Železnice v Německu" pracuje na souhrnném výkladu o historii Německých říšských drah v letech 1945–1990. Kopper vychází z předpokladu, že pro Německé říšské dráhy nastala poválečná technologická éra teprve od roku 1962. Vysoké demontážní ztráty a „dlouhé poválečné období" učinily z východoněmeckých drah „jedny z nejzaostalejších" v Evropě.

Analýzy závěrečné hospodářské bilance NDR

Neustále se debatuje o závěrečné bilanci hospodářství NDR. Jeho produktivita se podle různých odhadů z roku 1989 pohybovala ve výši jedné třetiny západoněmecké hospodářské produktivity. Téměř polovina základního kapitálu byla znehodnocena, dokonce i podle údajů poslední vlády NDR. Investiční činnost od roku 1981 výrazně ochabovala. Tato čísla i leckteré další numerické údaje a analýzy vyplývají ze *Závěrečné zprávy vyšetřovací komise „Překonávání a následky diktatury SED v procesu německého sjednocení"*.[7] Nalezneme v ní také odkazy na řadu expertiz, které pojednávají o jednotlivých problémech hospodářských a sociálních dějin NDR.

Na ekonomickou a ekologickou situaci NDR v druhé polovině osmdesátých let se soustřeďuje nemilosrdná inventura daného stavu, kterou sepsalo několik autorů na zakázku Spolkového ministerstva vnitra. Všichni autoři zdůrazňují, že hospodářská politika SED se v této době dostala do slepé uličky, z níž v rámci systému už nebylo úniku.

Maria Haendcke-Hoppe-Arndtová, jedna z nejlepších znalkyň zahraničního obchodu NDR, shrnuje cestu do „dlužní pasti". Ulbricht zanechal Honeckerovi ekonomiku dluhy téměř nezatíženou, ovšem Honeckerova ambiciózní sociální politika v kombinaci s ochabující schopností NDR vyvážet zboží vedla během dvou dekád na pokraj státního bankrotu. Třebaže situace v platební bilanci NDR byla na konci roku 1989, jak dnes víme, méně dramatická, než za jakou ji měla i Modrowova vláda, už v ní byly latentně přítomny těžké újmy pro obyvatelstvo. Dějinná ironie: pád Berlínské zdi uchránil NDR před nutností vyložit ve finanční sféře karty na stůl.

---

6 Srv. KOPPER, Christopher: Ausgeplündert, in Ruinen... Der Wiederaufbau der Deutschen Reichsbahn von 1945 bis 1963. In: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, roč. 42, č. 2 (1997), s. 163–184.

7 *Schlußbericht der Enquete-Kommission „Überwindung und Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit"*.

Je třeba upozornit i na příspěvky Hannsjörga F. Bucka a Dietharda Magera. Buck se ve dvou instruktivních studiích zabývá problémy se získáváním bytů, úpadkem měst i poškozováním životního prostředí v NDR. O tomto třetím tématu pojednává i Mager, a to na příkladu následků po těžbě uranu. Oba autoři nenechávají nikoho na pochybách, že závěrečná ekologická bilance plánovaného hospodářství byla zničující. K těžkým ztrátám na životním prostředí vedlo v postižených oblastech především dobývání hnědého uhlí, těžká chemie a těžba uranu.

Ve snaze doložit ekonomické ztroskotání NDR se v knize prezentují obzvlášť zaostávající obory či problémové okruhy, jež se v pochmurných tónech předvádějí i vizuálně. Takový postup však v sobě skrývá nebezpečí, že se s vaničkou vylije i dítě, zejména když mezi autory není žádný východní Němec.

Dnes už jen donekonečna omílané debaty o obtížích s „vnitřní jednotou" souvisejí do určité míry i s tím, že dramatické zhroucení východoněmeckého průmyslu se završilo teprve po „měnové unii", lépe řečeno poté co byla v nových spolkových zemích zavedena západní marka. Pro miliony východních Němců se proto ztráta místa přímo pojila s pojmy *Treuhandanstalt* (privatizační úřad, obdoba Fondu národního majetku), „privatizace", a jen vzdáleně s „dědičnými hříchy" systému plánovaného hospodářství. K tomuto problému vnímání skutečnosti by se u studií o posledních letech NDR mělo přihlédnout.

Souhrnné výklady o hospodářských dějinách NDR a paměti

Přestože k nejrůznějším aspektům dějin hospodářství a techniky NDR existují tyto i četné další studie, souhrnný výklad dosud chybí. Nic na tom nemohou změnit ani knihy od Falka Küchlera a Siegfrieda Wenzela. Oba autoři volili zavádějící tituly.

U knihy Falka Küchlera nejde o hospodářské dějiny NDR, nýbrž o dílčí studie vývoje státního rozpočtu, zahraničního obchodu a energetiky NDR. Autorův záměr zkoumat problémy hospodářských dějin NDR především na základě souborů statistických dat je třeba uvítat.

K nejdůležitějším rámcovým podmínkám hospodářství NDR náleželo jeho zasazení do východoevropského hospodářského prostoru a rovněž vysoký stupeň závislosti energetiky na domácím hnědém uhlí. Küchler vyzvedává jak pozitivní vliv zahraničního obchodu na výkonnost hospodářství NDR v šedesátých a sedmdesátých letech, tak i osudové účinky „dlužní pasti" v letech osmdesátých. Dále popisuje změny primárních energetických struktur a jejich účinky na různé hospodářské oblasti. Jeho výpočty ozřejmují mimo jiné enormní národohospodářské škody, ke kterým došlo v důsledku silně dominantního využívání hnědého uhlí.

Detaily těchto autorem vyzvedávaných problémů nejsou nové. Zkoumali je už východoněmečtí ekonomové a byly rovněž předmětem diskusí mezi specialisty na hospodářské dějiny.[8] To by nebylo tak zlé, kdyby se autor vyrovnal s nejnovějším stavem bádání. To se však bohužel nestalo.

---

8 Zvlášť připomeňme diskusi o investicích. Srv. BAAR, Lothar: Zur ökonomischen Strategie der

A tak zvláště jeho výklad o vývoji státního rozpočtu výrazně zaostává za aktuálním stavem výzkumu. Proč autor uvádí státní výdaje do vzájemných relací zrovna s úhrnným společenským produktem (ÚSP), to nevysvětluje. Tento ukazatel je ještě méně vhodný k tomu, aby se uváděl do relace s dnes běžným výpočtem hrubého domácího produktu (HDP), než ukazatel národního důchodu (ND).

Přitom od roku 1991 jsou k dispozici výpočty HDP NDR,[9] které nepochybně musejí být ještě upřesněny, ale pro výpočet státního podílu (*Staatsquote*) jsou mnohem lepším základem. Vzhledem k extenzivnímu hospodaření rostl ÚSP v NDR do konce sedmdesátých let výrazně rychleji než produkovaný národní důchod (pND). A jestliže pak s ÚSP konfrontujeme státní výdaje, zdá se, že státní podíl klesá. V důsledku toho uvádí Küchler příliš nízké hodnoty státního podílu a dochází k úsudku, že stupeň centralizace státních prostředků v NDR byl nejvyšší v padesátých letech. Jestliže však státní podíl budeme zjišťovat pomocí srovnání podílu státu na HDP, nebo aspoň na pND, tak jak je to běžné v mezinárodním měřítku, naskytne se nám obrázek zcela odlišný.[10]

Rovněž v oblasti své specializace, v zahraničním obchodě, zůstává autor poplatný zastaralým statistikám a závislost východoněmeckého hospodářství na vývozu hodnotí evidentně příliš nadsazeně. Podle čísel, která uvádí, by závislost východoněmeckého hospodářství na exportu byla v roce 1989 téměř třikrát vyšší než závislost hospodářství západoněmeckého! Ve skutečnosti však závislost hospodářství NDR na vývozu nepřesahovala padesátiprocentní úroveň, jak tvrdí Küchler, nýbrž tvořila přibližně dvacet procent.[11] Tento dvacetiprocentní podíl se potvrdil mimo jiné při četných šetřeních v podnicích pod privatizační správou.[12]

V této souvislosti je třeba poukázat i na to, že statistika do roku 1990 výrazně nadhodnocovala závislost východoněmeckého hospodářství na východním trhu. „Vinu" na tom měly rozdílné směnné kurzy a tvorba cen v obchodování se zeměmi RVHP a se Západem. Podle nových výpočtů řady národohospodářských výzkumných ústavů je možno považovat za prokázané, že reálný podíl exportu do zemí RVHP činil koncem osmdesátých let už jen o něco málo víc než padesát procent celkového vývozu NDR. Problémem byla nikoli (údajně) vysoká závislost na exportu, nýbrž naopak nedostatečná integrace hospodářství NDR do světového obchodu.

Investitionsentwicklung in der Industrie der DDR in den fünfziger und sechziger Jahren. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1983, 2. díl; ROESLER, Jörg: Untersuchung zu Tempo und Dynamik der volkswirtschaftlichen Investitionen in der DDR Ende der 40er bis Mitte der 70er Jahre. In: *Jahrbuch für Geschichte*, roč. 31, (1984).

9 Srv. MERKEL, Wilma – WAHL, Stefanie: *Das geplünderte Deutschland*: Die wirtschaftliche Entwicklung im östlichen Teil Deutschlands von 1949 bis 1989. Bonn 1991.

10 Srv. BAAR, Lothar – MÜLLER, Uwe – ZSCHALER, Frank: Strukturveränderungen und Wachstumsschwankungen: Investitionen und Budget in der DDR 1949 bis 1989. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, č. 2 (1995), s. 47–74.

11 Srv. WETZKER, K.: *Daten und Fakten zur wirtschaftlichen Lage in Ostdeutschland*. Berlin, Institut für angewandte Wirtschaftsforschung 1990.

12 Srv. HEDTKAMP, Günter – CLEMENT, Hermann: The THA and Eastern Europe. In: FISCHER, Wolfram – HAX, Herbert – SCHNEIDER, Hans Karl: *Treuhandanstalt*: The Impossible Challenge. Berlin 1994, s. 507 n.

Ten, kdo si chce učinit zběžný přehled o vybraných problémech z hospodářských dějin NDR, může najít v Küchlerově studijní příručce dobrou pomůcku. Standardní hospodářské dějiny NDR je však třeba ještě napsat.

Poté co své paměti uveřejnili Günter Mittag (*Um jeden Preis*, 1991) a Gerhard Schürer (*Gewagt und verloren*, 1995) a v letech 1993 a 1994 se dali vyzpovídat skupinou specialistů v oboru sociálních věd ze Svobodné univerzity v Berlíně, objasňuje svůj pohled na ztroskotání ekonomiky NDR *Siegfried Wenzel*, „analytický mozek" Státní plánovací komise (*Staatliche Plankommission*).

Narozdíl od Mittaga a Schürera Wenzel nesepsal jen své vzpomínky na léta v nejvyšší plánovací instanci, ale také se pokusil podat přehled hospodářských dějin NDR. Tomuto odvážnému záměru věnuje větší polovinu knihy. V první kapitole osvětluje výchozí podmínky pro hospodářství budoucí NDR a v druhé hlavní fáze hospodářského vývoje za Ulbrichta a Honeckera. V zásadě tu Wenzel opakuje známé skutečnosti, avšak nebere přitom dostatečně na vědomí bohatou literaturu, která k těmto tematickým okruhům zatím vyšla. Vědeckým nárokům na hospodářské dějiny tyto kapitoly tudíž těžko dostojí. Jako literární základna posloužilo převážně několik málo starších prací, mimo jiné *Kurze Geschichte der DDR* od Stefana Doernberga z roku 1964 a *Geschichte der SED* z roku 1979. Vinu na tom, že řada pasáží z prvních dvou kapitol je zralá pro kritiku, nese nedostatečná pramenná základna.

Několikrát se Wenzel dotýká otázky zodpovědnosti za vývojové deformace v „koncernu NDR". Hlavní vina padá podle jeho soudu na chybnou politiku („voluntarismus", „překotný subjektivismus" atd.) nejprve Ulbrichtovu, od roku 1971 pak Honeckerovu a Mittagovu. Čtenář by na těchto místech téměř podlehl dojmu, že mít v čele hospodářství NDR ty správné lidi, všechno by bývalo fungovalo lépe.

Navzdory slabé první kapitole bychom knihu neměli unáhleně odkládat. V některých částech druhé kapitoly a ve třetí i ve čtvrté kapitole totiž Wenzel přináší řadu zajímavých faktů a úvah o kulminačních bodech hospodářského vývoje NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech. Poctivě se snaží zachraňovat čest Státní plánovací komise: detailně prokazuje, jak si Schürer a spol. velmi dobře uvědomovali rizika ambiciózních sociálních programů a Honeckerových půjček a mnohokrát (1976, 1979, 1987 a 1988) se pokoušeli kurz hospodářské politiky změnit. Pokaždé však ztroskotali na Honeckerových námitkách a Mittagových intrikách.

I znalci historie NDR se vyplatí přečíst si Wenzelovy výklady k vybraným problémovým okruhům hospodářského vývoje. Autor popisuje ambivalenci „osudového společenství SSSR – NDR", problémy „struktury rozpočtového hospodářství" NDR, roli odboru komerční koordinace a propočítává skutečnou výši zadluženosti vůči Západu. Podobně jako Armin Volze[13] dochází ve svých výpočtech ke zjištění že čistá zadluženost NDR se nepohybovala kolem 26,5 miliard dolarů, jak se domnívala dokonce i Modrowova vláda, nýbrž reálně pouze kolem 15 miliard.

---

13 Srv. VOLZE, Armin: Ein großer Bluff? Die Westverschuldung der DDR. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 29, (1996), s. 701 nn.

Na závěr se Wenzel vyrovnává s obtížným problémem srovnání produktivity západoněmeckého a východoněmeckého hospodářství a pokouší se určit postavení NDR mezi ostatními zeměmi. Vzhledem k tomu, že problematika takového porovnávání je mu až příliš dobře známa, omezil se Wenzel v tomto ohledu na několik přibližných propočtů. Pochopitelně nenahrazují důkladný souhrnný výpočet, poskytují však dostatek podnětů k tomu, aby bylo možno přemýšlet o leckterém ukvapeném stanovení „kurzovní hodnoty" hospodářství NDR, hlavně na podkladě bilance, kterou vypracoval *Treuhandanstalt*. Jak rychle se může změnit hodnocení hospodářské výkonnosti a bonity některých národních ekonomik, nezávisle na politickém uspořádání, kterému podléhají, prokázala teprve zcela nedávno asijská krize. To by mělo být dostatečným důvodem k tomu, aby se o obtížných problémech hodnocení dále diskutovalo.

Zajímavé a značně sršaté jsou Wenzelovy výklady o hospodářství NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech. Na základě znalostí zákulisí se mu zde daří problematiku výstižně popisovat. Udělal by ovšem dobře, kdyby se omezil právě na tento časový úsek.

Recenze

Církevní politika SED

Bernd Schäfer

Církevní politika Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) a v Německé demokratické republice, jíž je nutno věnovat pozornost i dnes, zvláště máme-li na mysli její pozdní důsledky, se stala po roce 1990 předmětem poměrně intenzivního zkoumání.[1] Přestože v archivech byla provedena nejedna restrikce a mnoho dokumentů bylo zničeno, státní i církevní prameny byly a jsou do značné míry přístupné badatelům. Historická role jednotlivých církví za časů NDR a s tím spojené interní procesy a konflikty poskytly téma pro řadu převážně politickohistorických vědeckých publikací a publicistických diskusí. V souvislosti s veřejným působením prominentních evangeliků, na prvním místě předsedy braniborské zemské vlády Manfreda Stolpeho, podnítily debaty kolem zabřednutí do spolupráce se Stasi už mnoho publikací o evangelických církvích, zatímco katolická církev, v NDR podstatně menší, se v historickém zorném poli ocitla teprve nedávno. Chceme tu podat přehled stavu bádání o církevní politice SED na jedné straně a o polemikách týkajících se role a funkcí evangelických církví a katolické církve v NDR na straně druhé. Poněkud podrobněji si všimneme zejména vědeckých novinek posledních let.

Církevní politika SED

Nejlepší přehled o momentálním stavu bádání i nadále přináší a s celou šíří problému „církevní politika SED a Státní bezpečnost" seznamuje bilancující sborník, který vzešel z vědecké konference Úřadu Spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR, která se konala v Berlíně.[2] Sborník v zásadních

1 Srv. např. MEIER, Andreas: *Jugendweihe – JugendFEIER*: Ein deutsches nostalgisches Fest vor und nach 1990. München 1998.

2 VOLLNHALS, Clemens (ed.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*: Eine Zwischen

příspěvcích představuje instituce stranického a státního aparátu NDR, které strategicky a „operativně" vedly a prováděly církevní politiku SED (pracovní skupina Církevní otázky při ÚV SED; oddělení ministerstva Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS); úřad státního tajemníka pro církevní otázky; další struktury ve státním aparátu, masových organizacích a v Křesťansko-demokratické unii (*Christlich-Demokratische Union* – CDU)). Většina příspěvků shromážděných v tomto svazku se věnuje působení ministerstva Státní bezpečnosti na zemské evangelické církve (*Landeskirchen*) a bolestnému a neuspokojivému vypořádávání s tím, co vyplavalo na povrch od doby zpřístupnění dokumentů MfS v roce 1992. Příspěvky věnované katolické církvi převážně reflektují speciální otázku jejích kontaktů s MfS a svazků ministerstva vnitra vedených na ty čelné duchovní, které jejich biskupové pověřili rozhovory se Státní bezpečností. Sborník uzavírá cenný rejstřík osob a krycích jmen a také seznam literatury, zahrnující i publikace vydané k dané tematice do roku 1997.[3]

Jako užitečný základ pro výzkum církevní politiky SED stojí za zmínku dosavadní pramenné edice státních archiválií. Přes svůj fragmentární charakter znamenají velký přínos pro bádání, zvláště když dodnes zůstávají jedinými sborníky svého druhu.[4] Předběžnou souhrnnou představu o církevní politice a o roli každé z církví v NDR poskytuje také soubor dvanácti expertiz, co do informační hodnoty velice rozdílných, jež byly v letech 1992 a 1993 vypracovány pro vyšetřovací komisi Německého spolkového sněmu zřízenou za účelem „Vypořádání s historií a následky diktatury SED v Německu".[5] Jednotlivé expertizy byly nadto stranickopoliticky zneužívány ve volebním roce 1994. V méně vzrušené atmosféře byly naopak recipovány badatelské studie o církevní politice SED přinášející hojnost pramenných informací, které si objednala a uveřejnila vyšetřovací komise Zemského sněmu Meklenburska-Předních Pomořan.[6]

---

bilanz. Berlin 1997 (2. vyd.). Dřívější publikace, jež si rovněž činí nárok na bilanci, nejde ještě dostatečně do hloubky a vyhýbá se ožehavým otázkám: DÄHN, Horst (ed.): *Die Rolle der Kirchen in der DDR*: Eine erste Bilanz. München 1993.

3 Viz též detailní seznam monografií a statí vyšlých do roku 1994 včetně in: KAISER, Gert – FRIE, Ewald (ed.): *Bibliographie zum Arbeitskreis Christen, Staat und Gesellschaft in der DDR*, 3 sv. Düsseldorf 1993–95.

4 BESIER, Gerhard – WOLF, Stephan (ed.): *„Pfarrer, Christen und Katholiken"*: Das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen. Neukirchen – Vluyn 1992 (2. vyd.); LINKE, Dietmar: *Theologiestudenten der Humboldt-Universität*: Zwischen Hörsaal und Anklagebank. Darstellung der parteipolitischen Einflußnahme auf eine Theologische Fakultät in der DDR anhand von Dokumenten. Neukirchen – Vluyn 1994; HARTWEG, Frédéric (ed.): *SED und Kirche*: Eine Dokumentation ihrer Beziehungen. Sv. 1: SED 1946–1967. Zprac. Joachim Heise; sv. 2: SED 1968–1989. Zprac. Horst Dohle. Neukirchen – Vluyn 1995.

5 *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*. (12. volební období Německého spolkového sněmu), sv. VI/1,2: *Rolle und Selbstverständnis der Kirchen in den verschiedenen Phasen der SED-Diktatur*. Baden-Baden – Frankfurt/M., Deutscher Bundestag 1995. Ze 12 expertiz se jich 8 vztahuje na evangelické církve, 3 na katolickou církev a jedna studie se týká nezávislých (evangelických) církví, resp. náboženských společností.

6 *Zur Arbeit der Enquete-Kommission „Leben in der DDR, Leben nach 1989 – Aufarbeitung und*

Vzorové vyhodnocení dosud přístupných pramenů podala v roce 1997 výtečně strukturovaná a propracovaná kniha Martina G. Goernera na téma „Církev jako problém SED", přestože přitom dostatečně nevyužila dokumentů ministerstva Státní bezpečnosti.[7] Titul prozrazuje, že jde o výzkum vztahující se k rané fázi NDR, kdy církve byly primárně považovány za potenciálního nepřítele, a nikol za částečně použitelného spojence. Autor se v této své disertaci věnuje strukturám komunistického uplatňování moci vůči evangelickým církvím v letech 1945–1958. Zaměřuje se na výklad, jak se vytvářela systematická církevní politika SED v duchu „nového kurzu", který vedení moskevské KSSS po Stalinově smrti v červnu 1953 naordinovalo i vedoucím členům východoněmeckého politbyra. Tento kurz sice nezabránil lidovému povstání o několik týdnů později, po násilné stabilizaci poměrů v NDR, o niž se přičinila sovětská armáda, se však v následujících letech projevil se zvýšenou virulencí v církevní politice. Goerner důkladně popisuje výstavbu církevněpolitických aparátů v rámci SED, státních orgánů, ministerstva Státní bezpečnosti a masových organizací. Pak rekonstruuje takzvanou státní diferenciační politiku, která měla církve podvracet a štěpit na „síly progresivní, loajální a reakční". Takovéto empiricky doložené postupy na závěr reflektuje v teoretickém výkladu o technikách komunistické nadvlády a vždy paralelně užívaných modelech uplatňování moci vůči církvím (politika „spojenectví" a koncepce „avantgardy", zakládání organizací různých příznivců, konspirace a taktika podvracení, „kádrová politika" a technika „pohovorů"). Je třeba jen litovat toho, že předmět výzkumu na takto vysokém stupni reflexe nepřesáhl rok 1958, kdy se státní církevní politika, do té doby úspěšná jen částečně, začala zdokonalovat a prostřednictvím zostřené represe ministerstva Státní bezpečnosti, zahrnující škálu otevřených i subtilnějších forem, zároveň fatálně „profesionalizovat". Goernerův výklad z roku 1997 je pozdním měřítkem žádoucí úrovně vědeckého zpracování církevní politiky SED; takto detailně by měla být tato politika analyzována i v pozdějších desetiletích NDR.

Evangelické církve

Veřejnou debatu o roli evangelických církví v NDR načali koncem roku 1991 Gerhard Besier se Stephanem Wolfem uveřejněním pramenů ministerstva Státní bezpečnosti, které ozřejmují těsné propojení a kooperaci vedoucích církevních hodnostářů se státními orgány NDR.[8] V předmluvě autoři tehdy hovořili o evangelické církvi a SED jako o „kumpánech". V návazných debatách během následujících let, vedených často velmi osobně, tvrdě a nekompromisně, se předmětem diskuse stávali často sami

Versöhnung", sv. VI, VII a IX. Schwerin, Landestag Mecklenburg Vorpommern 1997. Z celkem 6 výzkumných prací věnujících se církvím se 5 týká evangelické církve a jedna církve katolické.

7 GOERNER, Martin Georg: *Die Kirche als Problem der SED*: Strukturen kommunistischer Herrschaftsausübung gegenüber der evangelischen Kirche 1945–1958. Berlin 1997.

8 BESIER, G. – WOLF, S. (ed.): *„Pfarrer, Christen und Katholiken"*; LINKE, D.: *Theologiestudenten der Humboldt-Universität*; HARTWEG, F. (ed.): *SED und Kirche*.

vydavatelé této dokumentace, zejména nynější heidelberský církevní historik Gerhard Besier se svým metodologickým postupem.[9] Spolková země Severní Porýní-Vestfálsko pod patronátem ministerského předsedy Johannesa Raua založila vlastní pracovní tým s názvem Křesťané, stát a společnost v NDR; jestliže tento tým se s problematikou evangelických církví vyrovnával způsobem spíše zásadnějším,[10] na Besierovi naopak zůstalo, aby ve své obsáhlé trilogii, zpracované metodou podélného historického řezu, předkládal brizantní otázky a sestavoval obraz postupného morálního selhávání jednotlivých osob z evangelických církví v NDR.[11]

Další historické syntézy však dosud chybějí, právě tak jako korespondující střetávání názorů na různé existující podněty.[12] Samozřejmostí dosud nebylo ani využívání všech pramenů, jež jsou k dispozici.[13] Kromě úsilí o shrnutí stavu bádání a dosavadní diskuse z pera Clemense Vollnhalse[14] vše spíš nasvědčuje tomu, že při využívání impulzů a pramenných fondů dochází k mlčenlivé „dělbě práce", takže se oponenti stávají zajatci začarovaného kruhu vzájemných výčitek a apologetiky. Církevní instituce se navíc většinou brání skutečnému objasnění toho, jak čelní církevní hodnostáři osobně zabředli do spolupráce se Stasi, a nesnaží se o vypořádání s takovým selháním,[15] čímž provokují zveřejňování dalších dodatečných informací.[16]

---

9 Srv. RENDTORFF, Trutz (ed.): *Protestantische Revolution?* Kirche und Theologie in der DDR: Ekklesiologische Voraussetzungen, politischer Kontext, theologische und historische Kriterien. Göttingen 1993. Záznam z kolokvia v březnu 1992 představuje zdaleka nejhodnotnější pokus vést tuto diskusi na vědecké úrovni, nikoli v osobní rovině.

10 Viz závěrečnou publikaci pracovního týmu: KAISER, Gert. – FRIE, Ewald (ed.): *Christen, Staat und Gesellschaft in der DDR*. Frankfurt/M. 1996.

11 BESIER, Gerhard: *Der SED-Staat und die Kirche*: Der Weg in die Anpassung. München 1993; týž: *Der SED-Staat und die Kirche 1969–1990*: Die Vision vom „Dritten Weg". Berlin – Frankfurt/M. 1995; týž: *Der SED-Staat und die Kirche*: Höhenflug und Absturz. Berlin – Frankfurt/M. 1995.

12 Poměrně zdařilá v tomto směru je práce amerického politologa Roberta F. Goeckela *Die evangelische Kirche und die DDR*: Konflikte, Gespräche, Vereinbarungen unter Ulbricht und Honecker. Leipzig 1995. Podnětný je výklad evangelického sociologa Detleva Pollacka *Kirche in der Organisationsgesellschaft*: Zum Wandel der gesellschaftlichen Lage der evangelischen Kirchen in der DDR. Stuttgart 1994. Autor ovšem ignoruje důležité archivní prameny. Výklad představitele evangelické opozice z doby před rokem 1989 Erharta Neuberta *Geschichte der Opposition in der DDR* (Berlin 1997) je prací ve svém kritickém hodnocení jasnou a záslužnou, opomíjí však celou řadu archivních pramenů i poznámek pod čarou.

13 Kromě prací cit. v pozn. 12 viz např.: MAU, Rudolf: *Eingebunden in den Realsozialismus?* Die evangelische Kirche als Problem der SED. Göttingen 1994. Tento východoněmecký církevní historik pro svou knihu, která měla vyvracet Besierovy teze, použil jen jednoho archivního souboru (státní tajemník pro církevní otázky) a ignoroval materiály ministerstva Státní bezpečnosti.

14 VOLLNHALS, C. (ed.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*.

15 Výjimkou jsou především snahy vrchního církevního rady Haralda Schultzeho ze zemské evangelické církve církevní provincie Sasko (*evangelische Landeskirche der Kirchenprovinz Sachsen*), který svým pátráním a následným publikováním výsledků do těchto střetů vstoupil ve třech ožehavých případech (týkaly se sebeupálení faráře Oskara Brüsewitze, špiona Detleva Hammera v magdeburské konzistoři a zatčení diakona pro mládež Lothara Rochaua z Halle). – Různé publikace a jednotlivé soubory dokumentů církevního úřadu evangelické církve v Německu (k osudům Svazu evangelických církví po roce 1969, ke společným německo-německým evan-

Věcný charakter mají studie mladších vědců, kteří se vnitroevangelických sporů před rokem 1989 a po něm neúčastnili ani jako svědkové doby, ani v souvislosti se svým bádáním. Evangelické pracovní společenství pro soudobé církevní dějiny tak zadalo výzkumné úkoly, které vyústily ve zveřejnění jedné vertikální[17] a jedné horizontální[18] studie. Přestože obě tyto pramenně velmi solidně vybavené práce se vyhýbají jakémukoli vyhrocování problémů, jinak velmi snadnému i legitimnímu, vykreslují diferencovaný a zároveň nepřikrášlený obraz často ambivalentní reality vztahů mezi státem a církví v NDR, jenž přináší nové empirické poznatky a zároveň abstrahuje od paušálních výčitek a ospravedlňování. Na podobné téma byly publikovány disertace Josefa Schmida[19] a Friedemanna Stengela.[20]

Katolická církev

Počet příslušníků katolické církve na území SOZ a pozdější NDR se po roce 1945 v důsledku přílivu uprchlíků a vyhnanců zdvojnásobil a dosáhl dvanácti procent obyvatelstva. Než byla v létě 1961 postavena Berlínská zeď, redukoval se tento podíl migrací na Západ asi o polovinu. V roce 1989 tvořili katolíci asi čtyři až pět procent obyvatelstva NDR. Vzhledem k těmto kvantitativním proporcím stála tato východoněmecká „diasporální církev" ve srovnání s evangelickými církvemi dlouhou dobu poněkud stranou pozornosti církevní politiky SED – což se projevilo i v tom, že po roce 1990 nebyla natolik vtažena do mediálních a odborných diskusí. Důvod sice částečně spočívá ve strategii katolické církve vůči státu, která byla po roce 1961

gelickým církevním konzultacím 1980–1990 či k výsledkům lustračních procedur) naproti tomu dodržují zmíněný princip „dělby práce": poskytují, resp. dokumentují veskrze závažné informace, avšak ignorují jinde už uveřejněná nebo dokumentovaná fakta.

16 Srv. například z poslední doby: BRAUCKMANN, Roland – BUNZEL, Christoph: *Rückblick*: Die evangelische Kirche des Görlitzer Kirchengebietes, die Einflußnahme des MfS und der DDR-Staat 1970–1994. Görlitz 1995; LENHARTZ, Christoph (ed.): *Evangelische Kirche – Demokratie Stasi-Aufarbeitung*. Bergisch Gladbach 1997; Bürgerkomitee des Landes Thüringen e. V. (ed.): *„Im Interesse eines guten Verhältnisses"*: Die Zusammenarbeit der Staatsorgane und des MfS gegenüber der Ev.-Luth. Landeskirche Thüringens, sv. 1 a 2. Suhl 1996 a 1997; Die Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR in Sachsen-Anhalt: *IM „Raucher"*: Die Zusammenarbeit eines Studentenpfarrers mit dem Ministerium für Staatssicherheit. Magdeburg 1997.

17 BEIER, Peter: *Die „Sonderkonten Kirchenfragen"*: Sachleistungen und Geldzuwendungen an Pfarrer und kirchliche Mitarbeiter als Mittel der DDR-Kirchenpolitik (1955–1989/90). Göttingen 1997. Tématem jsou příspěvky státních orgánů na centrální, krajské a okresní úrovni, nikoly platby ministerstva Státní bezpečnosti jeho „neoficiálním spolupracovníkům".

18 SILOMON, Anke: *Synode und SED-Staat*: Die Synode des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR in Görlitz vom 18. bis 22. September 1987. Göttingen 1997.

19 SCHMID, Josef: *Kirchen, Staat und Politik in Dresden zwischen 1975 und 1989*. Köln/R., Böhlau-Verlag 1998.

20 STENGEL, Friedemann: *Die Theologischen Fakultäten in der DDR als Problem der Kirchen- und Hochschulpolitik des SED-Staates bis zur Umwandlung in Sektionen 1970/71*. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt 1998.

zásadně odlišná od evangelické („politická abstinence" narozdíl od koncepce „církve v socialismu"), badatelský dluh však měl také institucionálně podmíněné příčiny. Dosavadní citelné mezery ve výzkumu byly nicméně koncem devadesátých let do značné míry zaplněny.[21]

Až donedávna chyběly publikace, které by si činily nárok na přehlednou syntézu pojednávající o poměru mezi státem a katolickou církví v celém období mezi lety 1945 a 1989. Ze stavu pramenů přístupných do roku 1993, tedy bez přihlédnutí k později nalezeným důležitým dokumentům MfS, vyšlo v roce 1995 informativní, solidní zpracování problematiky pro období 1949–1961.[22] Ovšem vzhledem k ještě nezpřístupněným pramenům nemohla být vzata v potaz zásadní změna politické strategie, k níž v katolické církvi došlo v letech 1960 a 1961 a jejíž účinky se projevovaly dlouhodobě, až do roku 1989.

Dosud je tedy k dispozici kvalifikovaný průřez dílčí tematikou[23] i detailní, o prameny opřené výzkumy, jež se vztahují k jednotlivým událostem.[24] Dosavadní publikace o roli katolické církve v NDR byly jinak zastoupeny především pramennými edicemi. Z nich vyniká projekt Martina Höllena, pro výzkum zdaleka nejužitečnější, jenž spočívá v kritické textové edici a dokumentaci všech důležitých státních a církevních materiálů a pramenů za celé období 1945–1990. Dva dosud vydané svazky, které se týkají období do roku 1965, jsou téměř nepřeberným zdrojem příslušného materiálu státní a církevní provenience (s jedinou výjimkou: prakticky vůbec nevzaly v úvahu bezbřehé fondy MfS).[25] Zásluhou Höllenových svazků je především to, že obsahují důležité církevní prameny, které jsou jinak přístupné jen se zvláštním povolením; jejich studium zbavuje nutnosti zdlouhavě pátrat po archivech a pro všechny badatele je naprostou nezbytností – doufejme, že se přitom nedají odradit formou kumulativní a často až příliš detailní prezentace, která čtenáři a uživateli nevychází příliš vstříc. Jiné dosud vydané edice církevních dokumentů jsou sice pro

---

21 GRANDE, Dieter – SCHÄFER, Bernd: *Kirche im Visier*: SED, Staatssicherheit und katholische Kirche in der DDR. Leipzig 1998 (2. vyd.); HAESE, Ute: *Katholische Kirche in der DDR*: Geschichte einer politischen Abstinenz. Düsseldorf 1998; SCHÄFER, Bernd: *Staat und katholische Kirche in der DDR*. Köln – Weimar – Wien 1998 (Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung, sv. 8).

22 RAABE, Thomas: *SED-Staat und Katholische Kirche*: Politische Beziehungen 1949–1961. Paderborn ad. 1995.

23 STRAUBE, Peter Paul: *Katholische Studentengemeinde in der DDR als Ort eines außeruniversitären Studium generale*. Leipzig 1996.

24 LÖFFLER, Katrin: *Die Zerstörung*: Dokumente und Erinnerungen zum Fall der Universitätskirche Leipzig. Leipzig 1993; GRANDE, Dieter – SCHÄFER, Bernd: *Zur Kirchenpolitik der SED*: Auseinandersetzungen um das Katholikentreffen 1983–1987. Leipzig 1994; SELKE, Jürgen: *Katholische Kirche im Sozialismus?* Der Hirtenbrief der katholischen Bischöfe in der DDR zum Weltfriedenstag 1983. Altenberge 1995; DIEDERICH, Georg M.: *Aus den Augen, aus dem Sinn*: Die Zerstörung der Rostocker Christuskirche 1971. Bremen – Rostock 1997.

25 HÖLLEN, Martin: Loyale Distanz? Katholizismus und Kirchenpolitik in SBZ und DDR. In: *Ein historischer Überblick in Dokumenten*, sv. 1 (1945–1955), sv. 2 (1956–1965), sv. 3/1 (1966–1976). Berlin 1994, 1997 a 1998. Do kompletního vydání chybí ještě svazek 3/2 (1977–1990) a rejstřík.

bádání rovněž důležité, trpí však tím, že zahrnují téměř výlučně jen veřejná vyjádření katolických biskupů v NDR, a tedy materiál selektovaný, jenž vědomě opomíjí ostatní významné církevní archiválie.[26]

K zacelení mezer v dosavadním bádání by do značné míry mohly přispět tři publikace, jež vyšly v roce 1998. Církevní pracovní skupina, kterou na období čtyř let jmenovali východoněmečtí biskupové, předložila zprávu o poznatcích plynoucích ze státních fondů, které se dostalo v katolické církvi širokého přijetí.[27] Autoři v úplnosti podle obsahových a regionálních kritérií uvádějí všechny dosud známé „operativní" a „neoficiální" postupy po takzvaných „katolických liniích" ministerstva Státní bezpečnosti. Polovinu knihy tvoří faksimile dokumentů MfS.

Studie kielské politoložky Ute Haese obsahuje dlouhé pasáže reflektující kurz „politické abstinence" katolické církve, nezaměřuje se však na poměr státu a církve v NDR.[28] Církevní politika SED, rozhodující pro roli církví, se ve výkladu objevuje jen v zadní projekci. Autorka právem vyzvedává skutečnost, že strukturální sebezáchova a udržení konfesijní identity byly primárním zájmem katolické církve a že její politická strategie se tomu taktický podřizovala. Protože však zužitkovala jen část relevantních církevních a statistických pramenů, nemohla dosáhnout vytčeného cíle, totiž sepsat „historii politické abstinence". Nebere v úvahu kurz zostřené státní politiky od roku 1958 v jeho komplexitě ani následnou změnu politického paradigmatu katolické církve na přelomu let 1960–1961 vrcholící „politickou abstinencí", a to v souvislosti s ústřední otázkou „jednoty biskupství Berlín". Její pozornosti stejně tak unikají mohutné vnitrocírkevní spory o „kritické angažmá" v socialistické společnosti, a tím o možnou úlohu „politické abstinence" ve druhé polovině šedesátých a v raných sedmdesátých letech. Bohužel nepojednává blíže ani o praktickém prosazování této abstinence centralistickým berlínským církevním aparátem a jeho partnery ve státním aparátu.

Naopak systematický přehled, spočívající na široké pramenné základně, poprvé podává podstatně obsáhlejší kniha Bernda Schäfera o poměru státu a katolické církve v SOZ/NDR, a to pro celý časový úsek od roku 1945 do konce roku 1989.[29] Autor zužitkovává dosud nevyhodnocenou dokumentaci MfS a církevních archivů, rekonstruuje vnitrocírkevní konflikty a formy spolupráce a tematizuje rovněž vztahy NDR s Vatikánem i „církevní kšefty" státu s cílem získat západní devizy.

---

26 Srv. LANGE, Gerhard – PRUß, Ursula – SCHRADER, Franz – SEIFERT, Siegfried (ed.). *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR*: Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945 bis 1990. Leipzig 1993 (2. vyd.); LANGE, Gerhard – PRUß, Ursula (ed.): *An der Nahtstelle der Systeme*: Dokumente und Texte aus dem Bistum Berlin. 1. svazek 1. dílu: 1945–1961. Leipzig 1996; PILVOUSEK, Josef (ed.): *Kirchliches Leben im totalitären Staat*: Seelsorge in der SBZ/DDR 1945–1976. Quellentexte aus den Ordinariaten. Hildesheim 1994; týž (ed.): *Kirchliches Leben im totalitären Staat*: Quellentexte aus den Ordinariaten 1977–1989. 2. část. Leipzig 1998. Tento fond by se možná dal ještě doplnit, až komise pro soudobé dějiny Německé biskupské konference uveřejní plánované dva svazky týkající se východního Německa, které mají doplnit edici Akta německých biskupů o léta 1945–1956.

27 GRANDE, D. – SCHÄFER, B.: *Kirche im Visier*.

28 HAESE, U.: *Katholische Kirche in der DDR*.

29 SCHÄFER, B.: *Staat und katholische Kirche in der DDR*.

Nezávislé (protestantské) církve a náboženské společnosti

Ke zhruba dvaceti nezávislým (protestantským) církvím a náboženským společnostem v NDR, jejichž počet členů dosahoval od několika set osob do osmdesáti tisíc (novoapoštolská církev), dosud neexistují ani speciální, ani srovnávací vědecké studie. Hubert Kirchner vypracoval roku 1993 pro vyšetřovací komisi Spolkového sněmu záslužný přehled o různých křesťanských náboženských společnostech na území NDR (s těžištěm v Sasku) a zároveň vyhodnotil archiválie úřadu státního tajemníka pro církevní otázky.[30] Z nich vysvítá, jak po rané fázi nedůvěřivého pronásledování následovala přesně zaměřená stranická „politika diferenciace" s cílem poštvat malé církve jak proti sobě navzájem, tak proti oběma velkým vyznáním. Vedoucí představitelé mnohých nezávislých církví a náboženských společností dávali naproti tomu veřejně a zřetelně najevo svou loajalitu k východoněmeckému státu. Že z toho mohla plynout i úzká spolupráce s MfS, jasně prokázal výzkum Andrey Strübindové.[31]

K židovským obcím v SOZ/NDR je dnes už k dispozici angažovaná a bohatým materiálem ze státních spisů podložená studie Ulriky Offenbergové, která dovozuje, jaké tlaky působily na malá religiózní společenství v NDR a jak nesnadné jim bylo vzdorovat (v roce 1989 měly židovské obce posledních asi čtyři sta členů, oproti čtyřem tisícům v prvních letech po roce 1945).[32] Zřetelněji než dosavadní výzkumy o poměru SED a židů[33] prokazuje Offenbergová cynismus obsažený v „antifašismu" SED a antisemitské rysy v „antisionismu" NDR. SED byla však zároveň velmi úspěšná v tom, jak židovských obcí – problém Blízkého východu se přitom zametal pod stůl – politicky využívala, takže „až do podzimu 1989 systém NDR podporovaly tak jako málokteré jiné náboženské společnosti" (Offenbergová).

---

30 KIRCHNER, Hubert: Die Freikirchen und Religionsgemeinschaften in der DDR in ihrer Zusammenarbeit in der AGCK und in ihrem Verhältnis zum SED-Staat. In: *Materialien der Enquete-Kommission...*, sv. VI/2: *Kirchen in der SED-Diktatur*, s. 950–996.

31 STRÜBIND, Andrea: Kennwort „Herbert aus Halle": Ein Forschungsbericht über die Verbindungen zwischen Baptisten und dem Ministerium für Staatssicherheit in der DDR. In: *Zeitschrift für Theologie und Gemeinde*, č. 2 (1997), s. 164–201.

32 OFFENBERG, Ulrike: *„Seid vorsichtig gegen die Machthaber"*: Die jüdischen Gemeinden in der SBZ und der DDR 1945 bis 1990. Berlin 1998.

33 Srv. MERTENS, Lothar: *Davidstern unter Hammer und Zirkel*: Die jüdischen Gemeinden in der SBZ/DDR und ihre Behandlung durch Partei und Staat 1945 bis 1990. Hildesheim 1997; TIMM, Angelika: *Hammer, Zirkel, Davidstern*: Das gestörte Verhältnis der DDR zu Zionismus und Staat Israel. Bonn 1997; KEßLER, Mario: *Die SED und die Juden – zwischen Repression und Toleranz*: Politische Entwicklungen bis 1967. Berlin 1995.

O pramenech a institucích

„Centrální kádrová databáze" rady ministrů NDR[1]

Sabine Roßová

„SED se zasazuje o to, aby spolu s rostoucími úlohami při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti se dále zvyšovala kvalifikovanost a společenská působnost řídicí činnosti státu. To vyžaduje s lidem spojený, operativní, vědecky zdůvodněný a racionálně organizovaný způsob práce státních orgánů a snižování nákladů na administrativu."[2]

Prosazení tohoto cíle, zakotveného ve stranickém programu Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) bylo v pojetí vládnoucí strany závislé na „kádrech" všech řídicích úrovní státního aparátu, na jejich zkušenostech, vědomostech a schopnostech. Aby bylo možno potřebu „kádrů" dlouhodobě zjišťovat a plánovat, byly od založení NDR zhotovovány a aplikovány takzvané *kádrové programy*. Pomocí analýzy „kádrového potenciálu" měly poskytovat prognózy budoucích personálních potřeb, včetně nezbytných kvalifikací, a měla z nich vyplývat i opatření k realizaci těchto prognóz.

Od šedesátých let se měnily postupy v „kádrové politice"; zaváděly se stále propracovanější metody výběru, výchovy a uplatnění „kádrů". Roku 1965 byly poprvé vypracovány „kádrové programy" sledující v oblasti hospodářského aparátu pětiletý rytmus. Navzdory tomuto trendu zůstávalo „kádrové plánování" i opatření „kádrové politiky" tou dobou většinou ve stínu dlouhodobého plánování ekonomických a vědeckotechnických úkolů.

Aby však bylo možno dát „jako kádrovou rezervu v pravém okamžiku k dispozici potřebné kádry z řad dělnické třídy, s nezbytnými znalostmi, schopnostmi a zkuše-

---

1 Viz k tomu též: ROß, Sabine: „Karieren auf der Lochkarte": Der „Zentrale Kaderdatenspeicher" des Ministerrats der DDR. In: BAUERKÄMPER, Arnd – DANYEL, Jürgen – HÜBNER, Peter – ROß, Sabine (ed.): *Gesellschaft ohne Eliten?* Führungsgruppen in der DDR. Berlin 1997, s. 109–130.

2 *Bundesarchiv* (BA), Koblenz, DC 20. 10993/25.

nostmi ze stranické práce",[3] bylo zapotřebí stav „kádrů" dlouhodobě plánovat. K realizaci těchto požadavků byla od počátku sedmdesátých let budována a využívána Centrální kádrová databáze (*Zentraler Kaderdatenspeicher* – ZKDS) rady ministrů NDR. ZKDS měla sloužit k „poskytování informací pro přípravu rozhodnutí a přijímání rozhodnutí při výběru, rozvoji a využití vedoucích kádrů a pracovníků v centrálních a místních státních orgánech a vedoucích kádrů v centrálně i místně řízeném hospodářství".[4] ZKDS, stejně jako další personální databáze vybudované v sedmdesátých letech, tak představovala nástroj správy a plánování, využití a kontroly vedoucího personálu ve východoněmeckém státě a hospodářství, který vždy podléhal právě aktuální „kádrové politice".

I když aplikace elektronického zpracování dat měla od konce šedesátých let ve všech oblastech východoněmecké společnosti – stejně jako v dalších státech na Západě i na Východě – velkou odezvu, vzhledem k vytčeným cílům nebyla pravděpodobně náhoda, že první velká kartotéka osobních dat v NDR se týkala vedoucích pracovníků. Odpovídalo to ústřední roli, kterou vedení SED přisuzovalo této skupině osob, s ohledem na usměrňování (a kontrolu) socialistické společnosti. Cílem projektu „kádrových" dat bylo mít kdykoli k dispozici informace o sociálním složení, rozmístění, dosaženém vzdělání a doplňujícím vzdělávání „kádrového potenciálu" a zachytit jeho vývojové změny.

Startovním výstřelem pro práci na ZKDS a její aplikaci bylo usnesení rady ministrů z 3. července 1972 nesoucí název „Opatření k užití elektronického zpracování dat v socialistické kádrové práci". Zadavatelem ZKDS byla rada ministrů NDR, či přesněji její „kádrové oddělení", jakožto zodpovědný a pověřený orgán.

Podle usnesení rady ministrů měly být podchyceny všechny osoby, které náležely do nomenklatury tohoto orgánu. Kromě pozic a konkrétních „kádrů" pojatých do nomenklatury rady ministrů byly registrovány i ty osoby, které byly evidovány v nomenklaturách jednotlivých ústředních a místních státních orgánů i orgánů jim podřízených. Zaměstnanci ministerstva Státní bezpečnosti, ministerstva národní obrany a ministerstva vnitra do ZKDS převzati nebyli, protože náleželi do nomenklatury Rady národní obrany, nikoli rady ministrů.

Kromě nomenklaturních „kádrů" rady ministrů a vedoucích i řadových pracovníků centrálních a místních státních orgánů byli do ZKDS zahrnuti vedoucí pracovníci z hospodářské sféry řízené z ústředí a z krajů. Z centrálně řízených kombinátů sem patřili generální ředitelé, první náměstci, odborní ředitelé a vedoucí pracovníci jim přímo podřízení; z jednotlivých závodů kombinátů ředitelé a odborní ředitelé i vedoucí pracovníci jim přímo podřízení, pokud takový závod měl více než 2500 zaměstnanců, a ředitelé či vedoucí dalších podniků a institucí. K nim se řadily i osoby

3 *Neuer Weg*, roč. 28, č. 12 (1973), s. 566 n.

4 *BA*, DC 20, 9006. Gruppe Personalangelegenheiten des Ministerrats in Abwicklung. Vorlage über die Sicherstellung von Unterlagen aus dem Bereich der Personalabteilung des ehemaligen Ministerrats der DDR. 6. November 1990.

potvrzené jako „kádrová rezerva" na místa generálních ředitelů, prvních náměstků a ředitelů závodů kombinátů s více než 2500 zaměstnanci. Z kombinátů řízených na krajské úrovni do „kádrového" projektu spadali jejich ředitelé a odborní ředitelé, vedoucí pracovníci jim přímo podřízení, vedoucí i ředitelé a odborní ředitelé kombinátních závodů. Kromě toho se měla zjišťovat osobní data vedoucích i ostatních pracovníků všech podniků zahraničního obchodu, absolventů průmyslových institutů a osob, které se vzdělávaly nebo si doplňovaly vzdělání na sovětských vysokých školách či institucích.[5] Tyto naposled uvedené osoby byly tedy zahrnuty do ZKDS, aniž nutně zastávaly vedoucí místa.

Z takto popsané skupiny osob vysvítají i problémy s definicí pojmu „kádr" v NDR, s nímž se potýká i dnešní vědecké bádání. Pod pojem „kádr", v NDR hojně užívaný, patřila maximálně homogenní skupina osob.[6] Přesnější údaje o tom, které osoby, případně funkce byly do ZKDS pojímány, umožní až přesná analýza „kádrové" kartotéky. Teprve potom bude možno poskytnout přesnější, empiricky podložené výpovědi o obsahu tohoto pojmu.

Do ZKDS byly na základě osobních spisů zahrnovány i údaje o rodinném zázemí, sociálním původu, vzdělání a kvalifikaci (mimo jiné vzdělávací zařízení a forma studia), o profesním vývoji (například funkce, hospodářský sektor a pracovní sféra, poslední pracovní poměr, včetně charakteristik podniku, omluvené absence, pracovní doba etc.), o politických funkcích (stranická příslušnost, členství v organizacích, volené funkce), o politickém a profesním vzdělání a doplňujícím vzdělávání, včetně politické biografie rodiny (stranická příslušnost rodičů a manželských partnerů). Kromě toho ZKDS obsahuje údaje o vyznamenáních, příslušnosti k ozbrojeným složkám, počtu dětí a zvláštních znalostech, například jazykových.

Zjišťování a sestavování „kádrových" dat se provádělo ve státních orgánech, podnicích a institucích, s nimiž byly příslušné osoby v pracovním poměru. Ministři a vedoucí centrálních státních orgánů zodpovídali kromě této činnosti za měsíční aktualizaci a odesílání dat výpočetnímu středisku ministerstva pro vědu a techniku (MVT), které ZKDS od roku 1976 vedlo. Údaje se nejdřív měsíčně shromažďovaly a aktualizovaly v databázích pracovních sil (*Arbeitskräftedatenspeicher* – AKDS) při ústředních státních orgánech, odkud se pak čtvrtletně převáděly do ZKDS. Zároveň s tím byla ZKDS zásobována informacemi z databáze Společenského pracovního potenciálu (*Gesellschaftliches Arbeitsvermögen* – GAV). Ve výpočetním středisku MVT byly obě skupiny dat vzájemně porovnávány a poté se zde ukládaly a uchovávaly roční (nikoli čtvrtletní) soubory ZKDS.

Ve smyslu kardinální zásady „socialistické kádrové práce", tak jak byla formulována v usnesení sekretariátu Ústředního výboru SED z června 1977, podle níž je nutno zajistit „vedoucí úlohu dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany" a „ve-

5 *BA*, DC 20-I/4/4449.

6 Viz BAUERNKÄMPER, A. – DANYEL, J. – HÜBNER, P. – ROß, S. (ed.): *Gesellschaft ohne Eliten?*, příspěvky Bauerkämpera, Danyela a Hübnera, s. 11–86.

doucí funkce obsazovat schopnými, věci dělnické třídy a její strany oddanými kádry", byla ZKDS využita k řešení následujících úkolů:[7]

- vypracovávání „kádrových programů" na pětiletá období;
- prognostické stanovení „kádrové potřeby" na deset let a déle;
- výběr, kvalifikace a využití žen pro vedoucí funkce;
- vypracovávání analýz o třídním, politickém, odborném a věkovém složení „kádrového potenciálu".

„Kádrové oddělení" při radě ministrů ve spolupráci s výpočetním střediskem MVT sestavilo nabídkový katalog, ve kterém bylo uvedeno, jaké informace ze ZKDS mohou být požadovány. Nabídka sahala od údajů o narození přes data o svátcích a vyznamenáních až po „kádrová zrcadla" jednotlivých kombinátů, podniků nebo státních orgánů. Jelikož na projekt se vztahoval stupeň utajení „důvěrné", přístup k datům nebyl možný bez povolení.

V počáteční fázi „kádrového projektu" byla několikrát modifikována kritéria pro shromažďování dat a směrnice pro jejich využívání, hlavně v souvislosti se standardním využíváním ZKDS ze strany ministerstev a podniků. Ve zprávě pracovní skupiny, která měla koncem sedmdesátých let vypracovat kritéria „kvalifikovanosti analytické práce intenzivnějším využíváním kádrového projektu" pro další analytickou práci v letech osmdesátých, se uváděly různé problémy, které se týkaly jak programů sestavených pro vyhodnocování dat, tak kritérií pro jejich zjišťování.[8] Pracovní skupina kritizovala například nekompletní podchycení vedoucích a vědeckých pracovníků ústředních státních orgánů ve statistických přehledech nebo absenci údajů o mnoha osobách, které vykonávaly funkci v zahraničí. Jako nevyřešený problém uváděla také rozdílné postupy při vyhodnocování dat v jednotlivých orgánech: někde byli ve statistických přehledech evidováni všichni pracovníci, jinde jenom pracovníci na určitých vybraných funkčních úrovních. Pracovní skupina poukazovala i na to, že standardní výtisky, a tudíž i výpočetní programy jsou nepružné a že určité analýzy nejsou na jejich základě možné.

Tak například se k určitému předem stanovenému dni vydávaly informace o momentálním stavu obsazení rad a míst starostů podle kvalitativních a kvantitativních faktorů, které bylo možné uvádět do korelace s údaji z předcházejících období. Pro budoucí práci s „kádrovým projektem" pracovní skupina navrhovala, aby se změny v personálním obsazení tiskly odděleně a aby se zároveň zaznamenávaly důvody odchodu. Podle současného způsobu se podle komise podchycovaly jen změny z důvodů, které vedly zároveň ke změně podniku; funkční změny uvnitř podniku či orgánu bylo možné zaznamenávat jen jako změny kvantitativní, které se nedaly ovšem roztřídit podle jednotlivých důvodů. Pracovní skupina pak za přetrvávající problém označila nedostatečné podchycení absolventů sovětských vysokých škol a absolventů průmyslových institutů.

---

7 Beschluß des Sekretariats des Zentralkomitees über die Arbeit mit den Kadern vom 7. Juni 1977. In: *Neuer Weg*, roč. 32, (1977), příl. k č. 13, s. 597–601, zde s. 598. K následujícímu: *tamtéž*, s. 599–601.

8 *BA*, DC 20, 10993/26. K tomu i níže.

Počátkem osmdesátých let nastaly obtíže převážně technického rázu, které vyplývaly z převedení „kádrového projektu" a dalších databází z velkopočítače R 300 na velkopočítač ESER. Vzniklo množství chyb v kódování i při přebírání dat z podniků a institucí do ZKDS, což mělo za následek zpožďování a problémy při vyřizování úkolů zadávaných „kádrovému projektu". I když dochovaná archivní dokumentace vypovídá o počátečních potížích při výstavbě, aplikaci a použití ZKDS, zdá se, že tyto „dětské nemoci" byly v roce 1980 překonány. V následujících letech byla ZKDS využívána řadou institucí k všemožným účelům. První větší „zakázka", pro niž byla ZKDS počátkem roku 1980 použita, spočívala ve vyhotovení rozsáhlých „materiálů pro analytickou práci při přípravě 10. stranického sjezdu" SED v roce 1981. Byly to statistické přehledy o „vedoucích kádrech" a vědeckých pracovnících v ústředních státních orgánech, zahrnující jejich sociální a politické charakteristiky, údaje o politickém a odborném vzdělání i o délce jejich působení a věku.

V souvislosti s touto zakázkou vyšly jasně najevo dva problémy, které ZKDS později stále pronásledovaly: stálý nedostatek zaměstnanců ve výpočetním středisku MVT, který se přes stížnosti vedoucího nepodařilo nikdy zásadně odstranit, a nedostatek papíru, který ztěžoval práci se ZKDS stejně jako s dalšími databázemi uloženými ve výpočetním středisku MVT.

Centrální a místní orgány státní správy, případně „kádrová oddělení" či „kádrové a vzdělávací odbory" centrálně řízených podniků požadovaly do roku 1989 výpisy z elektronického „kádrového projektu" v pravidelných intervalech, aby mohly kontrolovat fluktuace zaměstnanců a jejich politický a profesní vývoj, a tak zjistit, že příslušná „kádrová rezerva" bude včas potvrzena, kvalifikována pro svou budoucí funkci a v případě potřeby schopna se jí ujmout.

Ročníkové soubory ZKDS byly ve výpočetním středisku MVT uchovávány podle rozdílných kritérií; od roku 1980 měly pětiletou uchovávací dobu, přičemž některé vybrané soubory (například z let, v nichž se konaly volby) se uchovávaly céle.

Osmého března 1990 přijala rada ministrů NDR usnesení o „zastavení centralizovaných personálně konkrétních databází pracovních sil v NDR", které se vztahovalo i na ZKDS.[9] Na pokyn bývalého ministerského předsedy Lothara de Maizièra bylo šest ještě uchovávaných ročníkových souborů ZKDS z let 1980 a 1985 až 1989 koncem září 1990 předáno Ústřednímu archivu v Normannenstraße, odkud se pak dostaly do Spolkového archivu v Koblenzi. Každý ročníkový soubor obsahuje údaje asi o stu tisících „kádrů", ke každé osobě existuje na dvě stě charakteristik.

Analytický potenciál tohoto souboru dat je nasnadě. Kvůli chybějícím či nevyhodnotitelným pramenům dosud téměř nebylo možné analyzovat životní dráhy i kariéry větších skupin osob ve východoněmecké společnosti. Vědecký výzkum nedisponoval velkými datovými soubory, které by dovolovaly činit závěry o sociokulturním složení rozsáhlých skupin východoněmeckého obyvatelstva, v tomto případě jeho „kádrového potenciálu". Na základě ročníkových souborů ZKDS v kombinaci s archivními

---

9 *BA*, DC 20/I/3-2927. Plenum des Ministerrats: Beschluß zur Einstellung zentralisierter Arbeitskräftedatenspeicher in der DDR vom 8. März 1990.

materiály NDR se můžeme na spolehlivém empirickém základě pustit do výzkumu východoněmecké společnosti v osmdesátých letech mimo jiné z hlediska struktury a mobility pracovních sil a také „kádrové politiky" mocenských orgánů. Kromě toho lze pořizovat analýzy jednotlivých sociálních a věkových skupin obyvatelstva, konkrétních orgánů atd.[10] Na základě dat ZKDS lze v neposlední řadě studovat „kádrovou politiku" SED a konfrontovat její závěry se skutečným stavem. V porovnávání sociální reality NDR s jejím ideově-politickým projektem spočívá jedna z hlavních možností využití databáze.

10 Autorka momentálně zpracovává projekt o ženách ve vedoucích pozicích státního aparátu NDR; jako primární zdroj k tomu využívá ZKDS.

O pramenech a institucích

Stav pramenů k dějinám NDR

Hermann Weber, Ulrich Mählert

Výzkumy soudobých dějin se obecně potýkají s problematickým stavem pramenů. Archiválie bývají vědě k dispozici po třiceti, nezřídka dokonce po padesáti letech. Ještě složitějšími cestami se do let 1989 a 1990 ubíral výzkum historie NDR. Archivní materiál týkající se poválečného východoněmeckého vývoje zůstával západoněmeckému bádání téměř zcela uzavřen. Sami historici v NDR k němu měli velmi omezený přístup. Informační politika Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) se dokonce uchylovala (i ve vědeckých publikacích) k deformacím skutečnosti, sahajícím od vynechávek komolících smysl až po falšování.[1]

Před otevřením archivů v roce 1990 výzkum historie NDR na Západě nezřídka připomínal vědecké detektivní pátrání. Historici a badatelé v dalších oborech společenských věd s akribií propátrávali tiskové materiály, noviny, časopisy, funkcionářské tiskové orgány, stenografické protokoly sjezdů stran a organizací, zveřejňované zákony, oficiální statistiky atd., nepublikované interní tisky neboli „šedou literaturu" (*graue Literatur*). Četli mezi řádky různých přikrášlených paměti a líčení, i především v nezveřejněných východoněmeckých disertacích ze státních a univerzitních knihoven pátrali po těch detailech, které poskytovaly pokud možno neretušovaný obraz reality NDR. Až do postavení Berlínské zdi dokreslovaly historickou mozaiku zprávy četných uprchlíků, spisy úřadů pro styky s Východem spolkových stran i materiály západních okupačních úřadů. Ztížená možnost opatřovat prameny vztahující se k posledním třem desetiletím NDR se odrážela i na stavu bádání ve Spolkové republice.[2] Přes to všechno však západoněmečtí badatelé dokázali spolehlivě rekonstruovat podstatné vývojové linie a fáze NDR, jak se ukázalo záhy po prohlídce archiválií NDR v devadesátých letech.

---

1 Srv. WEBER, Hermann: *Ulbrichts falsche Geschichte*. Köln/R. 1963.

2 Srv. k tomu podrobně týž: *Die DDR 1945–1990*. München 1993 (2., přepr. a dopl. vyd.), s. 117 nn.

Jak se vyvíjela situace v archivech od sjednocení Německa

Zhroucení režimu SED a následné sjednocení obou německých států v říjnu 1990 zásadně změnilo nejenom předpoklady pro bádání o NDR, ale i jejich relativní hodnotu. Oddělení historie a politiky NDR na mannheimské univerzitě, Spolkový archiv v Koblenzi a Ústav pro soudobé dějiny v Mnichově už v červenci 1990 důrazně připomínaly, že „nyní jsou ve velkém rozsahu zpřístupňovány nové prameny, které v mnoha badatelských oblastech skýtají možnost docílit podstatného pokroku při výkladu a interpretaci německých i všeobecných dějin 20. století".[3]

Podstatnou podmínkou naléhavě nezbytného politicko-morálního vypořádání (*Auseinandersetzung*) s diktaturou SED je vědecký výzkum historie NDR. Vědecké analýzy vedou též ke střízlivosti, a přispívají tedy k tomu, aby vypořádání nesklouzlo na scestí, aby šanci nemělo ani vytváření legend, ani potlačování minulosti.

Třebaže různými aspekty historie NDR se v devadesátých letech zabývá přes tisíc projektů (politické dějiny, ideologie, SED, kultura, církve, opozice, Státní bezpečnost, zhroucení NDR atd.),[4] intenzivní vypořádávání je stále ještě v plenkách. Je to jednak obranný postoj mnoha bývalých funkcionářů z východní části země, jednak honba za senzacemi, které vedou k tomu, že se dostavuje lhostejnost a místo nezbytného zpracování temných kapitol dochází k jejich nebezpečnému potlačování. Nebezpečí, že naše nejnovější minulost – ve vědomí jednotlivce i veřejnosti – až příliš lehce ustoupí do pozadí, hrozí už v důsledku toho, jak nás aktuálně obtěžkávají všední problémy.

Nadto se už také ukazuje, že přístup badatelů k archivům bývalé NDR je přece jen komplikovanější, než se zprvu předpokládalo. V první řadě se rozproudila debata kolem otázek, kde se vlastně nacházejí dokumenty ministerstva Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), ale i SED, a jak jich využít; střetly se v ní nezřídka protichůdné názory politiků, vědců a východoněmeckých bojovníků za občanská práva. V květnu 1991 byly proto v souvislosti se situací v archivech formulovány následující základní požadavky historické vědy ohledně archivů NDR:

„1. Zabezpečení fondů, dokumentů a pozůstalostí.
2. Odborné nakládání se všemi archiváliemi.
3. Žádné trhání existujících fondů a žádné oddělování důležitých archivů od jejich knihoven.
4. Především: žádné překážky v přístupu badatelů k pramenům, tedy ani třicetiletá ochranná lhůta."[5]

---

3 Srv. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 38, č. 3 (1990), s. 509 nn.; *Deutschland-Archiv*, roč. 23, č. 8 (1990), s. 1272 nn.

4 Srv. k tomu *Forschungsprojekte zur DDR-Geschichte*: Ergebnisse einer Umfrage des Arbeitsbereiches DDR-Geschichte im Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung der Universität Mannheim. Zprac. Thomas Heimann za spolupráce Ralfa Eichera a Stefana Wortmanna. Bonn, Deutscher Bundestag 1994. Aktuální informační přehled (Aktuelles aus der DDR-Forschung: Ein Newsletter) uveřejňuje Ulrich Mählert od roku 1994 v časopise *Deutschland-Archiv*.

5 *Deutschland-Archiv*, roč. 24, č. 5 (1991), s. 452 nn., zde 453.

„Podchycením, zabezpečením a dokumentací datových souborů a databank (jako jsou ankety, které sociologové v NDR v minulosti často prováděli v podnicích – například dlouholetá šetření o změnách hodnot, Lipsko; dotazníková šetření při přijímacích řízeních do podniků, Halle)," dat Ústavu společenských věd při ÚV SED i „šedých", tj. nepublikovaných výzkumných prací, byla na doporučení vědecké rady pověřena Společnost institucí pro infrastrukturu sociálněvědných zařízení (*Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen e.V.* – GESIS), která v Berlíně zřídila pro tento účel pobočku.[6]

Zatímco převádění centrálních státních archivů NDR do Spolkového archivu probíhalo hladce a dokumenty na krajské, respektive zemské úrovni stejně zůstaly v příslušných státních archivech východoněmeckých spolkových zemí, zajišťování nestátních dokumentů bylo komplikovanější. V první řadě se to týkalo písemného dědictví SED na centrální i krajské úrovni, tedy dokumentů, jimž při výzkumu historie NDR připadá klíčová role. A konečně tu byly archivy „stran jednotného bloku" (*Blockparteien*) a četných takzvaných masových organizací, jejichž fondy a přístup k nim se v důsledku sporných vlastnických poměrů a finančních problémů zdály být ohroženy. Ještě v roce 1991 se ozývaly hlasy, které se přimlouvaly za jejich postátnění, anebo úvahy o tom, že všechny archivy by se měly přičlenit k nějakému nově zřízenému ústřednímu badatelskému ústavu. V těchto debatách se pak prosadila rozumná idea, aby tyto archivy byly soustředěny ve veřejnoprávní nadaci. Po dlouhých jednáních Spolkového sněmu byla zároveň se změnou spolkového archivního zákona ze 13. března 1992 založena Nadace Archiv stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR* – SAPMO) jako nesamostatná nadace ve Spolkovém archivu, která zahájila činnost v roce 1993.[7] Tím byly vytvořeny právní a finanční podmínky pro zajištění jak existujících archivních fondů, tak k nim náležejících knihoven i uložených pozůstalostí. Pro tyto fondy Spolkového archivu v SAPMO neplatí „obvyklá" třicetiletá ochranná lhůta, takže archiválie byly pro výzkum k dispozici téměř neomezeně. To se zpravidla týká i dokumentů ze státních archivů v nových zemích, i když tam třicetiletá lhůta formálně zčásti platí dál. Badatelům jsou nyní přístupné všechny relevantní archivy bývalé NDR.[8]

Počátkem devadesátých let byly dokumenty SED na zemské a krajské úrovni uloženy do příslušných archivů nových zemí. Rovněž zde lze bez omezení využívat materiály důležité pro výzkum „střední úrovně diktatury".

Terénní výzkumy přímo na místě, které se neobejdou bez využití například dokumentů okresních vedení a základních organizací SED nebo masových organi-

---

6 Srv. *Stellungnahme zu außeruniversitären Forschungseinrichtungen in den neuen Ländern und in Berlin*: Sektion Wirtschafts- und Sozialwissenschaften. Mainz, 19. únor 1991, s. 92 n.

7 K historii založení nadace srv. *Die Bestände der Stiftung der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*: Kurzübersicht. Berlin 1996, s. 11.

8 Srv. BRAUN, Günter: Anmerkungen zur Quellenbasis zeitgeschichtlicher DDR-Forschung am Beispiel der Überlieferung von Parteien und Massenorganisationen. In: *Der Archivar*, roč. 45, č. 4 (1992), s. 538 nn.; WEBER, Hermann: Die Bedeutung der Archive für die Erforschung der DDR-Geschichte. In: *Tamtéž*, roč. 46, č. 1 (1993), s. 21 nn.

zací, narážejí ovšem stále ještě na komplikace. Ukládání nestátních dokumentů do státních archivů se jak za dob NDR, tak po sjednocení provádělo různým způsobem. Většinou jsou tyto materiály – pokud ještě existují – uloženy v zemských archivech, zčásti však i v příslušných archivech okresních. Kvůli nevyjasněným vlastnickým a majetkovým poměrům i kvůli slučování okresních archivů během reformy okresů v nových spolkových zemích musel být průzkum dokumentů převzatých po roce 1989 v okresních archivech nezřídka odložen.[9]

Přístupné jsou písemnosti, které zanechalo ministerstvo Státní bezpečnosti. Zákon o dokumentaci Státní bezpečnosti bývalé Německé demokratické republiky (StUG),[10] schválený 20. prosince 1991, vytvořil právní základnu pro práci Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR (*Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR* – BStU), takzvaného Gauckova úřadu. Zákon kromě toho upravuje přístup k archiváliím bývalého „štítu a meče strany".

Je tak zajištěno uchování dokumentů státních orgánů, stran, „masových organizací" i MfS, jejich ošetřování a přístup k nim. Naopak nesrovnatelně obtížnější je zaopatřování dokumentů o politickém odporu proti režimu SED ze zdrojů mimo archivy Státní bezpečnosti. „Pokud vůbec ještě existují, jsou z velké části v osobním vlastnictví a vymykají se jak přístupu podléhajícímu určitým pravidlům, tak i odborné archivní péči."[11] Bez veřejných finančních příspěvků by tyto sbírky byly ohroženy a pro badatele by byly na delší dobu nepřístupné. V současnosti se rozvířila debata o tom, zda by materiály neměl centrálně obhospodařovat a zpřístupňovat ústřední archiv opozice. Kritikové tohoto návrhu připomínají, že zakladatelé a dnešní provozovatelé archivů – ekologické knihovny, občanské výbory nebo ženská sdružení – i nadále spojují úkoly týkající se zabezpečení pramenů s požadavkem bezprostředního historického vyhodnocení a politické osvěty a požadují záruky, že sbírky zůstanou uchovány na původním místě.[12] Pozornost archivářů a badatelů se proto soustřeďuje na vyšetřovací komisi Německého spolkového sněmu „Překonávání následků diktatury SED v procesu německého sjednocení", která Spolkovému sněmu doporučila zřízení nadace. Podpora opozičních archivů tak má získat trvalou perspektivu.[13]

---

9 Srv. k tomu týž: Die aktuelle Situation in den Archiven für die Erforschung der DDR-Geschichte. In: *Deutschland Archiv*, roč. 27, č. 7 (1994), s. 690 nn., zde 696 n.

10 Srv. k tomu GEIGER, Hansjörg: *Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG)*. München 1994; ENGEL, Albert: *Die rechtliche Aufarbeitung der Stasi-Unterlagen auf der Grundlage des StUG*. Berlin 1995.

11 KNABE, Hubertus: Wo liegen die Selbstzeugnisse der DDR-Opposition? Zugänge zu einem schwierigen Forschungsgebiet. In: *Deutschland-Archiv*, roč. 30, č. 4 (1997), s. 566 n., zde s. 566. Autor uvádí velký počet nezávislých archivů občanského hnutí v nových spolkových zemích, včetně stručných údajů o jejich náplni a adres.

12 Srv. k tomu KLOTH, Hans Michael: Ein Archiv für die Materialien der DDR-Opposition! 18 Thesen zu Notwendigkeit, Aufgaben, Struktur und ersten praktischen Schritten. In: *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat (ZdF)*, č. 2 (1996), s. 77 nn.; KRONE, Tina – SELLO, Tom: Oppositionsarchive sind mehr als nur Dokumentenspender: Erwiderung auf die Thesen von H. M. Kloth. In: *Tamtéž*, s. 83 nn.

13 *Zwischenbericht der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß*

Přístup k archiváliím NDR je vcelku velmi dobrý, ale dodržováním třicetileté ochranné lhůty pro západoněmecké státní archivy se vytvořila asymetrie v přístupu k dokumentům, kterou z vědeckého hlediska nelze akceptovat. Zhroucením NDR získali badatelé jedinečnou možnost analyzovat vývoj a poměry v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) a v NDR od počátku až do konce také na základě východoněmeckých interních dokumentů. Všechny spisy nejsou však ještě archivně zpracovány, jejich rychlé zpřístupnění je proto naléhavou nutností.

V poslední době bylo na tuto „kulhavost" v přístupu k archiváliím nutno už nejednou upozornit. Zejména při diskusi o politice Německa v sedmdesátých a osmdesátých letech vyšlo zřetelně najevo, jak je tato asymetrie na překážku, protože v současné době lze všechny události zpracovávat stále jen z hlediska pramenů NDR. Všechny tamní dokumenty až do let 1989 a 1990 jsou volné, pro všechny západoněmecké materiály však nadále platí třicetiletá ochranná lhůta.

Jestliže se bádání o období od poloviny šedesátých let musí spokojit pouze s východoněmeckými archivními prameny, může to mít za následek jednostrannost při jejich vyhodnocování. Proto onen požadavek: „Zpřístupnit pro výzkum rovněž všechny západoněmecké dokumenty."[14] Na problém poukázala vyšetřovací komise Německého spolkového sněmu „Zpracování dějin a následků diktatury SED v Německu" už ve své zprávě z roku 1994: Má se ověřit, „zda i u fondů západních archivů je možno předčasně zrušit třicetiletou lhůtu. Už nyní hrozí, že se ve výzkumu zafixuje považlivá asymetrie."[15]

I nadále je třeba důrazně trvat na tom, aby badatelům bylo dovoleno prozkoumat západoněmecké archivní fondy pro období do let 1989–1990.[16] Vzhledem k téměř neomezenému přístupu k archivu MfS se naskýtá otázka, proč je znemožněno zkoumat spisy Spolkové zpravodajské služby v Mnichově (*Bundesnachrichtendienst* – BND) vztahující se k NDR, jakož i Spolkového úřadu pro ochranu ústavy v Kolíně nad Rýnem (*Bundesamt für Verfassungsschutz*).[17] Svou restriktivní informační politikou se Spolková republika odlišuje například od Spojených států nebo Velké Británie.

Velkou překážkou výzkumu historie SOZ/NDR je dosud nesnadný přístup k archivům bývalého SSSR. Jen ve velmi omezené míře jsou k dispozici spisy Sovětské

---

der deutschen Einheit": Teilbericht zu dem Thema „Errichtung einer selbständigen Bundesstiftung des öffentlichen Rechts zur Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland". Vydal Německý spolkový sněm v 13. volebním období jako tisk č. 13/8700, 8.10.1997.

14 Srv. *Das Parlament* ze 17. června 1994.

15 *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*. (9 sv. v 18 dílech.) Baden-Baden, Deutscher Bundestag 1995, sv. 1, s. 680; Srv. DRESCHLER, Ingrun ad.: *Getrennte Vergangenheit – gemeinsame Zukunft*: Ausgewählte Dokumente, Zeitzeugenberichte und Diskussionen der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" des Deutschen Bundestages 1992–1994. (4 sv.) München 1997, sv. 4, s. 134.

16 Srv. k tomu FAULENBACH, Bernd – MECKEL, Markus – WEBER, Hermann (ed.): *Die Partei hatte immer Recht*: Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur. Essen 1994, s. 47 nn.

17 Srv. k tomu podrobně WEBER, H.: Die aktuelle Situation in den Archiven..., s. 694.

vojenské správy v Německu (do roku 1949) Sovětské kontrolní komise (do roku 1953) vysokého komisaře Sovětského svazu ve východním Berlíně (1953–1954), ale také sovětského velvyslanectví „Unter den Linden" a skupiny sovětských vojsk ve Wünsdorfu. Totéž platí pro archiválie uchovávané ve dvou dokumentačních centrech v Moskvě,[18] které dokládají, jak byla SED řízena sovětskou komunistickou stranou. A navíc některé zvlášť důležité dokumenty jsou uloženy v takzvaném prezidentském archivu v Moskvě, do nějž ani sami ruští badatelé prakticky nemají přístup – a když, tak jen ve velmi omezené míře. V současné době tedy před výzkumem v souvislosti s přístupem k archiváliím vyvstává řada problémů:

1. Všechny dokumenty (například u SAPMO) nejsou ještě zpřístupněny. Aby badatelé mohli využívat pramenů bez omezení, je třeba důrazně požadovat rychlé zpřístupnění všech archiválií a pozůstalostí. Situaci navíc ztěžuje skutečnost, že kopie v německých archivech se pořizují za „ruské ceny" – jsou tak předražené, že třeba student je vůbec nezaplatí.

2. Přetrvává neuspokojivá „kulhavost" v přístupu k archiváliím. Zatímco téměř všechny dokumenty východoněmecké provenience do začátku devadesátých let jsou volné, západoněmecké dokumenty i nadále podléhají třicetileté ochranné lhůtě. To znesnadňuje interpretaci materiálů. Je žádoucí, aby badatelé získali právo bez časového omezení pátrat v archivních materiálech západoněmeckých stran, ministerstva zahraničí, Spolkového ministerstva pro vnitroněmecké vztahy, Spolkového úřadu pro ochranu ústavy a BND.

3. To platí i pro stále ještě těžko dostupné ruské archiválie. Historii SOZ/NDR, především její počátky, lze bez příslušných sovětských dokumentů sepsat jen fragmentárně. Roli všemocné Sovětské vojenské správy v SOZ do roku 1949 lze detailně analyzovat teprve po prozkoumání jejích spisů (v různých sovětských archivech). A jaký byl skutečný manévrovací prostor vedení SED v průběhu jednotlivých fází historie NDR vůči mocipánům v Kremlu, lze jednoznačně vystihnout jen se znalostí sovětských dokumentů. Po velkém počátečním očekávání, že sovětské archiválie budou v širokém měřítku uvolněny, se v poslední době šíří spíše skepse, pro niž mluví některé velmi negativní zkušenosti.

4. V doporučeních první vyšetřovací komise, jak dále postupovat, se mimo jiné praví: „Pro výzkum by měly být zpřístupněny spisy bývalého ministerstva zahraničí [NDR]." To badatelům ještě všeobecně není povoleno. Je například absurdní, že Markusu Meckelovi, někdejšímu ministru zahraničí svobodné NDR z roku 1990, není umožněno nahlédnout do dokumentů jeho dřívějšího ministerstva.

5. Je nutno upozornit i na další obtíž. Některé německé instituce získaly během doby kopie ruských dokumentů (zčásti ve značném rozsahu). Ty by měly být uveřejněny v edicích pramenů, nikoli sloužit například jen interní potřebě. Také zde by bylo třeba tázat se na kritéria přístupu badatelů k těmto materiálům, aby se zabránilo další „kulhavosti". Mohlo by k ní ovšem dojít, pokud by takovéto doku-

18 Jsou to *Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii* (archiv Kominterny a archiv KSSS do roku 1952) a *Centr chranenija sovremennoj dokumentacii* (archiválie od roku 1952).

menty na mikrofiších nebo v xerokopiích byly k dispozici pouze pracovníkům příslušných institucí. Jelikož kopie byly pořízeny z veřejných prostředků, badatelé musejí mít možnost je využívat stejně jako materiály v ostatních archivech.

Význam knihoven pro výzkum historie NDR

Jakkoli důležité a nepostradatelné jsou četné archivy pro výzkum historie NDR, je nutno varovat před tím, aby se pouštěl ze zřetele již dosažený stav bádání či vědecké standardy pro práci s prameny. Od otevření archivů se kupí příklady slepé víry v dokumenty. Přitom mnoho zdánlivě tak senzačních publicistických „výstřelů od boku" zcela opomíjí textovou kritiku při práci s užitým materiálem. Takoví pracovníci, uneseni, ale nezřídka také udolání bohatstvím dokumentů, obejdou „strasti mravenčí práce", místo aby domněle brizantní nálezy prozkoumali z hlediska jejich novosti pod kritickým drobnohledem. K tomu je však v neposlední řadě zapotřebí důkladné konfrontace s výsledky bádání před rokem 1989, s nimiž však mnozí historici, kteří pro sebe NDR jako badatelské pole objevili teprve po otevření archivů, nejsou příliš důkladně obeznámeni. Ani dnes nelze pominout například obsahovou analýzu dobových novin a časopisů (z Východu i ze Západu), protokolů a tiskovin všeho druhu. Spolu s tím je třeba rekonstruovat, zda a v jaké podobě interní koncepty, usnesení a direktivy, které byly nalezeny v archivech, došly sluchu svých adresátů i obyvatelstva, popřípadě zda a jak byly respektovány. V komentářích a analýzách, které svého času vycházely v západních publikacích, kromě toho také nacházíme takové interpretace a informace o soudobém dění, jež postupem doby upadly v zapomnění.

Rovněž z tohoto důvodu má velký význam řada speciálních knihoven a sbírek, jichž lze využívat a které zčásti disponují skvěle uspořádanými sbírkami novinových výstřižků a časopiseckých údajů. Zatímco denně lze pozorovat přímo „útok" na dokumenty v nové budově Nadace Archiv stran a masových organizací NDR v Berlíně-Lichtenfelde, fondy v kostelíku v archivním komplexu, ve kterém je uložena jedna z nejdůležitějších knihoven pro dějiny NDR, zůstávají stranou pozornosti. V knihách a dokumentech, které jsou tam uloženy, je možné najít odpovědi na leckteré otázky, jejichž řešení badatelé očekávají od archiválií východoněmecké provenience.

Průvodci po archivním světě

Takřka nepřehlédnutelný badatelský a archivní terén zpřístupňuje *Vademekum DDR-Forschung*, které od roku 1997 vydává Ulrich Mählert; příručka zaznamenává více než 550 položek – archivy, výzkumné ústavy, knihovny, instituce politického vzdělávání, spolky pro soudobou historii, iniciativy usilující o vyhodnocení minulosti, muzea a památníky doma i v zahraničí – částečně s podrobnými seleprezentacemi

institucí.[19] Příručka navazuje na manuál *Leitfaden zu DDR-Sammlungen*,[20] publikovaný roku 1989 ve druhém vydání Celoněmeckým institutem. Bulletin *Aktuelles aus der DDR-Forschung*, redigovaný v Mannheimu a publikovaný v rámci časopisu *Deutschland-Archiv*, informuje od roku 1994 třikrát ročně o badatelských projektech, „šedé literatuře", o akcích i novinkách ze světa archivů.[21] Dnes už ne zcela aktuální informace poskytuje příručka o archivech německy mluvících zemí, vydávaná Sdružením německých archivářů, jejíž další vydání se připravuje.[22] O nově zpřístupněných fondech, nových inventářích atd. detailně informuje kromě zmíněného časopisu *Deutschland-Archiv* například *Der Archivar: Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen* nebo *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (IWK)*.

Od roku 1995 uveřejnil Kurt Metschies z Postupimi v časopise *Mitteilungen des Förderkreises Archive und Bibliotheken zur Geschichte der Arbeiterbewegung* šest pokračování své rubriky Information über Mitteilungsblätter, Archivführer, Kurzbestandsübersichten und Findbücher von Archiven der neuen Bundesländer. Tyto příspěvky jsou zřejmě nejúplnější bibliografickou informací o průvodcích po archivech mezi Labem a Odrou.[23]

Ve *WorldWideWebu* na internetu informují domácí stránky o všech archivech Spolkové republiky všeobecně,[24]

o fondech a podmínkách využívání Spolkového archivu,[25] o archivech relevantních pro výzkum NDR doma i v zahraničí,[26] o archivech občanského hnutí v NDR,[27]

---

19 MÄHLERT, Ulrich (vyd.): *Vademekum DDR-Forschung*: Ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten. Opladen 1997.

20 *Leitfaden zu DDR-Sammlungen*: Information und Dokumentation in der DDR- und Deutschland-Forschung. Sestavil a zpracoval Klaus Laisiepen. Bonn, Gesamtdeutsches Institut. Bundesanstalt für gesamtdeutsche Aufgaben 1989 (2., přeprac. a dopl. vyd.).

21 Aktuelles aus der DDR-Forschung: Ein Newsletter. Red. Ulrich Mählert, Universita Mannheim. In: *Deutschland Archiv*, roč. 27, č. 11 (1994); od r. 1996 v č. 2, 4 a 6.

22 *Archive in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Münster, Verein deutscher Archivare 1995 (15. vyd.).

23 Členům se *Sdělení kruhu* dodávají zdarma. Ostatní odběratelé musejí odvádět nevelký poplatek. Zájemci se mohou obracet na Förderkreis Archive und Bibliotheken zur Geschichte der Arbeiterbewegung e.V., Prof. Dr. Günter Benser, PF 450569, 12175 Berlin.

24 *Archive in der Bundesrepublik Deutschland*, © 1995–97, Andreas Hanacek – http://www.bawue.de/~hanacek/info/darchive.htm; *Archive in Deutschland*. Sestavil Archivschule Marburg, Institut f. Archivwissenschaft, Fachhochschule f. Archivwissen – http://www.uni-marburg.de/archivschule/deuarch.html.

25 *Das Bundesarchiv*. Oficiální stránka Spolkového archivu SRN – http://www.Bundesarchiv.de/.

26 *Aktuelles aus der DDR-Forschung* – http://www.mzes.uni-mannheim.de/ddr-forschung/einleitu.html.

27 *Geschichte von unten: Ein Projekt der Forschungs- und Gedenkstätte Normannenstraße im ehemaligen Ministerium für Staatssicherheit der DDR* – http://ourworld.compuserve.com/homepages/samisdat.

ruských archivech[28] i o severoamerických iniciativách usilujících o zpracování historie NDR,[29] abychom jmenovali jen některé z existujících zdrojů.

Přehled o stavu výzkumu historie NDR – hlavně z hlediska soudobých dějin a politických věd – poskytuje Hermann Weber ve dvacátém svazku *Oldenbourg Grundriß der Geschichte*, který vyšel v roce 1993 v druhém, přepracovaném a rozšířeném vydání. Tam jsou uvedeny i četné rozšířené speciální bibliografie k historii NDR.[30] K sociologickému a v užším slova smyslu sociálněvědnému výzkumu NDR upozorňujeme na databázi FORIS (Sociální vědy), kterou od roku 1969 buduje Informační centrum Sociální vědy (*Informationszentrum Sozialwissenschaften* – IZ) v Bonnu; vychází z každoročního šetření a eviduje všechny sociálněvědné výzkumné projekty, včetně údajů o institucích. Tyto informace lze vyhledat v databázi FORIS, nebyly proto pojaty do předkládané dokumentace. Kromě výzkumných projektů poskytuje IZ i přehledy o sociálněvědné literatuře německy mluvících zemí od roku 1945, včetně literatury týkající se NDR.[31]

Na internetu poskytují univerzitní knihovny i sdružené knihovnické systémy ze Spolkové republiky možnosti rozsáhlých rešerší.[32] Aktuální novinky lze vyhledat například pomocí online-nabídky nakladatelství a knihkupectví německy mluvících zemí.[33] Přístup k nejnovějšímu sociálněvědnému bádání a literatuře o NDR z německy mluvících zemí lze nalézt u IZ online nebo na CD-romu. V celosvětové datové síti bohužel ještě nejsou přítomny obě nejdůležitější knihovny s tematikou historie NDR – knihovna pro historii NDR v Domě historie Spolkové republiky Německo ani knihovna Nadace Archiv stran a masových organizací NDR ve Spolkovém archivu. Obě knihovny však několikrát ročně uveřejňují seznam nově získaných publikací, které je možno studovat v jiných příslušných knihovnách nebo výzkumných institucích. Všechny důležité publikace k historii NDR je rovněž možno nalézt v seznamu nově získaných publikací knihovny Nadace Friedricha Eberta, který lze obdržet v knihkupectvích, a tudíž do něj i ve většině knihoven nahlédnout.[34]

---

28 *Archives in Russia/ Federal Archives under Rosarkhiv and Major Federal Agency Archives*. Tuto stránku obhospodařuje International Institute of Social History, Amsterdam. Ruské originální vydání – *Gosudarstvennaja istoričeskaja publičnaja biblioteka v Moskve* – http://www.iisg.nl/~abb/.

29 *Eastern German Studies Group: Newsletter* – http://www.calvin.edu/cas/egsg/.

30 Srv. WEBER, H.: *Die DDR 1945–1990*, s. 191.

31 Informationszentrum Sozialwissenschaften, Lennéstr. 30, 53113 Bonn. Tel.: 0049-228-2281-100, fax: 0049-228-2281-120, E-mail: zm@bonn.iz-soz.de

32 Přehled o sdružených katalozích německých knihoven poskytuje mj. domácí stránka univerzitní knihovny Hohenheim; http://www.uni-hohenheim.de/~ubmosaic/hell/verbundr.html. Při namátkové zkoušce u vysokoškolského knihovního centra Severní Porýní-Vestfálsko jsem v době psaní tohoto příspěvku u hesla NDR zaznamenal 9644 titulů.

33 Seznam knih na skladě – http://www.buchhandel.de/.

34 Naposledy: *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, roč. 21, 1996). Bonn, Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung 1997. Rešerše na internetu: http://www.fes.de/library/allegro.html.

Nejdůležitější archivy a knihovny[35]

Spolkový archiv (*Bundesarchiv*)

Spolkový archiv byl jako úřad podřízený Spolkovému ministerstvu vnitra roku 1990 sloučen s ústředními státními archivy NDR (*Zentrales Staatsarchiv – Dienststelle Potsdam, Militärarchiv, Staatliches Filmarchiv*). V roce 1992 byla jako veřejnoprávní nadace ve Spolkovém archivu zřízena Nadace Archiv stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR*). V oddělení B (Spolková republika Německo) hlavního pracoviště v Koblenzi je kromě toho uložena důležitá dokumentace týkající se výzkumu historie NDR i německo-německých vztahů.

- Spolkový archiv – hlavní pracoviště (*Hauptdienststelle*) Koblenz
  Oddělení B

Všechny fondy oddělení B (Spolková republika Německo) obsahují příslušné materiály k historii Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) a NDR, pokud pracoviště byla pověřena vnitroněmeckými úkoly anebo jejich činnost vedla k tomu, že v rámci pracovních úkolů se naskytly informace o SOZ/NDR. Tak například v dokumentech Spolkového ministerstva průmyslu (fond B 102) jsou doklady o mezizonálním obchodu a mezi spisy Spolkového ministerstva dopravy (B 108) o tranzitní dopravě; rovněž od Úřadu spolkového kancléře (B 136) lze očekávat množství příslušných svazků. Dokonce ve fondu Z 45 F (OMGUS)[36] lze nalézt četné materiály se vztahem k SOZ.

V Koblenzi jsou k dispozici a prostřednictvím inventárních soupisů a kartoték zpřístupněny dokumenty pocházející z následujících institucí, jejichž působení bylo spjato s existencí SOZ/NDR:

- Spolkové ministerstvo pro celoněmecké otázky (*Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen*) – od roku 1969: pro vnitroněmecké vztahy (*für innerdeutsche Beziehungen* – B 137); objem cca 1100 běžných metrů (bm).
- Výzkumný poradní sbor pro otázky znovusjednocení Německa (*Forschungsbeirat für Fragen der Wiedervereinigung Deutschlands* – B 137 I); objem 43 bm.
- Vyšetřovací výbor nezávislých právníků (*Untersuchungsausschuß Freiheitlicher Juristen* – B 209); objem 30 bm, rovněž fond tiskových materiálů ZSg. 1–97.
- Celoněmecký institut, Spolkový ústav pro celoněmecké úkoly (*Gesamtdeutsches Institut, Bundesanstalt für gesamtdeutsche Aufgaben* – B 285); objem 53 bm.
- Stálé zastoupení Spolkové republiky Německo při Německé demokratické republice (*Ständige Vertretung der Bundesrepublik Deutschland bei der Deutschen Demokratischen Republik* – B 288); objem 245 bm, z toho 74 000 spisů týkajících se jednotlivých případů (dosud nezhodnoceno).

---

35 V následujícím přehledu jsou uvedeny archivy, jejichž dokumenty odrážejí všeobecný vývoj NDR na centrální a regionální úrovni. Podrobný přehled o četných speciálních archivech a knihovnách srv. MÄHLERT, U.: *Vademekum*, s. 85 nn.

36 US Office of Military Government for Germany.

Oddělení I.S

Referát I.S 4 je kompetentní pro strojově snímatelné soubory. Z NDR bylo do Spolkového archivu přemístěno cca 1500 magnetických pásků s asi 7000 soubory. Jedná se o následující provenience: Státní rada NDR; rada ministrů; Státní ústřední správa statistická (*Staatliche Zentralverwaltung für Statistik*); ministerstvo zemědělství, lesního hospodářství a potravinářského průmyslu; ministerstvo vnitra; Státní sekretariát pro práci a mzdy (*Staatssekretariat für Arbeit und Löhne*); ministerstvo lidového vzdělávání (*Ministerium für Volksbildung*); Ústředna pro žádosti o studium (*Zentralstelle für Studienbewerbungen*); velitelství pohraničních vojsk v Pätzu.

V kompetenci referátu I.S 6 je obrazový materiál, mapy, plány, technické výkresy, plakáty, nosiče zvuku. Rozhodnutím *Treuhandanstaltu* (privatizační úřad, obdoba Fondu národního majetku) z 30. července 1992 byl Spolkovému archivu přidělen obrazový archiv ADN GmbH (tiskové agentury NDR). Fond (Bild 183) je dokonale zpřístupněným svědectvím o oficiálním obrazovém zpravodajství NDR (černobíle, od roku 1972 také barevně). Sbírka obsahuje cca 1,5 milionu fotografií, které se týkají všech oblastí politického a společenského života. Obrazová dokumentace je členěna mimo jiné do následujících skupin: průmysl a zemědělství, kultura a umění, události, organizace, osobnosti (jména od A do Z), sport, doprava, hospodářství, věda.

Adresa

poštovní adresa:	Postfach, 56064 Koblenz
adresa sídla:	Potsdamer Str. 1, 56075 Koblenz
telefon:	0049/261/505-0
fax:	0049/261/505-226

• Spolkový archiv – oddělení NDR (*Abteilung DDR*) Berlín

Oddělení NDR disponuje archivním materiálem ústředního státního aparátu NDR, s výjimkou dochované agendy ministerstva Státní bezpečnosti (u Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnosti), ministerstva zahraničních věcí (v Archivu berlínské pobočky ministerstva zahraničí – *Archiv der Außenstelle Berlin des Auswärtigen Amtes*) a ministerstva národní obrany (v oddělení Vojenský archiv Spolkového archivu). Mimo tyto výjimky jsou dokumentovány – v rozvržení odrážejícím správní strukturu – všechny oblasti řídicí, plánovací a správní činnosti státu. Archivní materiál pokrývá zpravidla dobu existence NDR, tedy léta 1949–1990. V neúplnosti dochovaná dokumentace východoněmeckých ústředních správních orgánů před rokem 1949 byla většinou přiřazena k příslušným ministerským fondům. Seznam fondů z oddělení NDR, které obhospodařuje na 38 000 bm spisů, vyšel v roce 1998.[37]

Adresa

poštovní adresa:	Postfach 450 569, 12175 Berlin
adresa sídla:	Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
telefon:	0049/30/84 350-0
fax:	0049/30/84 350-246

37 BOISSIER, Doris ad. (ed.): *Verzeichnis der Bestände der Abteilung DDR*. Koblenz, Bundesarchiv 1998.

• Spolkový archiv – oddělení Vojenský archiv (*Abteilung Militärarchiv*) Freiburg
V kompetenci referátu MA 5 Spolkového archivu jsou písemnosti vojenských orgánů SOZ/NDR: Národní lidová armáda (*Nationale Volksarmee*), pohraniční vojsko, vrchní vojenské státní zastupitelství, orgány civilní obrany a rovněž politické orgány vojenských velitelských úřadů, formací a institucí. Celkový objem činí 6 500 bm.
Adresa

poštovní adresa:	Postfach, 79024 Freiburg
adresa sídla:	Wiesentalstraße 10, 79115 Freiburg
telefon:	0049/761/47 81 7-0
fax:	0049/761/47 81 7-900

• Spolkový archiv – oddělení Filmový archiv (*Abteilung Filmarchiv*) Berlín
Sloučením s bývalým Státním filmovým archivem NDR se do Spolkového archivu dostal dochovaný filmový materiál DEFA i průvodní dokumenty k produktům DEFA. K tomu patří: filmové kopie, magnetické pásy jako nosiče obrazu a zvuku, scénáře, dialogové, střihové a titulkové listiny, negativy a pozitivy fotografických snímků a další filmové materiály; písemný materiál (podklady ke smlouvám, nákupní a schvalovací protokoly, filmové kartotéky a jiné). Filmový archiv uchovává celkem 750 hraných filmů, 750 trikových filmů, 2250 dokumentárních a krátkých filmů, 2000 týdeníků/periodik a zhruba 4000 zahraničních dokumentárních a hraných filmů v německé jazykové verzi.
Adresa

poštovní adresa:	Postfach 310 667, 10636 Berlin
adresa sídla:	Fehrbelliner Platz 3, 10707 Berlin
telefon a fax:	0049/30/86 81-310

• Nadace Archiv stran a masových organizací NDR ve Spolkovém archivu (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* – SAPMO)
Archiv nadace uchovává dokumenty stran a „masových organizací" NDR vzniklé na centrální úrovni, včetně odborů a Národní rady Národní fronty (*Nationalrat der Nationalen Front*), s nimi spojených organizací a právnických osob, dále dokumenty společenských organizací, na něž lze pohlížet jako na profesní, sociální nebo kulturní organizace, respektive jako na zástupce zájmů jednotlivých skupin obyvatelstva.[38]

Ze stranických fondů NDR je v nadaci uložen fond Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (*Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* – SED) a fond Národnědemokratické strany Německa (*National-Demokratische Partei Deutschlands* – NDPD). Archivní dokumentaci Demokratické rolnické strany Německa (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands* – DBPD) předal do Berlína Archiv pro křesťanskodemokratickou politiku Nadace Konrada Adenauera v St. Augustinu. Dokumenty Křesťanskodemokratické unie Německa (*Christlich-Demokratische Union Deutschlands*) uložila nadace v originále do téhož archivu Adenauerovy nadace (*Archiv für Christlich-Demokratische Politik bei der Konrad-*

38 Srv. přehled fondů *Die Bestände der Stiftung der Parteien...*

-Adenauer-Stiftung – PF 1420, 53732 St. Augustin; telefon: 0049/2241/246-210, fax: 0049/2241/246-669), dokumenty Liberálnědemokratické strany Německa (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands* – LDPD) do Archivu německého liberalismu při Nadaci Friedricha Naumanna v Gummersbachu (*Archiv des Deutschen Liberalismus bei der Friedrich-Naumann-Stiftung* – PF 340129, 51623 Gummersbach; telefon: 0049/2261/3002-401, fax: 0049/2261/3002-407). Dosud sestavené inventáře k oběma fondům lze konzultovat v SAPMO.

Pokud se podařilo v převratové době zajistit materiály „masových organizací" NDR, nalézají se rovněž v SAPMO. Patří mezi ně odborářský fond Předsednictvo FDGB (*Bundesvorstand des FDGB*), Ústřední rada Svobodné německé mládeže (*Zentralrat der Freien Deutschen Jugend* – FDJ), dále dokumenty mládežnické vysoké školy Wilhelma Piecka, pionýrské organizace Ernsta Thälmanna a nakladatelství Junge Welt.

Méně objemné jsou dochované archivní materiály dvacítky dalších organizací, mimo jiné Národní rady Národní fronty, Demokratického svazu německých žen (*Demokratischer Frauenbund Deutschlands*), Kulturního svazu (*Kulturbund*), Německého tělocvičného a sportovního svazu (*Deutscher Turn- und Sportbund*), Sdružení vzájemné rolnické výpomoci (*Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe*) a Svazu pronásledovaných nacistickým režimem (*Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes*). Aby se zachovaly souvislosti vzniku a netrhaly se přirozeně budované archivní soubory, byly spolu s archivním materiálem stran a organizací přebírány i fondy shromážděné v jejich vlastních archivech. K tomu kromě dokumentů komunistických, socialistických a sociálnědemokratických stran a organizací a odborů z doby před rokem 1945 patří i pozůstalosti a sbírky k dějinám německého a mezinárodního dělnického hnutí. Za zmínku stojí Historický archiv Komunistické strany Německa (*Historische Archiv der KPD*, 1918–1946), Všeobecného německého dělnického spolku (*Allgemeine Deutsche Arbeiterverein*, 1863–1874), Archiv Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu nad Mohanem (*Archiv des Instituts für Sozialforschung Frankfurt/M.*, 1875–1945), dokumenty k dějinám sociální demokracie (1887–1945) i zbytky písemností různých odborových organizací před rokem 1933.

Soubory písemností doplňuje rozsáhlý obrazový archiv, sbírky plakátů, nosičů zvuku a letáků, a rovněž memoáry a pozůstalosti, zejména osobností německého dělnického hnutí a komunismu, mimo jiné Antona Ackermanna, Viktora Agartze, Augusta Bebela, Franze a Käthe Dahlemových, Hermanna a Käte Dunckerových, Otto Grotewohla, Wilhelma Liebknechta, Wilhelma Piecka, Heinricha Raua, Fritze Selbmanna, Ernsta Thälmanna, Waltera Ulbrichta a Kláry Zetkinové.

Adresa

poštovní adresa:	Postfach 450 569, 12175 Berlin
adresa sídla:	Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
telefon:	0049/30/84 350-0
fax:	0049/30/84 350-246

Archiv Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Stasi (*Archiv des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen* – BStU)

Archivní materiály MfS uložené v berlínské centrále a v pobočkách BStU v bývalých krajských městech NDR obsahují celkem přes 160 km písemností – část z nich na mikrofiších. Tyto písemnosti se skládají jednak z dokumentů archivovaných už za dob MfS, jednak z písemností, které se podařilo při zrušení ministerstva zajistit v různých jeho služebních složkách. K tomu se řadí na 15 tisíc běžných metrů dokumentů a materiálů, které v posledních týdnech existence MfS sice skončily ve skartačních strojích, ale už se je nepodařilo úplně zničit. Pracovníci úřadu vynakládají nyní mnoho usilovné drobné práce na to, aby tyto fragmenty opět sestavili. Do současnosti archiváři zpřístupnili asi 55 procent písemností zajištěných v letech 1989 a 1990. Zvláštní význam pro bádání mají dokumenty týkající se sledování a kontroly všech oblastí veřejného a soukromého života v NDR a ve Spolkové republice, protokoly služebních porad, strukturní, funkční a roční plány služebních složek, informační přehledy pro stranické a státní vedení a pracovní výkazy zaměstnanců oddělení. Vyhledávání, zpravidla pomocí osobních jmen, provádějí pracovníci úřadu. Před vlastním předložením spisů se začerní osobní údaje, pokud by jejich užití mohlo poškodit zájmy jmenovaných osob, jež jsou ze zákona chráněny.[39]

Adresa

poštovní adresa:	Postfach 218, 10106 Berlin
adresa sídla:	Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
telefon:	0049/30/2241-8503
fax:	0049/30/2241-8651

Písemná žádost o vyhledání s přesným odůvodněním nezbytná. Zpracování žádosti trvá až jeden rok.

Knihovna pro dějiny NDR v Domě historie Spolkové republiky Německo (*Bibliothek zur Geschichte der DDR im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*)

Počátky knihovny sahají až do doby zřízení Spolkového ministerstva pro celoněmecké otázky v roce 1949. Archiv pro celoněmecké otázky (*Archiv für Gesamtdeutsche Fragen*), který vznikl v tiskovém oddělení ministerstva a v roce 1953 se osamostatnil, měl za úkol shromažďovat, analyzovat a šířit informace o vývojových tendencích v NDR. V této souvislosti měla knihovna též systematicky získávat knihy, noviny a časopisy a celý soubor zpřístupňovat pro další využití. Roku 1969 byl založen Celoněmecký institut (*Gesamtdeutsche Institut*), do nějž přešel i Archiv pro celoněmecké otázky.

Roku 1994, po zrušení institutu, byla knihovna včleněna do Domu historie Spolkové republiky Německo. Od svého založení vyrostla v jedno z nejvýznamnějších informačních zařízení na poli srovnávacího bádání o Německu a NDR. Dodnes je k dispozici 174 500 svazků, z toho 141 500 monografií a 33 000 svazků časopisů a novin (1600 časopiseckých a 285 novinových titulů).

---

39 Bližší informace v sebeprezentaci úřadu, viz MÄHLERT, U.: *Vademekum*, s. 295 n.

Sběratelský zájem knihovny se v první řadě soustřeďoval na NDR a politiku vůči celému Německu. Byly sem zahrnuty spisy, které se týkají vztahů NDR k ostatním státům, oblastem a podobně. Doplňkově byly shromažďovány publikace o Spolkové republice, pokud sloužily systémovému srovnání NDR z perspektivy Spolkové republiky. Získávány byly publikace hlavně z oblasti politiky, práva, společnosti, vzdělání, kultury, literatury, ideologie a hospodářství. Kromě toho je ve zpřístupněné podobě k dispozici i pozoruhodný fundus literatury o umění v NDR.

Za zvlášť cenný zdroj lze považovat archiv novinových výstřižků. Od roku 1953 do roku 1977 bylo vytěženo 3,5 milionu tematicky relevantních článků z deníků a dalších periodik z NDR i ze Spolkové republiky. Pro léta 1978–1990 zpracovává vytěžené publikační materiály elektronický literárně-dokumentační systém. Během zajišťování fondů byla většina z 242 novinových titulů NDR převedena na mikrofiše, mimo jiné i lokální a okresní stránky krajských novin. Speciální archiv průmyslu NDR zachycuje v 650 pořadačích průmyslová data z NDR o 126 centrálně řízených východoněmeckých kombinátech s asi 1600 závody.

Knihovna průběžně doplňuje své fondy a těžiště její dnešní práce spočívá ve shromažďování literatury k tématu zpracovávání historie NDR.

Adresa

poštovní adresa:	Postfach 120 615, 53048 Bonn
adresa sídla:	Adenauerallee 8, 53113 Bonn
telefon:	0049/228/91431-11
fax:	0049/228/91431-27

Nadace Archiv stran a masových organizací NDR ve Spolkovém archivu – knihovna

Nadace Archiv stran a masových organizací NDR (SAPMO) převzala kromě archivních dokumentů na centrální úrovni stran a masových organizací NDR i rozsáhlé knihovní fondy. K největším patří knihovna Ústavu marxismu-leninismu, ústřední knihovna odborů a knihovna odborářské vysoké školy Bernau. Pokud odpovídaly konzervačnímu účelu nadace, byly převzaty fondy knihovny Akademie společenských věd, knihovny ÚV SED a knihovny stranické vysoké školy Karla Marxe při ÚV SED, jakož i fondy Ústřední rady FDJ, pokud byly ještě k dispozici. Spolu s archivním materiálem zde byly uloženy i knihovní fondy Společnosti německo-sovětského přátelství, Kulturního svazu a Demokratického svazu německých žen. Dnes nadace opatruje na 1,3 milionu svazků o historii německého a mezinárodního dělnického hnutí před i po roce 1945, o NDR a všeobecně o současných německých dějinách.

V roce 1995 převzala nadační knihovna další knihovní fondy stran a masových organizací Sovětské okupační zóny Německa a NDR zajištěné v přeratové době (1989–1991), a to například těchto institucí: Německý tělocvičný a sportovní svaz, Výbor NDR pro lidská práva (*DDR-Komitee für Menschenrechte*), Zájmové společenství Svazu pronásledovaných nacistickým režimem, Liga přátelství mezi národy (*Liga für Völkerfreundschaft*), Národnědemokratická strana Německa, Národní rada Národní fronty, URANIA – Společnost pro šíření vědeckých poznatků (*Gesellschaft zur Verbreitung wissenschaftlicher Kenntnisse*), Svaz novinářů (*Verband der Journalisten*),

Ústřední výbor mládežnického svátku přijímání mezi dospělé (*Zentralausschuß für Jugendweihe*); ale i fondy z knihoven státních orgánů NDR a z berlínské pobočky Celoněmeckého institutu. Fondy zahrnují historické období přibližně od roku 1830 do současnosti a jsou doplňovány systematickými přírůstky a povinnými výtisky.

Podstatná část knihovních fondů náleží sbírkové oblasti NDR, a to přednostně literatuře z politické, společenské a státní sféry. K tomu patří primární literatura k historii organizací a ideologie, zejména materiál, který vydávaly samy strany, odbory a organizace NDR, úřední tiskoviny civilních úřadoven NDR s ústřední kompetencí, studijní literatura k historii. Věcný katalog zachycuje literaturu asi 120 organizací NDR.

Pro doplnění sbírek získává knihovna i publikace stran a organizací nově založených po transformaci společnosti a publikace o politickém vývoji mladých demokracií ve východoevropských zemích. Pro studium je kromě toho k dispozici literatura o dějinách mezinárodního dělnického a odborového hnutí, tj. dokumenty jako stanovy, programy, protokoly, zprávy o slučovacích zasedáních stran, odborů, organizací a politických uskupení od poloviny 19. století až do současnosti.

Používání knihovních fondů nepodléhá žádným omezením; z konzervačních důvodů se však mimo knihovnu půjčují jen exempláře vydané po roce 1955. Výpůjčky do jiných knihoven jsou možné na základě předpisů o meziknihovní výpůjční službě. Adresa:

poštovní adresa:	Postfach 450569, 12175 Berlin
adresa sídla:	Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
telefon:	0049/30/84350-0
fax:	0049/30/84350-246

O pramenech a institucích

Spisy Stasi jako pramen pro studium soudobých dějin[1]

Jens Gieseke

„Odtajněte mé svazky" – k historii jedné z vymožeností revoluce

V Německé demokratické republice – stejně jako ve všech zemích sovětské hegemoniální sféry – patřila ke státnímu socialismu tajná politická policie, která represivními prostředky prosazovala a zajišťovala moc komunistické strany. V NDR měla status vlastního ministerstva Státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), jež existovalo vedle ministerstva vnitra (*Ministerium des Innern*) s lidovou policií (*Volkspolizei*).[2] Když na podzim 1989 vyšli občané NDR do ulic, aby demonstrovali proti mocenskému monopolu Jednotné socialistické strany (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED), patřilo mezi jejich nejdůležitější cíle rozbití tohoto tajného represivního aparátu a veřejné objasnění jeho čachrů. Počátkem prosince 1989 obsadili většinu úřadoven Státní bezpečnosti obhájci občanských práv. Patnáctého ledna 1990 převzaly občanské výbory pod svou kontrolu – pokud to šlo – centrálu ministerstva v berlínské Normannenstraße. „Kulatý stůl" NDR, kolem kterého zasedla opozice a zástupci staré moci, jednomyslně požadoval zrušení Státní bezpečnosti. Počátkem ledna 1990 se přechodný ministerský předseda Hans Modrow (SED) musel podvolit veřejnému tlaku a upustit od myšlenek na zřízení nástupnických bezpečnostních služeb. K 31. březnu 1990 byl pod dohledem obhájců občan-

---

1 K objasnění speciálních terminů vztahujících se k činnosti východoněmecké Stasi a k jejich porovnání s terminologií užívanou v souvislosti s československou StB publikujeme komentář v příštím čísle *Soudobých dějin*. (Pozn. red.)

2 Ministerstvo Státní bezpečnosti mělo kromě represivní funkce mnoho dalších úkolů, jako zahraniční špionáž, ochranu osob, ostrahu vládních budov atd.; pro získání přehledu srv. příspěvek Rogera Engelmanna a Jense Gieseckeho Das Ministerium für Staatssicherheit (1950–1990). In: DIEDRICH, Torsten – EHLERT, Hans – WENZKE, Rüdiger (ed.): *Im Dienste der Partei*: Handbuch der bewaffneten Organe der DDR. Berlin 1998, s. 371–422.

ských práv zrušen aparát Státní bezpečnosti – s výjimkou „zahraniční špionáže" (Hlavní správa rozvědky – *Hauptverwaltung Aufklärung*), které bylo umožněno do léta tohoto roku ukončit činnost a likvidovat dokumentaci.[3]

Po prudkém sporu se prosadili zastánci rozsáhlého zpřístupnění spisů MfS. Lidová sněmovna NDR schválila v srpnu 1990 zákon, podle kterého materiály měly být zpřístupněny pro politické, historické a právní vyhodnocení činnosti MfS, jakož i proto, aby možnost nahlédnout do svých svazků měli občané sledovaní a pronásledovaní Státní bezpečností. V souvislosti se smlouvou o sjednocení Spolková republika Německo nakonec prohlásila, že vytvoří takovou zákonnou úpravu, jež bude odpovídat zásadám zákona Lidové sněmovny. V prosinci 1991 Německý spolkový sněm schválil Zákon o dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé Německé demokratické republiky (*Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, zkráceně *Stasi-Unterlagen-Gesetz* – StUG).[4] Podle něj materiály měly být k dispozici soukromým osobám, aby mohly nahlédnout do svazků, měly sloužit k prověření zaměstnanců ve státních službách, poslancům, členům vlády a některým dalším skupinám osob, dále k rehabilitaci obětí a trestnímu stíhání pachatelů i k historickému a politickému zpracování (*Aufarbeitung*).[5]

Toto rozsáhlé zpřístupnění je omezeno právem na ochranu osobnosti těch osob, které jsou v dokumentech zmiňovány, zejména pak právem na „informační sebeurčení". Přitom platí následující pravidla: Jména zaměstnanců i neoficiálních spolupracovníků (*hauptamtliche und inoffizielle Mitarbeiter*) Státní bezpečnosti zůstanou zásadně přístupná, informace z jejich intimní sféry se popřípadě začerní. U „obětí" nebo nezúčastněných dalších osob se jména zásadně anonymizují anebo se informace začerňují. Za výjimky významné pro výzkum se považují osobnosti soudobých dějin a představitelé veřejných úřadů; u ostatních osob lze zpřístupnění provést, jestliže tyto osoby projeví souhlas. Praxe prokázala, že anonymizování je v konkrétních případech často značně obtížným problémem, u nějž je nutno rozhodovat mezi zájmy ochrany osobnosti a zájmem zákona na zpřístupnění. Po některých soudních rozhodnutích je ovšem právní situace dnes už jasnější.

Pro vědecké a publicistické zpracování vytvořil zákon o dokumentaci Státní bezpečnosti skutečně široké právní základy, k nimž by se – co do pojetí a rozsahu – v ostatních postkomunistických zemích obtížně hledala obdoba. Podle paragrafu 32 zákona jsou materiály k dispozici pro „politické a historické zpracování činnosti Státní bezpečnostní služby" – samozřejmě v rámci naznačené ochrany údajů. Ochranná lhůta neexistuje. Jelikož během zpřístupňování dokumentace vyšlo najevo, že archiv

---

3 Srv. SÜß, Walter: *Staatssicherheit am Ende*: Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern. Berlin 1999; JARAUSCH, Konrad H.: *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*. Frankfurt/M. 1995, s. 149 n., 174; SCHUMANN, Silke: *Vernichten oder Offenlegen?* Zur Entstehung des Stasi-Unterlagen-Gesetzes. Dokumentace veřejné debaty z let 1990–1991. Berlin, BStU 1995.

4 Srv. SCHUMANN, S.: *Vernichten oder Offenlegen?*, s. 20–63.

5 *Stasi-Unterlagen-Gesetz* z 20.12.1991. In: *Bundesgesetzblatt*, I (1991), s. 2272.

Státní bezpečnosti ukrývá rozsáhlé fondy z doby nacismu, bylo mezitím rozšířeno zákonné vymezení účelu bádání – kromě výzkumu činnosti MfS lze nyní materiálů využívat i k výzkumu období třetí říše.

Spisy Státní bezpečnosti spravuje a zpřístupňuje speciálně pro tento účel vytvořený Úřad spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé NDR (*Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR* – BStU). Úřad spolkového pověřence – voleného Spolkovým sněmem – zastává bývalý farář z Rostocku Joachim Gauck, který byl předsedou příslušného výboru už v Lidové sněmovně. Při tomto úřadu je zřízeno oddělení speciálně věnované vzdělání a výzkumu, které vyhotovuje zásadní studie a dokumentaci, poskytuje servis a pořádáním výstav a různých akcí praktikuje politické vzdělávání.[6]

Archiv

V posledních týdnech existence se Státní bezpečnost ze všech sil snažila zaladit stopy sledování a pronásledování občanů a zničit důležité materiály. Občanským výborům se však velmi záhy podařilo likvidaci dokumentů omezit nebo zcela zabránit. Důstojníci MfS přednostně ničili svazky svých neoficiálních spolupracovníků, pokud působili na prominentních pozicích společenského života, anebo takové brizantní doklady o pronásledování, jež například dokumentovaly skryté vraždy. Největší zničený komplex představovala dokumentace zahraniční špionáže. Se svolením „kulatého stolu" byly zničeny i elektronické nosiče dat ústřední kartotéky osob, aby se vyloučilo jejich další zneužití.[7]

Navzdory těmto skartacím si objem dochované archivní dokumentace e 178 běžnými kilometry spisů lze jen obtížně představit.[8] Toto množství odpovídá veškerým fondům Spolkového archivu v Koblenzi, jež se týkají německých dějin od středověku. Jak se mezitím už ukázalo, toto mimořádné kvantum materiálu, spolu s využitím duplikátů, dává také značnou šanci aspoň částečně zacelit mezery vzniklé skartacemi.[9] Jelikož značná část dokumentace byla bez jakéhokoli prohlížení shrnována z důstojnických psacích stolů či trezorů doslova rovnou do pytlů, jsou tu podpoklady archivní práce podle vědeckých kritérií místy krajně nepříznivé: šlosy prázdných formulářů leží pohromadě s jednotlivě se objevujícími listinami výbušného obsahu, spisy se rozrůstají nekonečnými průklepy a podružnou písařinou. Tu a tam se ještě

6 Srv. zprávy o činnosti spolkového pověřence předávané dvakrát ročně Spolkovému sněmu: *Erster Tätigkeitsbericht*. Berlin 1993, s. 69–74; *Zweiter Tätigkeitsbericht*. Berlin 1995, s. 74–83; *Dritter Tätigkeitsbericht*. Berlin 1997, s. 70–82.

7 Srv. SCHUMANN, S.: *Vernichten oder Offenlegen?*, s. 8 a 11.

8 *Dritter Tätigkeitsbericht*, s. 33.

9 K rekonstrukci zahraniční špionáže srv.: MÜLLER-ENBERGS, Helmut: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*. 2: Anleitungen für Agenten im „Operationsgebiet" West. Berlin 1998; KNABE, Hubertus ad.: *Die „West-Arbeit" des MfS und ihre Wirkungen*: Bericht des BStU an die Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit". Berlin 1998.

dnes dostanou spolkovému pověřenci do rukou materiály, které se pracovníkům MfS nebo jiným tajným službám podařilo ve zmatcích kolem rušení odklidit někam stranou.

První průzkum se blíží ke konci: V létě 1997 bylo připraveno k využití 83 procent materiálu, což znamená, že byl aspoň zběžně přehlédnut a registrován.[10] Prioritu mělo zpřístupnění osobních svazků, aby se postiženým občanům umožnilo do nich pokud možno rychle a v úplnosti nahlédnout. Archiváři spolkového pověřence zatím už důkladněji zpracovávají předmětové spisy (*Sachakten*) – vzhledem k nepříznivým předpokladům to však bude trvat ještě značně dlouho. K dědictví skartací patří v neposlední řadě více než patnáct tisíc pytlů rozřezaných písemností, z nichž se nyní rekonstruuje ta část, v níž lze tušit důležité dokumenty. Během této akce bylo dosud sestaveno 237 tisíc listin.[11] Nejdůležitějším klíčem k dokumentaci Státní bezpečnosti jsou kartotéky, na prvním místě Ústřední kartotéka F16/F22, v níž je podchyceno asi šest milionů osob, z toho dva miliony západních Němců a cizinců. Vedle toho existuje téměř nepřehledné množství menších kartoték z jednotlivých odnoží aparátu.

Archiv dokumentace MfS vykazuje typické znaky policejního archivu – to znamená, že v první řadě obsahuje osobní svazky.[12] Těžiště tvoří svazky neoficiálních spolupracovníků MfS a různé svazky sledování (*Verfolgungsakten*), takzvané operativní kontroly osoby („*Operative Personenkontrollen*" – OPK), takzvané operativní spisy („*Operative Vorgänge*" – OV) a vyšetřovací spisy (*Ermittlungsvorgänge*) v těch případech, kdy oběti měly být nebo byly trestně stíhány. Kromě toho se setkáváme s mnoha svazky týkajícími se občanů, kteří byli ministerstvem pravidelně kontrolováni a sledováni, aniž přitom byli podezříváni z „nepřátelské" činnosti.

Z předmětových spisů jsou pro historické bádání významné především zprávy o náladě a situaci obyvatelstva určené pro vedení SED na okresní, krajské a republikové úrovni. Vzhledem k šíři informátorské sítě (*Überwachungsnetz*) lze v dokumentech nalézt informace ze všech období existence NDR. Kromě toho se zachovaly objemné materiály, které informují o struktuře, organizaci a vnitřním životě Státní bezpečnosti: služební pokyny, protokoly ze schůzí, „kádrové" spisy atd. Ukázalo se, že důležitým pramenem jsou také diplomové práce studentů vysoké školy při MfS, neboť z jejich kritické četby se zhusta naskytne autentický pohled do praxe sledování a perzekuce občanů.[13]

Právo na užití dokumentace MfS k vědeckým účelům má prakticky každý: ať Němec nebo cizinec, vědec nebo laik. Postačuje neformální žádost adresovaná úřadu, v níž se uvede téma a plánovaný cíl výzkumu (disertace, kniha, studie či podobně).

---

10 *Dritter Tätigkeitsbericht*, s. 10.

11 *Tamtéž*, s. 11.

12 K následující pasáži srv. hodnotící přehled Rogera Engelmanna Zum Wert der MfS Akten. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*, sv. VIII. Baden-Baden – Frankfurt/M., Deutscher Bundestag 1995, s. 243–296.

13 FÖRSTER, Günter: *Die Dissertationen an der „Juristischen Hochschule" des MfS*: Eine annotierte Bibliographie. Berlin, BStU 1994; týž: *Bibliographie der Diplomarbeiten und Abschlußarbeiten an der Hochschule des MfS*. Berlin, BStU 1998.

Je třeba vést v patrnosti, že zmíněné téma se podle zákona o dokumentaci Stasi musí vztahovat ke Státní bezpečnosti NDR. V důsledku velké poptávky, komplikovaného postupu při anonymizování údajů a neúplnosti zpřístupněného materiálu je třeba počítat s čekací lhůtou až dvanáct měsíců. Kromě toho ještě nejsou k dispozici přímo využitelné inventáře, takže dohledávky, často zdlouhavé, musí provádět pracovník úřadu.

Dokumentace Stasi ve výzkumu

Význam dokumentace Stasi jakožto pramene soudobé historie a s tím související politické, metodologické a obsahové spory tu mohou být načrtnuty jen několika slovy. Vzdor všem obtížím a zvláštnostem tu jde o pramenný fond, který – co do objemu materiálu i možností badatelského přístupu – hraje klíčovou roli v historiografii NDR, ve srovnávacím výzkumu komunismu i ve všeobecných studiích o tajných službách.[14]

To, co jsme vždycky chtěli vědět o fungování tajné policie v socialistické diktatuře, ale nikdy jsme se na to neodvážili zeptat, protože odpovědi podléhaly rigoróznímu utajení, to všechno se tu na podkladě originálních materiálů nabízí ke zpracování z první ruky. Je to materiál místy vysoce výbušný: jde o soudobou historii nejen příslovečně „ožehavou", ale přímo „žhoucí".[15]

Diskuse, zda má vůbec smysl „dopřát si" veřejné vypořádávání s komunistickou minulostí, a tudíž i s tajnou policií SED, parlamentním rozhodnutím o zpřístupnění dokumentace neskončilo. Politici, intelektuálové a další občané stále znovu volali po „tlusté čáře". K zastáncům takového řešení se počítal i tehdejší spolkový kancléř (a promovaný historik) dr. Helmut Kohl, který spisy Státní bezpečnosti označil za „nechutnost" a „mrzutost", z níž by se historici neměli vůbec radovat.[16] Podřídil se však většinové vůli Lidové sněmovny NDR a Spolkového sněmu – a pod dojmem badatelských výsledků svůj úsudek zrevidoval.[17] V prvních letech, když někteří prominentní politici upadli v podezření jako neoficiální spolupracovníci Státní bez-

14 Srv. KRIEGER, Wolfgang – WEBER, Jürgen: Nutzen und Probleme der zeitgeschichtlichen Forschung über Nachrichtendienste. In: Tíž (ed.): *Spionage für den Frieden?* Nachrichtendienste in Deutschland während des Kalten Krieges. München – Landsberg am Lech 1997, s. 9–22.

15 HENKE, Klaus-Dietmar: Ein schwieriges Erbe: Die Stasi-Akten und die Aufarbeitung der DDR-Geschichte. In: Týž: *Wann bricht schon mal ein Staat zusammen!* Die Debatte über die Stasi-Akten auf dem 39. Historikertag 1992. München 1993, s. 13–18, zde s. 14.

16 Anhörung von Zeitzeugen zum Thema „Die Deutschlandpolitik und ihre Rahmenbedingungen in den achtziger Jahren" am 4.11.1993. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland"*, sv. V/1, s. 927 n.

17 O chystané studii Thomase Auerbacha na téma plánovaného izolačního táboru MfS prohlásil: „Bez jakýchkoli zábran se musí objasnit i temná kapitola Stasi v naší historii." Výsledky bádání jsou „důraznou připomínkou všem, aby realita a zločiny totalitních režimů se nezahalovaly pláštíkem mlčení či zapomnění". In: *Die Welt*, (15.4.1995), s. 3; *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (15.4.1995), s. 2.

pečnosti, diskuse se opět přiostřila. V této souvislosti se opět pozvedly hlasy, které zásadně zpochybňovaly průkaznost dokumentace Stasi. Nepřekvapuje, že pozice v tomto sporu se v první řadě formovaly podle politických a osobních zájmů zúčastněných osob.[18] Kromě postkomunistické Strany demokratického socialismu (PDS) však žádná politická síla zpřístupnění dokumentace zásadně nezpochybňovala.

Z hlediska metodiky historické vědy se otázka, zda „dokumenty lžou", anebo z těchto pramenů prýští „pravda", nutně jevila jako těžko pochopitelná a naivní;[19] prudké konflikty ovšem vyvolala i v řadách badatelů o soudobé historii, když někteří vědci bez velkých okolků vyrukovali s izolovanými nálezy jako s „důkazy" spolupráce či podbízení se režimu SED. Rozsah sporu je patrný i z toho, že sjezd německých historiků schválil k tomuto tématu zvláštní nabádavou rezoluci.[20]

Po několika letech praktické badatelské zkušenosti se aspoň v historické vědě debata o míře „pravdivosti" dokumentů MfS do značné míry uzavřela.[21] Avšak z velkého počtu publikací o Státní bezpečnosti, které „vědecký charakter nemají vůbec nebo jen v omezené míře", lze usoudit, že reflexe o potenciálu i mezích tohoto materiálu vězí ještě v dětských střevíčcích.[22] Výzkum „Stasi" dosud jen zřídka navazuje na propracovanou metodologii bádání o nacionálním socialismu. Bylo by záhodno pomýšlet tu například na diskusi o společenské funkci a významu denunciace a jejím poměru k formalizovanému „neoficiálnímu" špiclování, jaké bylo typické pro Státní bezpečnost, nebo také na diferencovanou psychologickou typologii prorežimní angažovanosti, přizpůsobení a odporu (*Widerstand*).[23]

---

18 V exemplární podobě k tomu srv. práci vyšetřovacího výboru braniborského zemského sněmu, který měl objasnit kontakty ministerského předsedy Manfreda Stolpeho s MfS; shrnuto in: *Abschlußbericht des Stolpe-Untersuchungsausschusses des Landtages Brandenburg*. Přepsal Ehrhart Neubert. Köln/R., Heinrich-Böll-Stiftung 1994.

19 Srv. příspěvky a diskuse in: HENKE, Klaus-Dietmar – ENGELMANN, Roger (ed.): *Aktenlage*: Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung. Berlin 1995.

20 Otištěna v časopise *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 21, č. 1 (1995), s. 157 nn. Debatu shrnují Christoph Kleßmann a Martin Sabrow: Zeitgeschichte in Deutschland nach 1989. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", roč. 46, č. 39 (1996), s. 3–14; na to následovala replika oponentů Klause Schroedera a Jochena Staadta, považovaných za „bojovné učence". SCHROEDER, Klaus – STAADT, Jochen: Zeitgeschichte in Deutschland vor und nach 1989. In: *Tamtéž*, roč. 47, č. 26 (1997), s. 15–29.

21 Srv. ENGELMANN, R.: Zum Wert der MfS-Akten, s. 243–296. Jeho úhrnný soud: „Leccos hovoří pro tvrzení, že s ohledem na míru pravdivosti a pramennou hodnotu lze dokumenty Státní bezpečnosti – v relaci k ostatním dochovaným materiálům z bývalé NDR – hodnotit relativně vysoko." (s. 258) To popírá Alf Lüdtke v jedné z velmi vzácných reflexí o materiálu MfS z hlediska metodiky pramenné práce. LÜDTKE, Alf: „...den Menschen vergessen?" – oder: Das Maß der Sicherheit: Arbeiterverhalten der 1950er Jahre im Blick von MfS, SED, FDGB und staatlichen Leitungen. In: LÜDTKE, Alf – BECKER, Peter (ed.): *Akten. Eingaben. Schaufenster*: Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag. Berlin 1997, s. 189–222.

22 ENGELMANN, Roger: Forschungen zum Staatssicherheitsdienst der DDR: Tendenzen und Ergebnisse. In: KRIEGER, Wolfgang – WEBER, Jürgen (ed.): *Spionage für den Frieden?*, s. 181–212, zde s. 181.

23 Srv. GELLATELY, Robert: Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-

Obsahový zisk, který zpřístupnění dokumentace přineslo, je nabilenni: na podkladě originální dokumentace lze nesrovnatelně preciznějším způsobem zkoumat celý rozsah tajného policejního dohlížecího aparátu, jeho metody a působení jako nástroje vládnoucí moci. Velkou roli přitom zpočátku hraje pouhé zjišťování faktů: kolik bylo politických vězňů, kdo byl pronásledován, kdo usmrcen, jakých tajných policejních prostředků Státní bezpečnost používala, podle jakých principů a s jakými cíli jednala. Nezbytný je zároveň kritický pohled na všemocně se tvářící rétoriku aparátu, jinak bude historik reprodukovat mýtus o tajné policii, jen s opačnými znaménky (nebezpečí, jemuž podlehla rovněž část někdejšího bádání o gestapu).

Mimořádný rozsah sledování, jak vychází najevo z mnoha kilometrů spisů, představuje zároveň neobyčejnou interpretační výzvu. Kam až skutečně dosahoval vliv hypertrofovaného aparátu s jeho 91 tisíci „kádrovými" příslušníky (*Hauptamtliche Mitarbeiter*) a 173 tisíci neoficiálními spolupracovníky? Šlo pouze o „nezbytnou okrajovou podmínku" státu SED (*SED-Staat* – Lutz Niethammer),[24] nebo o usměrňující společenskou instanci, která jako náhrada veřejnosti a preventivní korigující nástroj představovala rozhodující „strategickou průřezovou instituci (Klaus-Dietmar Henke a Clemens Vollnhals)?[25] Měla Státní bezpečnost kromě represivního udržování moci a zahraniční špionáže společensky „produktivní" funkce ve smyslu systému? K tomu existují první hloubkové analýzy mimo jiné o hospodářství, literatuře a zdravotnictví, které poskytují krajně ambivalentní obraz.[26] Jisté tudíž je, že v budoucnosti vzroste rovněž význam komparativní analýzy soustředěné na bezpeč-

---

-Policing in the Third Reich and the German Democratic Republic. In: FITZPATRICK, Sheila – GELLATELY, Robert (ed.): *Accusatory Practices*: Denunciation in Modern European History 1789–1989. Chicago – London 1997, s. 185–221.

24 NIETHAMMER, Lutz: Die SED und „ihre" Menschen: Versuch über das Verhältnis zwischen Partei und Bevölkerung als bestimmendem Moment innerer Staatssicherhe. In: SUCKUT, Sieglried – SÜß, Walter (ed.): *Staatspartei und Staatssicherheit*: Zum Verhältis von SED und MfS. Berlin 1996, s. 309–333, zde s. 310, 335.

25 HENKE, Klaus-Dietmar: Zu Nutzung und Auswertung der Unterlagen des Statssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 41, č. 4 (1993), s. 575–587, zde s. 585 n. Diskusní příspěvek od Vollnhalse in: HENKE, K. D. ENGELMANN, R. : *Aktenlage*, s. 231. Srv. VOLLNHALS, Clemens: Das Ministerium fur Staatsicherheit: Ein Instrument totalitärer Herrschaftsausübung. In: KAELBLE, Hartmut – KOCKA, Jrgen – ZWAHR, Hartmut: *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart 1994, s. 498–518; HENKE, Klaus-ietmar: Staatssicherheit. In: WEIDENFELD, Werner – KORTE, Karl-Rudolf (ed.): *Handbuc der deutschen Einheit*. Bonn 1996, s. 646–653.

26 Srv. především HAENDCKE-HOPPE-ARNDT, Maria: Wer wußte was? Der ökonmische Niedergang der DDR. In: HELWIG, Gisela: *Rückblicke auf die DDR*. Köln/R. 199, s. 120–131; BUTHMANN, Reinhard: *Kadersicherung im Kombinat Carl Zeiss Jena*. Berlin 197; BARKLEIT, Gerhard: *Die Rolle des MfS beim Aufbau der Luftfahrtindustrie der DDR*. Dresden, HAIT 1996; SÜß, Sonja: *Politisch mißbraucht?* Psychiatrie und Staatssicherheit in der DR. Berlin 1998, s. 121–342; WALTHER, Joachim: *Sicherungsbereich Literatur*: Schriftsteller und taatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1996. Tyto a další práce jsou diskutovány ve studii Jense Giesekeho: Zur Geschichte der DDR-Staatssicherheit: Forschungsreds und Methodenprobleme im Spiegel einiger Neuerscheinungen. In: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 1997, s. 311–324.

nostní služby ostatních bývalých socialistických zemí. Co byla „zvláštní východoněmecká cesta", co obecný systémový rys komunistických tajných policií, a co je zgruntu typické pro metody a funkce tajných služeb a bezpečnostních aparátů všech dob na celém světě? Už jen z tohoto důvodu je třeba doufat, že dědictví „bratrských orgánů" ministerstva Státní bezpečnosti bude v míře co možná největší i nadále přístupno či bude zpřístupněno – v řadě nejprvnější jde o archivy sovětské KGB a jejích předchůdců. Ostatní služby si ovšem už ze zpřístupnění dokumentace Stasi nepochybně vzaly ponaučení v tom smyslu, že svou operativní agendu (*Materialsammlungen*) před takovým osudem ochránily.

O pramenech a institucích

Církevní archivy

Bernd Schäfer

Archivy i registratury církví v Sovětské okupační zóně Německa (SOZ) a v Německé demokratické republice bylo možno po celou dobu mezi lety 1945 a 1990 vést bez státního ovlivňování, ačkoli se v církvích vždycky realisticky počítilo s možností otevřených nebo konspirativních zásahů. Tak se také leckterý „církevní archiv" v roce 1989 podobal spíš hromadám nezpracovaného materiálu, zatímco důležité spisy, většinou nedostupné, ležely v registratuře církevní správy. Po roce 1990 byly naopak postupně budovány archivy a množství předaného materiálu narůstalo. To se týkalo zejména materiálů centrálních církevních institucí v NDR, jež mají pro badatele zvláštní význam – Svazu evangelických církví (*Bund evangelischer Kirchen* – BEK) a Berlínské biskupské konference (*Berliner Bischofskonferenz* – BBK) –, protože tyto instituce byly v průběhu německého sjednocování zrušeny a integrovány do západoněmeckých církevních struktur.

Přístupné fondy církevních archivů na území nových spolkových zemí obsahují pramenný materiál obecnějšího historického významu, protože nezřídka přesahuje čistě církevněhistoricky relevantní témata a zrcadlí konkrétní problémy společnosti a všedního života v NDR. Mohl by to vlastně být zajímavý materiál pro bádání o sociálních dějinách NDR a o dějinách celé východoněmecké společnosti.

Církevní archivy však podléhají celoněmeckým centrálním archivním předpisům Evangelické církve německé (*Evangelische Kirche Deutschlands* – EKD), respektive katolické Německé biskupské konference (*Deutsche Bischofskonferenz* – DBK). Církevní archivy, podobně jako archivy spolkové, svazové nebo hospodářské, nejsou podle těchto předpisů zásadně povinny poskytovat badatelům svolení ke studiu. K vědeckému bádání o tématech soudobé historie v církevních archivech je tudíž zapotřebí obrátit se na církevní úřady se žádostí o udělení mimořádného povolení. Přestože existuje jednotná církevní úprava, praxe povolování a konkrétních náštěv v jednotlivých archivech místy kolísá.[1] Rovněž pokud jde o stupeň zpracování archiválií

1 K následujícím pasážím srv. příslušné oddíly v závěrečné zprávě vyšetřovací komise Německého

a jejich dostupnost, jsou v současné době mezi jednotlivými centrálními a regionálními církevními archivy rozdíly.[2]

Archivy evangelických církví

Kompetence k archivům evangelických církví je rozdělena mezi Sjednocenou evangelicko-luteránskou církev (*Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche* – VELKD), Evangelickou církev unionistů (*Evangelische Kirche der Union* – EKU) a ústřední instituce, jako je EKD. Ze zemských evangelických církví (*Landeskirchen*) v nových spolkových zemích patří Sasko (Drážďany), Meklenbursko (Schwerin) a Durynsko (Eisenach) k VELKD, církevní provincie Sasko (Magdeburk, Halle, Erfurt), Anhaltsko (Desau), Pomořany (Greifswald) a Slezská Horní Lužice (Zhořelec) k EKU.

V Ústředním evangelickém archivu (EZA) v Berlíně jsou doklady EKD, EKU a bývalého BEK (mimo jiné materiály zplnomocněnce EKD při vládě NDR, kanceláře Konference vedení evangelických církví v NDR, berlínského úřadu církevní kanceláře EKD, sekretariátu BEK, církevní kanceláře EKU, studentských evangelických společností v NDR, berlínského úřadu Německého evangelického církevního sjezdu, Ekumenického shromáždění za mír, spravedlnost a uchování Božího stvoření a rovněž materiály bývalého výzkumného pracoviště BEK pro soudobou církevní historii, jehož sídlo bylo v Naumburgu). V EZA nalezneme rovněž podklady pro studium Křesťanské mírové konference (CFK), založené roku 1958 a sídlící v Praze. Veškeré dokumenty jsou plně zpřístupněny a lze v nich pátrat prostřednictvím inventářů. Pro studium fondů je zapotřebí podat na EZA žádost o zvláštní povolení.

Adresa: *Evangelisches Zentralarchiv in Berlin*, Jebenstraße 3, D-10623 Berlin,
tel.: 0049/30/2814103, fax: 0049/30/ 31001400,
e-mail: eza@compuserve.com,
internet: http://www.ourworld.compuserve.com/homepassges/eza.

V archivu zemských církví v Hannoveru se nalézají kompletní spisy obou luteránských církevních úřadů sídlících do roku 1990 v Západním a východním Berlíně (materiály VELK NDR, včetně kontaktů se západoněmeckou VELKD). Rovněž tyto

---

spolkového sněmu „Překonávání následků diktatury SED v procesu německého sjednocení" (*Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit"*), kterou vydal Spolkový sněm ve svém 13. volebním období jako tisk č. 13/11000, s. 215 n. a 218. Tyto údaje se opírají zase o dvě expertizy, které zadal Spolkový sněm: LINDEMANN, Gerhard: *Die Aktenüberlieferung der evangelischen Kirche in der DDR*. Heidelberg 1999; SCHÄFER, Bernd: *Die Aktenüberlieferung der katholischen Kirche in der DDR*. Dresden 1999.

2 Následující logistické údaje o archivech, jež spočívají na jejich vlastních informacích, jsou převzaty z publikace Ulricha Mählerta (ed.) *Vademekum DDR-Forschung*: Ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten. Opladen 1997. E-mailové a internetové adresy zjistil autor tohoto článku.

archiválie jsou plně zpřístupněny a zpracovány v rejstřících. Je možno podávat žádosti o zvláštní povolení.

Adresa: Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Hannover, Postfach 3726, D-30037 Hannover,
tel.: 0049/51/1241755, fax: 0049/51/4583444,
e-mail: archiv@evlka.de,
internet: http://www.evlka.de/archiv.

Zpracovány a se zvláštním povolením rovněž přístupné jsou fondy s dokumentací Diakonie a pomocné organizace Světu chléb z dob NDR; jsou k dispozici v archivu Diakonie v Berlíně.

Adresa: Archiv des Diakonischen Werks der EKD, Postfach 330220, D-14172 Berlin,
tel.: 0049/30/830010, fax: 0049/30/83001222.

Spisy evangelických zemských církví na území bývalé NDR naopak z větší části postrádají příslušné inventáře. Mnoho dokumentů je ještě v registratuře, ale také už archivované a registrované dokumenty jsou bádání většinou uzavřeny. Doporučuje se proto vznést konkrétní dotaz přímo na místě, aby bylo možné zjistit aktuální stav a možnosti přístupu. Jde o tyto archivy:

- *Landeskirchliches Archiv Berlin-Brandenburg* –
  Archiv zemské církve Berlín-Braniborsko

Adresa: Goethestraße 85–87, D-10623 Berlin,
tel.: 0049/30/3192172, fax: 0049/30/3192244,
internet: http://www.ekibb.com/medien/archiv/index.

- *Archiv der Evangelischen Landeskirche Anhalts* –
  Archiv evangelické zemské církve Anhaltsko

Adresa: Postfach 1424, D-06813 Dessau;
tel.: 0049/340/8824862.

- *Landeskirchenarchiv der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Sachsen* –
  Zemský archiv evangelicko-luteránské zemské církve Sasko

Adresa: Postfach 320102, D-01013 Dresden,
tel.: 0049/0351/4692293, fax: 0049/351/4692144.

- *Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Thüringen* –
  Zemský archiv evangelicko-luteránské zemské církve Durynsko

Adresa: Schloßberg 4a, D-99817 Eisenach,
tel.: 0049/3691/732649, fax: 0049/3691/75072,
e-mail: LandeskirchenamtEisenach@compuserve.com.

- *Archiv des Konsistoriums der Evangelischen Kirche der Schlesischen Oberlausitz* –
  Archiv konzistoře evangelické církve Slezské Horní Lužice

Adresa: Postfach 300334, D-02808 Görlitz,
tel.: 0049/3581/744259, fax: 0049/3581/744299

• *Landeskirchliches Archiv der Pommerschen Evangelischen Kirche* –
Zemský archiv pomořanské evangelické církve
Adresa: Karl-Marx-Platz 15, D-17489 Greifswald,
tel.: 0049/03834/554756, fax: 0049/3834/898034,
e-mail: PEK@GRYPS.comlink.apc.org.

• *Archiv der Evangelischen Kirche der Kirchenprovinz Sachsen* –
Archiv evangelické církve církevní provincie Sasko
Adresa: Postfach 1424, D-39004 Magdeburg,
tel.: 0049/391/56818253, fax: 0049/391/56818111,
internet: http://www.ekd.de/kps/welcomre.htm

• *Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Mecklenburgs* –
Zemský archiv evangelicko-luteránské zemské církve Meklenbursko
Adresa: Postfach 111063, D-19010 Schwerin,
tel.: 0049/385/5185148, fax: 0049/385/5185170

Archivy katolické církve

V návaznosti na německé sjednocení bylo v katolických biskupstvích, respektive v biskupských úřadech nových spolkových zemí převzato rovněž církevní archivní právo Spolkové republiky, jež prostřednictvím platného „Nařízení o zajištění a využití archivů katolické církve" ze září 1988 řídí DBK. Když z fondů sekretariátu bývalé BBK a dalších ústředních institucí a pracovních společenství katolické církve v bývalé NDR byl v letech 1990–1993 vybudován a zpřístupněn nový archiv, vedly vnitrocírkevní diskuse o uchování fondů a o zásadách přístupu k nim nakonec k výsledku, že materiály budou jako Regionální archiv ordinářů – východ včleněny do biskupského archivu v Erfurtu. Poté však byly podmínky badatelského přístupu k nim ztíženy. Do této fáze spadají i restriktivní „Zásady využití neuvolněného církevního písemného a dokumentačního materiálu na základě zvláštního povolení".

V nových spolkových zemích existují v současné době následující archivní instituce katolické církve:

• *Regionalarchiv der Ordinarien Ost* – Regionální archiv ordinářů – východ, přičleněný k biskupskému archivu v Erfurtu, obsahuje písemnosti sekretariátu Berlínské konference ordinářů, respektive biskupů, a s ní spojených institucí a výborů z celého období 1961–1989. Je to ústřední archiv pro výzkum katolické církve v NDR a prostřednictvím přičleněných archivů pastorální synody katolických soudních krajů v NDR (1972–1975) a biskupství Erfurt kromě toho poskytuje další příslušné dokumenty. Archiválie jsou sice téměř v úplnosti zpracovány a registrovány, uživatel však neobdrží zpravidla žádné kompletní inventáře. Předložené spisy jsou předem utříděny a vybrány. Za těchto podmínek se zvláštní povolení vystavují i pro mladší fondy.
Adresa: Postfach 296, D-99006 Erfurt,
tel.: 0049/361/6572400, fax: 0049/361/6572444,
e-mail: BIPErfurt@aol.com

• *Diözesanarchiv Berlin* – Diecézní archiv Berlín obsahuje fondy s dokumentací Berlínské konference ordinářů z doby před rokem 1961 a rovněž značné části pozůstalosti berlínského kardinála Alfreda Bengsche (berlínský biskup a předseda BOK/BBK v letech 1961–1979), jež jsou důležité z hlediska soudobé historie. Všechny dokumenty jsou zpracovány a registrovány, k dispozici jsou inventáře. Udělování zvláštních povolení bylo dosud relativně velkorysé.
Adresa: Götzstraße 65, D-12099 Berlin,
tel.: 0049/30/7579890, fax: 0049/30/75798931,
internet: http://www.kath.de/bistum/berlin/dokument/archiv.htm

• *Archiv des Bistums Dresden-Meißen* – Archiv drážďansko-míšeňského biskupství v Budyšíně vlastní veškeré materiály a pozůstalosti saského katolického biskupství z celého období NDR i mimo toto období, vše ukázkově zpracováno a přístupno prostřednictvím inventářů. Je třeba žádat o zvláštní povolení.
Adresa: Postfach 1736, D-02607 Bautzen,
tel.: 0049/3591/44102, fax: 0049/3591/44124

• *Heinrich-Theissing-Institut* – Ústav Heinricha Theissinga spravuje archivní materiály biskupského úřadu ve Schwerinu. Dokumenty nejsou sice ještě dostatečně zpracovány, ale jakmile badatel obdrží zvláštní povolení, o které si zažádal, ochotná péče a nekomplikovaný přístup k archiváliím vytvoří výtečné prostředí pro práci.
Adresa: Lankower Straße 14–16, D-19057 Schwerin,
tel. a fax: 0049/385/4897041,
e-mail: hti@bigfoot.de

• *Zentralarchiv des Bistums Magdeburg* – Ústřední archiv biskupství magdeburského byl systematicky budován teprve od roku 1979 a obsahuje neúplné fondy, jsou však dnes dobře zpracovány a přístupny se zvláštním povolením.
Adresa: Max-Josef-Metzger-Straße 1, D-39104 Magdeburg,
tel.: 0049/391/5961150,
e-mail: PresseBAM@aol.com.

• *Bischöfliches Ordinariat/Bistumsarchiv Görlitz* – Archiv biskupství ve Zhořelci se momentálně ještě buduje a nelze jej použít. Příslušné materiály jsou prozatímně umístěny v Neuzelle nad Odrou a počítá se s jejich přesunem do hotového archivu ve Zhořelci.
Adresa: Postfach 300943, D-02814 Görlitz,
tel.: 0049/3581/47820, fax: 0049/3581/478212.

• *Deutscher Caritasverband* – Německý dobročinný spolek v západní části Berlína převzal mezi lety 1945 a 1989 za katolickou církev v NDR důležité kontakty a úkoly. Jeho významné materiály jsou v tomto hlavním berlínském zastoupení uloženy doposud, a přestože jsou výborně zpracovány, nebyl k nim badatelům dosud umožněn přístup. Dotazy jsou odmítány s poukazem na „nedostatečné zpracování".

Celkově lze konstatovat, že existuje asymetrie mezi dokumentací o církvích, která je v hojném množství k dispozici a přístupná ve státních archivech, a paralelními materiály v církevních archivech, k nimž je přístup bohužel dosud příliš často omezován, ba znemožňován. V zájmu historické pravdy i samých církví v nových spolkových zemích, jež se v důsledku jednostranného využívání státní dokumentace jeví v podstatně „nepříznivějším" světle, by se této „kulhavosti" mělo čelit zvýšeným podáváním badatelských žádostí a požadavkem větší otevřenosti a transparentnosti v církevní archivní praxi.

O pramenech a institucích

Regionální archivy

Dierk Hoffmann

V rámci archivů se státními písemnostmi zaujímají regionální archivy střední úroveň mezi archivy centrálními a lokálními. V následujícím krátkém příspěvku se pod označením „regionální archivy" rozumějí zemské archivy bývalé NDR. Konkrétně sem náleží Braniborský hlavní zemský archiv (*Brandenburgisches Landeshauptarchiv* – Postupim-Bornim), Zemský archiv Magdeburk – Hlavní zemský archiv (*Landesarchiv Magdeburg – Landeshauptarchiv*),[1] Meklenburský hlavní zemský archiv (*Mecklenburgisches Landeshauptarchiv* – Schwerin), Hlavní saský státní archiv (*Sächsisches Hauptstaatsarchiv* – Drážďany)[2] a Durynský hlavní státní archiv (*Thüringisches Hauptstaatsarchiv* – Výmar). Právě pro první poválečná léta se doporučuje i návštěva Zemského archivu v Berlíně (*Landesarchiv Berlin*), kde jsou uloženy spisy berlínského magistrátu, jehož působnost se zpočátku vztahovala na celé město.[3] Kromě toho by bylo možno uvést i krajské archivy, jimž byly předány dokumenty státní provenience po zrušení zemí v létě 1952. Jelikož však v některých zemských archivech byly archivovány také spisy tamních krajských úřadů, není třeba na tomto místě podávat úplný přehled o fondech na této archivní úrovni. Ostatně cílem tohoto příspěvku není komplexní charakteristika, ale spíše vystižení specifičnosti regionálních archivů ve třech ohledech: jde konkrétně o dokumentaci státní provenience, o dokumenty zemských organizací Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) a o jednotlivé podnikové archivy. Na závěr je zařazeno několik údajů o politických „stranách jednotného bloku" (*Blockparteien*) na zemské úrovni, a to v souvislosti s Křesťansko-demokratickou unií (*Christlich-Demokratische Union* – CDU) a Liberálnědemokratickou

---

1 Srv. *Die Bestände der Landesarchive des Landes Sachsen-Anhalt 1945–1952*: Kurzübersicht. Magdeburg 1995.

2 Srv. *Die Bestände des Sächsischen Hauptstaatsarchivs und seiner Außenstellen Bautzen, Chemnitz und Freiberg*, 2 sv. Lepzig 1994.

3 Srv. *Das Landesarchiv Berlin und seine Bestände*. Berlin 1992.

stranou Německa (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands* – LDPD). Pro další, aktuální informace odkazujeme na informační přehled, který vychází asi třikrát ročně v časopise *Deutschland-Archiv*.[4]

K fondům relevantním pro výzkum historie Sovětské okupační zóny Německa (SOZ) a Německé demokratické republiky mezi lety 1945 a 1952, které se nalézají v zemských archivech, patří nesporně i fondy úřadů ministerských předsedů. Těmto úřadům byla v jednotlivých zemích a provinciích, jako například v Durynsku, už záhy podřízena hlavní oddělení hospodářského plánování. Jelikož pět ministerských předsedů v roce 1945 nebylo členy Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD), nýbrž Sociálnědemokratické strany Německa (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD) nebo LDPD, případně byli bezpartijní, lze v těchto fondech nalézt zčásti rozdílné politické náhledy a koncepty k mnoha různým tematickým okruhům právě z doby bezprostředně po válce. SPD jmenovala v roce 1945 ministerského předsedu v Braniborské marce (Karla Steinhoffa), v Meklenbursku-Předních Pomořanech (Wilhelma Höckera) a v Sasku (Rudolfa Friedrichse). Vzhledem k americkým pozicím na Labi byli ministerští předsedové v Meklenbursku-Předních Pomořanech, Sasku-Anhaltsku a v Durynsku zprvu dosazeni americkou okupační mocí; tak jak se Američané stahovali za hranice zóny stanovené postupimskou dohodou, uprázdněné pozice zaplňovala Rudá armáda a Sovětská vojenská správa v Německu (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – SMAD)[5] začala kontrolovat výstavbu správy, což posléze vedlo k novému obsazování míst ministerských předsedů. Tak třeba v Durynsku byl prezidentem zemské správy (*Präsident der Landesverwaltung*) jmenován Rudolf Paul (bezpartijní, od dubna 1946 člen SED). Udržet se podařilo jen Erhardu Hübenerovi (LDPD) v Sasku-Anhaltsku.

Z hlediska KPD mělo v zemích a provinciích SOZ rozhodující význam obsazení pozice ministra vnitra, a to nejen kvůli personálněpolitickým rozhodnutím, ale i kvůli novému uspořádání státu, hospodářství a společnosti podle představ KPD, jíž se přitom dostávalo mocné podpory ze strany SMAD.[6] KPD se podařilo jmenovat ministry vnitra ve všech pěti zemích, a komunisté tak na zemské úrovni zaujali klíčové pozice. Význam zemských ministerstev vnitra se ještě zvyšoval tím, že do

---

4 Srv. mimo to *Vademekum DDR-Forschung*: Ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten. Ed. Ulrich Mählert. Opladen 1997.

5 Srv. CREUZBERGER, Stefan: *Die sowjetische Besatzungsmacht und das politische System des SBZ*. Weimar – Köln/R. – Wien 1996; FOITZIK, Jan: *Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949*: Struktur und Funktion. Berlin, Akademie-Verlag 1999; NAIMARK, Norman M.: *The Russians in Germany*: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. Cambridge (Mass.) – London 1995.

6 K otázkám správních struktur v SOZ nebyla zatím překonána následující příručka: BROSZAT, Martin – WEBER, Hermann (ed.): *SBZ-Handbuch*: Staatliche Verwaltungen, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945–1949. München 1990.

jejich kompetence spadala policie. Při zpracovávání historie SOZ připadá tudíž klíčový význam fondům ministerstev vnitra v zemských archivech. Neméně důležité se v této souvislosti jeví fondy zemských ministerstev spravedlnosti, protože na nich se dá ilustrovat přebudovávání justice.

Pro proces směřování k centrálně řízenému hospodářství se musejí vzít na zemské úrovni v potaz fondy příslušných ministerstev hospodářství. Cesta k plánovanému hospodářství nebyla v SOZ krátká ani bezkonfliktní. Za pomoci dokumentace ministerstev hospodářství je možno důkladně analyzovat řadu rozhodovacích procesů, například vyvlastňování a sekvestrace. Zkoumání v tomto směru by se mělo rozšířit o další fondy: úřad pro sekvestraci, zemské úřady, ministerstvo financí atd. Dokumentaci v zemských archivech se rovněž nelze vyhnout při zpracovávání tématu pozemkové reformy v SOZ.[7] K tomu by bylo třeba prozkoumat především dokumentaci ministerstev zemědělství a úřadů zemských radů (*Landratämter*).

Zemské archivy zčásti obsahují také dokumentaci úřadů zemských radů, takže je možno zkoumat i další administrativní úroveň; to platí zejména o Braniborském hlavním zemském archivu. Tato pramenná báze je však časově limitována okamžikem zrušení zemského uspořádání v létě 1952, kdy země byly nahrazeny nově založenými kraji, jejichž orgány však měly výrazně nižší politickou váhu než zemské správy. V zemských archivech jsou uloženy – na to jsme poukázali už v úvodu – rovněž fondy jednotlivých krajů: v Braniborském hlavním zemském archivu z kraje Postupim; v Zemském archivu Magdeburk – Hlavním zemském archivu správa kraje Magdeburk; v Meklenburském hlavním zemském archivu krajské archivy Neubrandenburg a Schwerin; v Saském hlavním státním archivu krajský sněm a rada (*Bezirkstag/Rat*) kraje Drážďany; a v Durynském hlavním státním archivu krajský sněm a rada kraje Erfurt. Dokumentace v krajských archivech pokrývá dobu až do zhroucení NDR a nového založení zemí v roce 1990.

Dokumentace zemských organizací SED není až na berlínskou zemskou organizaci uložena v Nadaci Archiv stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR* – SAPMO), nýbrž v jednotlivých zemských archivech. Výstavba fondů se značně podobá struktuře ústředního archivu SED v SAPMO; to se projevuje dokonce v přebírání příslušných fondových signatur. V zemských archivech lze kromě toho studovat i materiály příslušných krajských vedení stran KPD a SPD, které až do násilného sjednocení v dubnu 1946 existovaly odděleně. Všechny uvedené fondy mají klíčový význam pro výzkum a historické zhodnocení fúze obou socialistických dělnických stran v jednotnou SED. Tento akt je v historickém bádání stále ještě předmětem sporů, zejména pokud jde o posouzení míry nátlaku a dobrovolnosti v tomto procesu. Máme dnes k dispozici několik

7 Nejnovější stav znalostí shrnuje sborník: BAUERKÄMPER, Arnd (ed.): *„Junkerland in Bauernhand?" Durchführung, Ausführungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Stuttgart 1996.

studií[8] i ojedinělé pramenné edice,[9] které utřídily a vyhodnotily materiál o KPD, SPD a SED uložený v zemských archivech. Na tyto fondy se však upírá pozornost nejenom kvůli tomuto aktu násilného sjednocení, jenž měl pro politický vývoj v SOZ/NDR rozhodující význam. Na základě tohoto archivního materiálu lze podrobně studovat rovněž stalinizaci SED[10] a prosazování jejích mocenských nároků v rámci státu a hospodářství.

Zemské archivy disponují kromě toho archivním materiálem zemských organizací Svazu svobodných německých odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB), jehož pramenná hodnota je však poněkud nižší. K výzkumu historie FDGB a průmyslových odborových svazů (*Industriegewerkschaften* – IG) by v každém případě bylo zapotřebí prostudovat příslušné fondy SAPMO.

Třetí těžiště archivní dokumentace v zemských archivech tvoří materiály podnikových archivů, které tam byly předány ještě za existence NDR. S pomocí těchto fondů lze vypracovávat studie jak z dějin hospodářství, tak o historii podniků. Hodnota pramenů těchto podnikových archivů je velmi různorodá a v rozhodující míře závisí na rozsahu a druhu archivace. Některé podnikové archivy mají tedy vysokou vypovídací hodnotu a jsou zpracovány dobře, zatímco pro jiné toto hodnocení naopak vůbec neplatí. V tomto smyslu je obtížné vynášet o této skupině pramenů jakékoli generalizující soudy. Místo toho uvedeme na tomto místě několik konkrétních příkladů.

V Braniborském hlavním zemském archivu jsou uloženy mimo jiné následující podnikové archivy: VEB Walzwerk Kirchmöser, Stahl- und Walzwerk Hennigsdorf, VEB Stahl- und Walzwerk Brandenburg, VEB Synthesewerk Schwarzheide, VVB Braunkohle, Sitz Senftenberg, VEB Braunkohlenwerk Plessa.

Postupně vyšly nové studie, které se o tento soubor pramenů opírají.[11]

Zemský archiv Magdeburk – Hlavní zemský archiv obsahuje mimo jiné archivy těchto podniků: Rep. K Industriewerke Sachsen-Anhalt, ředitelství podniků Kohlenindustrie Sachsen-Anhalt, Braunkohlenverwaltung, VVB der Kohlenindustrie, VEB Bergbau- und Hüttenkombinat Calbe (Saale), VEB Kupfer- und Blechwalzwerk „Michael Niederkirchner" Ilsenburg.

Saský hlavní státní archiv obsahuje mimo jiné archivy podniků: Steinkohlenwerk Zauckerode, Gesellschaft Gießerei-Industrie Sachsen, Johanngeorgenstadt, VEB

---

8 Srv. HURWITZ, Harold: *Die Anfänge des Widerstands*, 2 díly. (Edice Demokratie und Antikommunismus in Berlin nach 1945, sv. IV). Köln/R. 1990.

9 Srv. MALYCHA, Andreas: *Auf dem Weg zur SED*: Die Sozialdemokratie und die Bildung einer Einheitspartei in den Ländern der SBZ. Eine Quellenedition. Bonn 1995.

10 Srv. k tomu HURWITZ, Harold: *Die Stalinisierung der SED*: Zum Verlust von Freiräumen und Sozialdemokratischer Indentität in den Vorständen 1946–1949. Opladen 1997; MALYCHA, Andreas: *Partei von Stalins Gnaden?* Die Entwicklung der SED zur Partei neuen Typs in den Jahren 1946 bis 1950. Berlin 1996.

11 Srv. HÜBNER, Peter: *Konsens, Konflikt und Kompromiß*: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970. Berlin 1995; týž (ed.): *Niederlausitzer Industriearbeiter 1935 bis 1970*: Studien zur Sozialgeschichte. Berlin 1995; SOLDT, Rüdiger: Zum Beispiel Schwarze Pumpe: Arbeiterbrigaden in der DDR. In. *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 24, (1998), s. 88–109.

Steinkohlenwerk „Willi Agatz" Freital, VEB Steinkohlenverwaltung Zwickau, Kaliindustrie.

Durynský hlavní státní archiv obsahuje mimo jiné archivy podniků: Rheinmetall Borsig, SAG Sömmerda, VEB Kombinat Kali, VVB Mineral und Erze.

Nakonec uvádíme poštovní adresy představených archivů i všech ostatních zemských archivů v nových spolkových zemích:

Spolková země Berlín

• *Landesarchiv Berlin* – Zemský archiv Berlín
Poštovní adresa: Kalckreuthstraße 1-2, 10777 Berlin,
Telefon: 030/2128-3180, fax: 030/2128-3177
Adresa sídla: Breite Straße 30/31, 10178 Berlin,
Telefon: 030/20286-200, fax: 030/20286-250
Publikace: *Das Landesarchiv Berlin und seine Bestände*. Berlin 1992. (Schriftenreihe des Landesarchivs Berlin, č. 1).

Spolková země Braniborsko

• *Brandenburgisches Landeshauptarchiv* – Braniborský hlavní zemský archiv (BLHA)
Poštovní adresa: Postfach 600449; 14404 Potsdam
Adresa sídla: An der Orangerie 3; 14469 Potsdam
Telefon: 0331/5674-0, fax: 0331/5674-112
Archivní dokumentace z doby po roce 1945 je v BLHA, odd. Bornim,
Zum Windmühlenberg, 14469 Potsdam-Bornim,
Telefon: 0331/504857, fax: 0331/5674-150

Spolková země Meklenbursko-Přední Pomořany

• *Landeshauptarchiv Schwerin* – Hlavní zemský archiv Schwerin
(Příslušný pro spolkovou zemi Meklenbursko-Přední Pomořany 1945–1952; kraje Schwerin a Neubrandenburg 1952–1990)
Poštovní adresa: Graf Schack-Allee 2, 19053 Schwerin
Telefon: 0385/555411, fax: 0385/555420

• *Landesarchiv Greifswald* – Zemský archiv Greifswald
(Příslušný pro kraj Rostock 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 3323, 17463 Greifswald
Adresa sídla: Martin Andersen-Nexö-Platz 1, 17489 Greifswald
Telefon: 03834/77286, fax: 03834/2552

Svobodný stát Sasko

• *Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden* – Saský hlavní státní archiv Drážďany
(Příslušný pro spolkovou zemi Sasko 1945–1952; kraj Drážďany 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 100450, 01074 Dresden
Adresa sídla: Archivstraße 14, 01097 Dresden
Telefon: 0351/8006-0, fax: 0351/8021274

• *Sächsisches Staatsarchiv Leipzig* – Saský státní archiv Lipsko
(Příslušný pro kraj Lipsko 1952–1990)
Poštovní adresa: Schongauerstraße I, 04329 Leipzig
Telefon: 0341/25555-00, fax: 0341/25555-55

• *Sächsisches Staatsarchiv Chemnitz (Außenstelle des Sächsischen Hauptstaatsarchivs Dresden)* – Saský státní archiv Chemnitz (pobočka Saského hlavního státního archivu v Drážďanech)
(Příslušný pro kraj Karl-Marx-Stadt 1952–1990)
Poštovní adresa: Schulstraße 38, 09125 Chemnitz
Telefon: 0371/5228-365, fax: 0371/5228-222

Sasko-Anhaltsko
• *Landesarchiv Magdeburg – Landeshauptarchiv* – Zemský archiv Magdeburk – Hlavní zemský archiv
(Příslušný pro spolkovou zemi Sasko-Anhaltsko 1945–1952, kraj Magdeburk 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 4023, 39015 Magdeburg
Adresa sídla: Hegelstraße 25, 39104 Magdeburg
Telefon: 0391/5664-3, fax: 0391/5664-440

• *Landesarchiv Merseburg* – Zemský archiv Merseburg
(Příslušný pro kraj Halle 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 1428, 06204 Merseburg
Adresa sídla: König-Heinrich-Straße 83, 06217 Merseburg
Telefon: 03461/47380, fax: 03461/473815

Svobodný stát Durynsko
• *Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar* – Durynský hlavní státní archiv Výmar
(Příslušný pro spolkovou zemi Durynsko 1945–1952, kraj Erfurt 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 2726, 99408 Weimar
Adresa sídla: Marstallstraße 2, 99423 Weimar
Telefon: 03643/870-0, fax: 03643/870-100

• *Thüringisches Staatsarchiv Rudolstadt* – Durynský státní archiv Rudolstadt
(Příslušný pro kraj Gera 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 272, 98606 Meiningen
Adresa sídla: Schloß Heidecksburg, 07407 Rudolstadt
Telefon: 03672/422686, fax: 03672/422566

• *Thüringisches Staatsarchiv Meiningen* – Durynský státní archiv Meiningen
(Příslušný pro kraj Suhl 1952–1990)
Poštovní adresa: Postfach 272, 98606 Meiningen
Adresa sídla: Schloß Bibrabau, 98617 Meiningen
Telefon: 03693/44670, fax: 03693/502218

O pramenech a institucích

Badatelské instituce[1]

• Úřad spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnostní služby bývalé Německé demokratické republiky – oddělení Vzdělání a výzkum (*Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – Abteilung Bildung und Forschung* – BF)

Poštovní adresa: Postfach 218, 10106 Berlin
Adresa sídla: Molkenmarkt 1, 10179 Berlin
Spolková země: Berlín
Telefon: 030/2241-7801, fax: 030/2241-7800
Vedoucí: Dr. rer. pol. Siegfried Suckut
Funkce: vedoucí oddělení

Spolupracovníci/-ice:
Dr. phil. Matthias Braun, Bernd Eisenfeld, Dr. phil. Roger Engelmann, Günter Förster, Jens Gieseke M.A., Dr. phil. Hubertus Knabe, Dr. phil. Hanna Labrenz-Weiß, Dipl. pol. Helmut Müller-Enbergs, Dr. phil. Ehrhart Neubert, Dr. phil. Walter Süß, Dipl. pol. Roland Wiedmann

Financování: celorepublikové rozpočtové prostředky

Zaměření: struktury, metody a účinnost ministerstva Státní bezpečnosti v NDR

Pravidelné publikace:
Analysen und Dokumente: Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Abteilung Bildung und Forschung. Christoph Links Verlag Berlin: *Anatomie der Staatssicherheit*: Geschichte, Struktur, Methoden (*MfS-Handbuch* . Vlastní ediční řady odd. Vzdělání a výzkum: *Dokumente* (řada A); *Analyser und Berichte* (řada B); řada *BF informiert*.

---

1 Sestaveno podle publikace *Vademekum DDR-Forschung*: Ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten. Ed. Ulrich Mählert. Opladen 1997.

Infrastruktura: knihovna
Fondy: cca 75 000 svazků (včetně časopisů) ze sběrného období 1917–1990; tematické zaměření: komunistický tajný aparát a tajné služby, historie Sovětské okupační zóny Německa (SOZ), NDR a světového komunistického hnutí.
Přístup: abecední katalog, heslový katalog.

Vlastní prezentace:

Oddělení Vzdělání a výzkum Úřadu spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnosti existuje od roku 1992. Úkol oddělení vyplývá ze zákona o dokumentaci Stasi (StUG), který v paragrafu 37 předpokládá „zpracování činnosti Státní bezpečnosti cestou informování veřejnosti o struktuře, metodách a účinnosti" spolkovým pověřencem. Oddělení BF je jako část spolkového úřadu mimouniverzitní badatelskou institucí a v metodice a výzkumném programu se orientuje podle měřítek vědních oborů zabývajících se soudobými dějinami a politologií. Na základě zákonného pověření se výzkum koncentruje na ministerstvo Státní bezpečnosti NDR (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), jeho roli v mocenském systému SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) a jeho aktivity ve východoněmecké společnosti. Nezbytně přitom dochází ke vzájemným relacím s četnými tematickými okruhy historie NDR obecně i německo-německou a mezinárodní poválečnou historií.

Nejdůležitější a nejrozsáhlejší projekt oddělení BF spočívá nyní v sestavení manuálu ministerstva Státní bezpečnosti *Anatomie der Staatssicherheit*, který má historikům a zainteresované veřejnosti poskytnout zásadní informace o historii, struktuře a způsobu práce MfS. Vzhledem k tomu, jak extrémně zaostal výzkum vnitřních struktur ministerského aparátu, spočívá těžiště v informacích o institucích. Manuál se dělí do čtyř oddílů: 1. geneze MfS od jeho předchůdců z doby SOZ až po jeho zrušení, která má osvětlit především prolnutí MfS a SED na pozadí historie NDR a mezinárodní politiky; 2. popis struktury, úkolů a vývoje jednotlivých složek MfS; 3. analýzy působení „kádrových" příslušníků a neoficiálních spolupracovníků (*hauptamtliche und inoffizielle Mitarbeiter*) MfS; 4. dokumentační dodatek s přehledy o struktuře MfS, s krátkými biografiemi řídícího personálu a důležitými dokumenty o historii aparátu MfS. Manuál vychází od roku 1995, po částech, které si za nevelký obnos (ochranný poplatek) lze vyžádat v úřadu spolkového pověřence. Po dokončení se plánuje ucelená edice v nakladatelství. Vedle tohoto rozsáhlého projektu se oddělení BF soustřeďuje na výzkum opozice a odporu v NDR a jejich potírání ministerstvem a rovněž na studium rozsahu, metod, cílů a výsledků západní špionáže.

Jako další důležitý projekt, který je ve stadiu přípravy a třídění materiálu, je třeba jmenovat edici informačních zpráv a hlášení o náladách obyvatelstva, které podávala Ústřední vyhodnocovací a informační skupina (*Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe* – ZAIG). Na tyto klíčové aktivity navazuje řada jednotlivých projektů, mimo jiné obsáhlá dokumentace role neoficiálních spolupracovníků a výzkum funkce MfS v rámci politické justice NDR.

Oddělení BF vydává vědeckou publikační řadu v nakladatelství Ch. Links v Berlíně, jejíž svazky lze obdržet u knihkupců, a kromě toho v několika vzpomenutých řadách vydává vlastní publikace.

Velkou část práce kromě výzkumu zaujímá politická vzdělávací činnost. Pilíři těchto aktivit jsou pravidelné veřejné přednášky a diskuse v berlínském sídle a v pobočkách úřadu spolkového pověřence, jakož i zřízení a provozování šesti informačních a dokumentačních center a jedné putovní výstavy. Kromě toho se pořádají četné další přednášky.

V roce 1994 byly z působnosti oddělení BF vyčleněny aktivity spojené s využíváním dokumentace ministerstva Státní bezpečnosti externími badateli. Tyto činnosti spadají nyní do péče oddělení Informace (*Auskunft*), ve spolupráci s oddělením Archiv spolkového pověřence (srv. nástin v oddíle o archivech). Všichni vědečtí pracovníci oddělení BF jsou však k dispozici pro dotazy a informace týkající se výzkumu historie MfS. Nadto existuje speciální knihovna, kterou v rámci možností mohou využívat i externí badatelé.

- Svobodná univerzita Berlín (*Freie Universität Berlin*)
- Sdružení pro výzkum státu SED (*Forschungsverbund SED-Staat*)

Poštovní adresa: Ihnestraße 53, 14195 Berlin
Spolková země: Berlín
Telefon: 0049/30/838-2091 a -6008, fax: 0049/30/838-5141
Vedoucí: PD Dr. Klaus Schroeder, Prof. Dr. Manfred Wilke
Kontaktní osoba: Dr. Martin Jander
Funkce: vědecký pracovník;
Přímá linka: 0049/30/7792-227

Spolupracovníci/-ice:
Joachim Ackermann, Steffen Alisch, Bernd-Rainer Barth, Gerd Ehlert, Peter Erler, Dr. Walter Heering, Dr. Imke Keil, Michael Kubina, Olaf Lippke, Dr. Siegward Lönnendonker, PD Dr. Hans-Peter Müller, Andreas Öller, Hannelore Öffner, Prof. Dr. Bernd Rabehl, Friederike Sattler, Dr. Hans-Erich Schwenger, Dr. Jochen Staadt, Michael Wilmes, Tobias Voigt

Financování: rozpočtové prostředky země a další zdroje, mj. DFG, Volkswagen Stiftung, Thyssen Stiftung

Zaměření: SED a její ústřední stranický aparát; SED a církev; politika SED vůči Západu a ve vztahu k Německu; opozice v NDR; separace umění a umělců; kulturní politika SED; vzdělávací politika SED; zahraniční politika SED; výzkum transformace

Pravidelné publikace:
Studien des Forschungsverbundes SED-Staat. Akademie-Verlag, cca 4 svazky za rok; *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat* (půlročně) *Arbeitspapiere* (cca 4–6 čísel za rok).

Infrastruktura: archiv

Fondy: Sdružení převzalo novinový a časopisecký archiv bývalého východoněmeckého oddělení Německého institutu pro hospodářský výzkum v Berlíně, který momentálně prochází procesem zpřístupňování.

Vlastní prezentace:

Z nezávazných pracovních vztahů berlínských vědců, kteří se zaměřovali na výzkum dějin NDR nebo procesu sjednocování, se zrodila idea koordinované a institucionálně zakotvené spolupráce. V tomto diskusním kruhu sestávajícím z historiků, ekonomů, politologů a sociologů se už před rokem 1989 začalo s vědeckým zpracováním politiky SED, které se koncentrovalo na otázku diktatury jakožto formy vládnoucí moci.

Taková perspektiva měla dlouhou tradici právě na Svobodné univerzitě, do pozadí ji však zatlačoval „imanentní výzkum NDR", propagovaný a praktikovaný právě v Ústředním institutu pro sociálněvědný výzkum (*Zentralinstitut für sozialwissenschaftliche Forschung*). Přirozeně se pak projevovala nezbytnost nezávislého zpracování problematiky východoněmecké společnosti.

Tyto úvahy dospěly ke svému naplnění roku 1992. Už realizované i plánované projekty, podporované z účelových prostředků, měly být obsahově koordinovány a organizačně propojeny. Jelikož iniciátoři plánovaného výzkumného pracoviště měli různé specializace, respektive patřili k různým ústavům, a také z tematického hlediska se naskýtal interdisciplinární přístup, mělo sdružení od samého počátku mezioborový charakter; s pomocí základního vybavení, které poskytl prezident Svobodné univerzity, mohlo být založeno v březnu 1992.

Badatelské sdružení si klade za cíl prostřednictvím analýzy dosud zanedbávaných nebo do roku 1989 utajených souvislostí zkoumat vnější i vnitřní předpoklady čtyřicetileté existence druhé německé diktatury v tomto století. Z hlediska badatelské strategie byla v popředí nejprve sovětská politika vůči Německu a NDR, výstavba a vývoj totalitní státostrany SED a vnitroněmecké vztahy a korelace.

Dosud prováděné i plánované projekty se koncentrovaly na vybrané uzlové body historie NDR. První výsledky velmi záhy ozřejmily vnitřní souvislost historie a současnosti. Proces sjednocení a transformační proces lze analyzovat, či dokonce pochopit bez vztahu ke strukturám a vývojovým trendům v NDR právě tak málo jako prehistorii a historii založení NDR bez přihlédnutí k předcházející nacistické diktatuře a jejímu zničení válečnými Spojenci. Podobné souvislosti se ukázaly nejen u projektů z oblasti soudobých dějin, ale i při výzkumech procesu transformace.

Projekty lze systematicky přiřadit k sedmi tematickým okruhům: 1. zřízení a udržování diktatury v NDR vedením SED a jejím ústředním aparátem; 2. politika SED ve vztahu k Německu; 3. církevní politika SED vůči evangelickým církvím; 4. SED a systémové krize sovětského impéria; 5. vědecká a kulturní politika SED; 6. projevy rezistence a opozice ve státě SED; 7. výzkum sjednocení a transformace.

V ediční řadě *Arbeitspapiere des Forschungsverbundes SED-Staat* (dosud 24 sešitů) a ve vlastním časopise *ZdF – Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat* spolupracovníci průběžně informují o aktuálních badatelských výsledcích; kromě toho vychá-

zí v Akademie-Verlag v Berlíně knižní řada *Studien des Forschungsverbundes SED-Staat an der Freien Universität*, v níž bylo dosud publikováno 9 svazků.

Sdružení společně řídí soukromý docent dr. Klaus Schroeder a prof. dr. Manfred Wilke. Dosud bylo uskutečněno či je momentálně rozpracováno 22 projektů; 5 dalších projektů je v jednání. V současné době je vedením a vypracováváním projektů pověřeno asi 25 pracovníků; suma dosud získaná z účelových prostředků činí asi 4,5 milionů marek.

• Ústav pro soudobé dějiny v Mnichově (*Institut für Zeitgeschichte München*)
• Pobočka Berlín

Poštovní adresa: Postfach 450312, 12173 Berlin
Adresa sídla: Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
Spolková země: Berlín
Telefon: 0049/30/843705-0, fax: 0049/30/843705-20
Vedoucí: Dr. Hermann Wentker
Přímá linka: 0049/331/843705-26

Spolupracovníci/-ice:
Dr. Michael Buddrus, Dr. Jan Foitzik, Dr. Dierk Hoffmann, Dr. Elke Scherstjanoi, Dr. Michael Schwanz, Dr. Petra Weber

Financování: rozpočtové prostředky spolkové i zemské a účelové prostředky

Zaměření: dějiny soudnictví; integrace vyhnanců; politika na trhu práce; politika vůči mládeži; sovětská politika vůči Německu a NDR

Pravidelné publikace:
Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte; řady Ústavu soudobých dějin v Mnichově

Infrastruktura: knihovna
Fondy: cca 3000 svazků
Přístup: katalogy, kartotéka
Přímá linka: 0049/030/843705-11

Vlastní prezentace:
Ústav pro soudobé dějiny v Mnichově se v posledních třech desetiletích ve stále větší míře soustřeďoval na poválečnou dobu a zároveň se intenzivně zabýval i historií SOZ/NDR, přitom však neopomíjel své hlavní badatelské zájmy – nacismus a výmarskou republiku. Zvlášť je třeba se zmínit o kolokviu *Der Weg nach Pankow* (knižně 1980), které bylo počátkem rozsáhlejšího badatelského projektu o dějinách správy v SOZ. Výsledkem byl *SBZ-Handbuch*, který vydali Martin Broszat a Hermann Weber (1990). Po zhroucení NDR vznikl v Ústavu pro soudobé dějiny plán, podle nějž mělo být v oblasti Postupimi a Berlína vybudováno vlastní vědecké oddělení pro výzkum historie SOZ/NDR. Po důkladné přípravě zahájila pobočka ústavu počátkem roku 1994 práci v bezprostřední blízkosti Spolkového archivu v Postupimi. V červnu 1996 se pobočka v důsledku zrušení sídla archivu v Postupimi přesunula do Berlína. Pracuje nyní pod vedením dr. Hermanna Wentkera.

Výzkumy tohoto pracoviště nepohlížejí na minulost východní půle německého státu izolovaně, neboť jejich cílem je pochopit ji jako součást celku německých soudobých dějin. Usilují jednak o komparaci s nacistickou diktaturou, s historií Sovětského svazu i východoevropských států pod jeho vlivem, jednak berou v úvahu i vývoj v západní části německého státu. Tematicky se práce pobočky soustřeďuje na šest projektů čerpajících z pozdních čtyřicátých a z padesátých let. Dva z nich pojednávají o sovětském vlivu na vývoj v SOZ a v rané NDR. První je věnován Sovětské vojenské správě v Německu (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – SMAD), tematizuje její organizační strukturu i vztah k německým orgánům. Druhá práce na příkladu agrární politiky analyzuje cíle, formy a metody uplatňování sovětského vlivu v první pětiletce NDR. Obě práce se opírají především o archiválie sovětské provenience.

V dalším projektu jde o dějiny soudnictví SOZ/NDR z perspektivy srovnání obou diktatur. Zkoumá se transformační proces, v jehož průběhu byla likvidována autonomie práva jakožto „třetí moci". Jeden dílčí projekt v rámci této tematiky se zabývá centrální úrovní a dva další úrovní regionální, na základě studií zpracovaných k vývoji v Braniborsku a Durynsku.

Rovněž jako srovnání diktatur je pojat projekt týkající se mládežnické politiky v letech 1935–1955. Pozornost se soustřeďuje na mládežnické organizace HJ (*Hitlerjugend*) a FDJ (*Freie deutsche Jugend*), u nichž se studují společné a rozdílné rysy, projevy kontinuity a diskontinuity.

Problematikou vyhnanců a utečenců v SOZ/NDR se zabývá výzkumná práce, jež si stanovila za cíl zjistit, jak byly do východoněmecké společnosti integrovány skoro čtyři a půl miliony lidí, kteří krátce po skončení války přebývali v SOZ. Tento proces se analyzuje zejména na úrovni celé sovětské zóny, ale i na regionální úrovni jednotlivých zemí, s ohledem na mikroúroveň měst a obcí.

Šestý výzkumný projekt na materiálu z oblasti surovinového a kovozpracujícího průmyslu (1945–1961/65) studuje řízení a „mobilizaci pracovních sil" v SOZ/NDR. Studie v první řadě zkoumá koncepce, které vypracovávali zodpovědní činitelé politických stran, „masových organizací" a příslušných orgánů státní správy, jakož i konflikty, které při realizaci plánů vznikaly.

Výsledky výzkumu jsou uveřejňovány v edičních řadách Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově.

- Ústav Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu
  (*Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung e.V.* – HAIT)

Poštovní adresa:	Mommsenstraße 13, 01062 Dresden
Adresa sídla:	Helmholtzstraße 6-8, 01069 Dresden
Spolková země:	Sasko
Telefon:	0049/351/4632802, fax: 0351/4636079
E-Mail:	hait@rcs.urz.tu-dresden.de
Vedoucí:	Prof. Dr. Klaus-Dietmar Henke
Kontaktní osoba:	Dr. Gerhard Barkleit
Funkce:	vědecký pracovník

Spolupracovníci/-ice:
Dr. Johannes Abele, Dr. habil. Johannes Bähr, Dr. Rainer Behring, Dr. habil. Christoph Boyer, Dr. habil. Lothar Fritze, Dr. Friedrich Geiger, Dr. Horst Haun, Ingo Köhler M.A., Dr. Klaus-Dieter Müller, Jens Nagel M.A., Jörg Osterloh M.A., Johannes Raschka M.A., Matthias Roeser M.A., Dr. Bernd Schäfer, Mike Schmeitzner M.A., Michael C. Schneider M.A., Silke Schumannová M.A., Dr. Michael Richter, Dr. Peter Skyba, Karin Urich M.A., Dr. Clemens Vollnhals, Dr. Harald Wixforth, Dr. Manfred Zeidler, Dr. habil. Dieter Ziegler

Financování: zemské rozpočtové prostředky a účelové zdroje (ABM)

Zaměření: A. Totalitarismus v teorii: nosnost totalitárních konceptů a jejich deklarativnost; B. Totalitarismus, jeho předpoklady a důsledky v praxi: fašismus, nacismus a komunistické režimy (se zvláštním přihlédnutím ke státu SED) ve srovnávací perspektivě – I. Dynamika totalitní moci: 1. Formování politiky, hospodářství a společnosti, 2. Průlom do individuální sféry; II. Meze totalitní moci: 1. rezistence, 2. úpadek, rozpad, pokojná revoluce, transformace

Pravidelné publikace:
Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung; *Vorträge aus dem HAIT*; *Berichte und Studien*

Infrastruktura: knihovna
Fondy: historie italského fašismu; historie nacistické diktatury; historie bolševického Ruska; historie SOZ/NDR; historie procesu německého znovusjednocení po roce 1989
Přístup: abecední katalog
Kontakt: Dipl. Bibl. (FH) Gudrun Bochanky
Přímá linka: 0049/351/4636053

Vlastní prezentace:
Idea založení Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu při Technické univerzitě v Drážďanech má původ jak v téměř šedesátileté zkušenosti s diktaturou ve východním Německu, tak v impulzech, které se tam rozvinuly za pokojné revoluce 1989–1990. Založení ústavu bylo společným projektem všech nových demokratických sil v Sasku. Saský zemský sněm se na návrh poslaneckého klubu CDU jednomyslně usnesl, že ústav bude zřízen, a přikl mu úkol, aby „v interdisciplinární spolupráci historiků, politologů, sociologů, psychologů, všech společenskovědních odborníků prozkoumal politické a společenské struktury nacismu a režimu SED, jež vyrostly během posledních 60 let, a analyzoval jejich důsledky pro společenský vývoj ve Spolkové republice Německo". V létě 1992 se ujala práce zřizovací komise a už 9. listopadu prof. dr. Drs. h.c. Karl Dietrich Bracher (Bonn), prof. dr. Alexander Fischer (Bonn), prof. dr. Christoph Kähler (Lipsko), prof. dr. Wolfgang Marcus (Drážďany), prof. dr. Heinrich Oberreuter (Tutzing), dr. Matthias Rößler, (Drážďany) a dr. Frank Schmidt (Drážďany) uvedli v život Ústav Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu jakožto jeho reprezentanti. Zakládajícím ředitelem byl dnes už zesnulý Alexander Fischer.

Podle stanov přijatých 5. dubna 1995 má Ústav Hannah Arendtové plnit tyto úkoly: v interdisciplinární spolupráci historiků a sociálních vědců analyzovat politické a společenské struktury nacistické diktatury i režimu SED a jejich účinky na charakter německého sjednocení; zkoumat a dokumentovat soudobé dějiny se zvláštním zřetelem k totalitním režimům a strukturám i k rezistenci různých hnutí, skupin, stran, organizací a jednotlivých osob proti násilné moci a výsledky zpřístupňovat veřejnosti; poskytovat dobrozdání k jednotlivým otázkám regionálních a nadregionálních soudobých dějin a zasazovat se za iniciativy, které působí proti vzniku totalitních struktur; pomáhat chránit a prostřednictvím vědeckých studií uchovávat a šířit památku obětí nacistické diktatury a režimu SED, zkoumat osud obětí nacistické diktatury, sovětské okupační moci a východoněmeckého režimu a zároveň podporovat činnost svazů sdružujících oběti; podporovat výuku a výzkum soudobých dějin na Technické univerzitě v Drážďanech a na dalších saských vysokých školách a rovněž výuku provozovanou institucemi pro vzdělávání učitelů, školami a dalšími subjekty.

Ústav má k dispozici 16 plánovaných míst, z toho 10 pro vědecké pracovníky, a jeho náklady nese Svobodný stát Sasko. Místa asi deseti spolupracovníků jsou financována z účelových prostředků. Předsedou správní rady je saský státní ministr kultury dr. Matthias Rößler, předsedou vědecké rady prof. dr. Christoph Kähler, Lipsko. Jako ředitel působí prof. dr. Klaus-Dietmar Henke, jenž je zároveň řádným profesorem na Technické univerzitě v Drážďanech.

Výzkumná práce se soustřeďuje na následující tematické okruhy: pokojná revoluce 1989–1990, represe a opozice ve východním Německu za komunistické nadvlády v letech 1945–1989, represe a opozice za nacistického panství v Sasku v letech 1933–1945. Další nosná témata: prosazování komunistické diktatury v Sasku v letech 1945–1953, historie Drážďanské banky za třetí říše, Sasko ve válce 1939–1945, funkční elity ve státním socialismu, hospodářství a technika v uzavřené společnosti, následky rozdělení a sjednocení na obou stranách vnitroněmecké hranice.

Aktuální seznam publikací a upozornění na zasedání lze obdržet prostřednictvím e-mailu: mr1@rcs.urs.tu-dresden.de.

Klaus-Dietmar Henke

- Středisko pro výzkum soudobých dějin v Postupimi
  (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam e. V.* – ZZF)

Poštovní adresa:	Am Kanal 4/4a, 14467 Potsdam
Spolková země:	Braniborsko
Telefon:	0331/2899157, fax: 0331/2899160
E-Mail:	cschneid@rz.uni-potsdam.de
Homepage:	http://www.uni-potsdam.de/u/zzf
Vedoucí:	Prof. Dr. Christoph Kleßmann / Prof. Dr. Konrad Jarausch
Kontaktní osoba:	Dr. Anke Wappler
Funkce:	správa a koordinace
Přímá linka:	0331/2899154

Spolupracovníci/-ice:
Dr. Leonore Ansorg, Dr. Simone Barck, Dr. Arnd Bauerkämper, Christoph Classen M.A., Dr. Jürgen Danyel, Dr. Thomas Heimann, Dr. Peter Hübner, Dr. Monika Kaiser, Dr. Mario Keßler, Dr. Thomas Klein, Dr. Sylvia Klötzer, Dr. Dagmar Langenhau, Dr. Jochen Laufer, Dr. Michael Lemke, Dr. Thomas Lindenberger, Dr. Siegfried Lokatis, Prof. Joachim Petzold, Patrice Poutrus M.A., Sabine Roß M.A., Dr. Martin Sabrow

Financování: rozpočtové prostředky země, účelové prostředky (DFG)

Zaměření: politická, sociální a kulturní historie SOZ/NDR 1945–1989/90

Pravidelné publikace:
Publikační řada v Akademie-Verlag Berlín *Zeithistorische Studien*; *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*

Infrastruktura: knihovna
Fondy: 35 000 svazků; 267 periodik; 63 deníků, týdeníků a časopisů; soudobé německé dějiny od roku 1945 (politika, sociální a kulturní dějiny)
Přístup: abecední katalog, heslový katalog
Kontakt: Dipl. Hist. Inge Schmöker
Přímá linka: 0049/331/2899151

Vlastní prezentace:

Středisko pro výzkum soudobých dějin vzešlo počátkem roku 1996 z Výzkumného střediska pro soudobé dějiny (*Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien* – FSP) v rámci Podpůrné společnosti pro nové vědecké projekty s.r.o. (*Förderungsgesellschaft Wissenschaftliche Neuvorhaben mbH*); tato společnost byla v souladu s doporučením vědecké rady založena v lednu 1992 jako dceřinná společnost Společnosti Maxe Plancka. Řízením FSP byl pověřen prof. dr. Jürgen Kocka (Svobodná univerzita Berlín) a – od dubna 1994 – rovněž Christoph Kleßmann (Univerzita Postupim), jenž pak jako výkonný ředitel vedl i ZZF. Středisko studuje ze srovnávacího hlediska historii Sovětské okupační zóny a NDR. Jako komparační perspektiva jsou zahrnuty i studie k historii nacistického mocenského systému, Spolkové republiky Německo a východoevropských států po druhé světové válce.

ZZF spolupracuje se sousedními vysokými školami, zejména s Univerzitou Postupim. V podobě pravidelných přednášek, konferencí i studijních pobytů hostujících vědců, kteří se účastní práce na projektech, se uskutečňuje rozsáhlá výměna s domácími i zahraničními vědci; pracovní uskupení podporují kromě toho interní informovanost o metodologicko-teoretických problémech historiografie SOZ/NDR. O práci ZZF informuje *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*. Publikační řada *Zeithistorische Studien*, vydávaná v Akademie-Verlag, v níž se uveřejňují práce pracovníků ZZF, obsahuje dosud 9 svazků.

Devatenáct východoněmeckých a západoněmeckých vědců v současnosti provádí v ZZF výzkumy ve čtyřech tematických okruzích:

A. „NDR mezi sovětizací a svébytností – možnosti manévrování a rozhodovací procesy 1945–1963." Politickohistoricky orientovaný projekt zkoumá napětí mezi působením SSSR a specifickými zájmy SED během připodobňování SOZ/NDR sovětskému modelu. Cílem je zjistit, do jaké míry nosným prvkem tohoto sovětizačního procesu byla KPD/SED a její vnitropolitičtí „spojenci", jakou roli hrál nátlak či užití síly ze strany SSSR a jakou vývoj mezinárodní konstelace.

B. „Vůdčí skupiny a 'aparáty' režimu SED. Studie k sociálním dějinám 'diktatury proletariátu' v SOZ/NDR." Tento především sociálněhistorický projekt se zabývá vývojem, strukturou a fungováním vůdčích skupin a aparátů v SOZ/NDR. Zvláštní pozornost je věnována obměně elit; analyzují se její rámcové podmínky i rozsah v politických, průmyslových, zemských a kulturních vůdčích skupinách.

C. „Moc a vlastní vůle v diktatuře. Studie o dějinách společnosti v Berlíně-Braniborsku v letech 1945–1990." Mezioborově založený projekt zkoumá struktury moci a způsoby její aplikace na úrovni každodenních sociálních vztahů v SOZ/NDR. Na základě mikrohistorických sond se analýza mocenské praxe spojuje s rekonstrukcí postojů a způsobů chování jednotlivců.

D. „Dějiny jako mocenský diskurz v NDR. Instituce, vzory a praktiky." V tomto projektu se zkoumá zacházení s historií a tradicemi v NDR na příkladu historických diskurzů v různých literárních, publicistických a vědeckých „arénách", v médiích a systémově specifických sférách veřejnosti, aby se tak osvětlil charakter a meze „spravování minulosti" ve státním socialismu.

Vybraná bibliografie k historii Sovětské okupační zóny a NDR

Sestavila Silke Schumannová

O historii Sovětské okupační zóny v Německu a Německé demokratické republiky vyšlo v posledních letech velké množství literatury. V zásadě proto uvádíme samostatně vydané publikace od roku 1989. Starší tituly lze vyhledat prostřednictvím uvedených bibliografií. Příspěvky ve jmenovaných sbornících jednotlivě neuvádíme, časopisecké statě jsou zde zahrnuty jen výjimečně. Pokud jde o dějiny techniky a církví, poukazujeme na souhrnné recenze v přítomné publikaci.

Každý titul je v této výběrové bibliografii zmíněn jen jedenkrát. Na konci jednotlivých kapitol jsou proto odkazy na příbuzné body tematického členění. Tituly označené hvězdičkou nejsou na trhu, lze je však objednat u uvedené příslušné instituce. Bibliografie, příručky a pramenné fondy k jednotlivým tématům jsou uvedeny v rámci příslušných tematických kapitol.

1. Všeobecná kompendia a přehledy

1.1 Bibliografie, slovníky, rukověti

Barth, Bernd-Rainer u. a. (Hg.): Wer war wer in der DDR. Ein biographisches Handbuch, 3. aktual. Auflage Frankfurt a. M. 1996.

Baumgartner, Gabriele und Hebig, Dieter (Hg.): Biographisches Handbuch der SBZ/DDR 1945-1990, 2 Bände, München 1996-97.

Broszat, Martin und Weber, Hermann (Hg.): SBZ-Handbuch. Staatliche Verwaltungen, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949, München, 2. Auflage 1993.

Eppelmann, Rainer u. a. (Hg.): Lexikon des DDR-Sozialismus, 2. überarb. Auflage Paderborn 1998.

Herbst, Andreas; Ranke, Winfried und Winkler, Jürgen: So funktionierte die DDR, 3 Bände, Reinbek 1994.

Merritt, Anna J. und Richard L.: Politics, economics and society in the two Germanies. 1945-1975. A bibliography of English-language works (with the assistance of Kathleen K. Rummel), Urbana 1978.

Völkel, Walter (Hg.): Systematische Bibliographie von Zeitungen, Zeitschriften und Büchern zur politischen und gesellschaftlichen Entwicklung der SBZ/DDR seit 1945, Band 1-3, Opladen 1986-1991.

Zimmermann, Hartmut u. a. (Hg.): DDR-Handbuch, 3. Auflage Köln 1985.

1.2 Edice pramenů a dokumentů

Hoffmann, Dierk; Schmidt, Karl-Heinz und Skyba, Peter (Hg.): Die DDR vor dem Mauerbau. Dokumente zur Geschichte des anderen deutschen Staates. 1949-1961, München, Zürich 1993.

Judt, Matthias (Hg.): DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse, Berlin 1997.

Kleßmann, Christoph und Wagner, Georg (Hg.): Das gespaltene Land. Leben in Deutschland 1945 bis 1990. Texte und Dokumente, München 1993.

Münch, Ingo von (Hg.): Dokumente des geteilten Deutschland, 2 Bände, Stuttgart 1968, 1974.

Niehuss, Merit und Lindner, Ulrike (Hg.): Besatzungszeit, Bundesrepublik und DDR. 1945-1969, Stuttgart 1998.

Spittmann, Ilse (Hg.): DDR-Lesebuch, 2 Bände, Köln 1989-1991.

Weber, Hermann (Hg.): DDR. Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945-1985, München, 3. Auflage 1987.

1.3 Časopisy a ročenky

Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament", Bonn 1953ff.

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, Hamburg 1963-1991, Berlin 1992ff (1959-1962 erschienen als Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin (Ost)).

Deutsche Studien, Lüneburg 1963ff.

Deutschland Archiv, Köln 1968ff (1952-1968 erschienen als: SBZ-Archiv).

Internationale wissenschaftliche Korrespondenz für Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin (West) 1965ff.

Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung, Berlin 1993ff.

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, München 1953ff.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin (Ost) 1953ff.

1.4 Archivy, badatelské instituce, projekty

Die Bestände der Stiftung Archiv Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv. Kurzübersicht, Berlin 1996.

Engelmann, Roger: Zu Struktur, Charakter und Bedeutung der Unterlagen des Ministeriums für Staatssicherheit, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1994.*

Heimann, Thomas; Eicher, Ralf und Wortmann, Stefan: Forschungsprojekte zur DDR-Geschichte. Ergebnisse einer Umfrage des Arbeitsbereichs DDR-Geschichte im Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung (MZES) der Universität Mannheim, Mannheim 1994.

Mählert, Ulrich (Hg.): Vademekum DDR-Forschung. Ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten, Opladen 1997.

Srv. též 14.

1.5 Přehledy, kroniky a sborníky

Ansichten zur Geschichte der DDR, hrsg. von der PDS/Linke Liste im Bundestag, 6 Bände, Eggersdorf 1996.

Fischer, Alexander (Hg.): Studien zur Geschichte der SBZ/DDR, Berlin 1993.

Fulbrook, Mary: Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR. 1949-1989, Oxford 1995.

Helwig, Gisela (Hg.): Rückblicke auf die DDR. Festschrift für Ilse Spittmann-Rühle, Köln 1995.

Jarausch, Konrad H. und Siegrist, Hannes (Hg.): Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945-1970, Frankfurt a. M. u. a. 1997.

Kleßmann, Christoph: Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955, Göttingen 1991.

Kleßmann, Christoph: Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970, Bonn 1988.

Kocka, Jürgen und Sabrow, Martin (Hg.): Die DDR als Geschichte. Fragen, Hypothesen, Perspektiven, Berlin 1994.

Kocka, Jürgen (Hg.): Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien, Berlin 1993.

Lehmann, Hans G.: Deutschland-Chronik 1945 bis 1995, Bonn 1995.

Lorrain, Sophie: Histoire de la RDA, Paris 1994.

Materialien der Enquete-Komission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages), 9 Bände, hrsg. vom Deutschen Bundestag, Baden-Baden u. a. 1995.

Mehringer, Hartmut (Hg.): Von der SBZ zur DDR. Studien zum Herrschaftssystem in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands, München 1995.

Mertens, Lothar und Voigt, Dieter (Hg.): Opfer und Täter im SED-Staat, Berlin 1998.

Meuschel, Siegrid: Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945-1989, Frankfurt a. M. 1992.

Mitter, Armin und Wolle, Stefan: Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte. München 1993.

Naimark, Norman M.: The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation. 1945-1949, Cambridge, Mass. u. a. 1995 (deutsch als: Russen in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949, Berlin 1997.)

Schönhoven, Klaus und Staritz, Dietrich (Hg.): Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag. Köln 1993.

Schroeder, Klaus unter Mitarbeit von Steffen Alisch: Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990, München u. a. 1998.

Spittmann, Ilse (Hg.): Chronik der Ereignisse in der DDR, 4. Auflage Köln 1990.

Staritz, Dietrich: Geschichte der DDR, erw. Neuausgabe Frankfurt a. M. 1996.

Staritz, Dietrich: Die Gründung der DDR. Von der sowjetischen Besatzungsherrschaft zum sozialistischen Staat, München, 3. erw. Auflage 1995.

Steininger, Rolf: Deutsche Geschichte seit 1945. Darstellung und Dokumente in vier Bänden, Frankfurt am Main 1996ff.

Timmermann, Heiner (Hg.): Diktaturen in Europa im 20. Jahrhundert – Der Fall DDR, Berlin 1996.

Turner, Henry A.: Germany from partition to reunification, New Haven 1992.

Weber, Hermann: Die DDR 1945-1990, München, 2. überarbeitete Auflage 1993.

Weber, Jürgen (Hg.): Der SED-Staat. Neues über eine vergangene Diktatur, München 1994.

Wilke, Manfred und Schroeder, Klaus (Hg.): Geschichte und Transformation des SED-Staates, Berlin 1994.

Wolle, Stefan: Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989, Berlin 1998.

2. Biografie, autobiografie, memoáry, vzpomínky

Ash, Timothy G.: The File. A Personal History, London 1997 (deutsch als: Die Akte „Romeo". Persönliche Geschichte, München u.a. 1997).

Axen, Hermann: Ich war ein Diener der Partei. Autobiographische Gespräche mit Harald Neubert, Berlin 1996.

Kießling, Wolfgang.: Der Fall Biender. Ein Politkrimi aus den 50er Jahren der DDR, Berlin 1991.

Brentzel, Marianne: Die Machtfrau. Hilde Benjamin 1902-1989, Berlin 1997.

Feth, Andrea: Hilde Benjamin – Eine Biographie, Berlin 1997.

Herms, Michael und Noack, Gerd: Aufstieg und Fall des Robert Bialek, Berlin 1998.

Geoghegan, Vincent: Ernst Bloch, London 1996.

Bloch, Peter: Zwischen Hoffnung und Resignation. Als CDU-Politiker in Brandenburg 1945-1950. Hrsg. von Siegfried Suckut, Köln 1986.

Lahmann, Birgit: Genosse Judas. Die zwei Leben des Ibrahim Böhme, Berlin 1992.

Brandt, Heinz: Ein Traum, der nicht entführbar ist. Mein Weg zwischen Ost und West, München 1967.

Overesch, Manfred: Hermann Brill in Thüringen 1895-1946. Ein Kämpfer gegen Hitler und Ulbricht, Bonn 1992.

Bruyn, Günter de: Vierzig Jahre. Ein Lebensbericht, Frankfurt a. M. 1996.

Amos, Heike: „Kaderpolitik" in der Justizverwaltung der SBZ/DDR (1945-1953). Max Fechner – Justizfunktionär, Minister, Häftling, Leipzig 1996.

Gniffke, Erich W.: Jahre mit Ulbricht, Köln 1966.

Jodl, Markus: Amboß oder Hammer? Otto Grotewohl – Eine politische Biographie, Berlin 1997.

Grunert, Horst: Für Honecker auf glattem Parkett. Erinnerungen eines DDR-Diplomaten, Berlin 1995.

Herrnstadt, Rudolf und Stulz-Herrnstadt, Nadja: Das Herrnstadt-Dokument. Das Politbüro der SED und die Geschichte des 17. Juni 1953, Reinbek 1990.

Müller-Enbergs, Helmut: Der Fall Rudolf Herrnstadt. Tauwetterpolitik vor dem 17. Juni, Berlin 1991.

Andert, Reinhold und Herzberg, Wolfgang: Der Sturz [Erich Honecker], Berlin, 4. Auflage 1991.

Janka, Walter: Spuren eines Lebens, Berlin 1991.

Janka, Walter: Die Unterwerfung, München u. a. 1994.

Just, Gustav: Zeuge in eigener Sache. Die fünfziger Jahre in der DDR, Frankfurt a. M. 1990.

Kießling, Wolfgang: Willi Kreikemeyer, der verschwundene Reichsbahnchef (hefte zur ddr-geschichte, 42), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1997.*

Kuczynski, Jürgen: „Ein linientreuer Dissident". Memoiren 1945-1989, Berlin 1992.

Kunert, Günter: Erwachsenenspiele. Erinnerungen, München 1997.

Leonhard, Wolfgang: Die Revolution entläßt ihre Kinder, Köln 1955.

Leonhard, Wolfgang: Spurensuche. Vierzig Jahre nach „Die Revolution entläßt ihre Kinder", Köln 1992.

Herms, Michael: Heinz Lippmann. Porträt eines Stellvertreters, Berlin 1996.

Loest, Erich: Die Stasi war mein Eckermann oder mein Leben mit der Wanze, Göttingen 1991.

Kießling, Wolfgang: Partner im „Narrenparadies". Der Freundeskreis um Noel Field und Paul Merker, Berlin 1994.

Lang, Jochen von: Erich Mielke. Eine deutsche Karriere, Berlin 1991.

Otto, Wilfriede: Zur Biographie von Erich Mielke. Legende und Wirklichkeit (hefte zur ddr-geschichte, 23), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1994.*

Schwan, Heribert: Erich Mielke. Der Mann, der die Stasi war, München 1997.

Modrow, Hans: Ich wollte ein neues Deutschland, Berlin 1998.

Müller, Heiner: Krieg ohne Schlacht. Leben in zwei Diktaturen, erw. Neuausgabe Berlin 1996.

Poltergeist im Politbüro. Siegfried Prokop im Gespräch mit Alfred Neumann, Frankfurt/Oder 1996.

Schirdewan, Karl: Aufstand gegen Ulbricht. Im Kampf um politische Kurskorrektur, gegen stalinistische, dogmatische Politik, Berlin 1994.

Schirdewan, Karl: Ein Jahrhundert Leben. Erinnerungen und Visionen, Berlin 1998.

Podewin, Norbert: Walter Ulbricht. Eine neue Biographie, Berlin 1995.

Stern, Carola: Ulbricht, Köln 1963.

Scholz, Michael F.: Bauernopfer der Deutschen Frage. Der Kommunist Kurt Vieweg im Dschungel der Geheimdienste, Berlin 1997.

Winkelmann, Egon: Moskau, das war's. Erinnerungen des DDR-Botschafters in der Sowjetunion 1981-1987, Berlin 1997.

Flocken, Jan von und Scholz, Michael F.: Ernst Wollweber. Saboteur – Minister – Unperson, Berlin 1994.

Wolf, Markus: Spionagechef im geheimen Krieg. Erinnerungen, München 1997.

Zwahr, Hartmut: Ende einer Selbstzerstörung. Leipzig und die Revolution in der DDR, Göttingen 1993.

Srv. též 3.3, 7., 9.2, 9.3 a 14.

3. Stát, ústava, správa

3.1 Přehledná díla

Richert, Ernst: Macht ohne Mandat. Der Staatsapparat in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands, Köln 1963.

3.2 Armáda a policie

Bald, Detlef; Brühl, Reinhard und Prüfert, Andreas (Hg.): Nationale Volksarmee – Armee für den Frieden. Beiträge zu Selbstverständnis und Geschichte des deutschen Militärs 1945-1990, Baden-Baden 1995.

Beth, Hans Joachim (Bearbeiter): Die Militär- und Sicherheitspolitik in der SBZ/DDR. Eine Bibliographie (1945-1995), München 1996.

Diedrich, Torsten; Ehlert, Hans und Wenzke, Rüdiger (Hg.): Im Dienste der Partei. Handbuch der bewaffneten Organe der DDR, Berlin 1998.

Glaser, Günther (Hg.): „Reorganisation der Polizei" oder getarnte Bewaffnung der SBZ im Kalten Krieg. Dokumente und Materialien zur sicherheits- und militärpolitischen Weichenstellung in Ostdeutschland 1948/49, Frankfurt a. M. u. a. 1995.

Kabus, Andreas: Auftrag Wincrose. Der militärische Geheimdienst der DDR, Berlin 1993.

Koop, Volker: „Den Gegner vernichten". Die Grenzsicherung der DDR, Bonn 1996.

Naumann, Klaus (Hg.): NVA. Anspruch und Wirklichkeit nach ausgewählten Dokumenten, Berlin u.a. 1993.

Steike, Jörn: Die Bereitschaftspolizei der DDR 1950-1990. Geschichte, Struktur, Aufgaben, rechtliche Ausgestaltung, München 1992.

Thoß, Bruno (Hg.): Volksarmee schaffen – ohne Geschrei! Studien zu den Anfängen einer „verdeckten Aufrüstung" in der SBZ/DDR 1947-1952, München 1994.

Wenzel, Otto. Kriegsbereit. Der Nationale Verteidigungsrat der DDR 1960 bis 1989, Köln 1995.

Srv. též 12.

3.3 Justice

Amos, Heike: Justizverwaltung in der SBZ/DDR. Personalpolitik 1945 bis Anfang der 50er Jahre, Köln 1996.

Beckert, Rudi: Die erste und letzte Instanz. Schau- und Geheimprozesse vor dem Obersten Gericht der DDR, Goldbach 1995.

Dreier, Ralf u. a. (Hg.): Rechtswissenschaft in der DDR. 1949-1971. Dokumente zur politischen Steuerung im Grundlagenbereich, Baden-Baden 1996.

Eisert, Wolfgang G.: Die Waldheimer Prozesse. Der stalinistische Terror 1950. Ein dunkles Kapitel der DDR-Justiz, Essingen 1993.

Haerendel, Holger: Gesellschaftliche Gerichtsbarkeit in der Deutschen Demokratischen Republik, Frankfurt a. M. u. a. 1997.

Heil, Thomas: Die Verwaltungsgerichtsbarkeit in Thüringen. 1945-1952. Ein Kampf um den Rechtsstaat, Tübingen 1996.

Im Namen des Volkes? Über die Justiz im Staat der SED, 3 Bände, hrsg. vom Bundesministerium für Justiz, Leipzig 1994.

Lieser-Triebnigg, Erika: Recht in der DDR. Einführung und Dokumentation, Köln 1985.

Müller, Klaus: Die Lenkung der Strafjustiz durch die SED-Staats- und Parteiführung der DDR am Beispiel der Aktion Rose, Frankfurt a. M. u. a. 1995.

Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944-1989), Bd. 1: Heinz Mohnhaupt und Hans-Andreas Schönfeldt (Hg.): Sowjetische Besatzungszone in Deutschland – Deutsche Demokratische Republik (1945-1960), Frankfurt a. M. 1994.

Otto, Wilfriede: Die „Waldheimer Prozesse" 1950. Historische, politische und juristische Aspekte im Spannungsfeld zwischen Antifaschismus und Stalinismus (hefte zur ddr-geschichte, 12), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1993.*

Pfannkuch, Julia: Volksrichterausbildung in Sachsen 1945-1950, Frankfurt a. M. 1993.

Politische Strafjustiz in der früheren DDR : dargestellt an ausgewählten Einzelschicksalen, Berlin u.a. 1996.

Rottleuthner, Hubert (Hg.): Steuerung der Justiz in der DDR. Einflußnahme der Politik auf Richter, Staatsanwälte und Rechtsanwälte, Köln 1994.

Steike, Jörn: Die Steuerung der Militärjustiz der DDR, München 1997.

Vollnhals, Clemens: Der Fall Havemann. Ein Lehrstück politischer Justiz, Berlin 1998.

Wendel, Eberhard: Ulbricht als Richter und Henker – Stalinistische Justiz im Parteiauftrag. Zeugnisse deutscher Geschichte, Berlin 1996.

Wentker, Hermann (Hg.): Volksrichter in der SBZ/DDR. 1945-1952, München 1997.

Werkentin, Falco: Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht, Berlin 1995.

Srv. též 6. a 7.

3.4 Státní bezpečnost

Abkürzungsverzeichnis. Häufig verwendete Abkürzungen und Begriffe des Ministeriums für Staatssicherheit, hrsg. von der Abteilung Bildung und Forschung des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2. Auflage Berlin 1996.

Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden. MfS-Handbuch, hrsg. von Klaus-Dietmar Henke (bis 1997), Siegfried Suckut u. a., Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1995ff [erscheint in einzelnen Lieferungen].*

Bailey, George; Kondrashev, Sergi A. und Murphy, David E.: Battleground Berlin. CIA Vs. KGB in the Cold War, New Haven (u. a.) 1997 (deutsch als: Bailey, George, Kondraschow, Sergej A. und Murphy, David E.: Die unsichtbare Front. Der Krieg der Geheimdienste im geteilten Berlin, Berlin 1997.)

Barkleit, Gerhard und Dunsch, Anette: Anfällige Aufsteiger. Inoffizielle Mitarbeiter des MfS in Betrieben der Hochtechnologie, Dresden 1998.

Childs, David und Popplewell, Richard: The Stasi. The East German Intelligence and Security Service, Houndsmill, London 1996.

La „Déstasification": Problématique et dimension idéologique de la confrontation au passé en Allemagne de l'Est, in: Allemagne d'aujourd'hui 1996, Heft 136, S. 3-237.

Förster, Günter: Bibliographie der Diplomarbeiten und Abschlußarbeiten an der Hochschule des MfS, Berlin, Bundesbeauftragter für die Stasi-Unterlagen, 1998.

Fricke, Karl W.: Die DDR-Staatssicherheit. Entwicklung, Strukturen, Aktionsfelder, 3. Auflage Köln 1989.

Fricke, Karl W. und Marquardt, Bernhard: DDR Staatssicherheit. Das Phänomen des Verrats. Die Zusammenarbeit zwischen MfS und KGB, Bochum 1995.

Fricke, Karl W. und Engelmann, Roger: „Konzentrierte Schläge". Staatssicherheitsaktionen und politische Prozesse in der DDR 1953 bis 1956, Berlin 1998.

Fricke, Karl. W.: MfS intern. Macht, Strukturen, Auflösung der DDR-Staatssicherheit. Analyse und Dokumentation, Köln 1991.

Gieseke, Jens: Die hauptamtlichen Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Hrsg. vom Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (Anatomie der Staatssicherheit, Teil IV, 1), Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1995.*

Gieseke, Jens: Das Ministrium für Staatssicherheit 1950 bis 1989/90. Ein kurzer historischer Abriß, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1998.*

Gill, David und Schröter, Ulrich: Das Ministerium für Staatssicherheit. Anatomie des Mielke-Imperiums, Berlin 1991.

Henke, Klaus-Dietmar und Engelmann, Roger (Hg.): Aktenlage. Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung, Berlin 1995.

Karau, Gisela: Stasiprotokolle. Gespräche mit ehemaligen Mitarbeitern des „Ministeriums für Staatssicherheit" der DDR, Frankfurt a. M. 1992.

Krieger, Wolfgang und Weber, Jürgen (Hg.): Spionage für den Frieden? Nachrichtendienste in Deutschland während des Kalten Krieges, München u. a. 1997.

Maennel, Anette: Auf sie war Verlaß. Frauen und Stasi, Berlin 1995.

Müller-Enbergs, Helmut: Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Richtlinien und Durchführungsbestimmungen, Berlin, 2. durchges. Auflage 1996.

Müller-Enbergs, Helmut: Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Anleitungen für Agenten, Kundschafter und Spione in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1998.

Die Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit 1989, hrsg. vom Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (Anatomie der Staatssicherheit, Teil V/1), Berlin 1995.*

Richter, Michael: Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR, Weimar u. a. 1996.

Rosenzweig, Luc und Yacine le Fourestier: L'empire des mouchards, dossiers de la Stasi, ohne Ort, J. Bertoin 1992.

Schumann, Silke: Parteierziehung in der Geheimpolizei. Die Rolle der SED im MfS der fünfziger Jahre, Berlin 1997.

Siebenmorgen, Peter: „Staatssicherheit" der DDR. Der Westen im Fadenkreuz der Stasi, Bonn 1993.

Stasi intern. Macht und Banalität, hrsg. vom Bürgerkomitee Leipzig, Leipzig 1991.

Süß, Walter: Das Verhältnis von SED und Staatssicherheit. Eine Skizze seiner Entwicklung, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1997.*

Süß, Walter: Zu Wahrnehmung und Interpretation des Rechtsextremismus in der DDR durch das MfS, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1993.*

Suckut, Siegfried und Süß, Walter (Hg.): Staatspartei und Staatssicherheit. Zum Verhältnis von SED und MfS, Berlin 1997.

Suckut, Siegfried (Hg.): Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit", Berlin, 2. Aufl. 1996.

Tantzscher, Monika und Wegmann, Bodo: Soud. Das geheimdienstliche Datennetz des östlichen Bündnissystems, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1996.*

Tantzscher, Monika: Die verlängerte Mauer. Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht", Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1998.*

Wilkening, Christina: Staat im Staate. Auskünfte ehemaliger Stasi-Mitarbeiter, Berlin 1990.

Wunschik, Tobias: Hauptabteilung XXII „Terrorabwehr" (Anatomie der Staatssicherheit, Teil III/16), Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1996.*

Zastrow, Hildegard von: Bibliographie zum Staatssicherheitsdienst der DDR, Berlin, 2. erweiterte Auflage 1996.*

Srv. též 6. a 7.

3.5 Výchova a vzdělání

Anweiler, Oskar (Hg.): Bildungspolitik in Deutschland 1945-1990. Ein historisch-vergleichender Quellenband, Opladen 1992.

Cloer, Ernst und Wernstedt, Rolf (Hg.): Pädagogik in der DDR. Eröffnung einer notwendigen Bilanzierung, Weinheim 1994.

Döbert, Hans: Das Bildungswesen der DDR in Stichworten. Inhaltliche und administrative Sachverhalte und ihre Rechtsgrundlagen, Neuwied 1995.

Einweisung nach Torgau. Texte und Dokumente zur autoritären Jugendfürsorge in der DDR, Berlin 1997.

Geissler, Gert und Wiegmann, Ulrich: Pädagogik und Herrschaft in der DDR. Die parteilichen, geheimdienstlichen und vormilitärischen Erziehungsverhältnisse, Frankfurt a. M. u. a. 1996.

Geissler, Gert und Wiegmann, Ulrich: Schule und Erziehung in der DDR. Studien und Dokumente, Neuwied 1995.

Haritonow, Alexandr: Sowjetische Hochschulpolitik in Sachsen. 1945-1949, Weimar 1995.

Heinemann, Manfred; Haritonow, Alexandr u. a. (Hg.): Hochschuloffiziere und der Wiederaufbau des Hochschulwesens in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone, Berlin 1998.

Heinemann, Manfred (Hg.): Umrisse der Kultur- und Hochschulpolitik der Sowjetischen Militäradministration (SMAD) in der SBZ, Köln 1992.

Helwig, Gisela (Hg.): Schule in der DDR, Köln 1988.

Hering, Sabine: „Anders werden". Die Anfänge der politischen Erwachsenenbildung in der DDR, Berlin 1995.

Höltershinken, Dieter; Hoffmann, Hilmar und Prüfer, Gudrun: Kindergärten und Kindergärtnerinnen in der DDR, 2 Bände, Neuwied 1997.

Hoffmann, Dietrich (Hg.) Erziehung und Erziehungswissenschaft in der BRD und der DDR, 2 Bände, Weinheim, 1994-1995.

Hohlfeld, Barbara: Die Neulehrer in der SBZ/DDR 1945-1953. Ihre Rolle bei der Umgestaltung von Gesellschaft und Staat, Weinheim 1992.

Krönig, Waldemar und Müller, Klaus-Dieter: Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR 1945-1961, Köln 1994.

Müller, Marianne und Egon Erwin: „...stürmt die Festung Wissenschaft!" Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945. Reprint [der Ausgabe Berlin-Dahlem 1953], Berlin 1994.

Schneider, Ilona K.: Weltanschauliche Erziehung in der DDR. Normen, Praxis, Opposition. Eine kommentierte Dokumentation, Opladen 1995.

Schneider, Michael C.: Bildung für neue Eliten. Die Gründung der Arbeiter- und Bauernfakultäten in der SBZ/DDR, Dresden 1998.

Schreier, Gerhard: Förderung und Auslese im Einheitsschulsystem. Debatten und Weichenstellungen in der SBZ/DDR 1946 bis 1989, Köln u. a. 1996.

3.6 Další jednotlivá témata

Bernhardt, Ulrich: Die Deutsche Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft „Walter Ulbricht" 1948-1971, Bern u. a. 1997.

Boyer, Christoph: „Die Kader entscheiden alles...". Kaderpolitik und Kaderentwicklung in der zentralen Staatsverwaltung der SBZ und frühen DDR (1945-1952), Dresden 1996.

Buddrus, Michael: Die Organisation „Dienst für Deutschland". Arbeitsdienst und Militarisierung in der DDR, Weinheim 1994.

Hanauske, Dieter (Bearbeiter): Die Sitzungsprotokolle des Magistrats der Stadt Berlin 1945/46, 1. Band, Berlin 1995.

Kaiser, Monika: Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker. Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972, Berlin 1997.

Mampel, Siegfried: Die sozialistische Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. Kommentar, 3. Auflage mit einem Nachtrag über die Rechtsentwicklung bis zur Wende im Herbst 1989 und das Ende der sozialistischen Verfassung, Goldbach 1997.

Mielke, Henning: Die Auflösung der Länder in der SBZ, DDR. Von der deutschen Selbstverwaltung zum sozialistisch-zentralistischen Einheitsstaat nach sowjetischem Modell 1945-1952, Stuttgart 1995.

Scherstjanoi, Elke (Hg.): „Provisorium für längstens ein Jahr". Protokoll des Kolloquiums Die Gründung der DDR, September 1991, Berlin 1993.

Wagner, Matthias: Ab morgen bist Du Direktor. Das System der Nomenklaturkader in der DDR, Berlin 1998.

Zschaler, Frank: Öffentliche Finanzen und Finanzpolitik in Berlin. 1945-1961. Eine vergleichende Untersuchung von Ost- und West-Berlin (mit Datenanhang 1945-1989), Berlin u. a. 1995.

4. Sovětské instituce v Sovětské okupační zóně a NDR

Bonwetsch, Bernd; Bordjugov, Gennadij und Naimark, Norman M. (Hg.): Sowjetische Politik in der SBZ 1945-1949. Dokumente zur Tätigkeit der Propagandaverwaltung (Informationsverwaltung) der SMAD unter Sergej Tjul'panov, Bonn 1998.

Creuzberger, Stefan: Die sowjetische Besatzungsmacht und das politische System der SBZ, Böhlau, Köln 1996.

Foitzik, Jan: Inventar der Befehle des Obersten Chefs der sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD 1945-1949. Offene Serie, München 1995.

Koop, Volker: Zwischen Recht und Willkür. Die Rote Armee in Deutschland Bonn 1996.

Scherstjanoi, Elke (Bearbeiterin): Das SKK-Statut. Zur Geschichte der Sowjetischen Kontrollkommission in Deutschland 1949 bis 1953. Eine Dokumentation, München 1998.

Srv. též 3.4, 3.5, 5.4, 7, 9.5, 12 a 13.

5. Strany a masové organizace

5.1 Přehledná díla

Henkel, Rüdiger: Im Dienste der Staatspartei. Über Parteien und Organisationen der DDR, hrsg. von der Unabhängigen Kommission zur Überprüfung des Vermögens der Parteien und Massenorganisationen der DDR, Baden-Baden 1994.

Weber, Hermann (Hg.): Parteiensystem zwischen Demokratie und Volksdemokratie. Dokumente und Materialien zum Funktionswandel der Parteien und Massenorganisationen in der SBZ/DDR 1945-1950 Köln 1982.

5.2 Komunistická strana Německa a Jednotná socialistická strana Německa

Alt, Helmut: Die Stellung des Zentralkomitees der SED im politischen System der DDR, Köln 1987.

Benser, Günter und Krusch, Hans-Joachim (Hg.): Dokumente zur Geschichte der kommunistischen Bewegung in Deutschland, Reihe 1945/46, 6 Bände, München u. a. 1994-1997.

Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Beschlüsse und Erklärungen des Zentralkomitees sowie seines Politbüros und seines Sekretariats, hrsg. vom Zentralkomitee der SED, Bände 1-21, Berlin 1948-1989.

Erler, Peter; Laude, Horst und Wilke, Manfred (Hg.): „Nach Hitler kommen wir". Dokumente zur Programmatik der Moskauer KPD-Führung 1944/45 für Nachkriegsdeutschland, Berlin 1994.

Friedrich, Thomas u. a. (Hg.): Entscheidungen der SED 1948. Aus den stenographischen Niederschriften der 10. Bis 15. Tagung des Parteivorstandes der SED, Berlin 1995.

Gabert, Josef (Hg.): SED und Stalinismus. Dokumente aus dem Jahre 1956, Berlin 1990.

Gabert, Josef (Hg.): Zur Entlassung werden vorgeschlagen... Wirken und Arbeitsergebnisse der Kommission des Zentralkomitees zur Überprüfung von Angelegenheiten von Parteimitgliedern 1956. Dokumente, Berlin 1991.

Herbst, Andreas; Stephan, Gerd-Rüdiger und Winkler, Jürgen (Hg.): Die SED. Geschichte, Organisation, Politik. Ein Handbuch, Berlin 1997.

Hurwitz, Harold unter Mitarbeit von Böhme, Ursula und Malycha, Andreas: Die Stalinisierung der SED. Zum Verlust von Freiräumen und sozialdemokratischer Identität in den Vorständen 1946-1949, Opladen 1997.

Kaiser, Monika: Change and continuity in the development of the Socialist Unity Party of Germany, in: Journal of contemporary History, 30 (1995), S. 687-703.

Keiderling, Gerhard (Hg.): „Gruppe Ulbricht" in Berlin April 1945 bis Juni 1945. Von den Vorbereitungen im Sommer 1944 bis zur Wiedergründung der KPD im Juni 1945. Eine Dokumentation, Berlin 1993.

Keiderling, Gerhard: Wir sind die Staatspartei. Die KPD-Bezirksorganisation Groß-Berlin April 1945-April 1946, Berlin 1997.

Klein, Thomas; Otto, Wilfriede und Grieder, Peter: Visionen. Repression und Opposition in der SED (1949-1989), Frankfurt a. d. Oder 1996.

Klotz, Johannes (Hg.): Zwangsvereinigung? Zur Debatte über den Zusammenschluß von SPD und KPD in Ostdeutschland, Heilbronn 1996.

Kluttig, Thekla: Parteischulung und Kaderauslese in der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands 1946-1961, Berlin 1997.

Malycha, Andreas: Auf dem Weg zur SED. Die Sozialdemokratie und die Bildung einer Einheitspartei in den Ländern der SBZ. Eine Quellenedition, Bonn 1995.

Malycha, Andreas: Partei von Stalins Gnaden? Die Entwicklung der SED zur Partei neuen Typs in den Jahren 1946 bis 1950, Berlin 1996.

Nakath, Monika: SED und Perestroika. Reflexionen osteuropäischer Reformversuche in den 80er Jahren (hefte zur ddr-geschichte, 9), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1993.

Neugebauer, Gero: Partei und Staatsapparat in der DDR, Köln 1978.

Niethammer, Lutz (Hg.) unter Mitarbeit von Hartewig, Karin: Der „gesäuberte" Antifaschismus. Die SED und die roten Kapos von Buchenwald. Dokumente, Berlin 1994.

Podewin, Norbert und Teresiak, Manfred: „Brüder, in eins nun die Hände...". Das Für und Wider um die Einheitspartei in Berlin, Berlin 1996.

Scherzer, Landolf: Der Erste. Mit einem weiterführenden Bericht „Der letzte Erste", Berlin 1997.

Stern, Carola: Porträt einer bolschewistischen Partei. Entwicklung, Funktion und Situation der SED, Köln u. a. 1957.

Stern, Frank: Dogma und Widerspruch. SED und Stalinismus in den Jahren 1946-1958, München 1992.

Sywottek, Arnold: Deutsche Volksdemokratie. Studien zur politischen Konzeption der KPD 1935-1946, Düsseldorf 1971.

Teresiak, Manfred (Bearbeiter): Die SED in Berlin. Dokumente zur Vereinigung von KPD und SPD, Bände 1-3, Berlin 1994-1995.

Uschner, Manfred: Die zweite Etage. Funktionsweise eines Machtapparates, Berlin 1993.

Weber, Hermann und Mählert, Ulrich (Hg.): Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936-1953, Paderborn 1998.

Wilke, Manfred (Hg.): Anatomie der Parteizentrale. Die KPD/SED auf dem Weg zur Macht, Berlin u. a. 1998.

5.3 Jednotný blok stran

Dokumente der CDU, zusammengestellt durch ein Kollektiv von Mitarbeitern der Parteileitung, 5 Bände, Berlin (Ost) 1956-1964.

Frölich, Jürgen (Hg.): „Bürgerliche" Parteien in der SBZ/DDR. Zur Geschichte von CDU, LPD(D), DBD und NDPD 1945 bis 1953, Köln 1994.

Haas, Josef: Die National-Demokratische Partei Deutschlands (NDPD). Geschichte, Struktur und Funktion einer DDR-Blockpartei, Erlangen 1987.

Lapp, Peter J.: Die „befreundeten Parteien" der SED. DDR-Blockparteien heute. Köln 1988.

Louis, Jürgen: Die Liberal-Demokratische Partei in Thüringen 1945-1952, Köln 1996.

Reichelt, Hans: Blockflöten – oder was? Zur Geschichte der Demokratischen Bauernpartei Deutschlands (DBD) 1948 bis 1990, Berlin 1997.

Reinert, Fritz (Bearbeiter): Protokolle des Landesblockausschusses der antifaschistisch-demokratischen Parteien Brandenburgs. 1945-1950, Weimar 1994.

Richter, Michael: Die Ost-CDU 1948-1952. Zwischen Widerstand und Gleichschaltung, Düsseldorf 1991.

Richter, Michael (Hg.): Die Ost-CDU. Beiträge zu ihrer Entstehung und Entwicklung, Weimar u. a. 1995.

Rißmann, Martin: Kaderschulung in der Ost-CDU. 1949-1971. Zur geistigen Formierung einer Blockpartei, Düsseldorf 1995.

Sommer, Ulf: Die Liberal-Demokratische Partei Deutschlands. Eine Blockpartei unter der Führung der SED, Münster 1996.

Suckut, Siegfried (Hg.): Blockpolitik in der SBZ/DDR 1945-1949. Die Sitzungsprotokolle des zentralen Einheitsfrontausschusses. Quellenedition, Köln 1985.

Wernet-Tietz, Bernhard: Bauernverband und Bauernpartei in der DDR. Die VdgB und die DBD 1945-1952. Ein Beitrag zum Wandlungsprozeß des Parteiensystems der SBZ/ DDR, Köln 1984.

5.4 Masové organizace a jiné spolky

Ansorg, Leonore: Kinder im Klassenkampf. Die Geschichte der Pionierorganisation von 1948 bis Ende der fünfziger Jahre, Berlin 1997.

Brunner, Detlev (Hg.): Der Wandel des FDGB zur kommunistischen Massenorganisation. Das Protokoll der Bitterfelder Konferenz des FDGB am 25./26. November 1948, Essen 1996.

Dokumente zur Geschichte der Freien Deutschen Jugend. 4 Bände, Berlin (Ost) 1960-1963.

Dralle, Lothar: Von der Sowjetunion lernen, ...Zur Geschichte der Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft, Berlin 1993.

Eckelmann, Wolfgang; Hertle, Hans-Hermann und Weinert, Rainer: FDGB intern. Innenansichten einer Massenorganisation der SED, Berlin 1990.

Gill, Ulrich: FDGB. Der Freie Deutsche Gewerkschaftsbund (FDGB). Theorie, Geschichte, Organisation, Funktion, Kritik, Opladen 1989.

Gotschlich, Helga (Hg.): „Links und links und Schritt gehalten ...". Die FDJ, Konzepte, Abläufe, Grenzen, Berlin 1994.

Hartmann, Anneli und Eggeling, Wolfgang: Die Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft. Zum Aufbau einer Institution in der SBZ/DDR zwischen deutschen Politzwängen und sowjetischer Steuerung, Berlin 1993.

Heider, Magdalena: Politik, Kultur, Kulturbund. Zur Gründungs- und Frühgeschichte des Kulturbundes zur demokratischen Erneuerung Deutschlands 1945-1954 in der SBZ/ DDR, Köln 1993.

Koop, Volker: Armee oder Freizeitclub? Die Kampfgruppen der Arbeiterklasse in der DDR, Bonn 1997.

Mählert, Ulrich und Stephan, Gerd-Rüdiger: Blaue Hemden - Rote Fahnen. Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend, Opladen 1996.

Mählert, Ulrich: Die Freie Deutsche Jugend 1945-1949. Von den „Antifaschistischen Jugendsausschüssen" zur SED-Massenorganisation, Paderborn 1995.

Reuter, Elke und Hansel, Detlef: Das kurze Leben der VVN von 1947 bis 1953. Die Geschichte der Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes in der sowjetischen Besatzungszone und in der DDR, Berlin 1997.

Suckut, Siegfried: Die Betriebsrätebewegung in der Sowjetisch Besetzten Zone Deutschlands (1945-1948). Zur Entwicklung und Bedeutung von Arbeiterinitiative, betrieblicher Mitbestimmung und Selbstbestimmung bis zur Revision des programmatischen Konzepts der KPD/SED vom „besonderen deutschen Weg zum Sozialismus", Frankfurt a. M. 1982.

Wilke, Manfred und Hertle, Hans-Hermann: Das Genossen-Kartell. Die SED und die IG Druck und Papier/IG Medien. Dokumente, Berlin 1992.

6. Opozice a odpor

Allan, Bruce: Germany east. Dissent and opposition, Montreal 1991.

Bärwald, Helmut: Das Ostbüro der SPD. 1946-1971. Kampf und Niedergang, Krefeld 1991.

Baring, Arnulf: Der 17. Juni 1953, Bonn 1957.

Bastian, Uwe: Greenpeace in der DDR. Erinnerungsberichte, Interviews und Dokumente, Berlin 1996.

Beier, Gerhard: Wir wollen freie Menschen sein. Der 17. Juni 1953: Bauleute gingen voran, Köln 1993.

Bibliographie zum Thema 17. Juni 1953. Arbeiter und Volksaufstand in der SBZ/DDR, Stuttgart 1983.

Bouvier, Beatrix W.: Ausgeschaltet! Sozialdemokraten in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR, Bonn 1996.

Bouvier, Beatrix W. und Schulz, Horst-Peter: „:...die SPD aber aufgehört hat zu existieren". Sozialdemokraten unter sowjetischer Besatzung, Bonn 1991.

Buschfort, Wolfgang: Das Ostbüro der SPD, München 1991.

Diedrich, Torsten: Der 17. Juni 1953 in der DDR. Bewaffnete Gewalt gegen das Volk, Berlin 1991.

Fricke, Karl W.: Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report, Köln 1984.

Geppert, Dominik: Störmanöver. Das „Manifest der Opposition" und die Schließung des Ost-Berliner „Spiegel"-Büros im Januar 1978, Berlin 1996.

Hagemann, Frank: Der Untersuchungsausschuß Freiheitlicher Juristen 1949-1969, Frankfurt a. M. 1994.

Hagen, Manfred: DDR – Juni 1953. Die erste Volkserhebung im Stalinismus, Stuttgart, 1992.

Hagen, Manfred: „Wir sind doch nicht geschlagen?!". Erste Reaktionen der SED-Führung auf die Volkserhebung 1953, Dresden 1993.

Harich, Wolfgang: Keine Schwierigkeiten mir der Wahrheit. Zur nationalkommunistischen Opposition 1956 in der DDR, Berlin 1993.

Haufe, Gerda und Bruckmaier, Karl (Hg.): Die Bürgerbewegungen in der DDR und in den neuen Bundesländern, Köln 1993.

Jander, Martin: Formierung und Krise der DDR-Opposition. Die „Initiative für unabhängige Gewerkschaften" – Dissidenten zwischen Demokratie und Romantik, Berlin 1996.

Janka, Walter: Schwierigkeiten mit der Wahrheit, Reinbek 1990.

Jordan, Carlo und Kloth, Hans M.: Arche Nova. Opposition in der DDR. Das „Grün-ökologische Netzwerk Arche" 1988-90, Berlin 1995.

Kaff, Brigitte (Hg.): „Gefährliche politische Gegner". Widerstand und Verfolgung in der Sowjetischen Zone/DDR, Düsseldorf 1995.

Kopstein, Jeffrey S.: Chipping away at the state. Workers' resistance and the demise of East Germany, in: World politics 48 (1995/96), S. 391-423.

Kowalczuk, Ilko-Sascha; Mitter, Armin und Wolle, Stefan (Hg.): Der Tag X – 17. Juni 1973. Die „Innere Staatsgründung" der DDR als Ergebnis der Krise 1952/54, Berlin 1995.

Krämer, Martin: Der Volksaufstand vom 17. Juni 1953 und sein politisches Echo in der Bundesrepublik Deutschland, Bochum 1996.

Meckel, Markus und Gutzeit, Martin (Hg.): Opposition in der DDR. Zehn Jahre Friedensarbeit – kommentierte Quellentexte, Köln 1994.

Merz, Kai-Uwe: Kalter Krieg als antikommunistischer Widerstand. Die Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit 1948-1959, München 1987.

Müller, Klaus-Dieter und Osterloh, Jörg: Die Andere DDR. Eine studentische Widerstandsgruppe und ihr Schicksal im Spiegel persönlicher Erinnerungen und sowjetischer NKWD-Dokumente, Dresden 1995.

Müller-Enbergs, Helmut (Hg.): Von der Illegalität ins Parlament. Werdegang und Konzept der neuen Bürgerbewegungen, Berlin 1992.

Neubert, Ehrhart: Geschichte der Opposition der DDR 1949-1989, Berlin 1997.

Pollack, Detlef und Rink, Dieter (Hg.): Zwischen Verweigerung und Opposition. Politischer Protest in der DDR 1970-1989, Frankfurt a. M. 1997.

Poppe, Ulrike; Eckert, Rainer und Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hg.): Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstands und der Opposition in der DDR, Berlin 1995.

Rüddenklau, Wolfgang: Störenfried. DDR-Opposition 1986-1989, Berlin 1992.

Schlomann, Friedrich-Wilhelm: Mit Flugblättern und Anklageschriften gegen das SED-System. Die Tätigkeit der KgU und des UfJ. Zeitzeugenberichte und Dokumentation, hrsg. vom Landesbeauftragten für Mecklenburg-Vorpommern für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Schwerin 1998.

Schulz-Heidorf, Walter: Preis unbezahlbar. Tarantel – Heiße Lektüre im Kalten Krieg, Berlin 1997.

Zur Mühlen, Patrick von: Der „Eisenberger Kreis". Jugendwiderstand und Verfolgung in der DDR 1953-1958, Bonn 1995.

Srv. též 3.3, 3.4, 5., 7. a 9.

7. Represe a pronásledování

Auerbach, Thomas unter Mitarbeit von Sailer, Wolf-Dieter: Vorbereitung auf den Tag X. Die geplanten Isolierungslager des MfS Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1995.*

Behnke, Klaus und Fuchs, Jürger (Hg.): Zersetzung der Seele. Psychologie und Psychiatrie im Dienste der Stasi, Hamburg 1995.

Bennewitz, Inge und Potratz, Rainer: Zwangsaussiedlungen an der innerdeutschen Grenze, Berlin 1994.

Boll, Friedhelm: Verfolgung und Lebensgeschichte. Diktaturerfahrungen unter nationalsozialistischer und stalinistischer Herrschaft in Deutschland, Berlin 1997.

Eberhardt, Andreas: Verschwiegene Jahre. Biographische Erinnerungen von Gefangenschaft und dem Leben danach, Berlin 1998.

Erler, Peter: Lager X. Das geheime Haftarbeitslager des MfS in Berlin-Hohenschönhausen (1952-1972). Fakten, Dokumente, Personen (Arbeitspapiere des Forschungsverbundes SED-Staat, 25/1997), Berlin, Freie Univerisät 1997.*

Filmer, Werner und Schwan, Heribert: Opfer der Mauer. Die geheimen Protokolle des Todes, München 1991.

Finn, Gerhard (Hg.): Die Frauen von Hoheneck. Protokoll einer Anhörung, Bad Münstereifel [1995].

Fricke, Karl W.: Akten-Einsicht. Rekonstruktion einer politischen Verfolgung, Berlin 1995.

Fuchs, Jürgen: Gedächtnisprotokolle. Vernehmungsprotokolle November '76 bis September '77, Reinbek 1990.

Fuchs, Jürgen: Unter Nutzung der Angst. Die „leise Form" des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1994.*

Das gelbe Elend. Bautzen-Häftlinge berichten. 1945-1956, Berlin 1992.

Haase, Norbert und Oleschinski, Brigitte (Hg.): Das Torgau-Tabu. Wehrmachtsstrafsystem, NKWD-Speziallager, DDR-Strafvollzug, Leipzig 1993.

Klonovsky, Michael und Flocken, Jan von: Stalins Lager in Deutschland 1945-1950. Dokumentation, Zeugenberichte, Berlin u. a. 1991.

Knigge-Tesche, Renate; Reif-Spirek, Peter und Ritscher, Bodo (Hg.): Internierungspraxis in Ost- und Westdeutschland nach 1945. Eine Fachtagung, Erfurt 1993.

Kowalczyk, Angela („China"): Punk in Pankow. Stasi-„Sieg": 16jährige Pazifistin verhaftet, Berlin 1996.

Kukutz, Irena und Havemann, Katja: Geschützte Quelle. Gespräche mit Monika H. alias Karin Lenz, Berlin 1990.

Kunze, Rainer: Deckname „Lyrik". Eine Dokumentation, Frankfurt a. M. 1990.

Lochen, Hans-Hermann und Meyer-Seitz, Christian (Hg.): Die geheimen Anweisungen zur Diskriminierung Ausreisewilliger. Dokumente der Stasi und des Ministeriums des Innern, Köln 1992.

Mironenko, Sergej; Niethammer, Lutz u. a. (Hg.): Sowjetische Speziallager in Deutschland, 2 Bände, Berlin 1998.

Morré, Jörg: Speziallager des NKWD. Sowjetische Internierungslager in Brandenburg 1945-1950, Brandenburg 1997.

Die Post- und Telefonkontrolle durch die Staatssicherheit im Bezirk Magdeburg. Der Prozeß gegen die verantwortlichen Staatssicherheitsoffiziere, hrsg. vom Bürgerkomitee Sachsen-Anhalt e. V., Magdeburg 1993.

Raschka, Johannes: Einschüchterung, Ausgrenzung, Verfolgung. Zur politischen Repression in der Amtszeit Honeckers, Dresden 1998.

Raschka, Johannes: „Für kleine Delikte ist kein Platz in der Kriminalstatistik". Zur Zahl politischer Häftlinge während der Amtszeit Honeckers, Dresden 1997.

Rehlinger, Ludwig A.: Freikauf. Die Geschäfte der DDR mit politisch Verfolgten 1963-1989, Berlin 1991.

Reuter, Lothar: Die ungesetzlichen Eingriffe in das Post- und Fernmeldegeheimnis in der DDR, in: Neue Justiz 45 (1991), S. 383-386.

Rupieper, Hermann-Josef und Schroeder, Ekkehardt: Feindobjekt „Spinne": Die Überwachung von Studienfahrten in die DDR durch das Ministerium für Staatssicherheit 1983-1989, Halle 1997.

Sauer, Heiner und Plumeyer, Hans-Otto: Der Salzgitter-Report. Die Zentrale Erfassungsstelle berichtet über Verbrechen im SED-Staat, München 1991.

Sélitrenny, Rita: Die Verantwortung der SED für die Isolierungslager (Arbeitspapiere des Forschungsverbundes SED-Staat, 17/1995), Berlin, Freie Universität 1995.*

Stasi-Akte „Verräter". Bürgerrechtler Templin: Dokumente einer Verfolgung (Spiegel-Spezial 1/1993), Hamburg 1993.

Stephan, Annegret und Müller, Klaus-Dieter (Bearbeiter): „Die Vergangenheit läßt uns nicht los...". Haftbedingungen politischer Gefangener in der SBZ/DDR und deren gesundheitliche Folgen, hrsg. von der Gedenkstätte für die Opfer politischer Gewalt Moritzplatz Magdeburg sowie die Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR in Berlin, Mecklenburg-Vorpommern und Sachsen-Anhalt, Berlin 1997.

Wollenberger, Vera: Virus der Heuchler, Berlin 1992.

Wolter, Manfred: Aktion Ungeziefer. Die Zwangsaussiedlungen an der Elbe, Rostock 1997.

Wunschik, Tobias: Die maoistische KPD/ML und die Zerschlagung ihrer „Sektion DDR" durch das MfS, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1997.*

Srv. též 3.3., 3.4., 5., 6. a 9.

8. Sociální dějiny a každodennost, sociální politika

Alltagskultur in der DDR. Tempolinsen und P2, hrsg. vom Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR in Eisenhüttenstadt, Berlin 1996.

Bauerkämper, Arnd (Hg.): „Junkerland in Bauernhand?" Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone, Stuttgart 1996.

Bessel, Richard und Jessen, Ralf (Hg.): Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR, Göttingen 1996.

Boldorf, Marcel: Sozialfürsorge in der SBZ/DDR 1945-1953. Ursachen, Ausmaß und Bewältigung der Nachkriegsarmut, Stuttgart 1998.

Budde, Gunilla-Friederike (Hg.): Frauen arbeiten. Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945, Göttingen 1997.

Elsner, Eva-Maria und Lothar: Zwischen Nationalismus und Internationalismus. Über Ausländer und Ausländerpolitik in der DDR 1949-1990. Darstellung und Dokumente, Rostock 1994.

Falck, Uta: VEB Bordell. Geschichte der Prostitution in der DDR, Berlin 1998.

Frerich, Johannes und Frey, Martin: Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland, Band 2: Sozialpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik, München u. a. 1993.

Fritze, Lothar: Täter mit gutem Gewissen. Über menschliches Versagen im diktatorischen Sozialismus, Köln u. a. 1998.

Geißler, Rainer: Die Sozialstruktur Deutschlands. Ein Studienbuch zur Entwicklung im geteilten und vereinten Deutschland, Opladen 1992.

Gensicke, Thomas: Mentalitätsentwicklungen im Osten Deutschlands seit den 70er Jahren. Vorstellung und Erläuterung von Ergebnissen einiger empirischer Untersuchungen in der DDR und in den neuen Bundesländern von 1977 bis 1991, Speyer 1992.

Harsch, Donna: Society, the state and abortion in East Germany. 1950-1972. in: The American historical review 102 (1997), S. 53-84.

Helwig, Gisela (Hg.): Frauen in Deutschland. 1945-1992, Berlin 1993.

Hennig, Werner und Friedrich, W. (Hg.): Jugend in der DDR. Daten und Ergebnisse der Jugendforschung vor der Wende, Weinheim 1991.

Hoffmann, Dierk und Schwartz, Michael (Hg.): Geglückte Integration? Spezifika und Vergleichbarkeiten der Vertriebeneneingliederung in der SBZ/DDR, München 1998 (im Druck).

Hoffmann, Dierk: Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR. Der Umbau der Sozialversicherung 1945-1956, München 1996.

Hübner, Peter: Konsens, Konflikt und Kompromiß. Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945-1970, Berlin 1995.

Kaelble, Hartmut; Kocka, Jürgen und Zwahr, Hartmut (Hg.): Sozialgeschichte der DDR, Stuttgart 1994.

Kessler, Mario: Die SED und die Juden – zwischen Repression und Toleranz. Politische Entwicklungen bis 1967, Berlin 1995.

Kleßmann, Christoph (Hg.): Kinder der Opposition. Berichte aus Pfarrhäusern in der DDR, Gütersloh 1993.

Kleßmann, Christoph (Hg.): Das gespaltene Land, München 1993.

Knabe, Hubertus: Umweltkonflikte im Sozialismus. Möglichkeiten und Grenzen gesellschaftlicher Problemartikulation in sozialistischen Systemen. Eine vergleichende Analyse der Umweltdiskussion in der DDR und Ungarn, Köln 1993.

Krüger-Potratz, Marianne: Anderssein gab es nicht. Ausländer und Minderheiten in der DDR, Münster 1991.

Lüdtke, Alf und Becker, Peter (Hg.): Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag, Berlin 1997.

Mertens, Lothar: Davidstern unter Hammer und Zirkel. Die jüdischen Gemeinden in der SBZ/DDR und ihre Behandlung durch Partei und Staat 1945-1990, Berlin 1997.

Meyer, Gerd: Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker, Tübingen 1991.

Mothes, Jörn u. a. (Hg.): Beschädigte Seelen. DDR-Jugend und Staatssicherheit, Bremen 1996.

Müller, Klaus-Dieter: Zwischen Hippokrates und Lenin. Gespräche mit ost- und westdeutschen Ärzten über ihre Zeit in der SBZ und der DDR, Köln 1994.

Niemann, Heinz: Meinungsforschung in der DDR. Die geheimen Berichte des Instituts für Meinungsforschung an das Politbüro der SED, Berlin 1994.

Niethammer, Lutz; Plato, Alexander von und Wierling, Dorothee: Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen, Berlin 1991.

Offenberg, Ulrike: Seid vorsichtig gegen die Machthaber. Die jüdischen Gemeinden in der SBZ und der DDR, Berlin 1998.

Plato, Alexander von und Meinicke, Wolfgang: Alte Heimat – neue Zeit. Flüchtlinge, Umgesiedelte, Vertriebene in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR, Berlin 1991.

Rytlewski, Ralf und Opp de Hipt, Manfred: Die Deutsche Demokratische Republik in Zahlen. 1945/49-1980. Ein sozialgeschichtliches Arbeitsbuch, München 1987.

Schneider, Eberhard: Die politische Funktionselite der DDR. Eine empirische Studie zur SED-Nomenklatura, Opladen 1994.

Schulze, Edeltraut und Noack, Gert (Hg.): DDR-Jugend. Ein statistisches Handbuch, Berlin 1995.

Solga, Heike: Auf dem Weg in die klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilitäten zwischen Generationen in der DDR, Berlin 1995.

Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik, hrsg. von der Zentralverwaltung für Statistik, Berlin, Jahrgänge 1-35 (1956-1990).

Szepansky, Gerda: Die stille Emanzipation. Frauen in der DDR, Frankfurt a. M. 1995.

Trappe, Heike: Emanzipation oder Zwang? Frauen in der DDR zwischen Beruf, Familie und Sozialpolitik, Berlin 1995.

Wille, Manfred (Hg.): Sie hatten alles verloren. Flüchtlinge und Vertriebene in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands, Wiesbaden 1993.

Wroblewsky, Vincent von: Zwischen Ihora und Trabant. Juden in der DDR, Berlin 1993.

Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren, hrsg. von der Neuen Gesellschaft für Bildende Kunst e. V., Köln u. a. 1996.

9. Kultura

9.1 Přehledná díla

Dietrich, Gerd: Politik und Kultur in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands (SBZ) 1945-1949, Bern 1993.

Jäger, Manfred: Kultur und Politik in der DDR 1945-1990, Köln 1994.

La politique culturelle en zone d'occupation soviétique et en RDA [4 Beiträge], in: Allemagne d'aujourd'hui 1994, Heft 128, S. 109-130, Heft 129, S. 113-141, Heft 130, S. 141-158.

9.2 Věda, umění, hudba

Bleek, Wilhelm und Mertens, Lothar: DDR-Dissertationen. Promotionspraxis und Geheimhaltung von Doktorarbeiten im SED-Staat, Opladen u.a. 1994.

Düwel, Jörn: Baukunst voran! Architektur und Städtebau in der SBZ-DDR, Berlin 1995.

Feist, Günter; Gillen, Eckhart und Vierneisel, Beatrice (Hg.): Kunstdokumentation SBZ/DDR 1945-1990. Aufsätze, Berichte, Materialien, Köln 1996.

Fischer, Alexander und Heydemann, Günther: Geschichtswissenschaft in der DDR, 2 Bände 1988-1990.

Flacke, Monika (Hg.): Auftragskunst der DDR 1949-1990, München 1995.

Gillen, Eckhart und Haarmann, Rainer: Kunst in der DDR, Köln 1990.

Guth, Peter: Wände der Verheißung. Zur Geschichte der architekturbezogenen Kunst in der DDR, Leipzig 1995.

Halbrehder, Corinna: Die Malerei der Allgemeinen Deutschen Kunstausstellung der DDR I–VIII. Mit 920 Kurzbiographien und einer umfassenden Bibliographie, Frankfurt a. M. 1995.

Heimann, Thomas: DEFA, Künstler und SED-Kulturpolitik, Berlin 1994.

Jarausch, Konrad H. (Hg.): Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991.

Kirchenwitz, Lutz: Folk, Chanson und Liedermacher in der DDR, Berlin 1993.

Kowalczuk, Ilko-Sascha: Legitimation eines neuen Staates. Parteiarbeiter an der historischen Front. Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR, Berlin 1997.

Linke, Dietmar: Theologiestudenten der Humboldt-Universität. Zwischen Hörsaal und Anklagebank. Darstellungen der parteipolitischen Einflußnahme auf eine Theologische Fakultät in der DDR anhand von Dokumenten, Neukirchen-Vluyn 1994.

Müller, Silvia u. a.: Die Entlassung. Robert Havemann und die Akademie der Wissenschaften 1965/66. Eine Dokumentation, Berlin 1996.

Neuhäusser-Wespy, Ulrich: Die SED und die Historie. Die Etablierung der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR in den fünfziger und sechziger Jahren, Bonn 1996.

Pohl, Karl H. (Hg.): Historiker in der DDR, Göttingen 1997.

Rauhut, Michael: Beat in der Grauzone. DDR-Rock 1964 bis 1972 – Politik und Alltag, Berlin 1993.

Rauhut, Michael: Schalmei und Lederjacke. Udo Lindenberg, BAP, Underground. Rock und Politik in den achtziger Jahren, Berlin 1996.

Schulz, Eberhart: Zwischen Identifikation und Opposition. Künstler und Wissenschaftler der DDR und ihre Organisationen von 1949 bis 1962, Köln 1995.

Süß, Sonja: Politisch mißbraucht? Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR, Berlin 1998.

Voigt, Dieter und Mertens, Lothar (Hg.): DDR-Wissenschaft im Zwiespalt zwischen Forschung und Staatssicherheit, Berlin 1995.

Das zweite Leben der Filmstadt Babelsberg. DEFA-Spielfilme 1946-1992, Berlin 1994.

9.3 Literatura, média, cenzura, veřejnost, jazyk

Agde, Günther (Hg.): Kahlschlag. Das II. Plenum des ZK der SED 1965. Studien und Dokumente, Berlin 1991.

Die andere Sprache. Neue DDR-Literatur der 80er Jahre, München 1990.

Barck, Simone; Langermann, Martina und Lokatis, Siegfried: „Jedes Buch ein Abenteuer". Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre, Berlin 1997.

Beutelschmidt, Thomas: Sozialistische Audiovision. Zur Geschichte der Medienkultur in der DDR, Potsdam 1995.

Die Biermann-Ausbürgerung und die Schriftsteller. Ein deutsch-deutscher Fall. Protokoll der ersten Tagung der Geschichtskommission des Verbandes deutscher Schriftsteller (VS) vom 28.2. bis 1.3.1992 in Berlin, Köln 1994.

Böthig, Peter: Grammatik einer Landschaft. Literatur aus der DDR in den 80er Jahren, Berlin 1997.

Bos, Ellen: Leserbriefe in Tageszeitungen der DDR. Zur „Massenverbundenheit" der Presse (1949-1989), Köln 1993.

Braun, Matthias: Drama um eine Komödie. Das Ensemble von SED und Staatssicherheit, FDJ und Ministerium für Kultur gegen Heiner Müllers „Die Umsiedlerin oder Das Leben auf dem Lande" im Oktober 1961, Berlin 1995.

Chotjewitz-Häfner, Renate (Hg.): Die Biermann-Ausbürgerung und die Schriftsteller. Ein deutsch-deutscher Fall, Köln 1994.

Corino, Karl: Die Akte Kant. IM „Martin", die Stasi und die Literatur in Ost und West, Reinbek 1995.

Emmerich, Wolfgang: Kleine Literaturgeschichte der DDR, erw. Neuausgabe Leipzig 1996.

„Es genügt nicht die einfache Wahrheit". DDR-Literatur der sechziger Jahre in der Diskussion, hrsg. von der Friedrich-Ebert-Stiftung, Leipzig 1995.

Groth, Joachim-Rüdiger und Groth, Karin: Materialien zu Literatur im Widerspruch. Gedichte und Prosa aus 40 Jahren DDR. Kulturpolitischer Überblick und Interpretationen, Köln 1993.

Groth, Joachim-Rüdiger: Widersprüche. Literatur und Politik in der DDR 1949-1989. Zusammenhänge, Werke, Dokumente, Frankfurt a. M. u. a. 1994.

Haase, Herwig E. u. a. (Hg.): Geschichte der Deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Band 2: Literatur der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin 1977.

Hanke, Irma: Alltag und Politik. Zur politischen Kultur einer unpolitischen Gesellschaft. Eine Untersuchung zur erzählenden Gegenwartsliteratur der DDR in den 70er Jahren, Opladen 1987.

Hasche, Christa; Schölling, Traute und Fiebach, Joachim: Theater in der DDR. Chronik und Positionen, Berlin 1994.

Hesse, Kurt R.: Westmedien in der DDR. Nutzung, Image und Auswirkungen bundesrepublikanischen Hörfunks und Fernsehens, Köln 1988.

Holzweißig, Günter: Zensur ohne Zensor. Die SED-Informationsdiktatur, Bonn 1997.

In Sachen Biermann. Protokolle, Berichte und Briefe zu den Folgen einer Ausbürgerung, Berlin 1994.

Keller, Dietmar und Kirchner, Matthias (Hg.): Biermann und kein Ende. Eine Dokumentation zur DDR-Kulturpolitik, Berlin 1991.

Kolbe, Uwe; Trolle, Lothar und Wagner, Bernd (Hg.): MIKADO oder der Kaiser ist nackt. Selbstverlegte Literatur in der DDR, Darmstadt 1988.

Michael, Klaus und Böthig, Peter (Hg.): MachtSpiele. Literatur und Staatsicherheit im Fokus Prenzlauer Berg, Leipzig 1993.

Michael, Klaus und Wohlfahrt, Thomas (Hg.): Vogel oder Käfig sein. Kunst und Literatur aus unabhängigen Zeitschriften in der DDR 1979-1989, Berlin 1991.

Minholz, Michael und Stirnberg, Uwe: Der Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst. Gute Nachrichten für die SED, München 1995.

Plenzdorf, Ulrich u. a. (Hg.): Berliner Geschichten. „Operativer Schwerpunkt Selbstverlag". Eine Autoren-Anthologie: Wie sie entstand und von der Stasi verhindert wurde, Frankfurt a. M. 1995.

Saldern, Adelheid von und Marßolek, Inge: Radio in der DDR der fünfziger Jahre. Zwischen Lenkung und Ablenkung (Zuhören und Gehörtwerden, Band 2), Tübingen 1998.

Schlosser, Horst D.: Die deutsche Sprache in der DDR zwischen Stalinismus und Demokratie. Historische, politische und kommunikative Bedingungen, Köln 1990.

Schroeter, Sabina: Die Sprache der DDR im Spiegel ihrer Literatur, Berlin 1994.

Steffens, Doris und Wolf, Birgit: Wörterbuch der DDR-Sprache, Reinbek 1996.

Strunk, Peter: Zensur und Zensoren. Medienkontrolle und Propagandapolitik unter sowjetischer Besatzungsherrschaft in Deutschland, Berlin 1996.

Vinke, Hermann (Hg.): Akteneinsicht Christa Wolf. Zerrspiegel und Dialog. Eine Dokumentation, München 1993.

Walther, Joachim u.a. (Hg.): Protokoll eines Tribunals. Die Ausschlüsse aus dem DDR-Schriftstellerverband 1979, Reinbek 1991.

Walther, Joachim: Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin 1996.

Wichner, Ernest und Wiesner, Herbert (Hg.): „Literaturentwicklungsprozesse". Die Zensur der Literatur in der DDR, Frankfurt a. M. 1993.

Wurm, Carsten: Der frühe Aufbau-Verlag. 1945-1961, Wiesbaden 1996.

Zipser, Richard (Hg.): Fragebogen. Zensur. Zur Literatur vor und nach dem Ende der DDR, Leipzig 1995.

9.4 Zpracování nacistické minulosti

Danyel, Jürgen (Hg.): Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten, Berlin 1995.

Goschler, Constantin: Paternalismus und Verweigerung. Die DDR und die Wiedergutmachung für jüdische Verfolgte des Nationalsozialismus, in: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 2 (1993), S. 93-117.

Herf, Jeffrey: Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys, Cambridge, Mass. (u. a.) 1997 (deutsch als: Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland, Berlin 1998).

Kessler, Ralf u. a. (Hg.): „An alle OdF-Betreuungsstellen Sachsen-Anhalts". Eine dokumentarische Fallstudie zum Umgang mit den Opfern des Faschismus in der SBZ/DDR 1945-1953, Frankfurt a. M. 1996.

Overesch, Manfred: Buchenwald und die DDR oder: Die Suche nach Selbstlegitimation, Göttingen 1995.

Rößler, Ruth-Kristin (Hg.): Die Entnazifizierungspolitik der KPD/SED 1945-1948. Dokumente und Materialien, Goldbach 1994.

Timm, Angelika: Alles umsonst? Verhandlungen zwischen der Claims Conference und der DDR über „Wiedergutmachung" und Entschädigung, (hefte zur ddr-geschichte, 32), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1996.*

Vollnhals, Clemens (Hg.): Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949, München 1991.

Wille, Manfred: Entnazifizierung in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-48, Magdeburg 1993.

9.5 Další jednotlivé otázky

Bernett, Hajo (Hg.): Körperkultur und Sport in der DDR. Dokumentation eines geschlossenen Systems, Schorndorf 1994.

Hartmann, Anne und Eggeling, Wolfgang: Sowjetische Präsenz im kulturellen Leben in der SBZ und frühen DDR 1945-1953, Berlin 1998.

Hartmann, Grit: Goldkinder. Die DDR im Spiegel ihres Spitzensports, Leipzig 1997.

Kaiser, Paul und Petzold, Claudia: Boheme und Diktatur in der DDR. Gruppen, Konflikte, Quartiere. Katalog zur Ausstellung des Deutschen Historischen Museums, Berlin 1997.

MfS und Leistungssport. Ein Recherchebericht, hrsg. vom Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Abteilung Bildung und Forschung, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1994.

Wehner, Jens: Kulturpolitik und Volksfront. Ein Beitrag zur Geschichte der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949, 2 Bände, Frankfurt a. M. 1992.

10. Církev

Viz souhrnná recenze Bernda Schäfera v tomto čísle *Soudobých dějin*.

11. Hospodářství

Bähr, Johannes: Die Betriebe Sowjetischer Aktiengesellschaften (SAG) in Berlin. 1945/46-1953, in: Berlin in Geschichte und Gegenwart 1996, S. 183-208.

Bähr, Johannes und Petzina, Dietmar (Hg.): Innovationsverhalten und Entscheidungsstrukturen. Vergleichende Studien zur wirtschaftlichen Entwicklung im geteilten Deutschland 1945-1990, Berlin 1996.

Barkleit, Gerhard: Die Rolle des MfS beim Aufbau der Luftfahrtindustrie der DDR, Dresden 1995.

Barkleit, Gerhard und Hartlepp, Heinz: Zur Geschichte der Luftfahrtindustrie in der DDR 1952-1961, Dresden 1995.

Beleites, Michael: Untergrund. Ein Konflikt mit der Stasi in der Uran-Provinz, Berlin 1991.

Buchheim, Christoph (Hg.): Wirtschaftliche Folgelasten des Krieges in der SBZ/DDR, Baden-Baden 1995.

Buthmann, Reinhard: Kadersicherung im Kombinat VEB Carl Zeiss Jena. Die Staatssicherheit und das Scheitern des Mikroelektronikprogramms, Berlin 1998.

Fisch, Jörg: Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg, München 1992.

Fischer, Wolfram und Bähr, Johannes (Hg.): Wirtschaft im geteilten Berlin 1945-1990. Forschungsansätze und Zeitzeugen, München 1994.

Heyl, Friedrich von: Der innerdeutsche Handel mit Eisen und Stahl 1945-1972. Deutsch-deutsche Beziehungen im Kalten Krieg, Köln u. a. 1997.

Gabler, Diethelm: Entwicklungsabschnitte der Landwirtschaft in der ehemaligen DDR, Berlin 1995.

Gilles, Franz Otto und Hertle, Hans-Hermann: Überwiegend negativ. Das Ministerium für Staatssicherheit in der Volkswirtschaft dargestellt am Beispiel der Struktur und Arbeitsweise der Objektdienststellen in den Chemiekombinaten des Bezirks Halle, Zentralinstitut für Sozialwissenschaftliche Forschung [existiert nicht mehr] an der Freien Universität Berlin, Berlin 1994.*

Götz, Hans H.: Manager zwischen Marx und Markt. Generaldirektoren in der DDR, Freiburg i.Br. 1988.

Haase, Herwig E.: Das Wirtschaftssystem der DDR. Eine Einführung, Berlin 1990.

Haendcke-Hoppe-Arndt, Maria: Die Hauptabteilung XVIII. Volkswirtschaft (Anatomie der Staatssicherheit. MfS-Handbuch, Teil III/10), Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1997.*

Hefele, Peter: Die Verlagerung von Industrie- und Dienstleistungsunternehmen aus der SBZ/DDR nach Westdeutschland. Unter besonderer Berücksichtigung Bayerns (1945-1961), Stuttgart 1998.

Kaiser, Monika: 1972 – Knockout für den Mittelstand. Zum Wirken von SED, CDU, LDPD und NDPD für die Verstaatlichung der Klein- und Mittelbetriebe, Berlin 1990.

Karlsch, Rainer: Allein bezahlt? Die Reparationsleistungen der SBZ/DDR 1945-53, Berlin 1993.

Krömke, Claus: Das „Neue ökonmische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft" und die Wandlungen des Günter Mittag (hefte zur ddr-geschichte, 37), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1996.*

Kuhrt, Eberhard; Buck, Hannsjörg F. und Holzweißig, Gunter (Hg.): Die wirtschaftliche und ökologische Situation der DDR in den achtziger Jahren, Opladen 1996.

Maier, Harry und Maier, Siegrid: Vom innerdeutschen Handel zur deutsch-deutschen Wirtschafts- und Währungsgemeinschaft, Köln 1990.

Martin, Thomas: Und nichts war uns geblieben. Der Weg der Freitaler Stahlindustrie GmbH zum Volkseigenen Betrieb (1945-1948), Stuttgart 1997.

Matschke, Werner: Die industrielle Entwicklung in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands (SBZ) 1945 bis 1948, Berlin 1988.

Nakath, Detlef: Zur Geschichte der deutsch-deutschen Handelsbeziehungen. Die besondere Bedeutung der Krisenjahre 1960/61 für die Entwicklung des innerdeutschen Handels (hefte zur ddr-geschichte, 4), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1993.*

Pirker, Theo u. a. (Hg.): Der Plan als Befehl und Fiktion. Wirtschaftsführung in der DDR. Gespräche und Analysen, Opladen 1995.

Quantitative Wirtschaftsgeschichte der DDR [5 Beiträge], in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1995, Heft 2, S. 9-146.

Roesler, Jörg: Zwischen Plan und Markt. Die Wirtschaftsreform 1963-1970 in der DDR, Berlin 1990.

Stokes, Raymond G.: Autarky, ideology, and technological lag. The case of the East German chemical industry. 1945-1964, in: Central European history 28 (1995), S. 29-45.

Thalheim, Karl C.: Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten in Deutschland. Tatsachen und Zahlen, Opladen 1988.

Vogler, Johannes: Von der Rüstungsfirma zum volkseigenen Betrieb. Aufzeichnungen eines Unternehmers der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands von 1945-1948, München 1992.

Wenzel, Siegfried: Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998.

Wenzel, Siegfried: Wirtschaftsplanung in der DDR. Struktur, Funktion, Defizite, Berlin 1992.

Werkzeuge des SED-Regimes. Der Bereich Kommerzielle Koordinierung und Alexander Schalck-Golodkowski. Bericht des 1. Untersuchungsausschusses des 12. Deutschen Bundestages, (Drucksache 12/7600), 5 Bände, hrsg. vom Deutschen Bundestag, Bonn 1994.*

Wienert, Helmut: Die Stahlindustrie in der DDR, Berlin 1992.

Zank, Wolfgang: Wirtschaft und Arbeit in Ostdeutschland 1945-1949. Probleme des Wiederaufbaus in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands, München 1987.

12. Zahraniční politika, německá otázka

Adomeit, Hannes: Imperial Overstretch. Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev. An Analysis Based on New Archival Evidence, Memoirs and Interviews, Baden-Baden 1998.

L'Allemagne double, deux ans aprés [18 Beiträge], in: Allemagne d'aujourd'hui 1993, Heft 24, S. 3-276.

Badstübner, Rolf und Loth, Wilfried (Hg.): Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945-1953, Berlin 1994.

Bender, Peter: Episode oder Epoche? Zur Geschichte des geteilten Deutschland, München 1996.

Bibliographie zur Deutschlandpolitik 1941-1974, bearb. von Goldbach, Marie-Luise u. a., Frankfurt a. M. 1975.

Bibliographie zur Deutschlandpolitik 1975-1982, bearb. von Schröder, Karsten, Frankfurt a. M. 1983.

Diemer, Gebhard und Kuhrt, Eberhard: Kurze Chronik der Deutschen Frage, Landsberg am Lech, 4. Auflage 1994.

Dokumente zur Außenpolitik der Deutschen Demokratischen Republik, hrsg. vom Deutschen Institut für Zeitgeschichte, 33 Bände, Berlin (Ost) 1954-1988.

Dokumente zur Deutschlandpolitik, wissenschaftliche Leitung: Ernst Deuerlein bzw. seit 1972 Karl D. Bracher und Hans-Adolf Jacobsen, Frankfurt a. M. 1961ff.

Dokumente zur Deutschlandpolitik der Sowjetunion, hrsg. vom Deutschen Institut für Zeitgeschichte, 3 Bände, 1957-1968.

Engelmann, Roger und Erker, Paul: Annäherung und Abgrenzung. Aspekte deutsch-deutscher Beziehungen 1956-1969, München 1993.

Fischer, Alexander (Hg.): Vierzig Jahre Deutschland-Politik im internationalen Kräftefeld, Köln 1989.

Haupt, Michael: Die Berliner Mauer. Vorgeschichte, Bau, Folgen. Literaturbericht und Bibliographie zum 20. Jahrestag des 13. August 1961, München 1981.

Herms, Michael und Popp, Karla: Westarbeit der FDJ 1949-1989. Eine Dokumentation, Berlin 1997.

Heyden, Ulrich van der; Schleicher, Ilona und Schleicher, Hans-Georg (Hg.): Die DDR und Afrika. Zwischen Klassenkampf und neuem Denken, Münster u. a. 1993.

Hübsch, Reinhard und Frölich, Jürgen: Deutsch-deutscher Liberalismus im Kalten Krieg. Zur Deutschlandpolitik der Liberalen 1945-1970, Potsdam 1997.

Ihme-Tuchel, Beate: Das „nördliche Dreieck". Die Beziehungen zwischen der DDR, der Tschechoslowakai und Polen in den Jahren 1954 bis 1962, Köln 1994.

Kraus, Elisabeth: Ministerien für das ganze Deutschland? Der Alliierte Kontrollrat und die Frage gesamtdeutscher Zentralverwaltungen, München 1990.

Kubina, Michael und Wilke, Manfred (Hg.): „Hart und kompromißlos durchgreifen". Die SED contra Polen 1980/81. Geheimakten der SED-Führung über die Unterdrückung der polnischen Demokratiebewegung, Berlin 1995.

Küchenmeister, Daniel (Hg.): Honecker-Gorbatschow. Vieraugengespräche, Berlin 1993.

Lemke, Michael: Die Berlinkrise 1958-1963. Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West-Konflikt, Berlin 1995.

Loth, Wilfried: Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte, Berlin 1994.

Mai, Gunther: Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland. 1945-1948. Alliierte Einheit – deutsche Teilung?, München 1995.

McAdams, A. James: Germany divided. From the wall to reunification, Princeton 1993.

Meißner, Werner (Hg.): Die DDR und China 1949 bis 1990. Eine Quellensammlung, Berlin 1996.

Nakath, Detlef (Hg.): Deutschlandpolitiker der DDR erinnern sich, Berlin 1995.

Nakath, Detlef: Die Verhandlungen zum deutsch-deutschen Grundlagenvertrag 1972. Zum Zusammenwirken von SED-Politbüro und DDR-Außenministerium bei den Gesprächen mit der BRD (hefte zur ddr-geschichte, 8), Berlin, Gesellschaftswissenschaftliches Forum e. V. und „Helle Panke" e. V. 1993.*

Potthoff, Heinrich (Hg.): Bonn und Ost-Berlin 1969-1982. Dialog auf höchster Ebene und vertrauliche Kanäle. Darstellung und Dokumente, Bonn 1997.

Schleicher, Hans-Georg und Ulf Engel: DDR-Geheimdienst und Afrika Politik, in: Außenpolitik 47 (1996), S. 200-409.

Schmidt, Karl-Heinz: Dialog über Deutschland. Studien zur Deutschlandpolitik von KPdSU und SED (1960-1979), Baden-Baden 1998.

Staadt, Jochen: Die geheime Westpolitik der SED 1960-1970. Von der gesamtdeutschen Orientierung zur sozialistischen Nation, Berlin 1993.

Timm, Angelika: Hammer, Zirkel, Davidstern. Das gestörte Verhältnis der DDR zum Zionismus und zum Staat Israel, Bonn 1996.

Wenzke, Rüdiger: Die NVA und der Prager Frühling 1968. Die Rolle Ulbrichts und der DDR-Streitkräfte bei der Niederschlagung der tschechoslowakischen Reformbewegung, Berlin 1995.

Die Westpolitik der DDR. Beziehungen der DDR zu ausgewählten westlichen Industriestaaten in den 70er und 80er Jahren, St. Augustin 1989.

Srv. též 3.4, 6., 7., 11. a 13.

13. Pokojná revoluce a připojení ke Spolkové republice Německo (1989–1990)

Bahrmann, Hannes und Links, Christoph: Chronik der Wende, 2 Bände, Berlin 1994-96.

Biermann, Rafael: Zwischen Kreml und Kanzleramt. Wie Moskau mit der deutschen Einheit rang, Paderborn u. a. 1997.

Eckert, Rainer; Küttler, Wolfgang und Seeber, Gustav (Hg.): Krise, Umbruch, Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992.

Fischer, Alexander u. a. (Hg.): Die politische „Wende" 1989/90 in Sachsen. Rückblick und Zwischenbilanz, Weimar u. a. 1995.

Fischer, Angela: Entscheidungsprozeß zur deutschen Wiedervereinigung. Der außen- und deutschlandpolitische Entscheidungsprozeß der Koalitionsregierung Kohl/Genscher in den Schicksalsjahren 1989/90, Frankfurt a. M. u. a. 1996.

Fröhling, Jörg; Meinel, Reinhild und Riha, Karl (Hg.): Wende – Literatur. Bibliographie und Materialien zur Literatur der deutschen Einheit, 2. Auflage Frankfurt a. M. u.a. 1997.

Hahn, André: Der Runde Tisch. Das Volk und die Macht. Politische Kultur im letzten Jahr der DDR, Berlin 1998.

Herberg, Dieter; Steffens, Doris und Tellenbach, Elke: Schlüsselwörter der Wendezeit. Wörter-Buch zum öffentlichen Sprachgebrauch 1989/90, Berlin u. a. 1997.

Herles, Helmut und Rose, Ewald (Hg.): Vom Runden Tisch zum Parlament, Bonn 1990.

Hertle, Hans-Hermann und Stephan, Gerd-Rüdiger (Hg.): Das Ende der SED. Die letzten Tage des Zentralkomitees, Berlin 1997.

Hertle, Hans-Hermann: Der Fall der Mauer. Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates, Opladen 1996.

Herzberg, Wolfgang und von zur Mühlen, Patrick (Hg.): Auf den Anfang kommt es an. Sozialdemokratischer Neubeginn in der DDR 1989. Interviews und Analysen, Bonn 1993.

Jarausch, Konrad H. und Gransow, Volker: Die deutsche Vereinigung. Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt, Köln 1991.

Jarausch, Konrad H.: The rush to German unity, New York u. a. 1994 (deutsch als: Die unverhoffte Einheit. 1989-1990. Frankfurt a. M. 1995).

Joas, Hans (Hg.): Der Zusammenbruch der DDR. Soziologische Analysen, Frankfurt a. M. 1993.

Kuhrt, Eberhard; Buck, Hannsjörg F. und Holzweißig, Günter (Hg.): Die SED-Herrschaft und ihr Zusammenbruch, Opladen 1996.

Knabe, Hubertus (Hg.): Aufbruch in eine andere DDR. Reformer und Oppositionelle zur Zukunft ihres Landes, Reinbek 1990.

Kuhn, Ekkehard: Gorbatschow und die deutsche Einheit. Aussagen der wichtigsten russischen und deutschen Beteiligten, Bonn 1993.

Kumpf, Christoph: Faktoren des Zerfalls in der ehemaligen DDR. Eine soziopolitische Analyse, Frankfurt a. M. u. a. 1995.

Lapp, Peter Joachim: Ausverkauf. Das Ende der DDR-Parteien, Berlin 1998.

Lehmann, Ines: Die deutsche Vereinigung von außen gesehen. Angst, Bedenken, Erwartungen in der ausländischen Presse, 2 Bände, Frankfurt a. M. u. a. 1997.

Lemke, Christiane: Die Ursachen des Umbruchs 1989. Politische Sozialisation in der ehemaligen DDR, Opladen 1991.

Löw, Konrad (Hg.): Ursachen und Verlauf der deutschen Revolution 1989, Berlin 1993.

Maier, Charles S.: Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany, Princeton u. a. 1997.

Merkl, Peter H.: German unification in the European context. With a contribution by Gert-Joachim Glaessner, University Park, Pa. 1993.

Mitter, Armin und Wolle, Stefan (Hg.): „Ich liebe Euch doch alle!" Befehle und Lageberichte des MfS. Januar-November 1989, Berlin 1990.

Mrozek, Fred: Der Zusammenbruch der DDR am Beispiel der mecklenburgischen Stadt Parchim, Hamburg 1997.

Münch, Ingo von und Hoog, Günter (Hg.): Dokumente der Wiedervereinigung Deutschlands. Quellentexte zum Prozeß der Wiedervereinigung von der Ausreisewelle aus der DDR über Ungarn, die CSSR und Polen im Spätsommer 1989 bis zum Beitritt der DDR zum Geltungsbereich des Grundgesetzes der Bundesrepublik, Stuttgart 1991.

Nakath, Detlef und Stephan, Gerd-Rüdiger (Hg.): Countdown zur deutschen Einheit. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-deutschen Beziehungen 1987-1990, Berlin 1996.

Nakath, Detlef; Neugebauer, Gero und Stephan, Gerd-Rüdiger (Hg.): „Im Kreml brennt noch Licht". Die Spitzenkontakte zwischen SED/PDS und KPdSU 1989-1991, Berlin 1998.

Natter, Erik: Die inneren Ursachen des Umbruchs in der DDR. Eine Analyse der politisch-kulturellen Debatten 1989-1991, Mainz 1994.

Opp, Karl-Dieter und Voß, Peter: Die volkseigene Revolution. Stuttgart 1993.

Przybylski, Peter: Tatort Politbüro, 2 Bande, Berlin 1991-1992.

Richter, Michael: Die Revolution in Deutschland 1989/90. Anmerkungen zum Charakter der „Wende", Dresden 1995.

Rogner, Klaus Michael: Der Verfassungsentwurf des Zentralen Runden Tisches der DDR, Berlin 1993.

Schabowski, Günter: Das Politbüro. Ende eines Mythos. Eine Befragung, Reinbek 1990.

Schmidtbauer, Bernhard: „Im Prinzip Hoffnung". Die ostdeutschen Bürgerbewegungen und ihr Beitrag zum Umbruch 1989/90. Das Beispiel Rostock, Frankfurt a. M. u. a. 1996.

Stephan, Gerd-Rüdiger und Küchenmeister, Daniel (Hg.): „Vorwärts immer, rückwärts nimmer!" Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR 1988/89, Berlin 1994.

Süß, Walter: Entmachtung und Verfall der Staatssicherheit. Ein Kapitel aus dem Spätherbst 1989, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1994.*

Thaysen, Uwe: Der Runde Tisch oder Wo blieb das Volk? Der Weg der DDR in die Demokratie, Opladen 1990.

Und diese verdammte Ohnmacht. Report der Unabhängigen Untersuchungskommission zu den Ereignissen vom 7./8. Oktober 1989 in Berlin, Berlin 1990.

Worst, Anne: Das Ende eines Geheimdienstes oder Wie lebendig ist die Stasi? Berlin 1991.

Srv. též 12.

14. Vyrovnání s minulostí NDR po roce 1989

Die Akten der kommunistischen Gewaltherrschaft. Schlußstrich oder Aufarbeitung? Dokumentation, hrsg. vom 5. Bautzen-Forum der Friedrich-Ebert-Stiftung, 24. Bis 25. Juni 1994, Leipzig 1994.

Bajohr, Walter (Hg.): Das Erbe der Diktatur, Bonn 1992.

Bender, Peter: Unsere Erbschaft. Was war die DDR – was bleibt von ihr? Hamburg u. a. 1992.

Bericht der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" gemäß Beschluß des Deutschen Bundestages vom 12. März 1992 und 20. Mai 1992 (Drucksache 12/7820), hrsg. vom Deutschen Bundestag, Bonn 1994.*

Bisky, Lothar; Heuer, Jens-Uwe und Schumann, Michael (Hg.): „Unrechtsstaat"? Politische Justiz und die Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit, Hamburg 1994.

Brunner, Georg (Hg.): Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland, Berlin 1995.

Eckert, Rainer und Faulenbach, Bernd (Hg.): Halbherziger Revisionismus. Zum postkommunistischen Geschichtsbild, München 1996.

Eckert, Rainer; Kowalczuk, Ilko-Sascha und Stark, Isolde (Hg.): Hure oder Muse? Klio in der DDR. Dokumente und Materialien des Unabhängigen Historiker-Verbandes, Berlin 1994.

Engel, Albert: Die rechtliche Aufarbeitung der Stasi-Unterlagen auf der Grundlage des StUG, Berlin 1995.

Ernst, Anna-Sabine: Between „investigate history" and solid research. The reorganization of historical studies about the former German Democratic Republic, in: Central European history 28 (1995), S. 373-395.

Faulenbach, Bernd; Meckel, Markus und Weber, Hermann (Hg.): Die Partei hat immer recht – Aufarbeitung und Folgen der SED-Diktatur, Essen 1994.

Fritze, Lothar: Die Gegenwart des Vergangenen. Über das Weiterleben der DDR nach ihrem Ende, Weimar u. a. 1997.

Gauck, Joachim: Die Stasi-Akten. Das unheimliche Erbe der DDR, Reinbek 1991.

Geiger, Hansjörg und Klinghardt, Heinz: Stasi-Unterlagen-Gesetz mit Erläuterungen für die Praxis, Köln 1993.

Henke, Klaus-Dietmar (Hg.): Wann bricht schon mal ein Staat zusammen! Die Debatte über die Stasi-Akten auf dem 39. Historikertag 1992, München 1993.

Hollitzer, Tobias (Hg.): Einblick in das Herrschaftswissen einer Diktatur – Chance oder Fluch? Plädoyers gegen die öffentliche Verdrängung, Opladen 1996.

Jarausch, Konrad H. und Middel, Matthias (Hg.): Nach dem Erdbeben. (Re)konstruktion ostdeutscher Geschichte und Geschichtswissenschaft, Leipzig 1994.

Jesse, Eckhard und Löw, Konrad: Vergangenheitsbewältigung, Berlin 1997.

Jochum, Dietmar: „Die Beweisaufnahme im Politbüroprozeß (I)", Berlin, ohne Jahr.

Jochum, Dietmar: „Das Politbüro auf der Anklagebank". Eine Dokumentation mit 8 Interviews und Nachworten, Berlin 1996.

Jochum, Dietmar: Der Politbüroprozeß. Dokumentation eines Justiztheaters, Kückenshagen 1996.

Krone, Tina; Kukutz, Irena und Lede, Henry: Wenn wir unsere Akten lesen. Handbuch zum Umgang mit den Stasi-Akten, Berlin 1992.

Lochen, Hans-Hermann und Meyer-Seitz, Christian: Leitfaden zur strafrechtlichen Rehabilitierung und Entschädigung. Wiedergutmachung von Justizunrecht in der ehemaligen SBZ/DDR, Herne 1994.

Maaz, Hans J.: Der Gefühlsstau. Ein Psychogramm der DDR, Berlin 1992.

Neubert, Ehrhart (Bearbeiter): Abschlußbericht des Stolpe-Untersuchungsausschusses des Landtags Brandenburg, hrsg. von der Heinrich-Böll-Stiftung e. V., Köln 1994.

Neubert, Ehrhart: Vergebung oder Weißwäscherei. Zur Aufarbeitung des Stasiproblems in den Kirchen, Freiburg 1993.

Roenne, Hans Hubertus von: Politisch untragbar ...? Die Überprüfung von Richtern und Staatsanwälten der DDR im Zuge der Vereinigung Deutschlands, Berlin 1997.

Roggemann, Herwig: Systemunrecht und Strafrecht am Beispiel der Mauerschützen in der ehemaligen DDR, Berlin 1993.

Schlußbericht der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit". 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages, eingesetzt durch Beschluß des Deutschen Bundestages vom 22.6.1995 (Drucksachen 13/1535, 13/ 1762), hrsg. vom Deutschen Bundestag, Bonn 1998.*

Schumann, Silke (Hg.): Vernichten oder offenlegen? Zur Entstehung des Stasi-Unterlagen-Gesetzes. Eine Dokumentation der öffentlichen Debatte 1990/91, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1995.*

Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR 1993/1995/1997.*

Timmermann, Heiner (Hg.): DDR-Forschung. Bilanz und Perspektiven, Berlin 1995.

Ein Volk am Pranger? Berlin, ohne Jahr.

Weber, Jürgen und Piazolo, Michael (Hg.): Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz, München 1995.

Wesel, Uwe: Der Honecker-Prozeß. Ein Staat vor Gericht, Frankfurt a. M. 1994.

Zimmermann, Stefan: Strafrechtliche Vergangenheitsaufarbeitung und Verjährung. Rechtsdogmatische und -politische Analyse mit vergleichenden Ausblicken nach Tschechien, Ungarn und Frankreich, Freiburg i. Br. 1997.

Zwischen Hoffnung und Resignation. Herausforderungen der Aufarbeitung kommunistischer Gewaltherrschaft. Dokumentation des ersten bundesweiten Treffens von Opferverbänden und Aufarbeitungsinitiativen vom 25. Bis 27. April 1997 in Berlin, hrsg. vom Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Berlin 1997.

Summaries

German historiography of the GDR is in many respects in a better than the historiography of other formerly Communist countries in Eastern Europe. It can certainly boast more convincing and more comprehensive results. German historiography is, in fact, almost uniquely situated. This is largely because, as an academic discipline concerned with research on the 'SED state', it is well-defined and has existed since well before the Changes of 1989; it has also had nearly complete access to the records which the GDR and its institutions left behind, and has profited from an abundance of institutions and scholars.

For Czech historians, the results of research on the GDR are all the more interesting because both Communist régimes – the East German and the Czechoslovak – had a great deal in common. It is only natural, therefore, that the editors of Soudobé dějiny *should want to present Czech readers with a survey of German archives, research institutions, topics, methods, and results of research on the GDR.*

In 1998 we approached colleagues from the Hannah Arendt Institute, Drescen, and asked them if they would prepare a German number of Soudobé dějiny. *Our Dresden colleagues – the Director of the Hannah Arendt Institute Klaus-Dietmal Henke, Christoph Boyer, and Jörg Osterloh – responded enthusiastically, and within a year had compiled a large set of typescripts, which they edited and sent to Prague. The articles were written by a number of other colleagues from several German research institutions. We have not altered them in any way. For technical reasons, the original version of the Bibliography has been left as compiled according to German usage. Our task in Prague was to see to the proper translation of the contributions.*

On behalf of the editors I apologize to our readers, authors, and German editors for the delay that arose during translation and resulted in this double-issue being published about six months behind schedule.

Oldřich Tůma

This number of Soudobé dějiny *is thematically conceived as a survey of recent German research into the history of the German Democratic Republic (GDR). Special attention is devoted to economic and social history. The articles were written on the basis of recently completed (or about to be completed) dissertations or are the results of recent research projects. Taken all together, they provide a picture of the state of the most recent research in this area. The authors are predominantly of the young and middle generations of historians from west and east Germany.*

In selecting the articles, we have sought to present the most important German institutions concerned with the history of the GDR, and some idea of the focus of the work going on there.

The Institute of Contemporary History, Prague, entrusted the compiling of this number to the Hannah Arendt Institute for the Study of Totalitarianism, Dresden, among whose main topics is the history of Czechoslovakia and of Czechoslovak relations with its German neighbour(s). We consider this a confirmation of the solidly based collaboration of the two research institutes. This is certainly not the last project to be based on a number of shared aims.

Dresden, November 1998 *Christoph Boyer and Jürgen Osterloh*

Articles

The Historiography of the GDR as a Research Problem

Martin Sabrow

East German historiography, which was already in a state of decay ideologically during the revolutionary months, also fell apart institutionally during the reunification of Germany. At the end of the process, the historical sciences in the GDR changed from a developing secondary sprout into a dead branch of a field that had a history of more than two hundred years. Seen from the perspective of 'bourgeois' historical sciences, it declined from the position of historiographical actor to being a subject of historical research. Hand in hand with that, the historicization under way is not only expanding the base of sources for the formation of opinion on the now completed development of East German historiography; it also means the liberation of judgement from political bonds and provides impulses for considering the theoretical and methodological basis of the scholarly investigation of East German historiography.

Should it be measured primarily by the yardstick of the demands that it itself set and analyzed from the point of view of the system itself? Or, alternatively, is the only possible basis of a future picture of the historiography of East Germany to be established using the universal standards of scholarship in the West, which were once condemned as being 'bourgeois'? Is it, then, appropriate to write the history of the GDR 'from within' or 'from without'? Or is there behind the inner and outer perspectives a third perspective that maintains an equilibrium between 'history of the victors' and 'ostalgia' (nostalgia for the East)? To which partial historical

discipline does the work of the other German historiography belong? Must it be considered a part of the history of dictatorship, which inquires into the contribution history made to maintaining the SED régime and its state, and places at the centre of attention the link between politics and academia in the GDR? Or is it primarily part of the history of scholarship, which, for example, places the East German and West German development of the discipline into their context, investigates the continuity and discontinuity of the discipline in the GDR, and inquires into the contribution East German historians have made to our conception of history? Can one ultimately make generalizations about historiography in the GDR? Or, upon closer scrutiny, does this monolithic image of socialist historiography disintegrate into individual pieces, which differ from one another either by their nature or by the various schools and groups they represent, and are defined completely differently, according to how remote they were from the legitimizing pressures of the régime?

Against the background of these questions the author presents an overview of the history of historiography in the GDR and of the various interpretative approaches to the special phenomenon of 'historiography in chains' in a socialist state.

Regulation of the Labour Market in the Soviet Occupied Zone and, later, the GDR, 1945–61

Dierk Hoffmann

No overall plan for the control of the labour force in the Soviet Occupied Zone and the GDR ever existed. Rather, this sphere of the centrally controlled economy depended on a number of factors, all of which contributed to the fact that immediately after its defeat in World War II Germany did not go straight from a wartime economy of rationing to a planned economy. Between 1945 and 1947 some changes occurred at the middle level, which determined overall economic conditions and made almost impossible a return to capitalism with private ownership of property and the means of production (for example, with land reform, sequestration, and confiscation of bank assets).

The first step towards state regulation of the labour market in the Soviet Occupied Zone and then the GDR was the total registration and categorization of persons fit for employment. Their subsequent assignment to various workplaces was to be determined by the labour offices. The re-introduction of the compulsory holding of a work registration booklet (the *Arbeitsbuch*) was to ensure control over the employment of every individual. Anybody reluctant to accept the job assigned to him or her was in danger of losing his or her food-ration tickets. The politicians and bureaucrats in charge of labour and the SED leadership, however, were soon forced to consider the fact that their ideas about the control of the labour force were often merely wishful thinking and could hardly be realized. In view of their lack of qualifications, workers submitting to the regulation of the market had to re-qualify or be trained from scratch. Among the instruments used for the control of labour, therefore, were institutions of job counselling, training, and re-qualification.

Till the establishment of the GDR, in 1949, methods were used to force people into certain kinds of jobs. In the years that followed, persons could go for jobs where there were vacancies. The SED leadership placed increasing importance on wage policy. It first decided to increase wages in mining and metallurgy, in order to create motivation for the voluntary movement of workers into these areas. The labour board, however, till the building of the Berlin Wall, in 1961, had very limited room for manoeuvre; that was determined by the Soviet occupation authorities, their demands that workers should be assigned to Soviet joint-stock companies, and the open frontier across which at least 2.7 million persons emigrated from east to west Germany.

From a War Economy to a Planned Economy: The Role of Traditional Institutions in the Building of the Economic System in the Soviet Occupied Zone and the GDR, 1945–52
Friederike Sattler

The author explores the extent to which traditional German institutions were employed in Sovietization in the Soviet Occupied Zone immediately after WW II. She analyzes the functional transformation of the Chambers of Commerce in the transition from wartime economy to planned economy. Already in the late 1930s the Chambers of Commerce were changed from institutions of economic self-management to a fixed part of the planning and controlling bureaucracy of the wartime economy without any meaningful authority of their own. This transformation made it possible, after the war, for the Chambers of Commerce to be used without much difficulty as instruments of control and for the incorporation of private trades and businesses into the nascent centrally planned economy, without the authority to influence its operation. Under the economic conditions at the time, the return to traditional Chambers of Commerce did not act as a brake on the nascent Sovietization. Rather, it tended to act as a catalyst in that process.

Youth Policy in the Soviet Occupied Zone and the GDR, 1945–61
Peter Skyba

The Communist régime in East Germany hoped that it would be able to win over the population, particularly the youth, and mobilize it in order to realize its aims. With the founding of the Free German Youth (FDJ) association, in 1946, the Communists (first the German Communist Party – KPD, later the Socialist Unity Party – SED), against the will of the other political parties, successfully pushed for a united youth organization, a concept they had adopted as their own as early as the 1930s. By ensuring their predominance in the leading organs of this 'mass organization' they also achieved a monopoly on the organizing of 'work with youth'.

In the early 1950s there were increasingly clear signs of a crisis in the Free German Youth. The crisis had resulted from an attempt systematically to indoctrinate all members of the association in Marxist-Leninist ideology, and mainly to militarize them, which was accompanied by an extensive recruitment campaign for the armed forces. It became clear that the Free German Youth was unable to have practically any meaningful influence on its members, as long as it did not in practice respect their needs and interests. The failure of SED youth policy was soon demonstrated by the surprisingly large number of young people who took part in the popular uprising of 17 June 1953. In the years that followed, youth policy oscillated between efforts to provide young persons with comprehensive 'education in the socialist spirit' and 'mobilization' and, on the other hand, the recognized necessity to accommodate them in at least some respects.

Only under the weight of the problem of mass emigration by young people did some possibilities appear for youth to participate freely in the Free German Youth. The impulse for reform, which was hotly debated at the top levels of the SED, did not, of course, wait for the end of the 'thaw', in 1956, and the troubled Free German Youth found itself on the verge of dissolution. Nor did the gradual stabilization of the association in later years bring any increase in its prestige amongst the youth or a solution to the problems that chronically stemmed from this. SED youth policy can thus serve as evidence that the SED régime's attempt to establish a dictatorial ordering of society met with only partial success.

'The Circuitous Road to Socialism': The Central Control Commission as a Special Organ of the SED Régime

Jutta Braun

After nationalization officially came to an end in the GDR, in the spring of 1948, the Socialist Unity Party (SED) and the Soviet occupation authorities discovered that the last bit of the private sector would remained preserved. At the same time, however, strict legislation relating to economics was adopted as part of the criminal code; this included the sanction of expropriation of property, thus enabling expropriation of private businesses by the courts. Consequently, liquidation of part of the private sector did not take place under the slogan 'socialism', which the Soviet leadership, in view of overall German policy, at first eschewed; instead, it was carried out by making private business a crime.

Political trials against the owners of private businesses were now given the green light. The Central Control Commission (ZKK) was soon involved in these trials as an investigative organ. This body was established in the spring of 1948 and was mainly composed of persons loyal to the SED. Its task, however, was not merely to investigate; it chiefly served as a political corrective to the courts, which, in the early phases of the GDR were not a source of loyal support for SED policy. The Commission was able to be involved in investigation at all levels; it also had access to court documents, and could personally influence magistrates and state representatives, as well as intervene directly in the trial throughout its course.

The first show trial directed by the ZKK took place in the summer of 1948, expressly referring to the trial of Leonid Ramzin in the Soviet Union, in the 1930s, as its model. Already in the year before the founding of the GDR, there had been shocking violations of the principles of the rule of law. Later, in 1950, four large show trials took place in quick succession, supervised by the ZKK. Private farmers were also faced with intensified repression allegedly for not having made the compulsory deliveries. In connection with the 'new course' in judicial policy, begun in 1953, the ZKK was moved out of the limelight. It was ultimately replaced as an investigative body by the State Security Forces (Stasi), which were endowed with far more extensive powers.

The Functional Transformation of the State Security Forces
Roger Engelmann

The State Security Forces (Stasi) in the GDR, like their Soviet model, constituted a secret police force, a secret intelligence agency, and an official investigative organ. This concentration of power was typical of the Ministry of State Security (MfS) throughout the forty years of its existence. The central instrument of power of the ruling Socialist Unity Party of Germany (SED), however, underwent substantial changes in connection with developments in the GDR and international politics. One can distinguish roughly three phases: (1) the initial securing of power in conflict with the extensive opposition to the régime (till 1956); (2) the relatively established régime of 'real-existing socialism', well versed in preventative repression (1957–75); and (3) a defensive stabilization strategy whose main component was the creation of a fictive normality in the conditions of the growing international détente (1976–89).

The evolution of the Ministry of State Security was on the whole characterized by an enormous growth in the number of employees and in the number of tasks. This growth was orientated to the creation of an organ of control with unlimited powers. The classic approaches of the secret police were increasingly replaced with strategies of preventive control and of clandestinely influencing the whole society. Repression as a deterrent was increased in many cases with the authorities' use of 'quiet' methods, which sought to simulate normality and consensus within and without. Considering their overall taxing nature, however, the measures were, in structural terms, permanently beyond the strength of the apparat.

The Cadres Make All the Decisions: The management Style and Self-Image of the East-German Elites
Arnd Bauerkämper and Jürgen Danyel

The leading groups within the SED régime distanced themselves from the traditional élites, their typical characteristics, and social differences. They saw themselves as part of a new, egalitarian society. This self-image was strengthened by the far-

reaching change of élites in the Soviet Occupied Zone and the GDR, during which time members of the hitherto underprivileged social groups were able to achieve leading positions. Particularly among the political élite of the GDR, however, the élites' conception of their own role was also forming, based on the Leninist doctrine that the Communist Party is the 'revolutionary vanguard of the working class'. This feeling of superiority of the Communist leading 'cadres' could also, in their view, be legitimated by their anti-Fascist past, persecution, and the resistance to the Nazi régime. In practice, apart from these moot models of legitimation, the SED leadership, as an élite, claimed the right to all power and to take decisions on all important social problems. The present article mainly sets out to investigate how this ambivalent situation among East-German élites influenced their style of management and governing.

In the 1950s vacated positions in the various spheres of society were filled by the functional élites, who, on the basis of their expertise and political indoctrination, enjoyed a high social standing. The style of management and decision-making of these 'cadres' is characterized by the commanding tone of state directives and the expressly ideological argumentation, which denigrated professional management approaches not linked to politics. The article argues that this style of management, despite the demise of the utopian social vision, determined SED 'cadre policy' right up to the final days of the Honecker era.

'I Am What I Am, Thanks to It': The SED in Everyday Life in the GDR
Stefan Wolle

The propagandistic formula concerning the 'leading role of the Party' was not some abstract ideological topos in the GDR. Instead it was the political reality, determining the everyday life of the citizens of the country. The Socialist Unity Party of Germany (Sozialistische Einheitspartei Deutschland – SED), however, did not govern solely by administrative means. It surrounded itself with an aura of great and long-term effectiveness. 'The Party' was the incarnation of the transcendental idea of salvation. Every member owed his or her unconditional loyalty to it. In this sense the Party ranked even above the State, which, in the case of the GDR, it outlived. This status was clearly reflected in the language of the GDR, both in ordinary conversation and as used by the Party functionaries, particularly in official statements.

With its mystifications, power structures, and rituals, the Party determined everyday life in the GDR at all levels and in all spheres of society, with the exception of the Church. SED membership was of decisive importance, for example, in enabling promotion in one's job, the education of one's children, social status, and the possibility to travel abroad. Persons who were not SED members, however, were, in exceptional cases, not always condemned to remain at the bottom of the social ladder.

The organizational structures of the SED controlled all spheres of society, including the so-called 'mass organizations' and the parties of the so-called *Blockpartei*.

Power was administered mainly by means of the nomenklatura system. With SED-loyal superiors selecting persons for employment and promotion, the SED ensured itself a dominant position in all spheres over the long run. Professional qualifications were at best merely one criterion among many. Party loyalty was always paramount. Over the long-term, however, the suppression of personal initiative, of criticism, and of independent thinking, damaged the mechanisms necessary for the healthy functioning of society, and ultimately led to the demise of the Communist system.

The Special Nature of the Peaceful Revolution in the GDR as Part of the Great Changes in Eastern, Central, and South-Eastern Europe
Michael Richter

The author proceeds from the hypothesis that the conceptual tools for describing the 'peaceful revolution' must be measured by the standards of theoretical discourse on revolutions. This poses several problems. The revolution in the GDR was part of the revolution in Eastern, Central, and South-Eastern Europe, that is to say, part of global changes. Consequently a question arises concerning the proportion of general and particular features in developments in the countries of the former East bloc. One of their basic common features was the anti-utopian character of the whole revolution, whose aim was for these countries to be able to join in developments going on in modern Western societies. That, naturally, does not apply in equal measure to all states; each of them, during the revolutionary changes, also included a national (ethnic) component. Developments in the GDR were to a considerable extent influenced by the fact of a divided Germany. The aims of revolution there were not only the establishment of democracy, human rights, and a market economy with socialist features; they also included the wish of a great part of the population for the reunification of the two German states. In this sense, the German situation was substantially different from developments in Czechoslovakia, where national aspirations, by contrast, led to the division of the shared state into two countries.

Reviews

New Research on the History of the SED State: A Review Essay on Work Concerning the Technology and Economy of the GDR
Rainer Karlsch

The author presents and evaluates eleven publications written by German historians, who are concerned with various aspects of GDR history, particularly its economy, science and scholarship, and technology.

SED Policy on the Church
Bernd Schäfer

The author provides an overview of monographs, essay volumes, relevant articles, and editions of documents, which are concerned with the position of the Churches in the GDR and their relationship with the Communist régime, and were published in Germany during the last ten years. In particular he discusses publications concerned with the Evangelical Church, other Protestant Churches, religious associations, and the Jewish Community. He makes frequent reference to a fact that has been intensely discussed in academic, journalistic, and political circles – namely, that the relationship between the state, the ruling Party, and the Churches was formed not only on the basis of open or clandestine confrontation (in other words, of various forms of persecution and, on the other hand, efforts at maintaining independence); the relationship also consisted in collaboration between ecclesiastics and the state security forces. This relationship is outlined and also explained in detail by some of the publications discussed in this review.

Sources and Institutions
'The Central Cadre Database' of the Council of Ministers of the GDR
Sabine Roß

The author describes the history and operation of the enormous cardfile database of personal information, which the East German Government began in 1972. This database became one of the important instruments of 'cadre policy' of the governing Party. It was used for planning and monitoring the leading bureaucrats in the state, particularly in the economics bodies. After German reunification the database, containing a great quantity of information on hundreds of thousands of East Germans, was moved to the Federal Archive in Koblenz, and now constitutes a valuable collection of records for scholars researching the history of the GDR.

The Current State of Sources on the History of the GDR
Hermann Weber and Ulrich Mählert

The authors first provide a concise recapitulation of the development of the situation in German archive science and its practice after the re-unification of the country. They also describe its current state, with a focus on the accessibility of archive record groups. They then provide information on the most important archives and libraries, and offer an overview of the record groups related to the history of the GDR, which are deposited in them. They also list the addresses of the relevant institutions, together with their telephone and fax numbers. This is supplemented with annotations regarding handbooks and guidebooks to German archives.

The Stasi Files as a Source for the Study of Contemporary History
Jens Gieseke

This article familiarizes the reader with the history of files of the Ministry of State Security in the GDR (the Stasi) the way they have been made accessible by the body that now manages them – namely, the Berlin-based Office of the Federal Commissioner for Documentation of the Stasi in the former GDR (BStU). It also provides information on the size of this collection (178 kilometres of documents) and its nature. The author considers possible ways of using these records in historical research and the extent to which they are credible.

The Church Archives
Bernd Schäfer

This is a survey of the archives of the Protestant Churches and Roman Catholic Church in the former GDR. It includes their addresses, telephone and fax numbers, and e-mail addresses.

Regional Archives
Dierk Hoffmann

An overview of the archives in the different states of the former GDR and their holdings which originated from the workings of the state, Party, or businesses is offered here. This contribution also lists addresses and telephone and fax numbers.

Research Institutions

This contribution provides basic information on German institutions concerned with research into the history of the GDR. It lists their addresses and telephone numbers, the names of people on staff, their research orientation, regular publications, and their library and archive holdings. The survey is supplemented with presentations of all the institutions listed (written by the institutions themselves).

Bibliography
A Select Bibliography on the History of the Soviet Occupied Zone and the GDR
Compiled by Silke Schumann

The bibliography contains independently published works and some articles from journals on the topic of the GDR, which have been published since 1989. Earlier titles are given in bibliographies listed here.

Contributors

Arnd Bauerkämper (1958) is Senior Researcher at the Centre for Contemporary History, Potsdam. His work focuses on the social history of the GDR, élites, and British right-wing radicalism in the 19th and 20th centuries. His publications include *Die "radikale Rechte" in Großbritanien: Nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jahrhundert bis 1945* (Göttingen, 1991).

Christoph Boyer (1953) is Senior Researcher at the Hannah Arendt Institute, Dresden, and Privatdozent of Social and Economic History, at the Dresden University of Technology. Among his recent publications is *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutscher in der Wirtschaft der ČSR* (Munich, 1999).

Jutta Braun (1967) is Senior Researcher at the Institute of Scholarship on Sport, Potsdam. Her professional interests range from the social and economic history of the GDR to the history of sport.

Jürgen Danyel (1959) is Senior Researcher at the Centre for Contemporary History, Potsdam. The focus of his work is the anti-Nazi resistance in Germany, élites in the GDR, and the political treatment of the past in the two German states. He is co-author of *Gesellschaft ohne Eliten? Führungsgruppen in der DDR* (Berlin, 1997).

Roger Engelmann (1956) is Head of Research at the Office of the Federal Commissioner for Documentation of the Stasi, Berlin. He has published work on Italian Fascism, the relations between East and West Germany, and the State Security Forces in the GDR, including (with Karl Wilhelm Frick) *"Konzentrierte Schläge": Staatssicherheitsaktionen und politische Prozesse in der DDR 1953–1956* (Berlin, 1998).

Jens Gieseke (1964) is Senior Researcher at the Department for Teaching and Research in the Office of the Federal Commissioner for Documentation of the Stasi, Berlin. He is concerned with the history of the State Security Forces in the GDR. His publications include *Das Ministerium für Staatssicherheit 1950–1989/90: Ein kurzer historischer Abriß* (Berlin, 1998).

Dierk Hoffmann (1963) is Senior Research at the Berlin offices of the Institute of Contemporary History, Munich. His area of specialization is social history, and his publications include *Sozialpolitische Neuordnung in der SBZ/DDR: Der Umbau der Sozialversicherung 1945–1956* (Munich, 1996).

Rainer Karlsch (1957) is Senior Research Assistant in economics at the Free University of Berlin. He also specializes in social history. His publications include *Allein bezahlt? Die Reparationsleistungen der SBZ/DDR 1945–1953* (Berlin, 1993).

Ulrich Mählert (1968) is Senior Researcher at the Centre for Contemporary History, Potsdam, and Co-ordinator of the history forum '1949/89/99: A Divided Past – A Shared History?'. His publications include *Kleine Geschichte der DDR* (Munich, 1998) and, as co-author with Gerd-Rüdigerem Stephan, *Blaue Hemden – Rote Fahnen: Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend* (Leverkusen, 1996).

Jörg Osterloh (1967) is Senior Research at the Hannah Arendt Institute, Dresden. His main professional interest is social history and he has published articles mainly on POWs during WW II. At present he is working on his dissertation on the Nazi persecution of the Jews in the Sudetenland and the Protectorate of Bohemia and Moravia, with a focus on the Aryanization of their property.

Michael Richter (1952) is Senior Researcher at the Hannah Arendt Institute, Dresden, The focus of his professional interest is political history, particularly that of the Christian Democrats in the GDR and the last years of the SED régime. His publications include *Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR* (Cologne, Weimar, and Vienna, 1996).

Sabine Roß (1962) is Senior Researcher at the Centre for Contemporary History Studies, Potsdam. She is concerned with political and social history, and collaborated on the publication *Gesellschaft ohne Eliten? Führungsgruppen in der DDR* (Berlin, 1997).

Martin Sabrow (1954) is Senior Researcher at the Centre for Contemporary History, Potsdam, and leads a research project there. The focus of his work is the history of historiography, historical memory, relations between East and West Germany, and Walther Rathenau. He is the author of *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution* (Frankfurt, 1999).

Friederike Sattler (1964) is Senior Researcher at the Association for Research on the SED State, at the Free University of Berlin. She has published on the economic and Party system in the Soviet Occupied Zone and the GDR, and is currently preparing a dissertation on that topic.

Bernd Schäfer (1962) is Senior Researcher at the Hannah Arendt Institute, Dresden. His research is primarily on the history of the Roman Catholic Church in the GDR. He has published, among other things, *Staat und katholische Kirche in der DDR* (Cologne, Weimar, and Vienna, 1998).

Silke Schumann (1964) was employed in the department of education and research at the Office of the Federal Commissioner for Documentation of the Stasi, Berlin. She is now a Senior Researcher in the Hannah Arendt Institute, Dresden. Her main area of professional interest is the history of the Stasi and social history. Her publications include *Parteierziehung in der Geheimpolizei: Zur Rolle der SED im MfS der fünfziger Jahre* (Berlin, 1997).

Peter Skyba (1961) is Senior Researcher at the Hannah Arendt Institute, Dresden, and is involved in the research project 'Institutionality and Historicity' at the Dresden University of Technology. His chief area of professional interest is the relationship between political power and youth in the GDR. His publications include *Vom Hoffnungsträger zum Sicherheitsrisiko: Jugend in der DDR und Jugendpolitik der SED 1949–1961* (Cologne and Weimar, 1999).

Hermann Weber (1928) has been Head of Political Science and Contemporary History at Mannheim, since 1975. He is also in charge of research at the Institute of Social Sciences, Mannheim, concerning the history and politics of the GDR. The focus of his work is theory in history and the politics of the Communist and Socialist movement. The most important of his many publications are *Die Wandlung des deutschen Kommunismus* (Frankfurt, 1969) and *Die DDR 1945–1990* (Munich, 1993).

Stefan Wolle (1950) is Senior Researcher at the Foundation for Research on the SED Dictatorship. His chief professional interests are the history of political power and everyday life in the GDR. His publications include *Die heile Welt der Diktatur: Herrschaft und Alltag in der DDR (1971–1989)* (Berlin, 1998).

Contents

Articles

Martin Sabrow — The Historiography of the GDR as a Research Problem . . 9

Dierk Hoffmann — Regulation of the Labour Market in the Soviet Occupied Zone and, later, the GDR, 1945–61 37

Friederike Sattler — From a War Economy to a Planned Economy: The Role of Traditional Institutions in the Building of the Economic System in the Soviet Occupied Zone and the GDR, 1945–52 59

Peter Skyba — Youth Policy in the Soviet Occupied Zone and the GDR, 1945–61 88

Jutta Braun — 'The Circuitous Road to Socialism': The Central Control Commission as a Special Organ of the SED Régime 107

Roger Engelmann — The Functional Transformation of the State Security Forces 122

Arnd Bauerkämper and Jürgen Danyel — The Cadres Make All the Decisions: The management Style and Self-Image of the East-German Elites 138

Stefan Wolle — 'I Am What I Am, Thanks to It': The SED in Everyday Life in the GDR 154

Michael Richter — The Special Nature of the Peaceful Revolution in the GDR as Part of the Great Changes in Eastern, Central, and South Eastern Europe 172

Reviews

Rainer Karlsch — New Research on the History of the SED State: A Review Essay on Work Concerning the Technology and Economy of the GDR 197

Bernd Schäfer — SED Policy on the Church 208

Sources and Institutions

Sabine Roß — 'The Central Cadre Database' of the Council of Ministers of the GDR 216

Hermann Weber and Ulrich Mählert — The Current State of Sources on the History of the GDR 222

Jens Gieseke — The Stasi Files as a Source for the Study of Contemporary History 238

Bernd Schäfer — The Church Archives 246

Dierk Hoffmann — Regional Archives 252

Research Institutions 258

Bibliography

Silke Schumann — A Select Bibliography on the History of the Soviet Occupied Zone and the GDR 268

Summaries 294

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači nebo stroji (ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4) odevzdejte na disketě (WP nebo Word) spolu s jedním otiskem textu, případně ve třech exemplářích textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbou, podtrhněte je. Požadavek na sazbu petitem označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit".
4. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
   a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
   b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie**: Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály] – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Pro recenzi, anotaci apod.**: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.) **Stať ze sborníku**: Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik**: Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očíslujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působiště, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny
budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

U S D